

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Марија Б. Мартиновић

ЈУГОСЛОВЕНСКО САМОУПРАВЉАЊЕ У
АРХИТЕКТУРИ ЦЕНТАРА МЕСНИХ
ЗАЈЕДНИЦА У БЕОГРАДУ ОД 1950. ДО 1978.

докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Marija B. Martinović

YUGOSLAV SELF-MANAGEMENT AND
ARCHITECTURE OF LOCAL COMMUNITY
CENTERS IN BELGRADE 1950-1978

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментор:

др Александар Игњатовић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови Комисије:

др Радина Вучетић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Олга Манојловић Пинтар
Институт за новију историју Србије

др Марија Маруна, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Датум одбране:

Београд

ЈУГОСЛОВЕНСКО САМОУПРАВЉАЊЕ У АРХИТЕКТУРИ ЦЕНТАРА МЕСНИХ ЗАЈЕДНИЦА У БЕОГРАДУ ОД 1950. ДО 1978.

САЖЕТАК

У раду се истражује однос архитектуре центара месних заједница у Београду и друштвено-политичке теорије самоуправљања која се развијала у Југославији након Другог светског рата. Полазећи од претпоставке да се архитектура може посматрати као конститутивни елемент у успостављању идеологије, циљ истраживања је да укаже на улогу центра месне заједнице у друштвеним променама и обликовању културних вредности на којима се заснивала теорија самоуправљања. Временски оквир истраживања обухвата период од увођења радничког управљања 1950. године, до научног скупа *Месна заједница* који је одржан 1978. године. У раду се поставља питање на који начин је регулаторна функција месне заједнице кроз друштвено-политичке, економске и просторне аспекте, омогућавала остваривање самоуправних циљева. Кроз анализу односа између југословенског самоуправљања и архитектуре центара месних заједница, у раду се указује на сложене релације између идеологије и архитектуре, где са једне стране културна политика обликује дискурс о локалној заједници и заједничком простору, док са друге архитектура учествује у легитимацији политичког пројекта самоуправљања и у стварању идеје о заједници. Стога се испитују околности настајања идеје месне заједнице у оквиру теорије самоуправљања и карактеристике територијалне поделе града на месне заједнице на примеру Београда. Према закључку истраживања, месна заједница, која представља конститутивни елемент самоуправљања, успостављена је као коректив друштвених, политичких, економских и просторних подела, са циљем превазилажења хијерархијског односа територијално-административне поделе, док се југословенско самоуправљање остваривало не као низ апстрактних теоријских принципа већ кроз утврђивање самоуправних односа у архитетконском дискурсу.

Кључне речи: центар месне заједнице, самоуправљање, стамбена насеља, архитектура, урбанизам, Београд

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК: 72:352.9.076.12(497.1)"1950/1978"(043.3)

YUGOSLAV SELF-MANAGEMENT AND ARCHITECTURE OF LOCAL COMMUNITY CENTERS IN BELGRADE 1950-1978

ABSTRACT

The paper examines the relationship between the architecture of local community centers in Belgrade and the socio-political theory of self-management that developed in Yugoslavia after World War II. Starting from the assumption that architecture can be seen as a constituent element in the establishment of ideology, the aim of the research is to point out the role of the local community center as part of social change that shaped the cultural values of self-management. The timeframe of the survey begins with the introduction of workers' self-management in 1950 and ends with the scientific conference *Local Community*, held in 1978. The main question is how the regulatory function of the local community, through its socio-political, economic and spatial aspects, has helped to achieve goals of self-management. Following the connections between Yugoslav self-management and the architecture of local community centers, the complexity of the relationship between ideology and architecture is emphasized. On the one hand, cultural policy shapes the discourse on the local community and the common space, while on the other, architecture participates in legitimizing the political project of self-government and in creating an idea of community. Therefore, the goal was to examine the development of the local community within the theory of self-government and to analyze the characteristics of the territorial division of Belgrade into local communities. According to the research, the local community – as a constituent element of self-management – was established as a corrective of social, political, economic and spatial divisions in order to overcome territorial-administrative hierarchy. In that context, Yugoslav self-management was not realized as a set of some abstract theoretical principles, but through establishing self-management relations in architectural discourse.

Key words: local community center, self-management, housing estates, architecture, urbanism, Belgrade

Scientific field: Architecture and Urbanism

Scientific subfield: History, theory and aesthetics of architecture and visual arts and preservation of architectural heritage

UDC: 72:352.9.076.12(497.1)"1950/1978"(043.3)

САДРЖАЈ

УВОД	1
Претходна анализа информација о предмету истраживања	4
Предмет и проблем истраживања	5
Пресек основних теорија и резултата	11
Циљеви и задаци истраживања	13
Полазне хипотезе у истраживању	14
Научне методе истраживања	15
Структура докторске дисертације	15
Очекивани резултати истраживања	16
I ДЕО	
1.1. Успостављање комуне у самоуправној Југославији	
Месни народни одбори – облик месне самоуправе	18
Одумирање државе – основни концепт самоуправљања	22
Увођење самоуправљања – југословенски експеримент	26
Успостављање југословенске комуне – општине	29
1.2. Поларизације у процесу увођења самоуправљања	
Друштвена организација: национална заједница или комуна	33
Уметничке праксе: социјалистички реализам или модернизам	37
Самоуправна комуна као разрешење поларизације	41
Човек у самоуправној комуни	46
1.3. Стамбена заједница у југословенској комуни	
Сложена дефиниција југословенске комуне	49
Стамбена заједница као самоуправна основа комуне	53
Репрезентација стамбене заједнице у јавном дискурсу	56
Самоуправљање у стамбеној заједници	59
1.4. Стамбена заједница у Београду	
Нови социјалистички град као управни центар Југославије	63
Нови Београд - социјалистички град као град становања	66
Изградња прве стамбене заједнице у Београду	69

II ДЕО

2.1. Месна заједница у југословенском самоуправљању	
Специфичности развоја југословенског самоуправљања почетком 1960-их година	73
Концептуализација месне заједнице	76
Месна заједница као територијална јединица урбанистичког плана	79
Центар месне заједнице "Фонтана"	82
2.2. Изградња месних заједница у Београду	
Нови центар Новог Београда	85
Изградња стамбених рејона Новог Београда	88
Изградња месних заједница у старом делу Београда	91
Месне заједнице или масовна стамбена изградња у Београду	94
2.3. Центри месних заједница у Београду	
Планирање мреже градских центара	99
Центри месних заједница у централној зони Новог Београда	103
Систем центара месних заједница и рејонских центара у Београду	108
Месна заједница као југословенска концепција јединице насеља	110
2.4. Критика модерног града и алтернативни модели у Југославији	
Преиспитивање принципа пројектовања модерних градова	114
"Друга линија" критике југословенске архитектуре	117
Синтурбанизам	121
Spacium	125

III ДЕО

3.1. Месна заједница у Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године	
Социјалистички град у Југославији	128
Регионално планирање Београда – идеја града-архипелага	131
Ка интегралном планирању	134
Месна заједница у систему планирања	137
3.2. Систем центара као "мрежа" у Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године	
Централна градска зона Београда	140
Регионални центри у Генералном урбанистичком плану Београда као "капије града" ..	142
Рејонски центри и Центри месних заједница у урбанистичким плановима	146

Планирање у оквиру месне заједнице	150
3.3. Типско решење центара месних заједница: Префабрикација и стандардизација	
Одлука о изградњи центара месних заједница	154
План и програм центара месних заједница	157
Пројектовање и изградња центара месних заједница	160
3.4. Архитектонска критика у оквиру научног скупа "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја ", 1978. године	
Научни скуп "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја"	164
Улога самоуправљача у планирању месне заједнице	168
Партиципација у месној заједници	172
Криза концепције центра месне заједнице	174
ЗАКЉУЧАК	179
БИБЛИОГРАФИЈА.....	184
СЛИКЕ	200
БИОГРАФИЈА	232
ИЗЈАВЕ	233

УВОД

Господине, да ли бисте знали да ми кажете где се налази Улица дивљих кестенова? Не сећате се? А мора да је негде овде, имена се више и не сећам. Али знам поуздано да је негде овде. Шта кажете, нема овде нигде улице с дрворедом кестенова? А ја знам, господине, да она ту мора да постоји, немогуће је да успомене толико varaју.¹

У роману *Рани јади* Данила Киша, главни лик Андреас Сам тражи улицу свог детињства након Другог светског рата. Улица се толико изменила да он не може да је пронађе нити препозна. Могло би се лако замислити да је град из приче Београд, који је у годинама након Другог светског рата био такоређи непрепознатљив.²

Такође, Београд је у послератном периоду од главног града југословенске централистичке монархије, постао главни град социјалистичке федеративне државе. Свеопшта промена коју је донео Други светски рат преобразила је међудржавне савезе и друштвене односе доводећи до стварања секуларних држава, које су биле заједнички именоване различитим системима. Прекид са дотадашњом идејом народног југословенства, која се заснивала на јединственој и аутентичној југословенској етници, замењен је социјалистичком државном заједницом, која је подразумевала национални плурализам.³ Након југословенске нације са три имена (Срби, Хрвати и Словенци), успостављено је пет (касније шест) равноправних конститутивних нација, које су имале своје независне републике. Федеративна Народна Република Југославија која је била под влашћу Комунистичке Партије Југославије, реинвентовала је свој идентитет у првим годинама након рата према узору на Совјетски Савез. Легитимитет нове југословенске државе се заснивао пре свега на марксистичко-лењинистичкој револуцији, оствареној кроз Антифашистичку Народноослободилачку борбу у Другом светском рату. Поред тога, заједница свих народа и народности које су биле део Југославије заснивала се на патриотској идеји *братства и јединства*. Међутим, најважније упориште југословенског идентитета развијало се услед проблема у односима са Совјетским Савезом, односно након изласка Југославије из Коминформа 1948. године, кроз друштвено-политичку теорију самоуправљања, као аутохтону концепцију југословенског социјализма. У ширем теоријском контексту социјализма, самоуправљање је оправдано теоријом о *легитимности различитих путева у комунизам*,⁴ а заснивало се на кључној идеолошкој тежњи марксизма ка *одумирању државе*.⁵

¹ Данило Киш, *Рани јади: за децу и осетљиве* (Београд: Нолит, 1970), 3.

² "Као и читава земља Београд је био страшно и тешко израђаван, порушен, разрован, са смањеним становништвом [...] Од 1941. године до 1944. године он је бомбардован од Немаца и 11 пута од савезничког ваздухопловства. Београд је посебно страдао за време борби за ослобођење 1944. године ... Тако Београд 1944. године има преко 60.000 становника мање но 1940. Потпуно је уништено или оштећено, за временски период од 1941. до 1944. године 12.889 зграда; уништени су железничка мрежа и постројења и пристанишна постројења; трамвајска мрежа уништена је за 80%, а трамвајски и аутобуски возни парк за 95%; водоводна и канализациона мрежа онеспособљена је за 18%; онеспособљено је за саобраћај 25% улица, итд." Братислав Стојановић, "Архитектура Београда од 1944 до 1954", Годишњак Музеја града Београда Књ. I (1954), 189.

³ Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: Слио, 2008), 372.

⁴ У предавању одржаном у Ослу, 1954. године, Кардељ објашњава разлику у развоју социјализма између високоразвијених и слабије развијених земаља: западноевропски социјализам је описан као „еволутивни процес ка социјализму кроз политички механизам калсичне европске буржоаске демократије“ који полако постаје „реална чињеница“, док је у слабије развијеним земаљама неопходна револуција. Кардељ објашњава како нису потребни економски и политички шаблони за све земље света, треба се ослонити на конкретне услове у свакој земљи и повезати социјалистичке покрете. Едвард Кардељ, *Социјалистичка демократија у југословенској пракси* (Београд: Култура, 1954), 11-14.

⁵ Одумирање државе је један од темељних марксистичких концепата (који је успоставио Енгелс, али се даље развио код Маркса и Лењина), који, поједностављено речено, подразумева постепено премештање тежишта са централне државне власти на ниже, децентрализоване јединице руковођења, тако да на крају процеса сама држава постане сувишна.

Импликације ових теоријских поставки разрађене су у обимном истраживачком раду југословенских теоретичара, а манифестовале су се кроз дискурсе социологије, економије, културе и политике, који су заједно градили пожељну слику самоуправног друштва. У том процесу конституисања самоуправне политике у Југославији, архитектура је имала значајну улогу. Самоуправљање и архитектура (као саставни део културе) стоје у сложеним односима међусобне зависности, који нису само збир директних утицаја и очигледних околности.

Југословенско самоуправљање је свој израз пронашло у концепцији *месне заједнице*, која је уведена као носилац децентрализације политичког система са циљем да се самоуправљање оствари у пракси. На њу се реферисало као на основну ћелију самоуправног друштва која представља социолошку, економску, политичку и урбану целину. Међусобни утицаји и односи наведених аспеката месне заједнице, проузроковали су да њен развој не буде линеаран, као и да разумевање самог појма не буде једнозначно. Према почетној дефиницији, месна заједница је имала троструку функцију: прво, месна заједница је јединица урбанистичког плана, друго, она је јединица и облик самоуправљања у комуни и, треће, она је носилац проширене материјално-техничке базе за свакодневни живот породице, односно појединца.⁶ Већ са првом дефиницијом, месна заједница је добила улогу универзалне јединице која је требало да превазиђе поделу на село и град, као и разлику између центра и периферије, што је у марксистичкој теорији постављено као кључни проблем капиталистичког града који настаје услед класне поделе друштва. У том контексту, приступ урбанизму кроз месну заједницу као основну територијалну јединицу, представља један од конститутивних елемената социјалистичког самоуправљања. Месна заједница је успостављена као коректив друштвених, политичких, економских и просторних подела, са циљем превазилажења хијерархијског односа територијално-административне поделе. Дакле, слично као што је самоуправљање било основ легитимитета власти Комунистичке партије,⁷ месна заједница је требало да пружи легитимитет посебности југословенске архитектуре.

Културна политика самоуправљања подразумевала је сложен систем вредности који је био од кључног значаја за утврђивање самоуправних односа у архитектонском дискурсу. Једно од главних начела супротстављања капитализму, било је ослобађање, односно остваривање демитологизираних свести која се постиже реформом дотадашњих вредности и одбацивањем предрасуда.⁸ Како би се достигло ослобађање свести, културна политика самоуправљања у Југославији базирана је на партиципацији, хуманизму, културном плурализму и аутономији уметничког стваралаштва. Ови појмови су уведени као предуслов за остварење самоуправне социјалистичке праксе, и приказани су као основни принципи демократске државе.⁹ У југословенском контексту, самоуправљање је дефинисано не само као организациони модел, већ као *основна вредност социјализма*, која укључује: разрешење проблема етичности и друштвених вредности¹⁰, остваривање друштвеног морала,¹¹ успостављање нових друштвених односа¹² и друштвене праксе кроз коју *човек креира себе као субјекта историје*.¹³ Развој самоуправљања је подразумевао свеопшту људску еманципацију, која се огледала кроз процес у коме политика постаје преокупација сваког члана друштва, а не предмет бављења неке посебне групе. Сам процес одумирања државе и развоја самоуправљања је подразумевао постепено укидање политичких функција и

⁶ Поред тога што је задржала територијално одређење основне јединице урбанистичког плана, месна заједница је, за разлику од претходне концепције стамбене заједнице, превазишла одговорност грађана и њихових средстава и постала и ствар комуне (и њених средстава), као и радних заједница, предузећа и установа (и њихових средстава). Edvard Kardelj, *O komuni* (Београд: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981), 308.

⁷ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 238-239.

⁸ Uroš Trbović, „Komuna i komunisti”, *Politička misao* 1 (1967), 89.

⁹ Olivija Mihajlović i Miloš Jevtić, *Kultura i kulturna politika u samoupravnom društvu* (Београд: Đuro Salaj, 1969), 5.

¹⁰ Tena Martinić, „Socijalizam kao negacija dihotomije 'radno' i 'slobodno' vrijeme”, *Politička misao* 3 (1965), 112.

¹¹ Jovan Mirić, „Univerzalna zajednica kao uvjet slobode”, *Politička misao* 3 (1965), 121-131.

¹² Martinić, 112; Mirić, 129.

¹³ Jovan Mirić, „Univerzalna zajednica kao uvjet slobode”, *Politička misao* 3 (1965), 128.

развијање критичког става сваког појединца према постојећој стварности и самокритичког односа према сопственој пракси. Сматрало се да ће подруштвљавање политике водити коначном ослобађању од отуђења и потврђивању човека као *генеричког бића*.¹⁴ Стога је главна преокупација у културној политици самоуправљања била да се дефинише личност самоуправљача, такозване „слободне стваралачке личности”, као и њена позиција у заједници.¹⁵ Из претходног је следило да архитектура у самоуправљању треба да постане предмет бављења сваког члана друштва, али и да је архитекта дужан да у свом раду, који је нужно рефлексиван и самокритички, узме у обзир самоуправни систем вредности, и да осмисли и пројектује адекватно окружење за развој *слободне стваралачке личности*.

Позивајући се на класичну марксистичку теорију социјализма, полазило се од претпоставке да је однос појединца и друштвене заједнице одређен дијалектичким односом њиховог узајамног деловања, кроз који човек ствара друштвене односе и истовремено је од њих створен. Стога се постављало питање учешћа радних људи у самоуправљању, које не треба да подразумева укључивање сваког појединца у управљање читавим друштвом, зато што "ако смо сви одговорни за све, онда нико није одговоран ни за шта",¹⁶ већ се ради о одређеној функцији у одређеном тренутку у процесу непрекидног стварања и мењања структуре и услова у којима треба остварити могућности социјалистичког човека да управо он ствара друштво сопственим одлучивањем. На тај начин самоуправљање је представљено као историјско решење противречности између појединца и колектива, односно руководиоца и спроводиоца.¹⁷ Питање односа појединца и заједнице преламало се кроз тему заједничког интереса, важне вредносне категорије самоуправног система. У основи ове идеје се радило о покушају трансформације односа моћи, али не кроз процесе који подразумевају опресивно деловање институције, већ управо у Фукоовом смислу моћи која се остварује кроз друштвене односе.¹⁸ Задатак месне заједнице је био да омогући друштвени оквир у коме ће чланови заједнице имати прилику да изнесу појединачне интересе на радном месту и на месту становања. Циљ је био да се потребе и интереси чланова заједнице ставе у први план и да одлуке и иницијативе крећу од појединаца према институционалном систему. У периоду који ово истраживање обухвата, дефиниција месне заједнице је прошла бројне промене у законима, документима и плановима, али се готово неизбежно односила управо на проблематику остварења заједничког интереса. Архитектура је такође била део структурирања ових односа. Архитектонски бирои су били самоуправне радне организације, у заједничкој својини радног колектива. Самоуправљање је свој најтемељнији израз у архитектонском дискурсу пружило кроз реорганизацију рада у архитектонским бироима, преиспитујући на тај начин у пракси идеју аутора и ауторства.¹⁹

Кроз анализу односа самоуправне културне политике и архитектуре главног града Југославије, ово истраживање се односи на шири проблем међусобних релација идеологије и архитектуре. У раду се истражују околности настајања идеје месне заједнице у оквиру описане теорије самоуправљања, и карактеристике територијалне поделе града на месне заједнице на примеру Београда. Преиспитивање односа архитектуре центара месних заједница у Београду и друштвено-политичке теорије самоуправљања која се развијала у Југославији након Другог светског рата, подразумева претпоставку да се архитектура може посматрати као конститутивни елемент у успостављању идеологије. Центри месних

¹⁴ Ante Fiamengo, „Politika i socijalizam”, *Politička misao* 1 (1966), 16.

¹⁵ Olivija Mihajlović i Miloš Jevtić, *Kultura i kulturna politika u samoupravnom društvu* (Beograd: Đuro Salaj, 1969), 5.

¹⁶ Juraj Bober, Čovjek u društvenom sistemu, *Politička misao* 1 (1966), 61.

¹⁷ Uroš Trbović, „Radikalni zaokret prema demokraciji samoupravljača”, *Politička misao* 3 (1966), 120.

¹⁸ "Power must be analysed as something which circulates, or rather as something which only functions in the form of a chain [...] Power is employed and exercised through a net-like organization [...] In other words, individuals are the vehicles of power, not its points of application." Цитат преузет из: Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977* (London: Harvester Press, 1980), p. 98.

¹⁹ Аутор и ауторство представљају једну од значајних тема у теорији двадесетог века којом су се бавили између осталих: Ролан Барт, Мишел Фуко, Теодор Адорно.

заједница представљају фокусну тачку у организацији територијалног, али и друштвеног, аспекта месне заједнице, стога се истражује њихова улога у друштвеним променама и обликовању културних вредности на којима се заснивала теорија самоуправљања у Југославији. Са једне стране, у раду се поставља питање на који начин културна политика обликује дискурс о локалној заједници и заједничком простору, а са друге стране, како архитектура учествује у легитимацији политичког пројекта самоуправљања и у стварању идеје о заједници. Дакле, истраживање се односи на питање какву је улогу имала архитектура у остваривању самоуправљања, односно на који начин је регулаторна функција месне заједнице кроз друштвено-политичке, економске и просторне аспекте, омогућавала остваривање самоуправних циљева на конкретним архитектонским примерима. У том контексту, појам *локалне заједнице* представља везу између политике и архитектуре, односно, у конкретном случају, идеја *месне заједнице* представља везу самоуправљања и архитектуре центара месних заједница.

Ако архитектуру проучавамо као текст културе, историја архитектуре престаје да се своди на проучавање појединачних грађевина и њихових одлика. Архитектура прошлости приказује одлике одређеног друштвеног система у коме је настала и учествује у успостављању културних вредности, али истовремено (и можда још значајније), постаје дијалог између тренутка садашњости и прошлости. Грађење историјског наратива, који ни у ком случају не може да искаже неку коначну или објективну истину о прошлости, подразумева својеврсни одабир података којима аутор располаже. Руководећи се основним циљем овог истраживања који се односи на утврђивање конститутивне улоге архитектуре у самоуправној идеологији, избегнуто је енциклопедијско настојање да се региструју и опишу сви центри месних заједница изграђени (и пројектовани) на територији Београда. Самим тим, подвучена је улога архитектуре као инструмента којим се уводе и развијају одређени системи знања, а која превазилази програмску улогу архитектуре кроз коју се рефлектује идеологија.

Претходна анализа информација о предмету истраживања

Самоуправљање у архитектури и урбанизму Југославије није било предмет опсежнијих научних истраживања. Ова тема је до сада приказана кроз поједине студије случаја, без темељнијег увида у карактеристике односа самоуправљања и архитектуре.²⁰ Такође, истраживање месне заједнице у Београду, као основне јединице урбанистичког плана, није добило свеобухватну научну интерпретацију, већ су појединачни примери анализирани у контексту развоја модерне послератне архитектуре и урбанизма у Југославији.²¹ Управо из разлога што је идеја месне заједнице концептуализована у оквиру политичке теорије самоуправљања, значај њеног односа са архитектуром захтева нове интерпретације које би повезале истраживања у областима стамбене архитектуре и историографије.

²⁰ Увид у карактеристике односа самоуправљања и архитектуре у Југославији може се пронаћи само у појединим поглављима зборника текстова. Ignjatović, Aleksandar. „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952-1980.” U: Miško Šuvaković et al. (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*. Beograd: Orion Art, 2012, 689-710. Mrduljaš, Maroje. „Architecture for a self-managing socialism.” In: Martino Stierli et al. (eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018.

²¹ Обухватнија истраживања су још увек претежно орјентисана према контексту модерне, односно постмодерне архитектуре у Југославији. Кушић, Александар. *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)*. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2014. Le Normand, Brigitte. *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Почетком 1960-их година у Југославији се преиспитивао однос социјалистичког државног планирања и слободног тржишта кроз увођење привредних реформи.²² Један од најзначајнијих државних стручњака из области економије, Бранко Хорват, описао је југословенску економију после рата кроз „традицију промена” у којој се тежило раскиду свих веза са прошлошћу и константним мењањем организације, институција и политике: „Пре него што би књига изашла из штампе, систем би се већ изменио”.²³ Преиспитивање институција почетком 1960-их година, обухватило је и недавно установљену институцију *стамбене заједнице*, која је на годишњој скупштини Сталне конференције градова Југославије одржаној у Нишу, 1961. године, променила назив у *месну заједницу*. Месна заједница је концептуализована кроз три главне функције: „прво, месна заједница је јединица урбанистичког плана, друго, она је јединица и облик самоуправљања у комуни и, треће, она је носилац проширене материјално-техничке базе за свакодневни живот породице, односно појединца”.²⁴ Са променом назива су проширени економско-привредни циљеви, који се више не свде на бављење стамбеним фондом, већ се односе на материјално умрежавање са средствима комуне и радних организација на подручју месне заједнице. *Месна заједница* је добила своју законску форму у Уставу из 1963. године, према којој је то самоуправна заједница грађана сеоских и градских насеља, у којој „грађани непосредно остварују самоуправљање у области делатности које служе непосредном задовољавању потреба радних људи и њихових породица”.²⁵ Законска дефиниција није одговорила на питање о карактеристикама месне заједнице као основне јединице урбанистичког плана. Сложен задатак осмишљавања просторне концепције која би омогућила остварење самоуправне заједнице остављен је урбанистима и архитектама.

Предмет и проблем истраживања

Предмет истраживања је однос архитектуре центара месних заједница у Београду и друштвено-политичке теорије самоуправљања која се развијала у Југославији након Другог светског рата. Полазећи од претпоставке да се архитектура може посматрати као конститутивни елемент у успостављању идеологије, циљ истраживања је да укаже на улогу центра месне заједнице у друштвеним променама и обликовању културних вредности на којима се заснивала теорија самоуправљања у Југославији. У том контексту, временски оквир истраживања обухвата период од увођења радничког управљања 1950. године, до научног скупа „Месна заједница” који је одржан 1978. године. У раду се истражују околности настајања идеје месне заједнице у оквиру теорије самоуправљања, и карактеристике територијалне поделе града на месне заједнице на примеру Београда. Кроз анализу односа самоуправне културне политике и архитектуре главног града Југославије, истраживање се односи на шири проблем међусобних релација идеологије и архитектуре. Са једне стране, у раду се поставља питање на који начин културна политика обликује дискурс о локалној заједници и заједничком простору, а са друге стране, како архитектура учествује у легитимацији политичког пројекта самоуправљања и у стварању идеје о заједници. Дакле, истраживање се односи на питање какву је улогу имала архитектура у остваривању самоуправљања, односно на који начин је регулаторна функција месне заједнице кроз друштвено-политичке, економске и просторне аспекте, омогућавала остваривање самоуправних циљева на конкретним архитектонским примерима. У том контексту, појам *локалне заједнице* представља везу између политике и архитектуре, односно, у конкретном

²² Најпре су спроведене три реформе 1961. године, док су нове реформе уследиле већ 1964-1965. године.

²³ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Београд: Институт економских наука, 1970).

²⁴ Едвард Кардељ је идејни творац месне заједнице и један од главних идеолога самоуправљања у Комунистичкој партији Југославије (касније Савезу комуниста Југославије).

²⁵ *Устав СФРЈ*, 1963: Члан 104.

случају, идеја *месне заједнице* представља везу самоуправљања и архитектуре центара месних заједница.

Током међуратног периода у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. године, Краљевина Југославија) у архитектури су почеле да се развијају идеје и примењују принципи модерног покрета. Ове идеје представљају битно полазиште у предложеном истраживању, како због разумевања теоријских начела која ће поједини аутори преиспитивати у послератном периоду, тако и због претпоставке да су (насупротив ставу према коме се модерни покрет аутоматски сврстава уз идеје левице) неке од ових идеја послужиле као легитимација политике државног руководства краљевине. Ипак, у међуратном периоду се главна дебата о левичарски оријентисаном уметничком стваралаштву водила на пољу књижевности, а не архитектуре. *Сукоб на књижевној левици* почео је тридесетих година двадесетог века, поделом ставова о приступу уметности између надреалиста и књижевника такозване социјалне литературе.²⁶ За формирање званичног државног става о уметничком стваралаштву након Другог светског рата, значајан период у коме долази до превирања мишљења, али и коначног расплета Сукоба на левици, почиње од раскида са Коминтерном и Петог конгреса КПЈ који су се догодили 1948. године, и траје до Шестог конгреса КПЈ одржаног 1952. године. У том периоду је одржано Прво саветовање архитеката и урбаниста ФНРЈ, 1950. године у Дубровнику, где су званично одбачени принципи социјалистичког реализма и усвојени принципи модерне архитектуре. Иако се у савременим истраживањима често претпоставља да је увођење самоуправљања било директна последица раскида са Коминтерном и да се назнаке самоуправних идеја пре 1948. године могу схватити само као накнадно учитавање од стране социјалистичких власти, у овом истраживању се полази од претпоставке да су идеје и околности међуратног периода допринеле каснијем успостављању самоуправљања у Југославији. Односно, претпоставка је да без расправе и сукоба на књижевној левици није могло да дође до тако снажног уметничког отклона у односу на усвојене методе социјалистичког реализма.

У савременој историографији социјалистичке Југославије кључну годину представља 1948, која означава искључење Југославије из Коминформа и почетак трагања југословенског државног руководства за социјалистичким уређењем које би се разликовало од централистичког совјетског модела социјализма. Главно образложење за успостављање новог модела, такозваног *југословенског пута у социјализам*, пронађено је у тези о легитимности различитих путева у комунизам.²⁷ Стога је као кључна идеја југословенског пута усвојена идеја *одумирања државе* као један од темељних марксистичких концепата, који подразумева постепено премештање тежишта са централне државне власти на ниже, децентрализоване јединице руковођења, тако да на крају процеса сама држава постане сувишна. Посебност југословенског пута у социјализам се заснивала на управљању привредом кроз радничко управљање, увођењу друштвене својине у правно-својинске односе и у специфичној спољној политици несврстаности у контексту хладноратовске поделе света. Увођење самоуправног система је било први корак према друштвеном уређењу у коме ће бити могуће да се политичке одлуке доносе *одоздо на горе*, односно, од појединачног радника према државном врху.²⁸ Увођење економског самоуправљања у фабрике, кроз

²⁶ Ову поделу треба схватити начелно, с обзиром да је током расправе на левици често долазило до промена у идејним позицијама учесника, па самим тим и до разилажења у ставовима унутар група.

²⁷ У предавању одржаном у Ослу, 1954. године, Кардељ објашњава разлику у развоју социјализма између високоразвијених и слабије развијених земаља: западноевропски социјализам је описан као „еволутивни процес ка социјализму кроз политички механизам калсичне европске буржоаске демократије“ који полако постаје „реална чињеница“, док је у слабије развијеним земљама неопходна револуција. Кардељ објашњава како нису потребни економски и политички шаблони за све земље света, треба се ослонити на конкретне услове у свакој земљи и повезати социјалистичке покрете. Едвард Кардељ, *Социјалистичка демократија у југословенској пракси* (Београд: Култура, 1954), 11-14.

²⁸ Прва резолуција Информбироа „О стању у КПЈ“ била је донета на другом савету Информбироа у Букурешту, 20. до 28. јуна 1948. године, док је идеја о увођењу самоуправљања према незваничним подацима донета на неформалним састанцима Кардеља, Ђиласа, Кидрича, Тита и других руководилаца, средином 1949. Бранко

такозвано *радничко управљање* усвојено је 1950. године.²⁹ Када је радничко управљање уведено на радна места, требало је осмислити начин да се целокупно друштво уведе у систем самоуправљања. У том контексту је конципирано друштвено самоуправљање, оличено у идеји *комуне*. Главни идеолог југословенског самоуправљања, Едвард Кардељ, се бавио концептуализацијом комуне, позивајући се превасходно на историјске узоре Марксове анализе Париске комуне и искуства Лењинових „совјета” у постреволуционарној Русији. Према Кардељевој дефиницији комуна је била самоуправна заједница где су се на демократски начин решавала питања и проблеми у циљу остварења „благостања заједнице и сваког појединца”.³⁰ Циљ је био да комуна временом постане „основна политичко-територијална организација самоуправљања”, односно „основна друштвено-економска заједница становништва на свом подручју”.³¹ Као последица увођења социјалистичке комуне очекивала се и врло конкретна промена у урбанизму и архитектури која би се огледала у постепеном нестајању разлике између града и села, као и између центра и периферије града, зато што су ове разлике дефинисане као наслеђе капиталистичког друштва.³² Први корак је био да се мреже свих потребних установа и сервиса прошире подједнако у градовима и у селима и постану приступачне за „народне масе”. Како је 1949. године проглашена слобода уметничког стваралаштва,³³ очекивало се да архитекти, као и остали уметници, пронађу нова решења која ће афирмисати политику *трећег пута*, која не подражава ни источни тоталитаризам, ни западни капитализам, већ омогућава развој самоуправног друштва у комуни.

Истовремено са законским увођењем радничког управљања, 1950. године, усвојен је и први Генерални урбанистички план Београда. Према овом плану предвиђени пораст популације у Београду у наредних тридесет година је био са 300.000 на 1.000.000 становника. Тежња ка стварању комуна уједначеног развоја широм земље је била суочена са убрзаном индустријализацијом и урбанизацијом појединих центара. У наредним годинама, у недостатку детаљних урбанистичких планова за целу територију града, Београд се неплански развијао кроз индивидуалне пројекте и нелегану изградњу. У том периоду је неколико пута дошло до промена у административно-територијалној подели,³⁴ тако да је 1955. године уведена реформа комуналног система, како би се макар формално уједначиле величине комуна на целој територији земље.³⁵ Када је уочено да се град убрзано и неконтролисано развија, делатност Урбанистичког завода је од 1959. године била усмерена на израду регулационих планова, који су разрађивани по општинама. У том контексту, уведена је

Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, књига III – Социјалистичка Југославија 1955-1988* (Београд: Нолит, 1988), 271.

²⁹ Народна скупштина Југославије је званично донела одлуку да се раднички савети уведу у сва предузећа, што је регулисано усвајањем закона: Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, објављен је у: "Службени лист ФНРЈ", бр. 43/50.

³⁰ Kardelj, *O komuni*, 183.

³¹ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 28.

³² *Ibid*, 61.

³³ Видети у: Dušan Bošković, *Stanovišta u sporu: stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici: 1950-1960* (Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1981): 4-5.

³⁴ Према административно-политичкој подели из 1949. године, постојале су: области, срезови, градови и месни народни одбори. Тада је, према административној дефиницији града, у целој федеративној држави само 87 места имало статус града. Од 1949. до 1952. године су поделу чинили срезови, градови, градови у саставу среза и месни народни одбори. Од 1952. године долази до нове поделе у којој су срезови територијално-административне јединице, а као њихови центри се појављују градови, градске општине и општине. Значајна промена коју је донела подела из 1952. године било је укидање административне разлике између села и града, то јест, више није могло сасвим јасно да се закључи да ли се ради о градском или сеоском карактеру насеља. Oliver Minić, „Funkcija i uloga naselja u regionu”, *Arhitektura Urbanizam* 43 (1967), 39.

³⁵ У којој мери су општине биле неравномерно формиране се види из њиховог броја становника. На територији Југославије постоји једанаест општина са 1-2.000 становника, док, такође, постоји осам општина са више од 50.000 становника. Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне*, 23.

стамбена заједница као основна структурална јединица урбанистичког плана 1954. године.³⁶ Стамбене заједнице су биле правна лица и представљале су просторну, урбанистичку и комуналну целину у оквиру градског подручја. Законски је земљиштем на коме се налазе зграде управљала општина, док су станари могли да учествују у одлучивању на основу свог права на стан, кроз кућне савете који су били образовани у појединачним стамбеним зградама. Циљ је био да се кроз ове заједнице обезбеди помоћ домаћинству, која би се остварила кроз друштвене и услужне сервисе – вртиће, перионице, јавне кухиње, као и снабдевање на месту пребивалишта, организовањем савета потрошача. Поред сервисне функције, стамбене заједнице би имале улогу независну од кућних савета и функционисале би као *проширене породице*.³⁷ Величина стамбених заједница би била решавана у зависности од *стварних потреба грађана* на одређеном подручју, а финансирање је предвиђено пре свега из личних прихода чланова заједнице, како би их схватили као сопствене сервисе, сходно њиховој функцији која подразумева удруживање и иницијативу грађана.³⁸ Дакле, стамбена заједница је донела две нове теме за архитекте и урбанисте, а то су функција *проширене породице* и територијализација на основу *стварних потреба грађана*. Прва урбанистичка решења стамбене заједнице приказана су јавности у оквиру великих дидактичких изложби како би се широке масе становништва које је тек дошло да живи у урбаним подручјима, упутиле у социјалистичку урбану културу и градски начин живота.³⁹ Слично као што су се у овом периоду градиле друштвене навике у другим аспектима савременог живота (у оквиру туризма се развијала пракса годишњих одмора, а у оквиру трговине активности потрошачке културе), тако је свакодневни живот приказан кроз живот породице у стамбеној заједници. У оквиру југословенске архитектуре је изградња стамбених заједница почела пројектовањем такозваног експерименталног рејона у Београду, 1958. године, који је обухватао два стамбена блока са 3600 станова.⁴⁰ Први блок овог рејона изграђен је у модерном префабрикованом систему градње и представљао је заокружену урбанистичко-архитектонску целину која има свој центар и све додатне садржаје које подразумева једна стамбена заједница.

Међутим, пре завршетка изградње прве стамбене заједнице у Београду, Кардељ је у свом излагању на годишњој скупштини Сталне конференције градова Југославије 1961. године, поставио дефиницију *месне* заједнице, изједначавајући је са *стамбеном*, односно *сеоском* заједницом. Нови назив је брисао разлику између *стамбене* (градске) и *сеоске* заједнице, тако да је постао основна јединица за целокупно друштво и територију. Месна заједница је описана кроз три функције: прво, месна заједница је јединица урбанистичког плана, друго, она је јединица и облик самоуправљања у комуни и, треће, она је носилац проширене материјално-техничке базе за свакодневни живот породице, односно појединца.⁴¹

³⁶ Уредба о управљању стамбеним зградама (Службени лист ФНРЈ број 29/54). Вујадиновић, *Анализа система месне самоуправе*, 6.

³⁷ Ibid., 275.

³⁸ У Изменама и допунама Закона о доприносима буџетима из личног дохотка (Службени лист ФНРЈ, бр. 52/61) утврђено је да се допринос из личног дохотка уплаћује тамо где људи станују, а не где раде. Kardelj, *O komuni*, 308.

³⁹ Организоване су три велике дидактичке изложбе „Породица и домаћинство” на загребачком велесајму 1957, 1958 и 1960. године. Изложбе „Породица и домаћинство” су описане и анализиране у контексту историје дизајна у: Jasna Galjer, *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: Od utopije do stvarnosti* (Zagreb: Horetzky, 2004) и Feđa Vukić, *Modernizam u praksi* (Zagreb: Meandar, 2008). Као и у радовима: Jasna Galjer, i Iva Ceraj, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine”, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 35, Zagreb, 2011., str. 1–308. и Feđa Vukić, "Social activism in housing. Selfmanagement and design". In: Guy Julier, Cecilia Jane (ed.), *Design Activism and Social Change. Design History Society Annual Conference Book of Abstracts. Barcelona, 7-10 September 2011* (Barcelona: Design History Society, Fundacio Historia del Disseny, 2011).

⁴⁰ Према Генералном урбанистичком плану Новог Београда. Milutin Glavički, „Regulacioni plan Novog Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 32 (1965).

⁴¹ Поред тога што је задржала територијално одређење основне јединице урбанистичког плана, месна заједница је, за разлику од претходне концепције стамбене заједнице, превазишла одговорност грађана и њихових

У теоријском образложењу, месна заједница се уводи као носилац децентрализације политичког система са циљем да се самоуправљање оствари у пракси. На њу се реферисало као на *основну ћелију* самоуправног друштва која представља социолошку, економску, политичку и урбану целину. Месна заједница је описана у новом Уставу из 1963. године у оквиру поглавља о општини и њене надлежности и начин рада су морали бити усклађени са статутом општине. У том контексту, месна заједница је постала неизоставни део *друштвених планова* који су подразумевали израду бројних појединачних планова везаних за различите задатке општине, како би се објединили друштвено и економско самоуправљање у циљу остварења интегралног самоуправљања. Шездесете године двадесетог века у Југославији обележила је привредна (и стамбена) реформа, током које су изграђена бројна стамбена насеља где се захтевала брза и јефтина изградња и у којима су, поред становања и додатних објеката (школа и домова здравља), планирани друштвени центри намењени снабдевању, култури и самоуправним активностима заједнице. Слично као што је самоуправљање било основ легитимитета власти Комунистичке партије,⁴² месна заједница је требало да пружи легитимитет посебности југословенске архитектуре.

Искуства изградње стамбених заједница су обједињена у припреми новог Генералног урбанистичког плана Београда, који је донет 1972. године и заснивао се на модернистичкој идеји „града у мору зеленила”,⁴³ у којој се истицало настојање да се очувају хумани односи у новоствореној човековој средини. Методологија планирања је била усмерена на објективно-научни приступ, који се огледао у наглашеном увођењу система и структура, приказаних кроз бројне дијаграме и алгоритме, уз статистичке податке и графичке приказе. Све до доношења новог плана, стамбена насеља и њихови центри су били пројектовани такоређи као засебне целине у Регулационим плановима за поједине делове града. У Генералном плану је предвиђен систем центара који су планирани као мрежа и ранжирани према значају: централна зона, секундарни градски центри, рејонски центри, увећани центри месних заједница и специјализовани центри. Поред традиционалне централне зоне града, предвиђена су три секундарна центра као „капије Београда”, према којима ће гравитирати околна стамбена насеља и део становника из региона. Центри месних заједница су добили и своју урбанистичку дефиницију у Генералном урбанистичком плану из 1972. године:

Центри месних заједница имају поред утилитарног још и друштвени значај. Њиховом реализацијом обезбедиће се остварење месне заједнице као основне ћелије урбанистичке организације града. Они треба да постану место остварења честих сусрета између суседа и резрешавања питања од заједничког интереса суседа. Остварењем ових центара и решењем материјалне базе пословања месних заједница створили би се услови да месне заједнице постану хумани облик структурирања града као противтежа разорном и нехуманом дејству анонимне џунгле велеграда.⁴⁴

Анализа овог плана приказује на који начин су вредности самоуправљања (хуманизације, пратиципације и заједничког интереса) уведене у урбанистички дискурс о развоју града. Такође, главна тема у политичком дискурсу била је децентрализација, а у урбанизму сегрегација централних функција, што указује на заједнички систем мишљења који је усвојен кроз вредносни систем самоуправљања.

средстава и постала и ствар комуне (и њених средстава), као и радних заједница, предузећа и установа (и њихових средстава). Kardelj, *O komuni*, 308.

⁴² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Клио, 2013), 238-239.

⁴³ Aleksandar Đorđević, „Uvodno izlaganje”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974): 2.

⁴⁴ Извод из плана преузет је из: „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974), 111.

Доношењем новог Устава 1974. године, позиција месне заједнице се учврстила у законском систему.⁴⁵ У другој глави Устава остваривање самоуправљања је објашњено кроз три облика организације: организације удруженог рада (ОУР), самоуправне интересне заједнице (СИЗ) и месне заједнице.⁴⁶ Након десетогодишњег искуства, закључено је да се концепција месне заједнице показала као најпогоднији облик за друштвено самоуправљање и установљена је као конститутивни елемент самоуправног система, а не само као део општине. Месна заједница је проглашена за посебан облик самоуправне интересне заједнице (СИЗ-а), у којој се остварују интереси радних људи и грађана који живе на њеној територији⁴⁷ и наглашено је да „месне заједнице нису... само једноставни зброј људи који живе на њеном територију, већ и [збир] организација удруженог рада и интересних заједница“.⁴⁸ У том смислу, месна заједница постаје у идеолошком наративу главни носилац не само друштвеног, већ и економског самоуправљања, у покушају да се приближи циљу остварења интегралног самоуправљања:

Месна заједница није збор грађана, него пре свега специфична интересна заједница свих организација удруженог рада из свих области рада, то јест из материјалне производње и из друштвених делатности, чији радници и њихове породице живе на подручју месне заједнице, затим свих самоуправних интересних заједница које своју делатност обављају на подручју те месне заједнице и свих организација удруженог рада које послују на подручју те месне заједнице, потом органа општине који на подручју те месне заједнице обављају одређене комуналне послове, као и стамбених организација и других самоуправних организација и заједница и грађана.⁴⁹

Узимајући у обзир да се у раду поставља питање о конститутивној улози архитектуре у самоуправљању, кроз историјски преглед развоја месне заједнице су представљени фактори који су од кључне важности за тему и који су одредили временски оквир истраживања. Увођење самоуправљања почиње 1950. године, док се завршни период самоуправљања може законски посматрати кроз почетке увођења приватне својине, од 1988. године.⁵⁰ Међутим, и поред неколико значајних догађаја – у које спада доношење Закона о месним заједницама из 1982. године,⁵¹ као и изградња неколико центара месних заједница (последњи пут је центар месне заједнице награђен на Салону архитектуре управо 1988. године) – у деценији након 1978. године, улога месне заједнице је остала само формални облик друштвено-територијалне организације, изван темељног теоријског преиспитивања у области архитектуре и урбанизма. У том смислу, последњи догађај који је значајан за ово истраживање био је научни скуп „Месна заједница“, одржан 1978. године у Београду. У оквиру овог скупа изнет је критички став архитеката који су се оштро супротставили одлуци Скупштине града из 1975. године, да се у року од пет година (до 1980. године) изгради тридесет и седам центара месних заједница.⁵² Према одлуци је одређено да се главни

⁴⁵ У новом Уставу је руководећу улогу имао Едвард Кардељ, као председник Координационе комисије свих већа Савезне скупштине за Уставна питања. „Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“, година XXX, број 9, Београд, четвртак, 21. фебруар 1974.

⁴⁶ Поред важности улоге месних и интересних заједница, још већом брзином је расла улога ОУР-а. Две године након доношења Устава донесен је Закон о удруженом раду којим су ОУР-и постали једини могући (облигаторни) правни облик према коме су друштвена предузећа могла да послују.

⁴⁷ Уставом је одређено пет СИЗ-ова од посебног друштвеног интереса: образовање, наука, култура, здравство и социјална заштита, за које је важно да имају корене у својим основним јединицама које се стварају око школа, позоришта, амбуланти и сл. Управо месна заједница треба да уједињује рад и врши утицај на поједине јединице СИЗ-а на свом подручју, односно на месту становања радног човека. Kardelj, *O komuni*, 465.

⁴⁸ Marković, *Mesto i uloga mesne zajednice*, 12.

⁴⁹ Ibid., 475.

⁵⁰ Закон о предузеćима. „Службени лист СФРЈ“, December 31, 1988, br. 77/78.

⁵¹ Објављен у „Службеном гласнику СРС“, број 48 од 9. октобра 1982. године.

⁵² Након неопходних студија, у Скупштини града је у мају 1975. године усвојен документ „Програмска оријентација изградње пратећих објеката у новим насељима“.

пројекти раде типски, подразумевајући „индустријско-монтажну градњу трајног карактера, са рационалним типским префабрикованим елементима за грађење који не смеју бити скупи и луксузни...”.⁵³ Одлука о изградњи центара је до 1978. године делимично реализована, уз негодовање архитеката који су сматрали да ће овакав приступ потпуно поништити самоуправне принципе због којих су центри уопште планирани.

Пресек основних теорија и резултата

Истраживања која се односе на тему архитектуре у друштвено-политичком контексту, карактерише интердисциплинарност у приступу који обједињује теорију идеологије и проучавање архитектуре као културне праксе. У истраживању југословенског самоуправљања у архитектури, неопходно је размотрити поставке и основне ставове који се тичу три научне области: теорије (југословенског) самоуправљања, проучавања и интерпретације идеологије и теорије и критике архитектуре.

Анализа успостављања теорије југословенског самоуправљања подразумева неколико основних тема: разматрање политичких околности пре Другог светског рата, различите приступе теорији југословенског самоуправљања и, у складу са темом истраживања, проучавање теоријских закључака који се односе на тему комуне. Што се тиче међуратног периода, успостављена је теза о културној легитимацији политичког пројекта на примеру Краљевине Југославије, кроз анализу архитектуре у односу на идеју југословенства, која је приказана у раду Александра Игњатовића.⁵⁴ Ова теза је значајна за истраживање односа послератне архитектуре и самоуправљања зато што преиспитује успостављање и позиционирање модерног покрета у југословенској архитектури, који ће добити свој наставак у послератном периоду. Треба имати у виду период након Другог светског рата у коме је социјалистички реализам био проглашен за званични уметнички правац, а који је претходио увођењу самоуправљања и промени која се догодила након 1950. године када је као главни правац у архитектури успостављен модернизам. Разумевање социјалистичког реализма који „није био стил него метод уметничке производње и конструкције и дистрибуције моћи над доменом уметности”,⁵⁵ важно је за проучавање увођења модернизма 1950. године, како би се могло преиспитати да ли је дошло до суштинске промене у односу државне власти према уметности, односно архитектури.

Увођење југословенског самоуправљања и промена става према званичној уметности (социјалистичком реализму), отвара питање о изворима и подстицајима који су претходили овој промени. Како наводи Олга Манојловић-Пинтар „[П]итање извора и основа уметничких пракси и уметничког ангажмана који су оснажили политику југословенског „трећег пута” несагледиво је без разумевања традиције дебатована и сукобљавања међу ствараоцима на левици”.⁵⁶ Сукоб на књижевној левици се односио на везу између уметности и револуције, преиспитивали су се револуционарни идеали авангарде, теме аутономије и утилитарности уметности и слободе стваралаштва. У прилог томе колико су ова питања била значајна за послератну уметност говори даљи развој ових тема током читавог периода социјалистичке Југославије.

Критичка анализа увођења самоуправљања у фабрике образложена је детаљно у раду историчарке Оливере Милосављевић, полазећи од питања „да ли је радничко управљање

⁵³ Nebojša Bogunović, ur., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 21.

⁵⁴ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007).

⁵⁵ Како показује Јелена Живанчевић у свом докторату, то је био случај и са архитектуром социјалистичког реализма у Југословенском контексту. Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2012), 21.

⁵⁶ Олга Манојловић Пинтар, *Уметничке праксе и концепт друштвене посебности. Југословенска културна политика и уметност после 1948*, Приступљено 22. децембра 2015. <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/umetnicke-prakse-i-koncept-drustvene-posebnosti/>.

имало примарно економски или идеолошко-политички смисао у тренутку настајања”⁵⁷ Њено истраживање приказује до које мере је самоуправљање остварено у складу са својим теоријским значењем које га дефинише као економску категорију, али указује и на ограничења економског и политичког система, која нису дозволила да се много удаљи од свог идеолошког статуса. Значај овог истраживања је врло велики зато што истиче контроверзну улогу самоуправљања, чији идеолошки аспект је неопходно преиспитати и након увођења радничког управљања. Управо идеолошка улога самоуправљања је тема која захтева истраживање кроз различите културне праксе које се развијају након 1950. године, а у овом предлогу истраживања је проблематизована у контексту архитектуре.

Теоријска становишта о разлозима кризе и коначног распада југословенске државе, укључују разматрање самоуправљања из различитих углова. Важну групу чине радови који затупају критички став да је узрок југословенског проблема била криза политичког система који није успео да дефинише свој идентитет у културном и политичком смислу, и који је, скупа са кризом националног идентитета, довео до распада државе.⁵⁸ Проблем југословенског политичког идентитета односи се на питање (не)остварења самоуправљања, а један од одговора представља теза према којој се самоуправљање није остварило као радничко управљање над средствима за производњу, већ је, напротив, остварено „управљање радништвом од стране партијске државе”.⁵⁹ Насупрот томе стоји теза да је идеја о одумирању државе била до те мере успешно спроведена, тако да је децентрализацијом и слабљењем државног апарата довела до немогућности да се држава одупре унутрашњим и спољнополитичким изазовима.⁶⁰ Између ова два становишта – да се самоуправљање (са децентрализацијом) није догодило и становишта да се (управо кроз децентрализацију) остварило одумирање државе – постоји низ ставова који као разлог кризе постављају економске промене, геополитички положај Југославије или њену позицију у спољној политици. У овом истраживању се полази од разматрања расправе о остварености идеје самоуправљања и питања о томе где би се могао тражити његов успех. У том контексту је важна теза о вредности еманципације у контексту самоуправљања, односно, како наводи у циљевима свог истраживања Дарко Сувин: „Могућности радикалне еманципације у југословенској историји након 1941. разматрају се као посебности или особености одбацивања како фашистичког империјализма тако и стаљинизма. Спречавање такве еманципације резултирало је крахом самоуправљања, али и саме Југославије – показаће се да су та два појма консупстанцијална”.⁶¹ У том контексту, вредност самоуправљања ће се анализирати кроз еманципаторски потенцијал концепције месне заједнице.

Полазећи од става да је архитектура идеолошка пракса која учествује у организацији живота заједнице и појединца, она се може посматрати кроз теоријске позиције које се тичу идеологије. Алтисерово [Louis Althusser] становиште да уметност указује на идеологију иако нема способност да продре 'са друге стране' и дестабилизује идеолошки поредак,⁶² Славој Жижек даље развија преиспитивањем односа уметности и идеологије кроз лакановске психоаналитичке појмове и категорије (као што су Реално и симптом), дефинишући у крајњој тачки уметност као симптом идеологије. Даљи развој Алтисеровог приступа идеологији, биће размотрен и кроз тезе других аутора, на пример код Алеша Ерјавца који

⁵⁷ Оливера Милосављевић, *Држава и самоуправљање: 1949-1956* (Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 1987), 107.

⁵⁸ Zagorka Golubović, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: Jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova* (Beograd: Filip Višnjić, 1988).

⁵⁹ За детаље погледати радове аутора Владимир Унковски-Корица. Vladimir Unkovski-Korica, *Jugoslovensko samoupravljanje: upravljanje radništva ili upravljanje radništvom?* <http://www.marks21.info/istorija/jugoslovensko-samoupravljanje-upravljanje-radnistva-ili-upravljanje-radnistvom>.

⁶⁰ Dejan Jović, *Jugoslavija - država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 14.

⁶¹ Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije 1945-72* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014), 308.

⁶² Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati* (Beograd: Karpos, 2009).

изводи закључак да је „оно што представља естетски учинак управо то што није идеолошко, тј. да управо уметничка дела имају најмање особина идеолошког дискурса...”,⁶³ пружајући тиме могућност да уметност буде изопштена из идеологије, или да буде критика идеологије. Са друге стране, биће узета у обзир релативизација марксистичких концепата идеологије, кроз становиште Мишела Фукоа [Michel Foucault]. Иако се се бави анализом односа моћи, Фуко дистрибуцију моћи не посматра у вези са идеологијом, већ као однос сила.⁶⁴ Он одбацује марксистичку поставку идеологије, између осталог из разлога што таква поставка подразумева замишљену опозицију према нечему што би требало да постоји као општа истина, или општа рационалност, а то су концепти која он сматра неприхватљивим.

Имајући у виду теоријске радове који се баве темом идеологије и преиспитују њену везу са уметношћу, поставља се питање односа теорије архитектуре и идеологије. У првом од четири критичка есеја која је Манфредо Тафури [Manfredo Tafuri] написао за часопис *Contropiano* 1969. године, под називом „Према критици архитектонске идеологије” (Toward a Critique of Architectural Ideology), он је проблем лажне 'освешћености' архитектуре поставио у политички фокус.⁶⁵ Тафури критикује моденистички оптимизам и утопијска обећања, почевши од теоретичара архитектуре осамнаестог века (Ложијеа и Пиранезија), преко неуспелих утопијских пројеката деветнаестог века, све до херојског отпора авангардних покрета двадесетих година двадесетог века, који су сви имали исти исход (било да се анализа односи на програмску контролу уметничке продукције ДеСтајла или ирационалне иступе Дадаиста). Према Тафурију, сви покушаји одупирања капиталистичком поретку били су неуспешни зато што је велики индустријски капитал присвајао оно што је било у основи архитектонске идеологије. Тафури је проширио свој есеј у познато дело *Архитектура и утопија*, 1973. године, и у том раду је елаборирао критику модерне архитектуре и њеног односа према капитализму кроз неомарксистички теоријски оквир. За разлику од већине теоретичара двадесетог века, који су проучавали развој модерне архитектуре кроз процесе индустријализације и урбанизације, Тафури, као и Франческо Дал Ко [Francesco Dal Co] су у своју критику укључили однос модерне архитектуре према питању *заједнице и друштва*.⁶⁶ Како се наше истраживање односи на позиционирање југословенске архитектуре између идеја *самоуправне комуне и модерног града*, критичко преиспитивање односа заједница-друштво кроз радове обојице аутора је од великог значаја.

Циљеви и задаци истраживања

У складу са наведеним проблемима и предметом рада, основни циљ истраживања је да се анализира однос између југословенске архитектуре и самоуправљања и да се укаже на основне доктрине самоуправљања инкорпорираних у дискурсе архитектуре, односно, да се прикаже на који начин се самоуправљање остваривало кроз архитектуру. Веза идеологије и архитектуре ће бити анализирана на примеру успостављања, развоја и промена у оквиру југословенског самоуправљања, у односу на планирање и изградњу центара месних заједница у Београду, у периоду од 1950. до 1978. године.

Додатни циљеви истраживања подразумевају:

⁶³ Aleš Erjavec, *Ideologija i umetnost modernizma* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 87.

⁶⁴ Приказ Фукоове антимарксистичке позиције видети у: Slavoj Žižek, *The sublime object of ideology* (London: Verso, 1999).

⁶⁵ Објашњење Тафуријеве позиције у ширем контексту теорије архитектуре видети у: Harry Francis Mallgrave and David Goodman, *An Introduction to Architectural Theory: 1968 to the present* (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011).

⁶⁶ Hilde Heynen, "Modernity and Community: A Difficult Combination", in: Heynickx, Rajesh and Avermaete, Tom (ed.), *Making a New World: Architecture and Communities in Interwar Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2012), 69-78.

- утврђивање вредности југословенског самоуправљања које су релевантне за архитектонски дискурс (који обухвата пројекте, изведене објекте, научне скупове, стручне изложбе, као и остале научне и стручне радове о архитектури);
- да се научно опише и објасни концепција месне заједнице, како теоријски у контексту самоуправљања, тако и кроз урбанистичке и архитектонске аспекте на конкретним примерима;
- да се научно утврде и опишу карактеристике стратегија планирања друштвених центара у урбанизму Београда у периоду самоуправљања;
- да се систематизују и утврде принципи пројектовања архитектуре центара месних заједница у контексту развоја самоуправљања.

У складу са наведеним циљевима, дефинисани су задаци истраживања који се односе на тематске целине истраживања:

- приказ теоријских полазишта о статусу званичне државне уметности која су успостављена током Сукоба на левици и њихов утицај на однос према званичној уметности (и архитектури) након 1950. године;
- анализа теоријских поставки самоуправљања у Југославији, и истраживање специфичног културног система вредности самоуправљања, које је релевантно за питања југословенске архитектуре и урбанизма;
- истраживање дидактичке улоге архитектуре током прве деценије увођења самоуправљања;
- анализа примера планирања и изградње друштвених центара посматрана у контексту развоја самоуправне културне политике;
- истраживање стамбене реформе у контексту политичко-економских промена током шездесетих година двадесетог века;
- истраживање промена у политичким одлукама и урбанистичким плановима током седамдесетих година двадесетог века и анализа критичке позиције архитеката;
- отварање нових истраживачких питања услед промене која се десила у деценији након 1978. године у архитектури и урбанизму Београда.

Полазне хипотезе у истраживању

Из наведеног предмета и проблема истраживања, као и примењеног теоријског оквира, произилазе следеће хипотетичке поставке:

- У периоду од 1950. до 1978. године југословенско самоуправљање се остваривало не као низ апстрактних теоријских принципа већ кроз утврђивање самоуправних односа у архитектонском дискурсу. Самоуправљање и архитектура, која представља саставни део културе, стоје у сложеним односима међусобне зависности, који нису само збир директних утицаја и очигледних околности.

Из претходне хипотезе проистиче хипотеза према којој:

- Приступ урбанизму кроз месну заједницу, као основну (универзалну) територијалну јединицу, представља један од конститутивних елемената социјалистичког самоуправљања. Месна заједница је стога успостављена као коректив друштвених, политичких, економских и просторних подела, са циљем превазилажења хијерархијског односа територијално-административне поделе.

- Контрадикторност самоуправљања које је донето одлуком власти (*одозго на доле*, уз очекивање да се оствари *одоздо на горе*) и непроменљивост државне структуре током читавог самоуправног периода Југославије, указују на могућност да је концепција месне

заједнице послужила као једна врста идеолошког застора централистичке идеологије Комунистичке партије Југославије (Савеза комуниста Југославије).

- У периоду након 1978. године, улога месне заједнице као универзалне урбанистичко-територијалне јединице се трансформише у правцу регионализације, тиме поништавајући своју првобитну улогу коректива друштвених, економских и просторних подела. Ова хипотеза у непосредном је односу са временским оквиром истраживања (1950-1978), будући да је истраживање одређено историјским феноменом који има свој почетак, развој и завршетак.

Научне методе истраживања

У научном истраживању ће бити примењено више научних метода. Најпре ће бити извршено прикупљање и систематизација примарних извора како би се извршила анализа докумената, урбанистичких планова и архитектонских пројеката који се односе на предмет истраживања. Како се истраживање односи на везу између самоуправљања и архитектуре, потребно је установити полазну теоријску позицију анализом теоријских радова, извршити критичку анализу претходних истраживања и текстова из периодике, а затим истражити проблем рада на конкретним примерима архитектонско-урбанистичке праксе Београда.

У приказу резултата ће бити примењен историјско-интерпретативни метод, кроз који ће бити повезане основне групе извора, који подразумевају: примарну грађу која се односи на урбанизам и архитектуру Београда, кључне идеолошке текстове који се односе на утврђивање теоријске позиције истраживања (укључујући у ову групу и радове који се баве истраживањем самоуправљања) и анализу архитектонских примера.

Како је предмет рада превасходно дефинисан кроз примере центара месних заједница, одабрани објекти ће бити истражени методом студије случаја. Такође, предмет рада укључује стручне изложбе и научне конференције, које ће, услед своје специфичности и значаја за проблем истраживања, такође бити анализирани методом студије случаја.

У посебне научне методе које се односе на истраживање архитектонских објеката спадају технике које су карактеристичне за област архитектуре, од којих се издвајају архитектонска анализа планова и пројеката, методе графичке анализе и метода посматрања на терену.

Структура докторске дисертације

Структуру рада чини седам основних целина: Увод, Први део рада, Други део рада, Трећи део рада, Закључак, Библиографија и Сlike. У уводном делу је приказана претходна анализа о предмету истраживања, а затим су представљени предмет и проблем истраживања. Након кратког прегледа пресека основних теорија и резултата, изложени су циљеви и задаци истраживања. У оквиру овако обликоване структуре, успостављене су полазне хипотезе које се односе на усмеравање тока истраживања. Затим су представљене научне методе које ће бити примењене у дисертацији.

Први део рада представља приказ успостављања самоуправљања у Југославији коју прати развој концепције стамбене заједнице у оквиру архитектонске праксе. Најпре је приказан ток концептуализације југословенске комуне, који је превасходно обликован у радовима Едварда Кардеља. Анализирани су и основни концепти на којима се заснивала самоуправна теорија, од којих је кључна била идеја одумирања државе. У том контексту, приказано је увођење самоуправљања у југословенски контекст и успостављање комуне. Затим је постављено питање различитих поларизација које су пратиле развој југословенског самоуправљања, а које су се односиле на друштвену организацију, уметничко-архитектонске праксе и однос према појединцу у самоуправљању. У наставку првог дела, анализира се

појава стамбене заједнице и њени аспекти у односу на комуноу и јавни дискурс. Коначно, први део се завршава приказом стамбене заједнице у Београду, односно односом архитектонско-урбанистичке праксе према овој концепцији.

Други део рада се бави успостављањем месне заједнице, која наслеђује стамбену заједницу, скоро истовремено у самоуправној теорији и архитектонској пракси. Месна заједница добија своја прва грађевинска остварења на подручју Београда, и финализује се кроз центар месне заједнице "Фонтана". Након тога, долази до изградње бројних стамбених насеља, пре свега на Новом Београду који се нагло развија, али и у постојећем делу Београда. Изградња месних заједница према својим карактеристикама подсећа на масовну стамбену изградњу која се спроводи у циљу решења стамбене кризе. Сходно томе, почиње да се разматра и спроводи планирање мреже градских центара, које подразумевају систем општеградских, рејонских и локалних центара месних заједница. У том контексту, у истраживању се анализира месна заједница као југословенска концепција јединице насеља. Коначно, на крају другог дела, преиспитује се критика концепције месне заједнице која обухвата различите приступе посебно исказане у области филозофије, архитектуре и уметности.

Трећи део рада најпре обрађује тему месне заједнице у Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године. У том смислу, приказане су идеје планирања градова које су тада биле актуелне, као што је социјалистички град, град-архипелаг, интегрално планирање, као и месна заједница. Анализиран је систем центара у Генералном урбанистичком плану Београда, који је планиран као "мрежа", укључујући централне градске зоне, регионалне центре, нову улогу рејонских центара и центре месних заједница. Услед проблема који је дочекао усвајање плана, а који се односио на упадљив недостатак изградње центара месних заједница, у раду се анализира одлука о изградњи типских центара месних заједница широм Београда. У контексту претходне интерпретације југословенског самоуправљања, анализиран је развој идеје, ток планирања и изградња центара месних заједница у Београду. Коначно, трећи део се завршава приказом архитектонске критике која је изнета у оквиру научног скупа "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја", који је одржан 1978. године.

У Закључку рада су приказани резултати истраживања кроз кратак преглед који објашњава на који начин су разрешене полазне хипотезе. Након закључка, приказана је Библиографија извора који су коришћени у раду, као и илустрације које прате основни текст дисертације.

Очекивани резултати истраживања

Допринос области архитектуре и урбанизма

Тема самоуправљања у југословенској архитектури и урбанизму није до сада свеобухватније истражена (иако се у истраживањима може наићи на проблематичан и теоријски неутемељен израз „социјалистичка архитектура” који захтева разјашњење и научну кларификацију). Објекти центара месних заједница нису били предмет архитектонских истраживања у целини, већ су анализирани кроз појединачне студије случаја најчешће у контексту југословенског модернизма. У том смислу, истраживање представља прилог проучавању историје архитектуре и урбанизма у социјалистичкој Југославији након Другог светског рата. У контексту теорије архитектуре, рад представља допринос сагледавању и проучавању односа између политике, идеологије и архитектуре.

Допринос ширем научном и друштвеном контексту

Рад представља допринос проучавању југословенске историје након Другог светског рата, као и допринос проучавању историје уметности. Поред тога, рад представља прилог истраживању самоуправљања.

Очекивани допринос методологији

Предложена тема обухвата две области, архитектуру и идеологију, што захтева интердисциплинаран методолошки приступ. Поред тога, методологија ће бити конципирана кроз низ студија случаја (архитектонских објеката, изложби и скупова), обрађених кроз историјско-интерпретативно истраживање развоја самоуправљања. Свака од студија случаја подразумева коришћење специфичних метода и техника у зависности од предмета рада који се испитује. Такав методолошки приступ, који комбинује неколико техника, омогућава истовремену анализу различитих проблемских аспеката сложеног предмета истраживања.

Очекивани резултати истраживања

Истраживање ће приказати на који начин архитектура учествује у грађењу слике о друштву, и указати на специфичности самоуправљања у архитектонској и урбанистичкој пракси Београда. У истраживању ће бити истакнуте вредности које су настале у оквиру културне политике самоуправљања и биће приказана њихова конститутивна улога у архитектонском дискурсу Југославије.

Очекивана примена резултата истраживања

Проучавање самоуправљања у Југославији омогућава бољи увид у потенцијале, могућности и ограничења праксе самоуправљања у савременим околностима. Значај истраживања односа самоуправљања и архитектуре у југословенском контексту не завршава се на историографском доприносу, већ пружа подстицај разумевању шире посматраног односа идеологије и архитектуре у савременом контексту.

I ДЕО

1.1. Успостављање комуне у самоуправној Југославији

Месни народни одбори – облик месне самоуправе

Не копирати нашу тактику, већ самостално промислити о узроцима њене специфичности, о њеним условима и резултатима, не примењивати код себе слово, већ дух, смисао, поуке, искуства из 1917-1921. године.¹

Посебан значај у историографији Југославије након Другог светског рата има 1948. година.² Сложени односи између власти у Совјетском Савезу и власти у Југославији су достигли ниво политичког сукоба када је 28. јуна 1948. године Комунистичка партија Југославије (КПЈ) искључена из Коминформа (међународне организације комунистичких партија³), са образложењем да уводи капитализам, да води антисовјетску политику и да је националистичка партија.⁴ Иако је неслагање било последица неколико совјетско-југословенских сукоба интереса у међународним односима, најпознатија интерпретација овог догађаја се односи на 'историјско не' које је председник Југославије, Јосип Броз Тито, упутио Стаљину (Иосиф Сталин). 'Историјско не', које се везује за Пети конгрес КПЈ одржан у Београду од 21. до 31. јула 1948. године, је поставило југословенско руководство у позицију Давида у односу на Голијата, што је у наредним годинама послужило као необорив доказ интегритета Титове власти и отворило могућност сопственог југословенског пута у комунистичку будућност. Поред тога што је остала изван доминације Совјетског Савеза и привредно-економског утапања у источни блок, Југославија је искористила своју нову међународну позицију да успостави привредне везе са западним земљама, пре свега Сједињеним Америчким Државама (САД) и Великом Британијом.⁵ На Петом конгресу КПЈ, Тито је изабран за шефа партије, док је Народни фронт распуштен, чиме је јасно показан негативан однос према политичком плурализму.⁶ Истовремено се унутар саме партије пружила прилика за обрачун са неистомишљеницима, чије су последице осетили сви који су пружали подршку Стаљину.⁷ Дакле, након што је дошло до успостављања међународне позиције изван блокова, истовремено са преузимањем политичке надмоћи Комунистичке партије унутар земље, партија је добила прилику да спроведе свој политички програм,

¹ Цитат у: Лењин, Дела, XXVI, стр. 192, преузет из: Едвард Кардељ, *КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ* (Београд: Борба, 1948), 36.

² На пример радови као што су: Зундхаусен, Холм. *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: Clio, 2008; Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio, 2013; Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.

³ Комунистички Информациони биро – познат и као Коминформ, односно Информбиро.

⁴ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 235. Образложење о наводима како КПЈ води анти-совјетску политику и како је КПЈ националистичка партија, Кардељ објашњава на Петом конгресу КПЈ. Едвард Кардељ, *КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ* (Београд: Борба, 1948), 14-17.

⁵ Амерички председник Хари Труман [Harry Truman] је понудио војну и привредну помоћ Југославији, у нади да ће сукоб са Совјетским Савезом и југословенско напуштање социјализма изазвати идеолошки расцеп у источном блоку. Велика Британија је обезбедила милионски кредит када је Тито у августу 1949. године обуставио помоћ комунистима у Грчком грађанском рату. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 237.

⁶ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 236.

⁷ Око 5.000 Стаљинових присталица је отишло у политичку емиграцију, преко 55.600 присталица Коминформа је добило досијее (сваки десети члан КПЈ), око 16.000 симпатизера, агената или сумњивих било је осуђено или интернирано на злогласни "Голи оток" и у логор "Свети Гргур". Водећи партијски функционери су изведени пред суд, а хиљаде обичних чланова је искључено. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clio, 2013), 237.

односно да уђе у "шири размах социјалистичког преображаја [...] земље".⁸ Током 1948. године још увек није било сасвим јасно како ће тај социјалистички преображај да изгледа. На Петом конгресу КПЈ, где је југословенска власт изнела став да неће безусловно да прихвати услове које је поставио Совјетски Савез, ипак је наглашено да је спремна за даљу сарадњу и договор, тако да је у рефератима конгреса Стаљин и даље цитиран као идејни узор, упоредо са Лењином. Према рефератима, било је сасвим јасно да су кључни идеолошки непријатељ и даље биле Сједињене Америчке Државе, као главна империјалистичка сила (пратеће земље су биле Велика Британија, а затим Француска) која је имала прво место у капиталистичкој привреди са "две трећине производног апарата читавог капиталистичког света".⁹ У оквиру анализе америчког империјализма, који је описан кроз тежњу да угуши привредни развој других земаља повећаним извозом својих производа, посебно је критикован план помоћи Европи, односно *Маршалов план*, који је окарактерисан у складу са виђењем Коминформа – као средство за претварање Европе у утврђење "америчког империјализма против земаља народне демократије и против Совјетског Савеза".¹⁰

Главни идеолог Комунистичке партије Југославије, Едвард Кардељ, је у свом реферату на Петом конгресу, под насловом "КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам", у основним цртама изнео међународне политичке околности након Другог светског рата, као и позицију у којој се југословенско руководство тренутно налазило. У блоковској подели света, Југославија је и даље декларативно била уз Совјетски Савез, и поред тога што се против "партије и земље води једна апсурдна, беспринципијелна, исконструисана и несхватљива кампања".¹¹ Кардељ је детаљно образложио сва питања, односно оптужбе покренуте Резолуцијом Информбироа која је донета месец дана раније, на другом саветовању Коминформа у Букурешту, 28. јуна 1948. године. Као одговор на оптужбе да "КПЈ сматра да је могућ развој социјалистичке Југославије без подршке Совјетског Савеза и осталих земаља народне демократије", Кардељ наводи како не жели да одговара "бесмисленим и глупим писањима о мегаломанији наших планова, о националистичкој аутархији, о концесијама империјализму, о такозваном 'трећем путу', о такозваној 'трећој сили' [...]".¹² Иако је у наставку објашњено да југословенско руководство сматра узајамну подршку и сарадњу битним предусловом развоја 'социјалистичког фронта', идеја тражења 'трећег пута' коју је Кардељ одбацио као бесмислену оптужбу (није наведено чију), постаће у наредних пар година много значајнија од учествовања у 'социјалистичком фронту'. У току наредне деценије, 'трећи пут' је добио посебан значај позиције која је слободна у односу на источни и западни блок, што је на крају резултирало стварањем Покрета несврстаних, основаним 1961. године, у Београду.¹³ Покрет је окупљао 'земље трећег света' и промовисао мирну коегзистенцију и војну неутралност, али и поред тога што није постигао "више од реторичког минималног програма, имао је врло јако симболично дејство" које је Југославији обезбедило "самостални спољнополитички идентитет, [...] [као] значајан стуб југословенске државне идеје".¹⁴ Политичка самосталност у односу на Совјетски Савез подразумевала је другачији приступ социјализму. Кроз истраживање значаја 1948. године, које је спровела Загорка Голубовић, испоставило се да су учесници југословенске политичке сцене имали

⁸ Едвард Кардељ, *КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ* (Београд: Борба, 1948), 45.

⁹ *Ibid.*, 7.

¹⁰ *Ibid.*, 9.

¹¹ *Ibid.*, 15.

¹² *Ibid.*, 18.

¹³ Покрет несврстаних је конципиран 1956. године на острвима Брони у Југославији, где је донета Брионска декларација, коју су поред Тита, потписали египатски председник Гамал Абдел Насер и индијски председник Цавахарлал Нехру. Након тога је 1961. године у Београду основан Покрет несврстаних, потписан од стране двадесет и пет шефова држава и влада, који су се обавезали на строгу војну неутралност, миран суживот и подршку покретима за ослобођење. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Слио, 2013), 248.

¹⁴ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Слио, 2013), 249.

врло различите погледе на прекид односа са Совјетским Савезом.¹⁵ Према једном виђењу, постојала је инхерентно југословенска концепција социјализма, при чему је разилажење са совјетским приступом само убрзало другачији пут Југославије, који је већ започет у Народноослободилачкој борби (НОБ), док је према супротном становишту суштина одлуке Комунистичке партије Југославије у ствари била одбрана политичке независности, а не борба за другачији идеолошки пут у комунизам.¹⁶ Објашњење овог другог става, према коме се није догодила преломна промена у идеолошком смислу, пронађено је у резултатима даљег развоја "који показује да нисмо превазишли совјетски социјализам", као и у немогућности "да кроз праксу дамо одговоре на историјска питања о другачијој организацији људске заједнице".¹⁷

Отклон од совјетске варијанте социјализма, као и 'другачију организацију људске заједнице', југословенско руководство је потражило у основама марксизма, пре свега у Лењиновим *совјетима*. Идеолошка расправа између Совјетског Савеза и Југославије о томе 'ко је ближи изворном марксизму', заштрила се у сукобу 1948. године. У Резолуцији Информбироа под тачком 4. је био приговор како Комунистичка партија Југославије "ревидира марксистичко-лењинистичко учење о партији" тиме што као основну руководећу снагу представља Народни фронт, чиме се поништава "водећа и усмеравајућа снага" партије и "расплињава се у беспартијној маси".¹⁸ У свом реферату на Петом конгресу, Кардељ посебно поглавље посвећује борби КПЈ за народну власт и за њено учвршћење и даљу изградњу, где описује кључну улогу народно-ослободилачких одбора који су настали "као органи истински демократске, нове народне власти" на освојеним територијама током рата.¹⁹ Комунистичка партија Југославије је током рата била на челу партизанског покрета који је, истовремено са такозваном Народноослободилачком борбом за ослобођење од немачких окупатора, водио и грађански рат за превласт у Југославији. У таквим околностима за партизански покрет је било најбитније питање организације локалних органа власти, које се одвијало упоредо са заузимањем ослобођених територија.²⁰ Кључну улогу народних одбора Кардељ је представио у ужичком новинском листу *Борба*, у октобру 1941. године, у чланку "Народноослободилачки одбори (НОО) морају постати истински привремени носиоци народне власти".²¹ Кардељ описује зашто су претходно постојећи облици власти – општинске управе, средња начелства и сл, неповољни за ратне услове услед своје подложности манипулацији од стране окупатора, називајући их "базом непријатеља".²² Привремена улога народноослободилачких одбора која је утврђена у Фочанским прописима у фебруару 1942. године, већ се током рата кретала према стабилној и трајној институцији

¹⁵ "У овом испитивању изразила су се дивергентна схватања: од становишта о континуитету са изворним моделом до убеђења да је континуитет неповратно прекинут 1948. године." Zagorka Golubović, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova* (Београд: "Filip Višnjić"; Загреб: Naprijed, 1988), 13.

¹⁶ Ibid., 19-21.

¹⁷ Ibid., 21.

¹⁸ Резолуција Информационог бироа комунистичких партија о станју у Комунистичкој партији Југославије, http://www.znaci.net/00001/138_76.pdf, 927.

¹⁹ Едвард Кардељ, *КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ* (Београд: Борба, 1948), 33.

²⁰ Народни одбори су представљали систем државних органа у ратним околностима и успостављани су на ослобођеним територијама, али и на територијама које су биле под окупацијом где су деловали илегално. Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 433.

²¹ Тиме је преломљена одлука о концепцији новог облика власти, који је до тада имао различите термине: одбори народног ослободилачког фронта, одбори народноослободилачког фонда, ослободилачки комитети, револуционарна већа, команде општина и сл. Види у: L. Geršković (ur.), *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* (Sv.1.) (Čakovec: Pravni fakultet Zagreb, 1983), X.

²² Edvard Kardelj, "Narodnooslobodilacki odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti", *Borba* (Užice, oktobar 1941), u: Edvard Kardelj, *O Komuni* (Београд: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981), 4.

новог облика власти.²³ Како наводи Тито већ у септембру исте године, НОО треба посматрати као "клицу и основу будуће народне власти",²⁴ што је озваничено исте године у тзв. Крајинским прописима. У првим годинама након рата назив је промењен у народни одбори (НО), тако да је први Закон о Народним одборима донет већ 1946. године,²⁵ према коме су "народни одбори локални органи државне власти преко којих народ врши своју власт у административно-територијалним јединицама".²⁶ Кардељ описује развој НО као процес од нижих форми према вишим, односно, као основу "система државне власти одоздо до врха".²⁷ Одговарајући на оптужбе Информбироа, на конгресу 1948. године, истакнуто је како су НО осмишљени према марксистичко-лењинистичким принципима, односно да су "као и совјети, постављени као непосредни изборни и опозиви органи народне власти, као 'стална и једина база читаве државне власти, читавог државног апарата' (Лењин: Дела XXIV, стр. 13)".²⁸

Административно-територијална организација је већ током рата била одређена основном јединицом локалне самоуправе, *месним народноослободилачким одбором*,²⁹ који је био величине једног села.³⁰ Одмах по ослобођењу, Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије је донела одлуку да власт припада народу преко народноослободилачких одбора, који су формирано као одбори села, општине и града.³¹ Након доношења Устава, 1946. године, а на основу Општег закона о народним одборима,³² у селима и мањим градовима широм целе Федерације се организују *месни народни одбори* као органи народне власти, који су имали своје буџете у оквиру буџета државне власти.³³ Месни народни одбори су били само један део хијерархије у систему државних институција које су у првим годинама након рата у Југославији формиране у великој мери према узору на Совјетски Савез.³⁴ У том смислу, народни одбори су били органи државне власти у структури административно-територијалних јединица, које су чинили: места (села и мањи градови), градски рејони, градови, срезови, окрузи и области.³⁵ Према Уставу је било одређено да су најниже, основне јединице *месни* или *сеоски* народни одбори који свој утицај преносе на ширу друштвену заједницу, односно на више јединице – округе и срезове. У наредном Закону о

²³ Edvard Kardelj, "Karakter vlasti stvarane u narodnooslobodilačkom ratu", *Drugo zasjedanje AVNOJ -a i naši zadaci*, referat na Prvom zasjedanju SNOS-a, 19. II 1944. u Črnomlju; u: Edvard Kardelj, *O Komuni* (Beograd: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981), 7-9.

²⁴ "Pismo Glavnom štabu Hrvatske, Operativnom štabu Bosanske krajine i Operativnom štabu IV operativne zone uz naredbe Vrhovnog štaba o izborima za narodnooslobodilačke odbore i o obrazovanju vojno-pozadinskih vlasti", u L. Geršković, *Dokumenti o izgradnji narodne vlasti* (Prosveta, Beograd 1948), str. 62.

²⁵ Према подацима из 1946. године било је укупно 11.556 народних одбора. Lazar Đurovski, *Mesna zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije* (Beograd: Institut za političke studije, 1979), 8.

²⁶ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 15.

²⁷ Edvard Kardelj, Iz članka "Borba KPJ za novu Jugoslaviju, septembra 1947; u: Edvard Kardelj, *O Komuni* (Beograd: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981), 37.

²⁸ Едвард Кардељ, *KPJ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ* (Београд: Борба, 1948), 40.

²⁹ С обзиром на начин избора разликовале су се две врсте НОО-а: сеоски, општински и градски бирани непосредно; и срески, окружни, обласни и покрајински бирани делегатским системом. Ana Tuk, "Prikaz teritorijalnih reorganizacija mjesnih narodnih odbora na primjeru kotara Varaždin (1945-1952)", *Arh. vjesn.* 56 (2013), 209.

³⁰ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 13.

³¹ „Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС) донела је 1. децембра 1944. године Одлуку о устројству и пословању народноослободилачких одбора и скупштина демократске Србије (Службени гласник Србије број 2/45)“. Из: Вујадиновић, *Анализа система месне самоуправе*, 5.

³² Општи закон о народним одборима је донет 25. маја 1946. године (Службени лист ФНРЈ број 43/46).

³³ Вујадиновић, *Анализа система месне самоуправе*, 6.

³⁴ Државни систем подразумевао је увођење Петогодишњих планова, Политбироа, централну улогу Комунистичке партије, централизовано Јавно тужилаштво, Президијум народне скупштине (Президијум Врховног совјета) и др. Што се тиче друштвених организација, уведени су синдикати и сеоске задруге. Видети у: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 67-79.

³⁵ Структура административно-територијалних јединица је описана у Глави XII „Органи државне власти административно-територијалних јединица“, у Члану 107, у: „Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије“, година II, број 10, Београд, петак, 1. фебруар 1946.

народним одборима донетом 1949. године, након раскида са Совјетским Савезом, дошло је до неких промена организације народних одбора, док су у територијалном контексту у међувремену укинута окрузи, а дат је већи значај областима.³⁶ Међутим, народни одбори ће добити другачију интерпретацију у периоду након 1948. године, при чему ће посебно Кардељ инсистирати на две особености, прво, на њиховом спонтаном настајању само-организацијом народа на почетку рата, и друго, на континуитету са идејом самоуправне комуне, која је постала централна тема даљег Кардељевог теоријског истраживања друштвене организације самоуправљања.³⁷ Са друге стране, Моша Пијаде, један од учесника Народноослободилачке борбе и значајан функционер КПЈ који је писао Фочанске прописе, је одмах након рата констатовао да „ако хоћемо да одбранимо историјску истину, ми морамо овде устати против једне теорије коју заступају понегде неки писци, теорије о спонтаном постанку народноослободилачких одбора”.³⁸

Дакле, поставља се питање да ли народни одбори, поред тога што представљају одређени облик народног управљања, сами по себи наговештавају политички и организациони облик комуне.³⁹ Један од аргумената о разлици ове две концепције, односи се на послератни развој народних одбора који постају органи државне власти и дефинисани су пре свега као административно-територијалне јединице,⁴⁰ за разлику од комуне у којој централну улогу има заједница и међусобни односи њених чланова. Међутим, комуна није историјски једнозначно одређен концепт, што је додатно допринело развоју њених специфичности у југословенском контексту. Такође, то је отворило бројне могућности за различита теоријска образложења у корист континуитета и/или дисконтинуитета са претходним облицима организације друштвене заједнице.

Одумирање државе – основни концепт самоуправљања

Нови Закон о народним одборима донет је 1949. године, у периоду када је југословенском руководству био потребан идеолошки легитимитет власти, којим ће моћи да задржи социјалистичко друштвено и политичко уређење државе, али да истовремено успостави радикалну критику совјетског етатизма. У чланку "О народној демократији у Југославији", који је приређен на основу говора Едварда Кардеља у Народној скупштини поводом дебате о Закону о народним одборима, објашњен је значај функционисања народних одбора 'одоздо до врха', као "борба за продубљивање социјалистичког демократизма [која] неизбежно мора ићи кроз учвршћивање самоуправе".⁴¹ Управо у том периоду, годину дана након раскида са Совјетским Савезом, као главно идејно начело је успостављена тзв. социјалистичка демократија организована кроз самоуправу, коју је потребно примењивати како у народним одборима, тако и у свакој организационој јединици друштвеног живота – предузећу, установи итд. Бројне промене које су се догодиле у уређењу народних одбора између два закона, од 1946. до 1949. године, образложене су општим

³⁶ Edvard Kardelj, *O Komuni* (Београд: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981), 109-118.

³⁷ Кардељ је у својим каснијим изјавама, посебно седамдесетих година двадесетог века, наглашавао да су његови први радови о успостављању народних одбора настали према догађајима који су се већ дешавали у пракси. У једном интервјуу у дневном листу „Борба“, од 28, 29. и 30. новембра 1976. године, Кардељ говори о томе да народни одбори нису успостављени зато што их је руководство КПЈ формално осмислило и предвидело, већ зато што је ситуација наметала такав облик власти на ослобођеним територијама, то јест, да су преузети из праксе која је спонтано настајала. Преузето из: Едвард Кардељ, *О комуни* (Београд, Радничка штампа, 1981), 46.

³⁸ Моша Пијаде, „Експозе о предлогу општег Закона о народним одборима”, одржан у Народној скупштини ФНРЈ маја 1946. године.

³⁹ Види: Маринковић, *Комуна: визија и остварење*, 38-39.

⁴⁰ Устав ФНРЈ и Општи закон о народним одборима из 1946. године.

⁴¹ Edvard Kardelj, "O narodnoj demokratiji u jugoslaviji", Iz članka objavljenog и "Komunistu" jula 1949, koji predstavlja prerađeni i dopunjeni govor održan и Narodnoj skupštini povodom debate о Zakonu о narodnim odborima, 28. маја 1949. U: Едвард Кардељ, *О комуни* (Београд, Радничка штампа, 1981), 95.

идеолошким приступом који ће бити доминантан током целокупног трајања самоуправне Југославије, према коме "организационе форме наше власти, нису и не смеју бити никакве вечите истине или статичке форме, него су живи организам који се мења упоредо с променама у нашој друштвено-економској структури".⁴² Концепција 'живог организма' који се стално мења и прилагођава, обележила је све културне праксе које су учествовале у грађењу овог система, а међу којима архитектура има значајну улогу. Смисао ове континуалне промене која на далеком временском хоризонту има идеалну визију комунистичког друштва, теоријски је пронађена у идеји *одумирања државе*. На тај начин је утврђена основа легитимитета југословенске идеологије у концепцији одумирања државе,⁴³ која се заснивала на изворном марксизму – у радовима Маркса, Енгелса и Лењина. Енгелс уводи идеју одумирања државе у једном од основних текстова марксизма под називом *Анти-Диринг*. Најпре је пружен општи опис материјалистичког схватања историје, који се заснива на тези да производња представља темељ друштвеног поретка.⁴⁴ Модерна држава, у овако описаном историјском току, је 'капиталистичка машина' која нужно све више преузима руковођење производњом, тако што велике установе неминовно прелазе у државну својину.⁴⁵ Међутим, када капиталистички односи дођу до крајње тачке развоја, и држава постане 'колективни капиталиста', Енгелс очекује преокрет. Друштво ће у преузети у посед продуктивне снаге, "које су прерасле сваки други начин руковођења њима осим друштвеног".⁴⁶ Овај процес Енгелс описује као коначну спознају друштва о правој друштвеној природи модерних продуктивних снага у капитализму, тако да се производњи може приступити друштвено-плански, а не анархично као до тада. Након тога, пролетеријат преузима државну власт и претвара средства за производњу најпре у државну својину, чиме престају класне супротности.⁴⁷ Енгелс претпоставља да ће држава у бескласном друштву – када не буде више заступала једну класу, већ целокупно друштво, временом да постане сувишна. У таквим околностима, уместо државе која влада људима остаје само "упраљање стварима и руковођење процесима производње", тако да држава неће бити *укинута* већ ће сама од себе да *одумире*.⁴⁸ Анализирајући овај процес, Лењин наглашава да је превазилажење класних подела предуслов за одумирање државе. Према Лењиновом разумевању Енгелса, класно друштво се превазилази искључиво револуцијом, што значи да није могуће да буржоаска држава сама од себе почне да *одумире*, већ је неопходно да се револуцијом успостави социјализам, друштвени и политички поредак у коме ће *пролетерска држава* постепено да постане сувишна.⁴⁹

Процес одумирања државе Маркс је анализирао на примеру Париске комуне (1871), која је искуствено пружила увид у неке аспекте револуције и диктатуре пролетеријата.⁵⁰ Први задатак пролетеријата у револуцији у односу на државу, био је да се бирократско-војна машина разбије, а не само пренесе из једних руку у друге.⁵¹ Међутим, постављало се питање чиме би била замењена државна машина, ако се узме у обзир да је, према *Комунистичком*

⁴² Edvard Kardelj, "O narodnoj demokratiji u jugoslaviji", Iz članka objavljenog u "Komunistu" jula 1949, koji predstavlja prerađeni i dopunjeni govor održan u Narodnoj skupštini povodom debate o Zakonu o narodnim odborima, 28. maja 1949. U: Едвард Кардељ, *О комуни* (Београд, Радничка штампа, 1981), 109.

⁴³ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Слио, 2013), 238.

⁴⁴ Fridrih Engels, *Anti-Diring* (Beograd: Kultura, 1959), 291-311.

⁴⁵ Ibid., 302-304.

⁴⁶ Ibid., 304.

⁴⁷ Ibid., 305.

⁴⁸ Ibid., 306.

⁴⁹ "Engels ovde govori o "ukidanju" države buržoazije od strane proleterske revolucije, dok se reči o odumiranju odnose na ostatke proleterske državnosti posle socijalističke revolucije. Odumire, posle te revolucije, proleterska država ili poludržava". Vladimir Iljič Lenjin, *Država i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1983), 20-25.

⁵⁰ Париска комуна се односи на период од 18. марта до 28. маја 1871. године, када је у Паризу подигнута побуна против Француске власти, након пораза Француске у француско-пруском рату и након пропасти Другог царства Наполеона III (1852-1870).

⁵¹ Vladimir Iljič Lenjin, *Država i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1983), 37.

манифесту, потребно "организовати пролетеријат као владајућу класу" и успоставити демократију.⁵² Одговор је понудила сама организација Париске комуне, чији се први декрет односио на укидање стајаће војске која је замењена наоружаним народом, поред тога, полиција је лишена својих политичких функција и стављена у службу комуне, а потом су на ред дошли службеници, које је бирао и смењивао народ, свештенство, судије итд.⁵³ Према Марксу, ослобађањем од терета војске и чиновништва је успостављена јефтина управа, што представља почетак одумирања државе и прелаз од буржоаске демократије према пролетерској демократији.⁵⁴ Надовезујући се на Марксову анализу, Лењин приказује основне фазе у развоју од капитализма до комунизма. Прва фаза је такозвани *прелаз од капитализма ка комунизму*, када долази до револуционарне диктатуре пролетеријата и први пут се појављује демократија за народ, односно већину. У овој фази и даље постоји држава која влада само су замењене дотадашње улоге, односно постоји "угњетавање експлоататорске мањине од стране експлоатисане већине", тако да је у ствари држава потребна као апарат за одржање власти.⁵⁵ Наредна фаза, коју Маркс назива *прва фаза комунистичког друштва* (Лењин напомиње да се ова фаза назива и *социјализам*), постепено чини државу непотребном. У првој фази комунистичког друштва, средства за производњу припадају целом друштву, али су особености економских, моралних и духовних односа, које су успостављене у капитализму и даље присутне. Овде постоји (буржоаско) право једнакости, али још увек не постоји свест о томе да појединци на које се ово право примењује нису једнаки. Дакле, у првој фази комунизма остају разлике у богатству, али тада није могућа експлоатација човека од стране човека. Тек у последњој фази која се назива *виша фаза комунистичког друштва* могуће је потпуно одумирање државе. У тој фази нестаје "угњетавајуће потчињености индивидуе подели рада", рад постаје животна потреба, долази до свестраног развитка индивидуа и развија се Марксова концепција – свако према способностима, свакоме према потребама.⁵⁶ Први корак како би се уопште кренуло у процес одумирања државе након револуције, подразумева експропријацију имовине капиталиста која ће, како наводи Лењин "неизбежно донети са собом огроман развитак производних снага људског друштва".⁵⁷ Међутим, којом ће брзином доћи до превазилажења поделе рада и даљег развијања, то је из позиције Маркса, односно Лењина, немогуће знати. Једино што је било сигурно, је да ће одумирање државе бити дуготрајан процес чија је форма непозната.⁵⁸ Такође, сам улазак у социјализам Лењин је описао као "нагло, право, стварно масовно кретање напред у свим областима друштвеног и личног живота", насупрот идеји која представља социјализам као "нешто мртво, круто, једном заувек дато".⁵⁹

На који начин су принципи који су се налазили у идеолошкој основи одумирања државе, могли да буду примењени на специфични контекст социјалистичке Југославије? Међу интерпретацијама које се баве историјском анализом социјалистичке Југославије, посебан значај теми одумирања државе придаје рад Дејана Јовића, у коме је изложена анализа последњих деценија постојања југословенске државе, *Југославија – држава која је одумрла: Успон, криза и пад Кардељеве Југославије (1974-1990)* (2003). Основно полазиште у Јовићевом раду је да услед централне важности југословенске идеологије, "ниједно објашњење развоја и распада Југославије у социјалистичком раздобљу не може бити успешно ако занемари или не разумије идеологију".⁶⁰ На истој линији је и наше уверење да је при свакој анализи југословенске културе, самим тим и у анализи архитектуре, неопходно

⁵² Ibid., 39.

⁵³ Ibid., 40.

⁵⁴ Ibid., 41-42.

⁵⁵ Ibid., 75.

⁵⁶ Ibid., 78-79.

⁵⁷ Ibid., 79.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid., 82.

⁶⁰ Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003), 104.

узнати појмове и специфичне концепције које су чиниле идејну основу југословенског социјализма. Међутим, разматрајући узроке који су довели до распада социјалистичке Југославије, Јовићева главна теза наглашава пресудни значај идеологије 'одумирања државе' коју је успоставила политичка елита, која је затим, "вјерујући у концепт о одумирању државе, децентрализовала и ослабила функције државе до те мјере да је држава постала немоћна да се одупре унутарњим и вањским изазовима".⁶¹ У том контексту, у Јовићевој анализи историјску прекретницу у одумирању југословенске државе представља усвајање Кардељевог концепта Устава из 1974. године, којим је започета Кардељева четврта Југославија. Како он наводи, "социјализам се растворио изнутра, повлачећи за собом и Југославију, коју је претходно свео на идеолошки пројект".⁶² Јовићеву идеју проблематизује Оливера Милосављевић кроз анализу доношења Устава и промене државног уређења са којом је почела четврта Југославија, и показује да су појаве које Јовић описује током 1970-их, биле присутне још од 1950-их, тако да у међувремену "није било 'револуционарних' промена оријентације, које би узроковале настанак потпуно нове државе".⁶³ Враћајући тежиште разлога за распад земље на проблем национализма, Милосављевић даље описује проблематику која остаје неразрешена у Јовићевој анализи ако се ослонимо на *одумирање државе* као "дословно спровођење идеологије [...] без икаквих увида у реалност" чиме он "занемарује целокупну генезу југословенског социјализма и државе у којој би препознао условљеност идеолошких промена стварношћу".⁶⁴ На крају, Милосављевић отвара питање истрошености идеологије која 1980-их више није била способна да осмисли механизме за излазак из кризе у којој се нашао. Пратећи њену критику, релативизује се Јовићева тврдња да су "комунистичке елите [...] ослабиле државу до ступња у којем је она постала неспособна да реагира", зато што су "југославенски комунисти схватили марксистичку доктрину веома озбиљно".⁶⁵ Поред тога, Јовић имплицитно поставља важну тезу да је постојао несклад између 'идеолошке поставке' и 'стварности', односно, да су "политички актери занемаривали контекст у коме су дјеловали (или га барем игнорирали)".⁶⁶ То наговештава да је југословенском руководству било потребно дуготрајно идеолошко упориште у концепцији 'одумирања државе', иако се није уклапало у реалне околности. Без претензија да се бавимо одговорима на ова питања, покушаћемо да истражимо на који начин су архитектура и урбанизам, као културне праксе, биле активни учесници у конструисању и одржавању овог идеолошког наратива, упркос архитектонско-урбанистичкој пракси која је често била контрадикторна у односу на доминантно прокламоване идеје.⁶⁷

⁶¹ Ibid., 14.

⁶² Ibid., 58.

⁶³ "Npr. Kardelj nije počeo da govori o međunarodnim integracijama 70-ih, o tome je govorio i 1953. (Stenografske beleške Narodne skupštine); da razvijeni ne mogu da sačekaju nerazvijene, Kardelj je govorio i 1954. (plenumi CK); republički partikularizam, centralizacija u okviru republika i osamostaljenje u odnosu na saveznu vlast, tj. "zatvaranje prema gore i centralizacija prema dole" ("republikanizam") su procesi uočavani već 1950. (Privredni savet vlade FNRJ)." Olivera Milosavljević, "Fatalističko tumačenje raspada Jugoslavije", *Republika* broj 316-317 (septembar 2003).

⁶⁴ Кључно питање које поставља Оливера Милосављевић у контексту самог циља анализе Дејана Јовића односи се на немогућност да својим резонавањем до краја објасни и насилни расплет који су донели ратови у Југославији. Ibid.

⁶⁵ Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003), 52.

⁶⁶ Како објашњава Јовић, политичка акција је "често била не само блокирана реалитетом него и поражена конзервативизмом, тј. наставком старог. Комунистички су политичари тада говорили да су *закони добри, али се не примењују* и да је ствар доиста само у *освјештавању маса*, тако да оне постану идејнополитички освјештене како би разумјеле визију". Овај Јовићев цитат нас наводи на супротан закључак према коме су политичари били свесни несклада. Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003), 89.

⁶⁷ Према критици Оливере Милосављевић, одговор на ово питање такође лежи у идеологији национализма, како она наводи: "Кључни проблем читаве књиге Дејана Јовића је бежање од факта да комунизам није био једина идеологија у Југославији". Olivera Milosavljević, "Fatalističko tumačenje raspada Jugoslavije", *Republika* broj 316-317 (septembar 2003).

Увођење самоуправљања – југословенски експеримент

Непредвидивост промена везаних за идеологију 'одумирања државе', подстакла је развој дискурса о југословенском социјализму као својеврсном експерименту. Зачетак овог дискурса се односио на успостављање такозваног радничког управљања, при чему је први корак било увођење радничких савета у двеста одабраних фабрика 1949. године.⁶⁸ Раднички савети, које су осмислили руководећи југословенски политичари, Едвард Кардељ, Милован Ђилас и Борис Кидрич,⁶⁹ успостављени су као мера за унапређење руковођења привредом са циљем да се временом развију у носиоце самоуправљања тако што ће кроз њих радници преузети улогу у управљању предузећима.⁷⁰ Народна скупштина Југославије је 1950. године званично донела одлуку да се раднички савети уведу у сва предузећа, што је регулисано доношењем Основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива (1950),⁷¹ који се тумачио као први корак у остварењу марксистичке идеје *одумирања државе* у социјализму.⁷² Концептуализацију радничких савета су већ 1950. године британски политичари оценили као југословенски покушај у односу на који ће (у случају да се покаже успешним) свако социјалистичко руководство у свету морати да преиспита своје политичке ставове.⁷³ Однос 'света' према југословенској политици илустративно је приказан када је објављена књига "Тито у светској штампи" поводом осамдесетог рођендана Јосипа Броза Тита 1972. године, у којој су прикупљени новински чланци из различитих земаља света који афирмативно описују његову тридесетогодишњу власт у Југославији.⁷⁴ Поред доминантног наратива који се односи на међународну политику, односно на две кључне теме: прва је судбоносно 'не' Стаљину 1948. године, а друга оснивање Покрета несврстаних 1961. године, у унутрашњој политици је у многим чланцима истакнут посебан југословенски пут у социјализам, односно, југословенски експеримент.⁷⁵ Становиште према коме је увођење самоуправљања, оличено у увођењу радничких савета у Југославији било експерименталног карактера развијало се у западноевропским земљама до 1970-их година, и заокружено је познатом књигом америчког историчара Денисона Русинова (Dennison Rusinow), која је издата 1977. године под називом

⁶⁸ Како наводи Петрановић: "Ђуро Салај и Борис Кидрич овлашћени су да потпишу Упутство о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа, које је донето 23. децембра 1949. и одмах послато главним одборима републичких синдиката и предузећима у којима је требало да се образују." Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 291.

⁶⁹ Петрановић наводи да је одлука о увођењу радничког управљања, коју су теоријски разматрали Кардељ, Кидрич и Ђилас, донета након разговора са Титом. Интерпретације Кардеља и Ђиласа прате извесна неслагања о току развоја идеје. Види у: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 290-291. Чалић у својој анализи додаје да су учествовали Моша Пијаде и Владимир Бакарић. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Слио, 2013), 238.

⁷⁰ Како је наведено у Члану 1, документа *Упутство о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа*, који је донет 1949. године: „Правилном организацијом и радом радничких савета пружа се могућност радницима да добију не само јаснији увид у рад и проблеме предузећа него им се пружа могућност непосредног утицаја како на проблеме производње тако и на проблеме самог управљања предузећем.” Петрановић, *Историја Југославије*, 291.

⁷¹ Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, објављен је у: "Службени лист ФНРЈ", бр. 43/50.

⁷² Разматрање овог питања истиче Јосип Броз Тито у свом експозеу „О радничком управљању привредним предузећима”, у: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић: *Југославија 1918-1988: тематска збирка докумената* (Београд: Рад, 1988), 1019-1023.

⁷³ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 294-295.

⁷⁴ Књига је истовремено објављена и на енглеском језику, под насловом *Tito in the World Press*. Nebojša Tomašević (ur.), *Tito u svetskoj štampi* (Београд: Jugoslovenska revija, NIP Borba, 1973).

⁷⁵ Чланци који истичу посебност југословенског пута у социјализам објављени су у различитим земљама, Од Јапана, Индије и Грчке, до Норвешке, Швајцарске и Мексика. Nebojša Tomašević (ed.), *Tito in the World Press* (Београд: Jugoslovenska revija, NIP Borba, 1973), 25, 36, 40-41, 51, 53, 60, 74, 75, 84, 86, 111, 113, 124, 143, itd.

*Југословенски експеримент: 1948-1974.*⁷⁶ У закључном поглављу, његова оцена експеримента је остала недоречена, већ је нагласио да и поред позитивних оцена у појединим југословенским достигнућима, ова политика није још увек довољно стабилна да би била оцењена као успешна. Приступ самоуправљању као експерименту су касније усвојили и поједини југословенски историчари.⁷⁷ Један од најпознатијих југословенских историчара који је писао о периоду социјалистичке Југославије из позиције савременика, Бранко Петрановић, наводи да су први "раднички савети [уведени] као експериментални облик", и примећује да је у то време "увођење радничких савета оцењено [је] у свету као експеримент".⁷⁸ Такође, Оливера Милосављевић у свом докторском раду објашњава да је 1949. године успостављен "период пробе функционисања радничких савета као експерименталних тела".⁷⁹ Поред истраживања експерименталне природе увођења радничких савета, она покушава да разјасни контрадикторност самоуправљања које иако је према свом изворном теоријском значењу економска категорија, у условима првобитне реализације у Југославији се није битно удаљило од свог идеолошког основа.⁸⁰

Две кључне институције које су након прекида политичких односа са СССР-ом интерпретиране као почетак специфично *југословенског пута у социјализам*, биле су Народноослободилачка борба и Народни одбори. Народноослободилачка борба је представљена као аутохтони облик социјалистичке револуције, илуструјући посебност југословенског приступа борби против фашизма, док су народни одбори представљени као први облик југословенског самоуправљања. Као што је Народноослободилачким одборима накнадно приписано да су били прве самоорганизоване комуне у Југославији, историчар Бранко Петрановић је приметио да се након идеолошког раскида са СССР-ом 1948. године променило виђење Народноослободилачке борбе, која је проглашена за *социјалистичку револуцију*.⁸¹ На тај начин је извршена реинтерпретација Другог светског рата, као једна у низу промена тумачења и означавања догађаја, које су карактерисале целокупно трајање Југославије и биле део „процеса производње моћи којим су савези елита перманентно дефинисали политике грађења идентитета”.⁸² Почевши од периода 1949-50. године, такозваних 'година преоријентације',⁸³ теоријске поставке у Југославији су се легитимисале не само кроз позивање на 'изворне' марксистичке изворе, већ и кроз истицање супротности у односу на совјетски модел. У том смислу, југословенски приступ социјализму је представљен као реинтерпретација изворног марксизма, насупрот совјетском који је скренуо са правог пута и окарактерисан је као централистички и бирократски. Главно образложење за успостављање новог модела социјализма, *југословенског пута у социјализам*, пронађено је у тези о легитимности различитих путева у комунизам. Едвард Кардељ је у наредним годинама објашњавао како нису потребни економски и политички шаблони за све земље света, већ се треба ослонити на конкретне услове у свакој земљи и затим повезати социјалистичке

⁷⁶ Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*. London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.

⁷⁷ Један од примера из 21. века је: Суботић, Момчило. *Право на самоопредељење и "Југословенски експеримент": прва, друга, трећа Југославија*. Београд: Институт за политичке студије, 2004.

⁷⁸ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 291, 294.

⁷⁹ Оливера Милосављевић, „Држава и самоуправљање: 1949-1956” (Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 1987): 113.

⁸⁰ Оливера Милосављевић, „Држава и самоуправљање: 1949-1956” (Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 1987): 107.

⁸¹ Бранко Петрановић приказује на који начин се у: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1945-1988, III књига* (Београд: Нолит, 1988), 320-325. Како наводи Петрановић, све до 1948. године НОБ није називан социјалистичком револуцијом. Бранко Петрановић, ур, *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ* (Београд: Архив Југославије и Службени лист СРЈ, 1995), 1.

⁸² Aleksandar Ignjatović, Olga Manojlović Pintar, " Prostor i selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat", u: Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941, Povijesni lotovi i svladavanje prošlosti* (Zagreb: Disput 2008), 97.

⁸³ Милосављевић, *Држава и самоуправљање 1949-1956*, 253.

покрете.⁸⁴ Стога он објашњава да је у развијенијим земљама (као што је Норвешка) био остварив „еволутивни процес ка социјализму“, док је у слабије развијеним земљама (Југославија) била неопходна револуција.⁸⁵ Међутим, циљ је био заједнички, и односио се на идеал *одумирања државе*. Из југословенског угла посматрано, управо од тог идеала се удаљавала совјетска политика кроз јачање централистичке организације државе, феномен познат под називом *етатизација*. Први корак на путу ка де-етатизацији била је децентрализација, која је се остваривала кроз два процеса, вертикални и хоризонтални. Како наводи Кардељ, вертикални процес децентрализације подразумева развијање самосталности и преузимање најшире надлежности на основне државне и друштвене органе, док се хоризонтални односи на преношење "низа друштвених функција са државне власти на самосталне самоуправне друштвене органе".⁸⁶ Постепено премештање тежишта са централне државне власти на ниже (децентрализоване) јединице руковођења, био је југословенски пут ка одумирању државе, са циљем да на крају процеса сама држава постане сувишна. Идејно полазиште при увођењу самоуправног система је био покушај да се оствари друштвено уређење у коме ће бити могуће да се политичке одлуке доносе *одоздо на горе*, односно, од појединачног радника, члана најниже самоуправне јединице, према државно-политичком врху.

Поред *радничког управљања* које је организовано увођењем радничких савета на радном месту (у предузећима), било је потребно успоставити *друштвено самоуправљање* на месту становања, односно у *комуни*. Основна организациона административно-територијална јединица у ФНРЈ су 1949. године били месни (односно сеоски) народни одбори, док су сложеније јединице биле срезови, градови, области и републике. Међутим, са увођењем радничких савета у предузећа, почело је преиспитивање управљања у народним одборима – критикована је њихова нефункционална организација, ниски ниво стручних кадрова, учестало премештање кадрова и такозвано 'срастање државног апарата и партије'.⁸⁷ У интервјуу 1951. године, за дневне новине *Политика*, Едвард Кардељ објашњава циљеве реорганизације народних одбора, пре свега укидање месних и сеоских народних одбора (који су сувише мали) и обласних народних одбора (чије установе би прешле под управу републичких или среских власти), тако да се разматра нова територијализација административних јединица, кроз увођење *општина*.⁸⁸ Поред реорганизације територије, Кардељ инсистира да је неопходно увести *већа произвођача* која би представљала 'хоризонталну' везу радничких савета и народних одбора (повезивање радничког и друштвеног самоуправљања), тако што би веће било представничко тело радника запослених у граду, односно срезу. Општи закон о народним одборима усвојен је 1. априла 1952. године. Кључна промена коју је донео овај закон било је званично увођење општина, уместо пређашњих месних и сеоских народних одбора.⁸⁹ Ове промене је анализирао Бранко Хорват, који је у књизи *Привредни систем и економска политика Југославије: Проблеми, теорије, остварења, пропусти* (1970) описао везу између институционалних промена у друштвеном

⁸⁴ Едвард Кардељ, *Социјалистичка демократија у југословенској пракси* (Београд: Култура, 1954): 14.

⁸⁵ У предавању одржаном у Ослу, 1954. године, пред активом Радничке партије Норвешке, Едвард Кардељ објашњава разлику у развоју социјализма између високоразвијених и слабије развијених земаља. Западноевропски социјализам је описан као „еволутивни процес ка социјализму кроз политички механизам калсичне европске буржоаске демократије“ који је не само могућ, већ постаје „реална чињеница“, док је у слабије развијеним земљама неопходна револуција. Едвард Кардељ, *Социјалистичка демократија у југословенској пракси* (Београд: Култура, 1954): 11-12.

⁸⁶ Из експозеа о предлогу Општег закона о народним одборима, 31. марта 1952. године. Кардељ, *О комуни*, 157.

⁸⁷ Edvard Kardelj, "Tendencije razvitka narodnih odbora", Iz govora na sednici Odbora za narodnu vlast Narodne skupstine FNRJ, 25. juna 1950. U: Kardelj, *O komuni*, 124-133.

⁸⁸ Edvard Kardelj, "Odgovori na pitanja urednika Politike" 8. oktobra 1951". U: *O komuni*, 145.

⁸⁹ Поред тога, овим законом народни одбори постају дводоми, званично се уводе већа произвођача, и наступају промене у управи. Lazar Đurovski, *Mesna zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije* (Београд: Institut za političke studije, 1979), 20-21.

систему и економије.⁹⁰ Он објашњава три друштвено-економске реформе, при чему је за први период након рата карактеристична централно планирана привреда, коју замењује децентрализација. Према Хорвату, децентрализација привредног система је наступила 1952. године, када је влада у потпуности укинула систем централног планирања, са својим министарствима, дирекцијама и административно утврђеним ценама.⁹¹ Уз напуштање политичког монопола државе и осамостаљивање радних колектива, ова промена је симболички репрезентована на Шестом конгресу КПЈ, кроз промену назива Комунистичке партије у Савез Комуниста Југославије, што је требало да покаже да се не ради о класичној политичкој партији већ о 'удружењу политичких активиста', како описује Хорват.⁹² Децентрализацију у привреди су пратиле промене територијалне организације из 1952. године, тако да је економски речено – буџетски монизам централно планске привреде био замењен буџетским пруларизмом, што значи да су општине добиле могућност да самосталније располажу приходима. Када је на овај начин извршена децентрализација привреде и административно-територијалне поделе, од наредне године се све мање расправља о народним одборима, а све више о успостављању комуне, односно, како Карделј наводи – у преводу на наш језик, реч комуна значи општина.⁹³

Успостављање југословенске комуне – општине

Југословенска комуна је конципирана према узору на Марксову и Енгелсову идеју комуне, која је делимично остварена у Париској комуни и Лењиновим совјетима. Овакво историјско одређење узора је за југословенске теоретичаре комуне имало двоструку функцију, са једне стране је подвучено позивање на изворни марксизам, док је истовремено исказан о реферисање на друге сличне облике организације заједнице као што су: антички полис, средњевековни град-комуна, прудоновско-бакуњиновска независна комуна, идеална заједница утописта и слични облици локалне самоуправе.⁹⁴ Већина југословенских истраживања о комуни почиње приказом ових европских примера (од Античке Грчке до англосаксонских примера), у којима се комуна, то јест општина, односи на најмању политичко-територијалну заједницу у којој је успостављена самоуправа административног типа, углавном сведена на локалне послове.⁹⁵ Наведене друштвене заједнице су из југословенске перспективе имале поједине одлике комуналног уређења и заједничку тежњу "да се у односу на историјски постојећа стања доминације, реализује одређени степен слободе", тако да су њихова искуства често посматрана као корисна за разматрање одређених аспеката југословенске комуне.⁹⁶ Као преломни историјски догађај представљено је успостављање Париске комуне, која је за Маркса била "најзад пронађени политички облик под којим се могло извршити економско ослобођење рада".⁹⁷ Иако се Марксово схватање комуне превасходно везује за његове ставове изнете у књизи *Грађански рат у Француској*, где се бавио анализом потенцијала Париске комуне, у југословенском контексту је било наглашено да је "узак (сваки) приступ који Марксово тумачење комуне дословце везује само за те ставове".⁹⁸ Ако се комуна посматра само у контексту Париске комуне, постоји опасност да се поједностављено схвати као политички облик и да се занемари класно-револуционарни

⁹⁰ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970).

⁹¹ Ibid., 15.

⁹² Ibid.

⁹³ Edvard Kardelj, "Iz predavanja u fabrici 'Sloboda' u Čačku, 19. novembra 1953, objavljenog pod naslovom Građanin u našem političkom i ekonomskom sistemu". U: Kardelj, *O komuni*, 103.

⁹⁴ Radivoje Marinković, *Komuna: Vizija i ostvarenje* (Beograd: Savremena administracija, 1990), 14.

⁹⁵ Dragutin Božić, Savin Jogan, *Samoupravljanje u komuni* (Zagreb: Globus, 1974), 9.

⁹⁶ Radivoje Marinković, *Komuna: Vizija i ostvarenje* (Beograd: Savremena administracija, 1990), 14.

⁹⁷ Karl Marks, "Građanski rat u Francuskoj", *Izabrana dela* (Beograd: Kultura, 1949), 500.

⁹⁸ Radivoje Marinković, *Komuna: Vizija i ostvarenje* (Beograd: Savremena administracija, 1990), 19.

преврат који би требало да превазиђе пуку промену политичког система. Неки аутори су стога увели два теоријска појма: *комуна* и *комунални систем*, при чему је комуна (у ужем смислу) политички облик локалне заједнице села или града заснована на самоуправљању произвођача, док је комунални систем (комуна у ширем значењу) диктатура пролетеријата у прелазном периоду од капитализма у комунизам, односно, облик политичког уређења у социјализму у коме држава постепено одумире.⁹⁹ Међутим, како је својевремено објашњавао Најдан Пашић, југословенска комуна у самоуправљању је била успостављена као 'историјски *novum*' чије проучавање је отежано нашим претходним искуствима и утврђеним категоријама теоријских размишљања које су у југословенском контексту суочене са битно другачијом друштвеном и политичком стварношћу.¹⁰⁰ Према Пашићу, једна од кључних специфичности политичких околности у Југославији се односила на покушај да друштво свесно усмерава кретање према одређеним, унапред дефинисаним циљевима, што је подразумевало да се "много служи политичким средствима, пре свега нормативном силом државе".¹⁰¹ Ова специфичност је водила до отварања једног значајног и сложеног проблема који се односио на сталан расцеп између нормативног и стварног.

Нормативно одређење југословенске комуне може се пратити већ од самог почетка, када је успостављена кроз категорије самоуправљања, демократије и благостања заједнице и сваког појединца:

Комуна у правом смислу речи означава такву самоуправну друштвену заједницу са народним одбором на челу у којој радни људи непосредно и самостално, на демократски начин решавају што већи број питања која се односе на њихов живот и њихове напоре за подизање благостања заједнице и сваког појединца.¹⁰²

Први формални законски корак према утврђивању облика југословенске комуне било је увођење општине као основне административно-територијалне јединице, у новом Општем закону о народним одборима из 1952. године. Друштвени аспект самоуправљања који би се остваривао у општини (комуни), био је комплементаран економском аспекту, који се већ остваривао кроз радничко управљање у предузећу (радној организацији). Међутим, на предавању одржаном 1953. године, Кардељ је нагласио да је постојећа општина у Југославији још увек далеко од марксистичког идеала комуне, у који се не уклапа ни по функцији ни по територији, то јест, према тадашњој територијалној подели је била сувише мала и (у многим случајевима) економски неразвијена. Циљ је био да комуна временом постане „основна политичко-територијална организација самоуправљања”, односно „основна друштвено-економска заједница становништва на свом подручју”.¹⁰³ Честе промене система територијалне поделе од самог почетка увођења општина (које су се наставиле кроз целокупно трајање Југославије), биле су последица изналажења погодне форме за остварење самоуправне организације становништва. Дакле, најпре су 1952. године укинута области и месни (сеоски) народни одбори, тако да су основни елементи политичко-територијалне организације постале општине и срезови (градови). Тада је промењен статус народних одбора, који од локалних органа државне власти постају представничка тела локалних заједница (општинских и среских скупштина).¹⁰⁴ Већ 1955. године у Општем закону о

⁹⁹ Dragutin Božić, Savin Jogan, *Samoupravljanje u komuni* (Zagreb: Globus, 1974), 17-18.

¹⁰⁰ Слично као што је Маркс сматрао да је наука деветнаестог века била неспособна да схвати суштину друштвених промена које је донела Париска комуна, па се испољавала тежња да се прави аналогија са феудалним распарчавањем. Najdan Pašić, "Samoupravljanje i političke nauke", *Politička misao* (1-2, 47, 1980): 54.

¹⁰¹ Najdan Pašić, "Samoupravljanje i političke nauke", *Politička misao* (1-2, 47, 1980): 53.

¹⁰² Edvard Kardelj, "Iz predavanja u fabrici 'Sloboda' u Čačku, 19. novembra 1953, objavljenog pod naslovom Građanin u našem političkom i ekonomskom sistemu". U: Kardelj, *O komuni*, 103.

¹⁰³ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 28.

¹⁰⁴ Aleksandar Đurđev, "Lokalna samouprava u Srbiji: od 1804. godine do tranzicije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1–2 (2007): 13.

уређењу општина и срезова,¹⁰⁵ уведен је нови комунални систем са другачијом политичко-територијалном поделом, која је подразумевала повећање територије општине и њену већу економску и привредну самосталност. На територији целе земље до тада је било 329 срезова, 24 града, 244 градске општине и 3.912 општина, док је новом поделом из 1955. године образовано 107 срезова и 1.479 општина (расподела по народним републикама је приказана у Табели 1.1).¹⁰⁶

Табела 1.1. Број срезова и општина по републикама након комуналне реформе из 1955. године¹⁰⁷

Народна Република	Број срезова	Број општина
Србија	737	42
Хрватска	299	27
Босна и Херцеговина	191	15
Словенија	130	11
Македонија	86	7
Црна Гора	36	5
Укупно	1.479	107

Иако је развој комуналног система у наредним годинама пратио изразит економски раст и интензиван процес урбанизације,¹⁰⁸ новом комуналном поделом из 1955. године није решено политичко-територијално питање за дужи период, пре свега зато што су комуне биле изразито неравномерне, посматрано према различитим параметрима. На пример, број становника је драстично варирао, од тога да је било 11 општина са 1.000-2.000 становника, док је 8 општина имало више од 50.000 становника.¹⁰⁹ Овако велике разлике су биле препрека главном циљу о равномерном развоју комуна, за чије остварење је поред броја становника, било потребно ускладити низ других фактора, који су подразумевали: географске услове, степен привредне развијености, саобраћајне везе, удаљеност од културних, медицинских и других центара и сл.¹¹⁰ Сложеност фактора је утицала да се у наредним годинама континуирано преиспитује и мења величина општине и њена територијална одређеност. Међутим, овај расцеп између марксистичког идеала комуне и југословенске општине није представљао проблем за југословенску власт, напротив, уклапао се у идеологију константне транзиције. Како је Кардељ објаснио – "остварење комуне је дуг процес" који подразумева сталне коректуре,¹¹¹ тако да је нпр. већ при усвајању закона о народним одборима постојала свест да сам закон "није идеалан, али је озбиљан корак даље, који одговара данашњој снази социјализма у нашој земљи".¹¹² Опште прихваћено виђење у југословенским марксистичким круговима према коме је "процес реализовања концепта комуне бременит (је) противуречностима", подразумевало је да постоји 'раскорак између нормативног и стварног' који је у ствари генерална карактеристика 'прелазног периода' од социјализма према комунизму.¹¹³ Перманентно кретање према идеалној будућности, које је

¹⁰⁵ "Opštni zakon o uređenju opština i srezova", *Službeni list FNRJ*, br. 26/1955.

¹⁰⁶ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 22.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Aleksandar Đurđev, "Lokalna samouprava u Srbiji: od 1804. godine do tranzicije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1–2 (2007): 13.

¹⁰⁹ Владислав Поповић, *Од месног народног одбора до комуне* (Београд: Рад, 1963), 23.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Edvard Kardelj, "Govor na Skupštini Stalne konferencije gradova i gradskih opština Jugoslavije u Mariboru, 6. oktobra, 1953". U: Edvard Kardelj, *O Komuni*, 171.

¹¹² Edvard Kardelj, "Iz ekspozea o predlogu Opšteg zakona o narodnim odborima, 31. marta 1952". U: Edvard Kardelj, *O Komuni*, 155.

¹¹³ Radivoje Marinković, *Komuna: Vizija i ostvarenje* (Београд: Savremena administracija, 1990), 44.

било део наратива у многим Кардељевим говорима који су се односили на 'искуства на новим путевима',¹¹⁴ или на 'социјалистичку изградњу',¹¹⁵ било је основ југословенске идеологије у чијој конструкцији је учествовала и архитектура. Ова теза се надовезује на објашњење које износи Александар Игњатовић, према коме је архитектура у јавном простору Југославије имала телеолошку позицију у обликовању идеологије транзицијског стања, тако што је конструисала слику обећане будућности према којој се кретало југословенско друштво.¹¹⁶

Слика југословенске будућности је подразумевала развијен систем комуна широм целе територије земље, који би функционисао као политички (децентрализовани) облик друштвеног управљања. Једна од основних урбанистичких одлика будуће комуналне организације било је превазилажење разлике између града и села, односно центра и периферије, које је наслеђено од капиталистичког друштва. Идеја надилажења ових разлика је била значајна у свим теоријским разматрањима развоја комунистичког друштва, укључујући радове Маркса и Енгелса. Сходно томе, превазилажење разлике центра и периферије као главни циљ комуналног уређења је Кардељ поставио још у свом излагању 1947. године, где је навео да се услед модернизације, односно техничког напретка, најпре морају проширити мреже свих потребних установа и сервиса подједнако у селима и градовима, како би се омогућио културни и технички напредак 'целом народу'.¹¹⁷ Према Марксу и Енгелсу, једна од највећих подела у историји била је подела на материјални и духовни рад, оличена у организацији простора, односно људи у простору, где се по "први пут појављује подела становништва на две велике класе, која почива директно на подели рада и оруђима за производњу",¹¹⁸ коју прати територијална подела људи по месту становања, а не више према припадности родовским заједницама.¹¹⁹ Дакле, из класика марксизма је следило да свако друштво, зависно од степена развијености производних снага, облика производних односа и сопствених циљева, производи свој тип простора, односно да се основни односи и владајуће идеологије отеловљавају у простору.¹²⁰ У том систему је било посебно критично место града у коме се огледају све класне разлике једног друштва. Као корак према решењу ове поделе, увођењем општине 1952. године је укинута подела на месне и сеоске народне одборе, тако да више није могло да се закључи да ли се ради о градском или сеоском карактеру насеља.¹²¹ Наравно, ова измена је била номинална и није допринела променама у фактичком стању, у коме се, поред постојеће диспропорције у развоју република и њихових срезова, одвијао и процес убрзане урбанизације индустријских (градских) центара. Већ почетком 1950-их Кардељ истиче проблем да градови имају тенденцију да се одвоје од своје околине и потпуно осамостале у односу на срез, што је било управо супротно идеолошкој тежњи развијању веза између града и села.¹²² Дискусија се у тим годинама претежно односила на успостављање оптималне величине будуће комуне која би требало да буде негде између тадашње општине и среза. У том контексту се постављало питање зашто општине нису одмах уведене тако да буду оптималне величине којој се тежи. Кардељ је објаснио да је тадашња општина била административна творевина, и да су углавном то биле мале, сељачке

¹¹⁴ "Govor na Skupštini Stalne konferencije gradova i gradskih opština Jugoslavije u Mariboru, 6. oktobra, 1953". U: Edvard Kardelj, *O Komuni*, 171.

¹¹⁵ Чести су били наслови у Кардељевим говорима као што је нпр: "Актуелни задаци социјалистичке изградње", *O комуни*, 198.

¹¹⁶ Aleksandar Ignjatović, "Tranzicija i reforme: Arhitektura u Srbiji 1952-1980", u: Miško Šuvaković i saradnici, *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek* (Beograd: Orion Art, 2014), 692.

¹¹⁷ Кардељ, *O комуни*, 61.

¹¹⁸ Карл Маркс и Фридрих Енгелс, "Немачка идеологија", у: Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Дела, том 6* (Београд: Просвета, 1974), 48.

¹¹⁹ Фридрих Енгелс, *Порекло породице, приватне својине и државе* (Београд: Култура, 1950), 120.

¹²⁰ Radivoje Marinković, *Komuna: Vizija i ostvarenje* (Beograd: Savremena administracija, 1990), 80.

¹²¹ Oliver Minić, „Funkcija i uloga naselja u regionu”, *Arhitektura Urbanizam* 43 (1967), 39.

¹²² Edvard Kardelj, *Iz izlaganja na sednici Saveznog izvršnog veća*, 12. juna 1954. i na savetovanju u Sekretarijatu za zakonodavstvo SIV-a, 6. septembra 1954. Kardelj, *O komuni*, 206-207.

општине, које немају могућност да саме од себе (без друштвене помоћи) "израсту у јаче економске организме" и постану база новог система.¹²³ Било је потребно да се најпре оствари довољан економски развитак, како би могла да се развије друштвена заједница која би одредила комуноу, што је могло да се реши тек "када ствари сазру и кад се само заинтересовано становништво на то одлучи [...] Иницијатива треба да дође одоздо".¹²⁴ Тумачећи Марковске записе о комуни, југословенски теоретичари између осталог наводе је комуна "облик људског заједништва који карактерише успостављено јединство између услова рада и произвођача",¹²⁵ затим "друштвени механизам који мора осигурати политичку владавину произвођача",¹²⁶ или, општије посматрано "политички облик друштвеног уређења у којем народ конституиран у комуни треба замијенити државу".¹²⁷ Дакле, комуна је схваћена као друштвени и политички облик заједнице, а не само као административно-територијална јединица. У том контексту је упадљива промена у југословенском дискурсу, где се почетком 1950-их губи термин 'административна јединица' и почиње да се говори о 'локалним јединицама', да би се од 1953. године увео појам 'комуналне' односно 'друштвене заједнице'.¹²⁸

1.2. Поларизације у процесу увођења самоуправљања

Друштвена организација: национална заједница или комуна

Теоријско разматрање заједнице у контексту социјалистичке Југославије, неминовно у себи садржи питање односа према идеји националне заједнице. Као што Ерих Хобсбаум (Eric Hobsbawm) објашњава, нација припада историјски рецентном раздобљу, као друштвени ентитет који је повезан са одређеном врстом модерне територијалне државе (што се пре свега односи на државе деветнаестог и двадесетог века).¹²⁹ Позивајући се на Ернеста Гелнера (Ernest Gellner) који се бавио теоријом национализма, он даље образлаже артефицијелност нације као колективног концепта (заједнице), која се никако не може посматрати као примарни и непроменљиви друштвени ентитет.¹³⁰ Иако нас сама припадност Југославије времену и простору који карактерише идеја *националности* обавезује да отворимо ово сложено питање, оно није тема овог рада, тако да ће бити постављено само као референтна тачка према којој се усмерава идејни систем југословенског самоуправљања. Пре саме анализе локалног контекста, потребно је истражити 'текстове изворног марксизма' који су били упориште југословенских теоретичара и идеолога. Међутим, радови Маркса и Енгелса по овом питању остављају доста простора за интерпретације, тако да је један од значајних савремених (марксистичких) аутора, Том Нерн (Tom Nairn), извео закључак да теорија национализма представља највећи историјски промашај марксизма.¹³¹ Као одговор на Нернов коментар, Бенедикт Андерсон у свом познатом делу *Нација: замишљена заједница* (1983), сматра да се испоставило да је "национализам незгодна *аномалија* за марксистичку теорију и управо га се зато чешће избјегавало него се с њиме суочавало".¹³² Андерсон у том

¹²³ Edvard Kardelj, Iz izlaganja na sednici Saveznog izvršnog veća, 12. juna 1954. i na savetovanju u Sekretarijatu za zakonodavstvo SIV-a, 6. septembra 1954. *O komuni*, 208.

¹²⁴ Ibid., 209.

¹²⁵ Radivoje Marinković, Komuna: Vizija i ostvarenje (Beograd: Savremena administracija, 1990), 80.

¹²⁶ Vlatko Mileta, "Komuna u novim uvjetima", *Politička misao* 4 (1967): 649.

¹²⁷ Dragutin Božić, Savin Jogan, *Samoupravljanje u komuni* (Zagreb: Globus, 1974), 18.

¹²⁸ Radivoje Marinković, Komuna: Vizija i ostvarenje (Beograd: Savremena administracija, 1990), 40.

¹²⁹ Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: Program, mit, stvarnost* (Zagreb: Novi Liber, 1983), 11-12.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Нернов коментар који је овде пренесен исказује шири проблем односа марксизма у односу на теорију национализма. Превод цитата из Нерновог дела *The Break-up of Britain* је преузет из: Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica* (Beograd: Plato, 1998), 15.

¹³² Ibid.

контексту анализира недовољно разјашњену марксистичку идеју 'националне буржоазије' која је постала опште прихваћени израз, иако није добила своју теоријску експликацију, нити објашњење о потреби за таквом накнадном поделом буржоазије – која је пре свега светска класа зато што је дефинисана производним односима, а не националношћу.¹³³ У *Немачкој идеологији* (1932, дело настало 1846) Маркс и Енгелс су описали промену коју је крупна индустрија и концентрација мануфактуре и трговине донела у Енглеској, а која представља нову фазу универзалне конкуренције, која је створила "исте односе међу класама друштва и тиме уништила особеност појединих националности", односно "док буржоазија сваке нације чува своје националне интересе, крупна индустрија је створила класу која у свим нацијама има исти интерес и код које је националност већ уништена".¹³⁴ Такође, описујући модерну државу, они донекле дају одговор на разлоге поделе буржоазије, која управо зато што је *класа*, а не *сталеж*, постаје " принуђена да се организује у националним, а не више само у локалним оквирима, и да свом просечном интересу да општи облик".¹³⁵ Ипак, Маркс и Енгелс у *Комунистичком манифесту* (1848) наводе, када описују 'предстојећу националну обнову Пољске', да је "међународна сарадња европских нација могућа само ако свака нација буде аутономна у својој кући".¹³⁶ Дакле, можемо уочити да је одређена амбивалентност појмова везана и за различите периоде које Маркс и Енгелс описују, која се некада односи тренутну ситуацију у одређеној земљи, некада на оно што је потребно да се догоди у скорој будућности, а некада на даљу, пост-револуционарну будућност. Значај 'националне буржоазије' за комунизам Маркс и Енгелс најдиректније износе у познатом одломку из *Комунистичког манифеста*:

Борба пролетаријата против буржоазије спочетка је национална по форми, иако није то по садржају. Разуме се да пролетаријат сваке земље мора прво да сврши са својом сопственом буржоазијом.¹³⁷

Овде се појављује идеја 'националног по форми' која ће касније, у совјетском државном систему, постати опште начело према коме се обликују култура и уметност, које треба да буду 'социјалистичке по садржини'. Али претходно се поставља питање на којој се основи уопште дефинише нација и њена будућност у марксистичкој теорији, с обзиром да су, како Хобсбаум наводи, Маркс и Енгелс сматрали то питање маргиналним.¹³⁸

Одговор о теоријским основама идеје 'нације' ћемо потражити у *Држави и револуцији* (1917), у којој је Лењин понудио своје разумевање Маркса и Енгелса, као и односа социјалистичке револуције пролетаријата према држави, које укључује и његов став у односу на национализам. У трећој глави књиге је приказана Марксова анализа искуства Париске комуне, у којој се посебно поглавље бави темом "организације јединства нације" кроз анализу оних делова књиге *Грађански рат у Француској* који се односе на национализам. Маркс описује на који начин је у програму Париске комуне направљена 'кратка скица националне организације' према којој "комуна има да буде [...] политички облик чак и најмањег села", као и да би тако организоване комуне широм земље бирале 'националну делегацију' у Паризу.¹³⁹ Такође, "јединство нације није имало да буде разбијено, него, напротив, да буде организовано путем комуналног уређења", тако да замени претходну државну (буржоаску) власт која се издавала за оличење тог јединства, "али је [држава] хтела

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Карл Маркс и Фридрих Енгелс, "Немачка идеологија", у: Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Дела, том 6* (Београд: Просвета, 1974), 55.

¹³⁵ Ibid., 68.

¹³⁶ Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Комунистички манифест* (Београд: Борба, 1945), 23.

¹³⁷ Ibid., 43.

¹³⁸ Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: Program, mit, stvarnost* (Zagreb: Novi Liber, 1983), 49.

¹³⁹ Цитат из: Karl Marks, "Građanski rat u Francuskoj", у: Karl Marks i Fridrih Engels, *Izabrana dela, том 1* (Београд: Kultura, 1949), 497- 498.

да буде од нације независна и да стоји над њом".¹⁴⁰ Лењин затим оштро критикује становиште према коме је Марксов став сличан идеји федерализма код анархиста, које је било опште прихваћено, а погрешно утемељено на основу обостраног придавања значаја муниципалитету.¹⁴¹ Лењин у својој критици истиче суштинску разлику у приступу муниципалитету између становишта Маркса и анархиста, и наглашава да је Маркс централиста и да у наведеним разматрањима нема одступања од централизма, напротив, "ако пролетеријат и сиромашно сељаштво узму у руке државну власт" и слободно се удруже у комуне, управо ће на тај начин, преузимањем приватне својине над крупном индустријом и земљом, постићи "најдоследнији демократски, пролетерски централизам".¹⁴² Стога Лењин закључује да централизам не мора да буде наметнут одозго (како се то обично замишља), већ да је сасвим могуће остварити "добровољан централизам [...] добровољно удруживање комуна у нацију".¹⁴³ У наредној глави књиге Енгелс пружа допунска објашњења о искуству комуне, која представљају још једну димензију о теми о националности. Како Лењин описује, у *Критици нацрта Ерфуртског програма* (1891) Енгелс између осталог, даје упутства о вези националног питања са државним уређењем. На конкретним примерима уређења тадашњих држава Енгелс објашњава проблеме федеративних република, узимајући за примере Швајцарску, Енглеску и Сједињене Америчке државе. Он полази од става да уместо тадашње савезне државе Немачке, следећа форма (*прелазни облик државе*, марксистичким терминима речено) треба да буде потпуно јединствена држава, зато што "пролетаријат може употребити само форму једне и недељиве републике".¹⁴⁴ Дакле, модел федеративне републике је у Енгелсовој поставци посматран као изузетак, сметња за даљи развој (као на примеру Швајцарске, и САД-а, где је федерализам још увек неопходан, иако је јасно да постаје сувишан), или као фаза у прелазу од монархије ка централистичкој републици (може се посматрати као корак напред у случају Велике Британије, где "национално питање још није иживљено", како наводи Лењин).¹⁴⁵ Дакле, Лењин закључује, код Маркса и Енгелса нигде "нема ни трага настојања да се отарасе националног питања", али је значајно разумети да за њих демократски централизам не искључује широку локалну (покрајинску и општинску) самоуправу, тако да централизована држава у свом уређењу пружа знатно више слободе од федеративне републике.¹⁴⁶

Након Другог светског рата у Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ), односно социјалистичким речником речено – након преузимања власти од стране пролетаријата који је предводила КПЈ – није детаљније образложена одлука о националним тежњама нове федеративне државе, већ су националности биле одређене федеративним републикама.¹⁴⁷ Проблематику националности у оквиру комуналног уређења државе,

¹⁴⁰ Ibid., 497-498.

¹⁴¹ Лењин је своју критику усмерио према Едуарду Берштајну (Eduard Bernstein, 1850-1932), немачком социјалдемократи и марксистичком теоретичару, који је био у блиском односу са Марксом и Енгелсом, иако је заговарао еволутивни, миран прелаз ка комунизму. Конкретно, Лењин критикује његово поистовећивање Марксових ставова са федерализмом Прудона (анархисте), које је изложио у свом познатом делу *Претпоставке социјализма и задаци социјалдемократије*. Vladimir Iljič Lenjin, *Država i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1983), 47-49.

¹⁴² Vladimir Iljič Lenjin, *Država i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1983), 47.

¹⁴³ Ibid., 47-48.

¹⁴⁴ Ibid., 61.

¹⁴⁵ Ibid., 62.

¹⁴⁶ Ibid., 62-63.

¹⁴⁷ Како објашњава Александар Игњатовић, историја средњег века је у Југославији постала основа "историзације југословенских народа и легитимације континуитета националних група као историјских субјеката". У том смислу, средњовековна архитектура је представљала саставни део ширег дискурса који се развијао кроз дијалектику инклузивног словенског и ексклузивних партикуларних идентитета југословенских народа. Александар Игњатовић, "Иза застора југословенске федерализације: Александар Дероко и дијалектика идентитета у архитектури средњовековне Србије", *Годишњак за друштвену историју* 2 (2018), 63-66; Александар Игњатовић, "У стегам федерализације: Александар Дероко и историја архитектуре у средњовековној Србији (други део)", *Годишњак за друштвену историју* 2 (2019).

Кардељ је теоријски образложио средином 1950-их година, са увођењем комуналног система који "има своје основе у Марксовим тезама о комуни".¹⁴⁸ Кардељ је поднео експозе поводом Општег закона о уређењу општина и срезова, на седници Савезне народне скупштине, 16. јуна 1955. године.¹⁴⁹ У складу са новим законом је било најпре потребно, поред радничких савета у предузећу и социјалистички оријентисане задруге на селу, увести комуно "као основну социјално-економску ћелију друштва и као, према Марксу, 'ону најзад пронађену политичку форму у којој може да се спроведе ослобођење рада'".¹⁵⁰ Циљ је био да се оствари „органска национална заједница комуна”, коју не треба посматрати „као неку затворену универзалну друштвену организацију, него као ћелију сложеног али јединственог друштвеног организма”.¹⁵¹ Истовремено, овај приступ је пружио објашњење зашто је након револуције (односно Другог светског рата) успостављен државни систем и зашто је "у првим фазама тај централизован државни систем морао да игра одлучујућу улогу", пре свега како би се сузбио отпор свргнутих класа и остварио прелазак на нове друштвене односе засноване на друштвеној својини средстава за производњу.¹⁵² Кардељ наглашава да се југословенско друштвено уређење не сме разматрати као нека врста 'федерација комуна', нити да ће водити према 'лабављењу оних друштвених функција које морају бити централизоване'.¹⁵³ Овде се поставља питање како се идеја децентрализације уклапа у изградњу 'јединственог друштвеног организма'. Кардељ је објаснио да "политика изградње комуна [...] никако не противречи политици органске централизације, која треба да расте одоздо", и која ће у будућности захтевати "велика уједињавања људи не само на националној него и на интернационалној основи".¹⁵⁴ Дакле, децентрализација се одвијала у друштвеној бази, док су се самоуправни органи затим уједињавали одоздо према горе, или објашњено Кардељевим речима:

[...] раднички савет и комуна, плус систем вертикалног самоуправног уједињавања – то је језгро нашег система друштвеног самоуправљања. Наша децентрализација, дакле, не разбија друштво у неке затворене партикуларистичке јединице, него постаје управо полазна тачка и покретачка снага његовог демократског уједињавања на бази социјалистичких друштвених односа.¹⁵⁵

Након прегледа Кардељеве концепције државно-друштвеног развоја, вратићемо се претпоставци коју износи Дејан Јовић, да је Југославија "била држава која је одумрла", у којој је њена елита "вјерујући у концепт о одумирању државе, децентрализовала и ослабила функције државе до те мјере да је држава постала немоћна да се одупре унутарњим и вањским изазовима".¹⁵⁶ Ако прихватимо Јовићево полазиште да је југословенска елита ушла у процес одумирања државе, према Кардељевом објашњењу одумирања државе је извесно да сам тај процес није подразумевао слабљење државних функција, већ "постепено савлађивање етатистичких форми на појединим подручјима друштвеног живота [...] постепеним претварањем појединих државних функција у функције демократског друштвеног самоуправљања".¹⁵⁷ Кардељ објашњава да радни људи не треба да се одричу, нити се уопште могу одрећи државе као инструмента своје власти, он наводи да је то утопија која би била

¹⁴⁸ Edvard Kardelj, "Iz razgovora sa učesnicima seminara sreskog aktiva u Bjelovaru, 19. novembra 1954." U: Kardelj, *O komuni*, 219.

¹⁴⁹ Експозе је истог дана усвојен на седници Савезног већа. Види: Kardelj, *O komuni*, 232-260.

¹⁵⁰ Kardelj, *O komuni*, 232.

¹⁵¹ Едвард Кардељ, „Из експозеа поводом доношења Општег закона о уређењу општина и срезова” (1955), у: Кардељ, *О комуни*, 232, 244.

¹⁵² Ibid., 233.

¹⁵³ Ibid., 244.

¹⁵⁴ Ibid., 220.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003), 14.

¹⁵⁷ Kardelj, *O komuni*, 235.

штетна за развој социјализма, посебно у контексту савременог света "развијених међународних супротности" у коме је потребно да државна организација "брани свој социјалистички развитак".¹⁵⁸

У том контексту, била је легитимна потреба за развојем државне уметности, која би повезала уметничко стваралаштво и самоуправни систем вредности. Као саставни део културе, архитектура је такође учествовала у разматрању о томе како друштво види себе. Та идеја о себи, у југословенском контексту се кретала између националних и комуналних представа, које су биле посебно очигледне у оквиру уметничке критике.

Уметничке праксе: социјалистички реализам или модернизам

Поларизација између социјалистичког реализма који је подразумевао 'национално по форми' и модернизма који се позивао на заједничку интернационалну основу, направила је фрикцију између присталица ова два становишта. Међутим, ни једно ни друго становиште није било једнозначно дефинисано, већ је представљало сложен систем идеја, које су се у неким случајевима међусобно подударале, у зависности од интерпретације. Неухватљивост ставова из овог периода, допринела је празнини у историографији о архитектонским дискурсима шесте и седме деценије двадесетог века.

Социјалистички реализам, који је био основа уметничког програма у Совјетском Савезу још од почетка 1930-их година, исказан је кроз познату фразу да уметничко дело треба да буде 'национално по форми, а социјалистичко по садржини'. Пре 1948. године, југословенски архитекти су покушавали да истовремено објасне и усвоје овај принцип, уз његову очигледну контрадикторност која је постојала између 'националног по форми' и са друге стране 'социјалистичког по садржини'. Полазећи од ове контрадикторности, у свом предавању у Руском дому 22. 10. 1947. године, архитекта Братислав Стојановић наводи да је након "обарања великоруског царског угњетавања неруских нација" дошло до пуне националне слободе свих земаља СССР-а.¹⁵⁹ Цитирајући Стаљинове чланке и реферате са конгреса комунистичке партије, који говоре о томе зашто је подржавање националних култура нужно (у датом моменту развоја социјализма, све док се националне културе не развију довољно да се стопе у једну заједничку културу), Стојановић долази до закључка да су те 'националне форме' блиске народу и да је кроз њих најлакше приближити архитектуру широким слојевима, "као што је на националном језику најлакше и најбоље приближити народу просвету".¹⁶⁰ Наведена интерпретација Стаљинових ставова у контексту југословенске архитектуре није била усамљен пример, већ је, како описује Јелена Живанчевић, одржан велики број предавања, концерата и прослава које су из различитих домена уметничког стваралаштва обележиле 1947. године тридесетогодишњицу Октобарске револуције.¹⁶¹ Исте године је започета расправа о теоријском одређењу југословенске архитектуре, у првом броју хрватског часописа *Архитектура*. Расправа се одвијала између архитекте и урбанисте Бранка Максимовића, архитекте Андрије Мохоровичића, а укључила се и редакција часописа, испред које је био главни уредник, архитекта Невен Шегвић. Преписка је објављена у два броја часописа, из 1947. и 1948. године, а затим је 1950. године објављен коначни Мохоровичићев одговор.¹⁶² Овај дијалог се одвијао управо у преломном

¹⁵⁸ Ibid., 237.

¹⁵⁹ Bratislav Stojanović, "O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)", *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 14.

¹⁶⁰ Bratislav Stojanović, "O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)", *Arhitektura* (Zagreb), br. 4-6 (1947-1948), 14.

¹⁶¹ Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2012), 217-218.

¹⁶² Mohorovičić, Andrija. "Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja", *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947), 6-8. Branko Maksimović, "Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture", *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948), 73-75. "Napomene Redakcije uz članak prof. B. Maksimovića 'Ka diskusiji u aktuelnim problemima naše arhitekture'",

периоду промене идејног система, и одражавао је сву нестабилност позиција онога што је називано 'социјалистички реализам', 'модернизам' и 'социјалистичка архитектура', са својим специфичним интерпретацијама у југословенском контексту. Разматрање ове расправе у раду Љиљане Благојевић, постављено је кроз сукоб две позиције, са једне стране је Мохоровичићев став који произилази из модерног покрета, где се од архитектуре захтева техничка и садржајна функционалност, која не допушта употребу историјских елемената и стилова, док се насупротив томе налази Максимовићев "догматски речник стаљинизма пренесен у архитектонску теорију".¹⁶³ Међутим, при анализи исте расправе, Јелена Живанчевић износи другачије становиште и показује да се Мохоровичић у иницијалном чланку такође служио стаљинистичким дискурсом у свом поновном 'измишљању модернизма', провлачећи модерне принципе (уз декларативно одрицање од истих), кроз филтер совјетске теорије.¹⁶⁴ Наведени *стаљинистички дискурс* Живанчевић користи као референцу на радове Славоја Жижека, што се односи на систем знања који накнадном анализом неког дискурса, успева да произведе довољан број доказа за било коју тезу.¹⁶⁵ Из тог приступа произилази њен закључак да су у ствари сви учесници расправе били део истог стаљинистичког дискурса, рачунајући ту и редакцију часописа, која је читавала своје закључке подједнако и Максимовићу и Мохоровичићу, постављајући себе кроз 'совјетску теорију' као неприкосновеног арбитра који пресуђује ко је у праву, релативизујући при том чак и јасну позицију Максимовићевог заговарања социјалистичког реализма.¹⁶⁶

У првим послератним годинама расправе о пожељном приступу југословенској архитектонској теорији су се развијале кроз поларизацију на совјетски социјалистички реализам и западноевропски модернизам, док су посебно добиле на значају током шесте деценије, када се захтевало јасније уметничко одређење које треба да одражава новонасталу идеју *третег пута* Југославије. Нова друштвена организација је започета кроз изборе радничких савета у предузећима, који су имали идеолошко-манifestациони карактер – организовани су митинзи, приредбе, другарске вечери и сл.¹⁶⁷ У широкој употреби је био термин 'примопредаја', који се користио у документима, штампи и у слободном говору, као сликовито објашњење да је држава *предала* предузећа радницима који су их *примили* на управљање.¹⁶⁸ Законски је примопредаја озваничена 27. јуна 1950. године,¹⁶⁹ док је кратко након тог полета у привредним променама одржано Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, од 23. до 25. новембра исте године у Дубровнику, у организацији Друштва инжењера и техничара (ДИТ). Припрема Саветовања је почела нешто раније, у периоду када су у оквиру ДИТ-а биле актуелне организационе промене. Као последица шире реорганизације привреде, требало је спровести идеју о децентрализацији и у контексту струковних удружења и „организационе форме саобразити друштвеним потребама”.¹⁷⁰ Дотадашња структура ДИТ-а подразумевала је савезна и републичка друштва у оквиру којих су образоване секције по струкама, док је нова идеја била да стручне секције преузму улогу друштава, тако да обједине републичка друштва исте струке. Повезивање је дакле и у новој расподели остало распоређено по републикама. Како је наведено у Уводнику редакције за све реферате саветовања, основна тема скупа се односила на „искуства стечена у области

Arhitektura (Zagreb), br. 8-10 (1948), 76-80. A. Mohorovičić, "Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja", *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1950), 5-12.

¹⁶³ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 87.

¹⁶⁴ Живанчевић, докторска дисертација, 127.

¹⁶⁵ Види: Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje* (Beograd: Studentski izdavački centar, 1984), 48.

¹⁶⁶ Живанчевић, докторска дисертација, 315.

¹⁶⁷ Оливера Милосављевић, *Држава и самоуправљање* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, 1987), 115.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ *Osnovni zakon o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, "Službeni list FNRJ", 1951.

¹⁷⁰ Anonim, "Pozdravna reč povodom primanja u počasno članstvo drugova Franca Leskoška, Đure Salaja i Alije Sirotanovića", *Tehnika* (Beograd), br. 8-10 (1950), 239-243.

планске изградње градова од Ослобођења до данас, искуства која су заснована на великим остварењима нашег првог Петогодишњег плана”, са циљем да се кроз анализу досадашњих искустава утврде даљи циљеви и непосредни задаци архитеката и урбаниста.¹⁷¹ Главни принцип је био „демократичност, основна одлика наше науке и културе” која треба да омогући размену мишљења из којих ће „кроз дискусију на саветовању да се формирају општи принципи”.¹⁷² За потребе скупа одштапане су три књиге са рефератима распоређеним према републичким одборима ДИТ-а који су их припремили, док су излагања на саветовању организована према тематским целинама, укључујући целине које се односе на становање, друштвене објекте и урбанизам.¹⁷³ Дихотомија између штампаног материјала и организације излагања на саветовању је још један пример поларизације између федералне поделе по републикама и повезујућих тежњи међу професионалним заједницама. Прву књигу отвара реферат Владислава Рибникара који је по образовању био архитекта, у међуратном периоду је радио као новинар, а након рата је био ангажован у влади ФНРЈ, тако да је у тренутку одржавања Саветовања био председник Комитета за кинематографију ФНРЈ. Иако је говорио из позиције политичара, Рибникар наводи као негативан архитектонски пример пројектовање зграда према застарелим социјалдемократским идејама колективизма, и објашњава да су управо та погрешна схватања „у Совјетском Савезу довела до подизања великих стамбених блокова, такозваних 'фабрика за становање' (које је пропагирао и швајцарски архитекта Ле Корбизје)”.¹⁷⁴ Као што у расправи између Мохоровичића и Максимовића принципи социјалистичког реализма и модернизма нису сасвим јасно разграничени, па су тако подложни различитим накнадним интерпретацијама, тако и Рибникар истовремено прави отклон од два супротстављена модела (у овом случају је то *источна* архитектура Совјетског Савеза и *западна* архитектура Ле Корбизјеа), која су затим реторички обједињена заједничком критиком. У закључку рада, Рибникар објашњава и шта у ствари за архитектуру значи „национално по форми”, да ту није идеја да се секундарном пластиком опонашају, оживе или обнове традиционални елементи архитектуре Југославије, већ је циљ да се у различитим амбијентима (кроз разлику између приморских градова, македонских вароши, босанских касаба, шумадијских села и осталих типова насеља) гради са свешћу и поштовањем према историјском развоју.

Новије интерпретације саветовања у Дубровнику се претежно баве питањем о промени приступа архитектонској теорији и пракси, као и улогом и значајем политичког утицаја на ту промену. Једно од првих тумачења улоге саветовања, две деценије након одржавања, понудио је Зоран Маневић, у каталогу изложбе *Српска архитектура: 1900-1970* (1972), у свом тексту о прегледу архитектуре у Србији од почетка 19. века, под насловом "Новија српска архитектура". Посебан значај у свом прегледу Маневић придаје београдској групи ГАМП (Група архитеката модерног правца, 1929. до 1934. године), чији оснивачи су "осећали [су] дух времена које долази".¹⁷⁵ Следствено важности модерног покрета у међуратном периоду, Маневић наводи да иако је "тренутни значај Саветовања у Дубровнику био у негирању духа колективизације, његов је трајни значај био у наглашеној потреби за континуалним развојем архитектонских идеја зачетих пре светског рата".¹⁷⁶ Према Маневићу, социјалистички модернизам се појавио само као епизодно одступање, и то пре

¹⁷¹ Бранислав Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их* (Београд: Библиотека Бранислава Крстића, 2014), 75.

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ О томе говори неколико извора, пре свега часопис Архитектура где су набројане радне групе према теми: становање, друштвени објекти, индустријске и пољопривредне зграде, урбанизам и архитектонско наслеђе, као и група за друштвена и општа питања *Arhitektura* 11-12 (Zagreb, 1950), 4. Такође: Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их* (Београд: Библиотека Бранислава Крстића, 2014), 10-11; Живанчевић, докторска дисертација, 546.

¹⁷⁴ Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката*, 81.

¹⁷⁵ Zoran Manević, "Novija srpska arhitektura", u: *Katalog izložbe "Srpska arhitektura 1900-1970"* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 22.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 29.

свега у архитектонској теорији, док је мало примера архитектонске праксе који одговарају "постулатима ове увезене доктрине".¹⁷⁷ Идеја о континуитету модернизма остала је једно од најчвршћих упоришта у каснијим интерпретацијама теоријских основа југословенске архитектуре, при чему је Саветовање у Дубровнику редовно коришћено као доказ ове тезе. На сличан начин, како смо раније описали, доказивана је историчност комуне, успостављајући везу са античком агором и другим историјским примерима заједнице. О соцреализму у Србији, односно у Београду, издата су у првој деценији 2000-их година два научна рада у часопису *Наслеђе*, Завода за заштиту споменика културе града Београда.¹⁷⁸ Заједничко овим радовима је што скрећу пажњу на недовољно истражен значај социјалистичког реализма, који је код већине историографа остао неодређен "због унутрашњих инхибиција и спољних притисака".¹⁷⁹ Као одговор на коментаре о периоду политичке репресије и наводе о прокламованој (иако нетачној) слободи стваралаштва у Уставу ФНРЈ, која ја у пракси "била строго ограничавана, подређена ванстручним идеолошким интересима",¹⁸⁰ издате су 2014. године две монографије, које су написали савременици Саветовања у Дубровнику, у том тренутку студенти, а касније значајне личности у свом доприносу југословенској архитектури, Бранислав Миленковић и Бранислав Крстић.¹⁸¹ Бранислав Крстић је у својој књизи објавио обиман материјал са саветовања праћен личним белешкама, дајући тематски сагласан, али знатно опширнији опис од Миленковића. Већ у наслову књиге *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 50-их* (2014) он јасно износи свој став о усклађености и многобројним преклапањима Атинске повеље и ставова изнетих на дубровачком саветовању, и истиче да није постојала никаква врста политичке репресије према теоријским ставовима архитеката, а посебно студената. Поред ове две супротстављене позиције, до сада вероватно најрадикалније преиспитивање социјалистичког реализма у југословенској архитектури износи у свом докторском раду Јелена Живанчевић, која искључује његове формалне и стилске карактеристике, већ га истражује кроз методологију и друштвено-политички приступ у југословенској идеологији.¹⁸² Међутим, када упоредимо све наведене ставове о социјалистичком реализму и модернизму у југословенској архитектури, од Другог светског рата до Саветовања у Дубровнику 1950. године, можемо уочити да је заједничко да се сви они заснивају на идеји о две сукобљене идеологије, које су у свом уметничком одређењу у контексту Југославије недовољно дефинисане. Такође, заједничко за ове ставове је да претпостављају поглед на историју за који је карактеристичан континуирани временски ток, који омогућава анализу архитектуре кроз смену „стилова” или метода. Колико је овај приступ проблематичан, показују закључци њихових истраживања, који сви износе непобитне доказе теза и сви се служе такозваном 'архивском истином'.¹⁸³ Одабир историјских чињеница, заједно са објективизујућом интерпретацијом аутора, доводи до овог проблема. Из тог разлога смо покушали да превазиђемо ограничавајући (и дискутабилан) избор између и *модернизма запада* и *социјалистичког реализма истока*, и да ставове изнете на саветовању посматрамо као део архитектонског дискурса који је био карактеристичан за специфично југословенски контекст, 1950. године. Дакле, основно питање није да ли је дошло до „историјске прекретнице” у којој се архитектура од једног приступа окренула према другом, нити је

¹⁷⁷ Zoran Manević, "Novija srpska arhitektura", u: *Katalog izložbe "Srpska arhitektura 1900-1970"* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 27.

¹⁷⁸ Milan Prosen, "O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji", *Nasleđe*, br. 8 (2007): str. 95-118. И Aleksandar Kadjević, "O socrealizmu u beogradskoj arhitekturi i njegovim oprečnim tumačenjima", *Nasleđe*, br. 9 (2008), str. 75-88.

¹⁷⁹ Kadjević, "O socrealizmu", 77.

¹⁸⁰ Kadjević, "O socrealizmu", 82.

¹⁸¹ Бранислав Миленковић, *Саветовање архитеката и урбаниста Југославије: Дубровник 23-25. новембар 1950.* (Београд: Епархијска радионица за уметничко пројектовање и обликовање, 2014); Бранислав Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 50-их* (Београд: Библиотека Бранислава Крстића, 2014).

¹⁸² Живанчевић, докторска дисертација, 2012.

¹⁸³ Dana Arnold, *Reading architectural history* (London, New York: Routledge, 2002), 3.

кључно процењивати ниво употребе архитектонских „стилова” и метода, или поредити различите интерпретације архитектата о неухватљивој флоскули „националног по форми”. Напротив, за наше истраживање је кључно препознати каквом реториком, односно каквим (идеолошким) садржајем су дефинисани теоријски ставови и практичне методе на којима су архитекти сматрали да треба да се заснива архитектура која би била у складу са новим југословенским друштвено-политичким односима. У том контексту, најпре је потребно разумети какав је систем вредности и специфичан идеолошки конструкт успостављен кроз идеју *комуне*, као основне друштвено-политичке, али и територијалне јединице самоуправљања у Југославији.

Самоуправна комуна као разрешење поларизације

Неупитно упориште које није било укључено у различите облике поларизација које је донело увођење самоуправљања, укључујући ту и поделу на *исток* и *запад* око које су се водиле жустре расправе, био је стабилан концепт *комуне* која је постепено градила свој независни, самоуправни идентитет. Територијалне целине народних одбора су у првом периоду након рата биле дефинисане као административне јединице, док се почетком 1950-их све више говорило о *удруживању*, и *заједништву* у склопу народних одбора, тако да се и назив променио у локалне јединице. Већ током 1952. године, у свом Експозеу о предлогу Општег закона о народним одборима, Кардељ уместо о 'радничком управљању' говори о 'друштвеном самоуправљању трудбеника' и наглашава да социјалистичко друштво треба да се развија као заједница.¹⁸⁴ Дакле, није се више радило само о *управљању* радника привредом, већ се гради сложенија тема *самоуправљања* која је имала, као што је речено, два значајна аспекта – радничко управљање и друштвено самоуправљање. Он описује да народни одбори треба да се образују "у оним економским и географским локалним целинама које садрже елементе локалних друштвених заједница".¹⁸⁵ Управо у том контексту се тежило поједностављеној територијалној подели народних република, која би била извршена републичким законом, тако да целокупна територија буде подељена на општине и срезове (са изузетком градова изван састава среза, као и појединих области).¹⁸⁶ Кристализација ове идеје доводи до тога да наредне године, један од значајних југословенских политичара Милентије Поповић, који је у то време постао члан Савезног извршног већа (највиши извршни орган ФНРЈ), пише по први пут о *комуналној заједници*.¹⁸⁷ Према његовој дефиницији комунална заједница је пре свега економска заједница, чиме се не исцрпљује њена суштина, већ је економско заједништво основа комуналне заједнице типа Марксове слободне асоцијације произвођача. Овде се већ може уочити значајна промена у теоријском разматрању територијалних целина, које од тада подразумевају шири обухват чији би центар био један град, тако да се образује локална заједница која би била способна за економски развитак. Такође, исте године Кардељ наводи да је "комуна таква људска заједница која повезује интересе појединаца и друштва и преко које сваки грађанин може непосредно утицати на развој живота у целој држави".¹⁸⁸ Касније је формулисана сложена дефиниција самоуправљања која је изнета у *Енциклопедији самоуправљања* (1979), чије ћемо прве три тачке овде приказати у целости, зато што су биле успостављене управо у првом периоду увођења самоуправљања:

Самоуправљање, као основни принцип друштвеног уређења Југославије, јесте: 1) систем друштвених односа заснованих на друштвеној својини на средствима за

¹⁸⁴ Edvard Kardelj, "Iz ekspozea o predlogu Opšteg zakona o narodnim odborima", 31. marta, 1952. U: *O komuni*, 155.

¹⁸⁵ Ibid., 162.

¹⁸⁶ Ibid., 163.

¹⁸⁷ Milentije Popović, "Komunalna zajednica u sistemu društveno-ekonomskih odnosa", *Naša stvarnost* br.9 (1953).

¹⁸⁸ Edvard Kardelj, "Iz predavanja u fabrici "Sloboda" u Čačku, 19. novembra 1953, objavljenog pod naslovom 'Građanin u našem političkom i ekonomskom sistemu'", 31. marta, 1952. U: Kardelj, *O komuni*, 185.

производњу; 2) продукциони однос у коме долази до враћања средстава рада и управљања носиоцима удруженог рада, односно друштвени продукциони однос у коме је мотивисан посебни и заједнички интерес; 3) друштвени однос и систем заснован на човековом осећању припадништва основним вредностима друштва, квалификованом и одговорном учешћу у одлучивању;¹⁸⁹ настајање нове друштвене организације у којој, истина, неће моћи да одлучују сви о свему, али која омогућава одговорно одлучивање у условима међузависности, међусобне друштвене одговорности и солидарности и која води ослобађању човека.¹⁹⁰

Из наведене дефиниције је јасно да је у основи социјалистичког самоуправног система "човек са својим конкретним интересима, које може слободно да изрази, повезује и усклађује са општим интересима и циљевима друштвене заједнице".¹⁹¹ Дакле, током целог развоја самоуправљања, почевши од средине 1950-их, развија се приступ идејама *посебног (личног) и заједничког интереса*, које је било потребно разјаснити у свакој делатности друштвеног рада (политици, правима, социологији, економији, па и архитектури и урбанизму). Кардељ је од тада наглашавао значај односа међу људима у социјалистичком развоју, тако да се надаље у југословенској теорији полазило од "чињенице да у појму комуна идеја заједнице има централно значење", пре свега зато што Маркс комуна "мисли као заједницу, као суштински другачији облик успостављања веза међу људима који се заснива на другачијем продукцијом односу".¹⁹²

Незаобилазан допринос концептуализацији југословенске комуна су поред Кардеља, дали двојица правника, Јован Ђорђевић, као и Леон Гершкович, један од аутора сва четири југословенска устава. Крајем 1954. године Јован Ђорђевић је завршио свој *Прилог питању комуна* (1955), кратку збирку чланака и расправа које се односе на неке од основних питања теорије комуна и комуналног развоја у Југославији.¹⁹³ Полазећи од првих идеја о комуни, он наводи да се термин *комуна* јавља у друштвеној мисли још у XV веку (а у неким крајевима Европе и знатно раније), означавајући места која се развијају изван градских центара и заснована су на географској, демографској и друштвено-економској повезаности.¹⁹⁴ Социјалистичка мисао XVIII и XIX века је преузела овај термин, тако што су социјалисти-утописти под изразом *комуна* (односно *заједница*) означавали ново друштвено и политичко уређење засновано на принципима социјализма и комунизма, које је стајало насупрот држави.¹⁹⁵ Поред тога, уже значење речи комуна односи се на административно-правни и политички смисао, где означава један тип насеља и основну јединицу административно-територијалне и управне поделе земље, која се, према Ђорђевићу, у југословенском контексту односи на *општину*.¹⁹⁶ Ђорђевић полази од марксистичке идеје да "сваком друштвено-економском уређењу одговара сопствена територијално-политичка подела" и услед тога сматра да први аспект формирања комуна и комуналних заједница у Југославији треба да се односи на утврђивање поделе која би одговарала принципима и механизму социјалистичке демократије.¹⁹⁷ У том правцу се у Југославији врше припреме да се од среза

¹⁸⁹ За даљу разраду у архитектонском истраживању је посебно значајна тачка бр. 3, која имплицитно подразумева просторну димензију.

¹⁹⁰ Преостале тачке се односе на: 4) процес одумирања државе; 5) облик самоуправљања радничке класе и свих радних људи; 6) однос и систем који успостављају многа нова права човека; 7) систем чија је природна последица политика несврстаности. Anton Vratuša (ur.), *Enciklopedija samoupravljanja* (Beograd: Savremena administracija i NIRO Komunist, 1979), 876.

¹⁹¹ Anton Vratuša (ur.), *Enciklopedija samoupravljanja* (Beograd: Savremena administracija i NIRO Komunist, 1979), 876.

¹⁹² Marinković, *Komuna: vizija i ostvarenje*, 39.

¹⁹³ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Beograd: Izdanje saveza udruženja pravnik Jugoslavije, 1955), 3.

¹⁹⁴ Ibid., 5.

¹⁹⁵ Ibid., 6.

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Ibid., 31.

пребаци тежиште на општину, да се пређе у "друштвено-економску заједницу у којој људи производе, живе и раде и одржавају основне друштвене односе", такво усмерење је подразумевало и обезбеђивање личних демократских права грађана, њихове слободне иницијативе, и "омогућавање слободног изражавања личности [...] и развијање социјалистичких односа уопште".¹⁹⁸ Нешто раније, објављена је 1954. године брошура у којој су сакупљени чланци и предавања Леона Гершковића, под називом *О изградњи комуна*, која полази од сличне идеја да је потребно да се административно-територијална подела земље мења тако да "основица државног и друштвеног уређења буду комуналне заједнице [...] тј. општине (комуна)", кроз које би се остваривао систем друштвеног самоуправљања који је основа социјалистичке демократије у Југославији.¹⁹⁹ Дакле, већ у првим радовима је уочљив значај просторне димензије за културну имагинацију комуна. Гершковић описује општину као друштвено-економску заједницу која изражава заједнички интерес радних људи на одређеној територији, док срез (као будућа заједница општина) има пре свега управно-политичку функцију.²⁰⁰ Он наводи да општина, као социјалистичка самоуправни комуна, обезбеђује самоуправни права привредних и других организација и усклађује њихове интересе као и интересе грађана са општим интересима друштвене заједнице.²⁰¹ Такође, од првих дефиниција се подразумевало усклађивање личног и друштвеног интереса, као и интереса организација које привређују на територији општине. Појединачни интереси (нарочито економске амбиције) сваког грађанина, долазе до изражаја кроз привредну организацију или установу у којој су они запослени, која поред тога има свој колективни интерес. Са друге стране, у општини су примарни друштвени интереси, исказани у два облика, један је интерес општине, други је интерес ширих заједница. Грађани у самоуправним органима општине треба да одлучују о општим друштвеним питањима, један једноставан пример би била одлука да ли је у неком тренутку важније индивидуално повећање плата или подизање комуналних установа, које би подигле животни стандард.²⁰² Дакле, заједнички интереси у комуналној заједници (општини) су противтежа индивидуалним интересима израженим у интересима предузећа – што се такође може разматрати као успостављање специфичних просторних односа у комуни. У том смислу комуна треба да реши основни проблем друштва који је оличен у сукобу личних и друштвених интереса, док на нивоу среза (односно комуналног система) треба обезбедити слободу и демократска права грађана, као и материјалне услове који су нужни за развој појединих општина или за њихово повезивање. У том смислу, срез не оснива привредне организације, већ треба да им помаже у њиховом пословању кроз различите установе у које између осталог спадају: велики пројектантски бирои, завод за планирање, статистички завод и слично.²⁰³

Тражење адекватне организације система комуна пратиле су територијалне промене и честе измене закона, који су се по свом карактеру такође све више односиле на друштвени и проторни аспект комуна (општине). У центру дискусије о комуни током 1950-их година, била је територијална организација, зато што је од територијалног одређења општина и срезова зависила "правилност одређивања функција и расподјеле надлежности између њих".²⁰⁴ Као што наводи Ђорђевић, далекосежност промена које претпоставља процес образовања комуна и комуналних заједница показује да се оне морају постепено уводити, најпре у крајевима који имају довољне материјалне, социјалне и културне предуслове.²⁰⁵ У складу са идејом о континуалној транзицији југословенског друштва, Ђорђевић објашњава

¹⁹⁸ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Београд: Изданје saveza удружења правника Југославије, 1955), 32.

¹⁹⁹ Леон Гершковић, *О изградњи комуна* (Београд: Омладина, 1954), 5-6.

²⁰⁰ *Ibid.*, 32.

²⁰¹ *Ibid.*, 33.

²⁰² *Ibid.*, 34.

²⁰³ *Ibid.*, 36-37.

²⁰⁴ *Ibid.*, 21.

²⁰⁵ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Београд: Изданје saveza удружења правника Југославије, 1955), 33.

да је друштвено-политички систем "у сталном процесу постајања, мењања, сазревања и дограђивања", те самим тим и његова будућа територијална основа која га одражава.²⁰⁶ Пре 1953. године, када је реч о самоуправљању у општини, мислило се на управне органе општине, односно народне одборе. Тек доношењем Уставног закона од 13. јануара 1953. године, појам општине почиње да се односи на сплет односа који се остварују у тој заједници (што није донело значајније промене у раду комуна, колико у законској дефиницији).²⁰⁷ Члан 2 наведеног закона гласи:

Сва власт у Федеративној Народној Републици Југославији припада радном народу. Радни народ врши власт и управља друштвеним пословима преко својих представника у народним одборима и народним скупштинама, у радничким саветима и у другим самоуправним органима, као и непосредно путем избора, опозива, референдума, зборовна бирача, савета грађана, учешћа грађана у управи и у правосуђу [...]

Како у својој правној анализи југословенског устава објашњава Јован Ђорђевић, овај уставни принцип није сасвим нов у историји демократије, већ постоји у већини оних земаља које имају или бар прокламују неки облик демократског уређења и познат је под називом *принцип народног суверенитета*.²⁰⁸ Ђорђевић наглашава да се у југословенском контексту овај принцип не само изражава, већ гарантује и учвршћује на нови начин и новим политичким средствима. Стога се, за разлику од назива у 'буржоаској политичкој теорији', у Југославији овај принцип назива *самоуправљање радног народа*, у коме је већ садржан принцип суверенитета.²⁰⁹ Већ сам Уставни закон, одредба члана 4, став 1, исказује да:

Друштвена својина на средствима за производњу, самоуправљање произвођача у привреди и самоуправљање радног народа у општини, граду и срезу јесу основа друштвеног и политичког уређења земље.

Овим ставом је самоуправљање лоцирано у самоуправну социјалистичку комуна, која је представљена као основа друштвеног и политичког уређења земље.²¹⁰ У то време 1953. године, увођење самоуправљања на месту становања успостављено је кроз стамбене заједнице и сеоске одборе.²¹¹ Стамбене заједнице су образоване као облик управљања стамбеним зградама од стране општина, као и станара преко кућних савета.²¹² Усмеравајући развој комуна према принципу уједињавања града и села, односно остварењу општине као основне комуналне заједнице у којој је руководећа улога радничке класе, циљ је био да се у свакој општини оствари побољшање продуктивних снага, животног стандарда и културе, тако да се што пре превазиђе разлика између града и села. Након комуналне реформе 1955. године, долази до образовања месних одбора у селима,²¹³ што представља допринос брисању номиналних граница између сеоске и градске управе и корак према замишљеном циљу о стварању ујединаченог система комуна широм земље. Поред тога, почиње да се превазилази

²⁰⁶ Ibid., 35.

²⁰⁷ Dragutin Božić, Savin Jogan, *Samoupravljanje u komuni* (Zagreb: Globus, 1974), 19.

²⁰⁸ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Beograd: Izdanje saveza udruženja pravnika Jugoslavije, 1955), 83.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Ibid., 85.

²¹¹ Уредба о стамбеним заједницама је донета 1953. године, док је Општи закон о стамбеним заједницама донет 1959. године. Lazar Đurovski, *Mesna zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije* (Beograd: Institut za političke studije, 1979), 8.

²¹² Službeni list FNRJ, br. 52 od 26.XII.1953. godine, str. 52. Исправке Уредбе у Službenom listu br. 1 od 1.I.1954. godine, str. 27 i br. 8 od 19.II.1954. godine, str. 220, kao i izmene i dopune u Službenom listu br. 29 od 14.VII.1954. godine, str. 483.

²¹³ О томе говори Општи закон о уређењу општина и срезова из 1955. године. Lazar Đurovski, *Mesna zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije* (Beograd: Institut za političke studije, 1979), 8.

идеја среза која је према Ђорђевићу и била само "пут, али не и крај изградње комуналне самоуправе",²¹⁴ преусмеравањем пажње на *комунални систем*, који означава читав друштвено-политички систем у Југославији, тако де се о комуни размишља шире од нивоа општине.²¹⁵

Као што је раније наведено, Париска комуна била је неспорни узор у свим проучавањима на која се ослањало теоријско уобличавање југословенске комуне. Као клица једног новог политичког облика друштва, Париска комуна се није дуго одржала, само седамдесет и три дана, али је њена важност за даљи развој марксистичких идеја била посматрана као одлучујућа. Како наводи Јован Ђорђевић, први елементи социјалистичке државе (који се односе на комуно) изнети су у неколико главних дела као што су: Марксов *Грађански рат у Француској*, поједини одломци код Енгелса, пре свега *Анти-Диринг*, као и Лењина *Држава и револуција*.²¹⁶ Подржавајући политички отклон од совјетског социјалистичког уређења, Ђорђевић наводи да је победа Стаљинове теорије о 'диктатури пролетаријата' која се изједначава са диктатуром бирократије и његова теорија о 'Совјетској држави' као неприкосновеном обрасцу државног уређења социјалистичког друштва, потиснула искуство комуналног система који су Маркс, Енгелс и Лењин гледали као "историјску новину и и битну политичку садржину владавине радног народа".²¹⁷ Поред ове основне литературе која се односи државно уређење и комуно, у политичким наукама и социологији комуна је посматрана превасходно кроз идеју заједнице, која се ослањала на Енгелсов рад *Порекло породице, приватне својине и државе* (1884). Како Енгелс наводи у предговору четвртог издању, "поновно откриће првобитног матријархалног генса [...] има за праисторију исти значај који имају Дарвинова теорија еволуције за биологију и Марксова теорија вишка вредности за политичку економију".²¹⁸ Енгелс анализира праисторију све до настанка државе, проналазећи клицу будућег преврата у првим разменама производа који прелазе у *робу*, чиме произвођачи више не троше свој производ, већ га дају у размену и губе власт над њим, што је отварало могућност да "се производ једном употреби против произвођача ради његовог експлоатисања и тлачења".²¹⁹ Истовремено се одвија процес поделе рада између производних грана, између града и села, развија се јавна власт и подела људи не према сродничким групама, већ према заједничком месту пребивања.²²⁰ Енгелс описује поделу античке Атине на сто општинских срезова, који су имали самоуправу, повезујући овај модел са америчком самоуравном градском општином и закључујући да је модерна држава у свом највишем развоју завршила истом јединицом којом је почела држава при свом настанку у Атини.²²¹ Без намере да се бавимо дубљом анализом Енгелсовог рада, важно је још напоменути да је овај значајан тренутак (често разматран у југословенској теорији комуне) када је место постало одређење заједнице, Енгелс посматрао у контексту критике *државе*, која је према његовим речима "производ друштва на одређеном ступњу развоја; [...] признање да се то друштво заплело у неразрешиву противречност са самим собом (*sic*), да се поцепало на непомирљиве супротности које је немоћно да савлада".²²² Енгелсова идеја о разумевању заједничке својине генса над земљом и међуљудских односа које описује унутар генса, основа је југословенске идеје "о колективној свести преко које се постиже неопходна идентификација појединаца и група са заједницом".²²³ У југословенском контексту је овде искоришћен пример *полиса*, као заједнице територијалног типа која је била 'по људској мери', са нагласком на њеној унутрашњој кохезији, односима и целовитости, при

²¹⁴ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Beograd: Izdanje saveza udruženja pravnika Jugoslavije, 1955), 83.

²¹⁵ Dragutin Božić, Savin Jogan, *Samoupravljanje u komuni* (Zagreb: Globus, 1974), 20.

²¹⁶ Jovan Đorđević, *Prilog pitanju komuna* (Beograd: Izdanje saveza udruženja pravnika Jugoslavije, 1955), 83.

²¹⁷ *Ibid.*, 12-13.

²¹⁸ Фридрих Енгелс, *Порекло породице, приватне својине и државе* (Београд: Култура, 1950), 177.

²¹⁹ *Ibid.*, 258.

²²⁰ *Ibid.*, 260.

²²¹ *Ibid.*, 262-263.

²²² *Ibid.*, 308.

²²³ Marinković, *Komuna: vizija i ostvarenje*, 4.

чему је у каснијем периоду друштвеног развоја таква заједница отуђена од људи који је чине, управо посредством државе, зато што људи више нису били у прилици да уређују своје заједничке послове слободно и колективно (јер то чини држава).²²⁴ Историзација идеје о југословенској комуни је била изузетно важна како би се обезбедио историјски легитимитет самоуправљања. Овде ћемо за наше даље истраживање усвојити једно значајно становиште које је изнео Бенедикт Андерсон, да заједнице не треба разликовати према њиховој лажности или истинитости, већ према начину на који су замишљене.²²⁵ На овај начин ће у даљој анализи архитектура представљати један облик 'замишљања' комуне. У том смислу, Најдан Пашић, који се бавио научном анализом односа између нормативног и стварног у југословенском друштву, у размишљању о питању како да се уместо државе као 'сурогата колективности' успостави *стварна људска заједница*, закључује да комуна фигурира као једно могуће решење.²²⁶

Човек у самоуправној комуни

Ако се комуна посматра као један вид замишљене заједнице, потребно је успоставити позицију онога ко замишља ту заједницу, ко је члан те заједнице и ко гради односе у заједници. Као и сваки идеолошки систем, самоуправљање је такође имало изграђену представу идеалног човека, појединца, односно – члана заједнице. У оквиру самоуправне културне политике, концепција самоуправљача се заснивала на развоју идеје *слободне стваралачке личности* и њене позиције у самоуправној заједници. Дефиниција слободне стваралачке личности се развијала у оквиру теорије самоуправљања које је подразумевало свеопшту људску еманципацију, односно политику као преокупацију свих чланова друштва, а не предмет бављења било које посебне друштвене групе. У оквиру теоријске поставке одумирања државе, циљ је био постепено укидање политичких функција, што је подразумевало да се код свих чланова друштва развија критички став према постојећој стварности и самокритички однос према сопственој пракси. Сматрало се да ће подруштвљавање политике водити коначном ослобађању од отуђења и потврђивању човека као *генеричког бића*.²²⁷ Стога је за разумевање идеје слободне стваралачке личности, неопходно макар у основним цртама разјаснити два кључна појма – генеричко биће и теорију отуђења. Генеричко биће представља марксистички концепт *par excellence*, који је Маркс формулисао у својим раним радовима у оквиру антрополошке анализе теорије људске природе, кроз немачки термин *Gattungswesen*, у српском језику често превођен дословно, као *родно биће* (исто као *генеричко биће* које се односи на *генс, род*).²²⁸ Марксова визија човека мора бити посматрана у мисаоном контексту традиције у оквиру које је настала, а која се пре свега односи на радове Вилхелма Хегела (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) у раздобљу од писања *Феноменологије духа* до *Науке логики*, и Лудвига Фојербаха (Ludwig Feuerbach) од кога је непосредно преузет сам термин.²²⁹ Фојербахова идеја материјализма која се односи на идеју Другог, оличена је у три главне теме које су биле – критика Хегелове филозофије и идеализма уопште, критика религије (пре свега западног хришћанства) и став према чулности.²³⁰ Маркс је даље разрадио његове основне материјалистичке идеје, надовезујући се на Фојербахово размишљање о појединачном човеку који "за себе не поседује бит човека нити у себи као моралном нити у себи као мисаоном бићу. Бит је човеку садржана само у

²²⁴ Ibid., 5, 13.

²²⁵ Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica* (Beograd: Plato, 1998), 18.

²²⁶ Najdan Pašić, *Istorijski put komune* (Beograd: Rad, 1981), 28.

²²⁷ Ante Fiamengo, „Politika i socijalizam”, *Politička misao* 1 (1966), 16.

²²⁸ Коментари у наставку се односе пре свега на Марксове идеје које је изнео у раду "Економско-филозофски рукописи" из 1844. године.

²²⁹ Борис Р. Братина, "Фојербах, Маркс, Други", у: *Зборник радова Филозофског факултета* XLII (2)/(2012), 448.

²³⁰ Ibid., 449.

заједници, у јединству човека с човеком – но то је јединство које се ослања само на *реалност разлике између Ја и Ти*.²³¹ Поред тога, оно што Маркс схвата као Хегелову заслугу је његово разумевање суштине рада, односно идеја да је човек као биће производ сопствене делатности, које се остварује као родно биће у заједници са другим људима.²³² Без намере да улазимо у дубљу анализу ових филозофских поставки, скренућемо пажњу да је Марксов појединац у ствари биће заједнице чији индивидуални и родни (род у смислу генса) аспекти живота нису противречни, већ стоје у јединству.²³³ Маркс је то објаснио кроз *свесну* животну делатност човека, што га разликује од животиње која је непосредно *јединствена* са својом животном делатношћу.²³⁴ Човек је на тај начин свесно биће, односно његов властити живот му је предмет разумевања – управо зато што је родно биће, те је стога његова делатност слободна. У супротном, како Маркс објашњава, *отуђени рад* обрће овај однос тако да човек управо зато што је свесно биће чини своју животну делатност, своју суштину, само средством своје егзистенције.²³⁵ Дакле, родно биће је у марксистичком речнику означавало (само)спознају да је човек део једног рода, и из те позиције може према себи да се односи као према универзалном, то јест слободном бићу. Такав приступ подразумева превазилажење отуђења од рада, као и лично ослобађање од доминације сопственог интереса.

Марксова теорија отуђења рада је отворила две велике социолошке теме које су у југословенском дискурсу имале значајно место и утицале су на формулисање (и реконцептуализацију) идеје стамбене заједнице. Прва тема се односи на *општи (заједнички) интерес* насупрот појединачном, док се уз њу нужно поставља питање о задовољењу *људских потреба*. Тема заједничког интереса у Југославији је била у основи идеје социјализма, тако да се већ крајем рата објашњава да радне масе треба да схвате узајамну повезаност својих напора и интереса, и истовремено повезаност својих интереса са интересима државе као сопственог инструмента.²³⁶ Током 1950-их година је овај инструмент пронађен у облику самоуправне комуне. Овако је Кардељ објаснио питање интереса у чланку објављеном у "Борби", 13. маја 1945. године:

У том смислу је, дакле, комуна таква људска заједница која повезује интересе појединаца и друштва и преко које сваки грађанин може непосредно утицати на развој живота у целој држави.²³⁷

Поред успостављања *заједничког интереса* у оквиру комуне, институција стамбене заједнице је уведена ради задовољења конкретних *потреба* у свакодневном животу заједнице.²³⁸ Иако је на први поглед деловало да су ови појмови саморазумљиви, током 1960-их година постало је приметно да се у југословенским научним радовима често мешају појмови *интереса* и *потребе*, односно да се између њих ставља знак једнакости, те се о интересу говори као о потенцијалној акцији ради задовољења потреба.²³⁹ Овој забуни су са своје стране допринели и архитекти, који су још од Дубровачког саветовања доста поједностављено поставили проблем људских потреба у зависности од теме којом су се бавили. Примера ради, постављало се питање о одлучивању изградње станова, тако да је био

²³¹ Фојербахов курзив. Лудвиг Фојербах, *Избор из дјела* (Загреб: Матица Хрватска, 1956), 191.

²³² Код Хегела са то односи на рад духа (појма, апстракције). Борис Р. Братина, "Фојербах, Маркс, Други", у: *Зборник радова Филозофског факултета ХЛП (2)/(2012)*, 455.

²³³ Борис Р. Братина, "Фојербах, Маркс, Други", у: *Зборник радова Филозофског факултета ХЛП (2)/(2012)*, 456.

²³⁴ Karl Marks, "Отуђени рад", поглавље у: *Економско-филозофски рукописи из 1844. године*, <https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/marks/1844/ekonomsko-filozofski-rukopisi/ch01/04.htm>

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Kardelj, *О комун*, 23.

²³⁷ Дефиниција комуне из 1953. године. Kardelj, *О комун* 185.

²³⁸ Kardelj, *О комун*, 268-269.

²³⁹ Силвано Болчић, "О критеријима ефикасности политичког система", у: Еуген Пусић (ур.), *Територијални политички системи* (Загреб: Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, 1975), 37.

проблематичан пројектни програм у стамбеним објектима који су састављала поједина надлештва у својству наручиоца, услед чега се редовно дешавало да станови не одговарају потребама корисника.²⁴⁰ Често су се спроводиле идеје појединачних инвеститора и њихових представника, те се програм правио „према структури појединих надлештава, а не према структури стварних *потреба* града”.²⁴¹ Поред тога, на саветовању се доста расправљало о хијерархији центара, тако да се у општеградским центрима подразумевало да су граду потребни велики тргови за манифестације и зборове, такође, „културно и богато подигнути паркови”, шуме, излетишта, као и простори за задовољење разноврсних *потреба људи у социјализму*, где су као примери наведене потребе за знањем и науком, културне и уметничке, као и фискултурне потребе.²⁴² Расправа о потребама становништва у градским центрима (од општеградских, рејонских, микрорејонских до локалних), представљала је проблем планирања града који је „нов и није у ширим размерама решаван, не само код нас, већ и у свету”.²⁴³ Разрешење ових питања различитих интереса у граду и потреба становништва, у закључку свог реферата објашњава Оливер Минић. Минић наводи да се управо у овом проблему крије одговор на питање какав треба да буде социјалистички град, а тај одговор подразумева да садржај града у социјализму није ствар урбаниста. Он се позива на актуелну промену друштвених односа, и наводи како „узимањем власти у руке народа и даље, развитком и изградњом социјализма”, није битно како ће социјалистички град формално изгледати, већ да ли ће моћи „да задовољи све форме новог живота а то значи да ли ће живот у граду бити бољи, садржајнији, човечанскији”.²⁴⁴ Стога је кључни задатак да се испитају нове (социјалистичке) потребе, које ће знатно изменити међусобне „пропорције градских површина” на које смо навикли (на основу постојећих градова или примера из литературе), и пружити главни значај друштвеним објектима, који су „носиоци живота друштвене садржине”.²⁴⁵ Коначно, главни циљ социјалистичког друштва и самим тим у центру организације социјалистичког града, јесте *човек*. Ова идеја је исказана у југословенском самоуправном дискурсу где је циљ био „створити друштво равноправних, слободних појединаца, у којем они равноправно судјелују у напорима за задовољење укупних и заједничких потреба, што их појединац не може задовољити властитим напорима”.²⁴⁶

Сложена веза између сукобљених интереса и заједничких потреба представљала је врло значајан проблем у социјализму. Илустративан приказ ове проблематике је приказан у познатом делу совјетске литературе *Дванаест столица*, Иље Иљфа и Евгенија Петрова.²⁴⁷ Прво издање овог сатиричног романа из 1928. године, изнело је вишеслојну критику совјетског друштва кроз типичне ликове који су својим сукобима карактера истовремено представљали сукобљене интересе различитих друштвених група. У роману се описује узбудљиво путовање кроз пределе и ликове карактеристичне за постреволуционарни Совјетски Савез, у периоду социјалистичких реформи. Главни ликови трагају за једном од истоветних дванаест столица, у чијем су тапацираном седишту сакривени дијаманти буржоаске породице. Потрага је обојена безочном похлепом и "великим комбинацијама"

²⁴⁰ Мате Бајлон, "Пројектовање и извођење стамбених зграда", у: Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката*, 102-103.

²⁴¹ Ауторов курзив. Ibid., 102-103.

²⁴² Братислав Стојановић, "Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању", у: Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката*, 174.

²⁴³ Оливер Минић, "О градским центрима и центрима градских рејона", у: Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката*, 203.

²⁴⁴ Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката*, 203.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Franc Vučar, "Naše upravno-političke institucije", у: Eugen Pusić, ur. *Teritorijalni politički sistemi* (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1975), 61.

²⁴⁷ Роман „Дванаест столица” је у Југославији преведен након рата 1946. године, а о његовој популарности говори то да је до 1970. године имао још три издања. Прво издање је било 1946. године, а затим 1957, 1964, 1969. Иља Иљф и Евгениј Петров, *Дванаест столица* (Београд: Хумористичка библиотека "Јежа", 1946).

главних јунака, који на крају ипак остају празних руку када се испостави да је благо већ пронађено. Столица у којој су се налазили дијаманти је купљена за један стари, оронули друштвени клуб. Чувар клуба је сасвим случајно пронашао благо, које је затим искоришћено да се преуреди зграда клуба:

Дијаманти се претворише у непрекидно стаклено прочеље и жељезобетонске кровове, а прохладне гимнастичке дворане биле су начињене од бисера. Дијамантни дијадем претворио се у казалишну дворану с покретном позорницом, рубински привјесци разрасли се у читаве лустре, златне смијолике нарукнице са смарагдима преобразиле се у прекрасну књижицу, а драгоцјена копча постала је дјечјим склоништем, радионицом, шаховским кабинетом и двораном за биљар.

Благо је остало, било је сачувано, па се чак и повећало. Могло га се такнути рукама, али га се није могло однијети. Прешло је у службу другим људима.²⁴⁸

Врло сличан наратив постојао је у југословенском дискурсу, у коме је Кардељ сматрао да насупрот капиталистичком комуналном газдинству где је главни покретач комуналне политике профит, у социјалистичком друштву је главни покретач „интерес благостања радног народа, стално повишавање животног стандарда свих наших грађана, подизање културног нивоа народа и интерес опште социјалистичке изградње и свестраног напретка наше земље”.²⁴⁹ Идеализована слика комунистичке будућности, где ће се сво благо појединаца преточити у благостање заједнице, била је оправдање за континуалну друштвено-политичку транзицију која се упорно спотицала о појединачне интересе и губила из вида консензус о томе шта су то заједничке потребе. Ново поглавље ове транзиције наступа у седмој деценији двадесетог века, са трансформацијом *стамбене заједнице у месну заједницу*, која се одвија под утицајем уплива тржишне привреде у југословенски економски систем. До тада се проблем *потреба* претежно односио на критику капитализма и конзументистичке културе, тако да се сводио на основну поделу према којој су "праве потребе" оне које омогућавају смислену друштвену интеракцију (потичу из људске природе), насупрот "лажним потребама" за конзументистичком робом.²⁵⁰ У наредним деценијама расправа о потребама се све више окреће према идеји 'стварања потреба' и преиспитивању тенденције да се саме природне потребе, које нам даје физиолошка природа, тумаче као производ капиталистичких друштвених односа.

1.3. Стамбена заједница у југословенској комуни

Сложена дефиниција југословенске комуне

Комуна као друштвено-економска заједница и политичко-територијална јединица је назив предавања Леона Гершковића, које је издато као кратка брошура 1959. године, а одржано је у оквиру циклуса предавања Програма СКЈ.²⁵¹ У наслову је посебно наглашена двојна природа комуне која, као што је већ дефинисано у теоријским радовима средином 1950-их, у ужем смислу има друштвено-економску улогу заједнице једног подручја које функционише као скуп слободних произвођача, док је у ширем смислу посебно значајна њена политичко-територијална улога, која се односи на систем комуна, њихово удруживање

²⁴⁸ Џјф и Petrov, *Dvanaest stolica*, Titograd: Grafički zavod i Novi Sad: Progres (1964) 455.

²⁴⁹ Дефиниција из 1946. године, из реферата на конференцији представника министарстава комуналних послова и секретара среских и градских народних одбора. Едвард Кардељ, *О комуни* (Београд, Радничка штампа, 1981), 61.

²⁵⁰ Пример су радови Ериха Фрома и Херберта Маркузеа.

²⁵¹ Leo Geršković, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica* (Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1959).

и политичку снагу. Предавање почиње са теоријским основама комуналног уређења, ради подсећања да се 'свесне социјалистичке снаге' у изградњи комуналног уређења ослањају на марксистичку теорију.²⁵² Као теоријски основ Гершковић наводи идеју *одумирања државе*, која је детаљније већ образложена у претходним предавањима Програма СКЈ. У том смислу, главна 'свесна социјалистичка снага' југословенског друштва била је Социјалистичка партија Југославије, која је још од промене назива на Шестом конгресу КПЈ у новембру 1952. године постала "нека врста политичке и интелектуалне авангарде" која треба да подучава и привлачи масе.²⁵³ Одбачен је програм који је донет на Петом конгресу КПЈ, који је означен као превазиђен јер је прихватио "доктрину социјалистичког реализма", док је на Шестом конгресу наговештена "нова духовна клима" која треба да обезбеди "слободу стваралаштва и [...]слободну борбу мишљења [...] у оквиру јединственог социјалистичког погледа на свет". Уочљива је дихотомија која је инхерентна дискурсу југословенског социјализма – са једне стране су личне слободе појединаца (плурализам), док се са друге стране истиче јединствено искуство социјализма (монолитно). Према резолуцији Шестог конгреса о задацима и улози Савеза комуниста Југославије, било је наглашено да радници не треба да имају своје локалне, националне и сличне интересе, који би били супротни класи као целини, тако да је за развијање њихове "свесне, активне и непосредне" улоге у управљању привредом од пресудног значаја "политичка, идејна и друга активност" СКЈ.²⁵⁴ У том контексту су споменуте и кључне организације кроз које се је савез обављао своје активности, као што су пре свега синдикати чија је основна улога да буду "школа социјалистичког демократизма и масовног радничког управљања", поред синдиката, наведен је значај борбе за равноправност жена, као и подучавање комунистичке омладине.²⁵⁵ Као основна дужност и улога комуниста наведен је политички и идеолошки рад на "васпитавању маса", тако да у првом реду убеђивањем, кроз Савез комуниста као "најсвеснији организовани део радничке класе", треба деловати у свим организацијама, органима и установама.²⁵⁶ На наредном, Седмом конгресу СКЈ који се одржавао од 22-26. априла 1958. године, усвојен је нови Програм Савеза комуниста Југославије који је почињао познатим цитатом из Марксовог и Енгелсовог *Комунистичког манифеста* "Пролетери свих земаља, уједините се!".²⁵⁷ Иако је на Шестом конгресу одбачен програм Петог конгреса, овде је наведено да нови Програм СКЈ "органиски израста из ранијих програма" КПЈ, и надовезује се на искуства Комунистичке партије од руковођења револуцијом. Такође, поред идеје о органском развоју, понавља се да је остваривање социјалистичких циљева у Југославији сложен и дуг процес, који подразумева да ће управо усвојени Програм бити "превазиђен новим, још већим стваралаштвом у пракси и теорији развитака социјализма".²⁵⁸

У оквиру Програма Савеза комуниста Југославије, у једном делу поглавља о друштвеном самоуправљању је наведено:

Комуна је основна политичко-територијална организација самоуправљања радног народа и основна друштвено-економска заједница становништва њеног подручја [...] представља ону *ћелију* друштвеног *организма* у којој се успостављају односи

²⁵² Leo Gerišковић, *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica* (Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1959), 3.

²⁵³ Чалић, *Историја Југославије*, 239.

²⁵⁴ *Борба*, 8. новембар 1952.

²⁵⁵ Организација Антифашистички фронт жена (АФЖ) основана је током Другог светског рата, али је упркос свом значају, самоукинута 1953. године, на основу одлуке Народног фронта, односно Социјалистичког савеза. Уместо ове организације је основан Савез женских друштава, који није наследио нити достигао значај АФЖ-а. Што се тиче омладинских друштава, у овом периоду је постојала Народна омладина Југославије, која је такође била наследница организације са врло дугом и значајном традицијом Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), који је био огранак Комунистичке партије Југославије од 1919. до 1948. године.

²⁵⁶ *Борба*, 8. новембар 1952.

²⁵⁷ *Program Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Izdavački centar "Komunist", 1980).

²⁵⁸ *Ibid.*, 6-9.

производње, расподеле, потрошње [...] и свакодневни друштвени односи међу радним људима.²⁵⁹

Представљање комуналне и политичке организације Југославије кроз аналогију ћелије и организма било је део сложеног идеолошког наратива који се може разматрати у ширем контексту, сагласно са организовањем колективних акција и масовних манифестација. Органистичке метафоре имале су у социјализму велики значај за културну имагинацију (што је случај у сваком политичком дискурсу).²⁶⁰ Након рата, посебно у периоду од припреме до завршетка Првог петогодишњег плана од 1946. до 1951. године, спроведена је обнова и изградња путева, железничких пруга и објеката инфраструктуре широм земље, кроз велике омладинске радне акције. Радне акције су представљале својеврсан ритам колектива, који је почињао у зору, колективним буђењем, затим су следиле обавезне јутарње физкултурне вежбе, лична хигијена, ритуално подизање заставе, доручак и одлазак на рад.²⁶¹ Након рада, слободно време је било коришћено за различите друштвене активности, односно, као што објашњава један од најзначајнијих социолога југословенског самоуправљања, Руди Супек, слободна делатност која најпре даје печат радној акцији, је свакако културно-просветна делатност, "повезивање идеолошко-политичког рада и усмјеравање на питање друштвеног управљања ставља у центар интереса неке проблеме социјалистичке демократије, међуљудских односа и самоуправљања".²⁶² У том контексту је илустративан наслов једне брошуре коју је у жеку радних акција написао командант омладинских радних бригада Батрић Јовановић *Омладинске радне акције - школа социјализма* (1948).²⁶³ Поред активности које су учесници радних акција спроводили у оближњим селима, где су организовали алфаветске течајеве, предавања и приредбе, физичка култура је имала конститутивну улогу у идеолошко-политичком васпитању омладине.²⁶⁴ Ова форма се прелила у масовне приредбе, од којих су најпознатији били *слетови* поводом великих празника, од којих је најзначајнији био Дан младости, осмишљен као прослава рођендана председника Тита који је обележаван 25. маја.²⁶⁵ Слетови поводом Дана младости су организовани од 1957. године, а њихова завршна манифестација се одржавача на стадиону Југословенске народне армије (ЈНА), где је уприличена предаја штафете председнику Титу и велика приредба са ефектним масовним кокреографским тачкама и војним вежбама. Радне акције и слетови деле сличан карактер који је одређен колективним ритмом – било заједничким ритмом рада или ритмом музике и плеса. Наратив којим су описиване радне акције и слетови се односио на ударништво, оптимизам и младалачки елан, кроз који се развијао и оснаживао осећај припадности колективу. Изражена телесност ових акција и манифестација, пружала је легитимитет идеји постојања заједничког *организма*, у коме је сваки појединац представљао једну *ћелију колектива*. На овај начин је сваки учесник, макар био и посматрач, имао прилику да осети физичко присуство и пулсирање колектива. Дакле, ове 'школе социјализма' нису биле само места где су се преносили идејни постулати и поуке "братства и јединства", већ је учење било искуствено, нпр. изградња социјалистичког друштва била је опредељена кроз физичку изградњу пруге. Пример пароле "Ми градимо пругу – пруга гради нас", директно се обраћао омладинцима који су се развијали градећи пругу, али је илустративно преносио и значајну

²⁵⁹ Курзив аутора. *Program Saveza komunista Jugoslavije* (Београд: Издавачки центар "Комунист", 1980), 174-175.

²⁶⁰ Почевши од познатог дела *Левитан* Томаса Хобса (Thomas Hobbes).

²⁶¹ Иван Хофман, *Ми градимо пругу – пруга гради нас: Омладинске радне акције у Југославији 1946-1951*, каталог изложбе (Београд: Архив Југославије, 2012), 10.

²⁶² Rudi Supek, *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije* (Београд: Младост, 1963), 96, 100, 105.

²⁶³ Батрић Јовановић, *Омладинске радне акције - школа социјализма* (Београд: Ново покољење, 1948).

²⁶⁴ Иван Хофман, *Ми градимо пругу – пруга гради нас: Омладинске радне акције у Југославији 1946-1951*, каталог изложбе (Београд: Архив Југославије, 2012), 19.

²⁶⁵ Иако се Титов рођендан прослављао од 1945. до 1988. године, Дан младости је на његову иницијативу проглашен 1957. године.

идеју самоуправљања, према којој човек ствара друштвене односе и истовремено је од њих створен.²⁶⁶

Као што се кроз омладинске партијске организације на радним акцијама и слетовима стицало искуство колектива, било је потребно представити широким народним масама какав је начин живота савремене друштвене заједнице у комуни. Зато је било потребно формирати организацију која ће се бавити комуналним пословима, али не као управни орган, већ као један облик тзв. школе социјализма, који долази 'одоздо'. Већ смо претходно описали да је након 1952. године и новог Закона о народним одборима, уведена двостепена структура локалних власти, коју су чиниле *општине* и *срезови*. Током 1953. године, све интензивније се развијала идеја популарно названа *три Д*, која се односила на *дебирократизацију* путем радничких савета, *децентрализацију* управе, политике и културе и *демократизацију* у свим областима живота.²⁶⁷ Почетна пракса радничког самоуправљања (уведена кроз радничке савете) требало је да се прошири и на друге области друштвеног и политичког живота. Постало је уочљиво да се урбани центри убрзано развијају, тако да су неки градови добили статус среза, а мањи статус градске општине са посебним правима.²⁶⁸ Упоредо са тим, поједине надлежности су децентрализоване са министарстава и генералних дирекција Федерације и република на народне одборе, такође, сами народни одбори су постали дводомни, увођењем већа произвођача, док су извршни одбори укинута како би се одлучивање пренело на саме одборе. Када је у солидној мери успостављена децентрализована мрежа општина, у циљу даљег развијања локалне самоуправе дошло се на идеју о заједничкој организацији градова и општина. Од почетка је било важно нагласити да се организација не односи на хијерархијски наметнуту структуру и да није део државне управе, већ да представља демократски облик слободног и добровољног удруживања, тако да су у самом називу избегнути уобичајени изрази савез, удружење, веће или заједница, већ је формирана Стална конференција градова и градских општина ФНРЈ. Оснивачка скупштина је одржана у Београду, 21. и 22. априла 1953. године, када је поред Одлуке о оснивању и Статута, усвојена и одлука о ступању у чланство организације Међународног савеза градова (IULA), који је на иницијативу Белгијског националног савеза основан 1913. године, чиме је Конференција постала члан глобалне мреже градова (руковођене из западно-европског центра).²⁶⁹ Како је званично наведено, иницијатива за стварање југословенске мреже градова, потекла је од представника неколико највећих градова Југославије (Београда, Загреб, Љубљана, Сарајева, Скопља и Ријеке), као израз тражења нових садржаја и метода локалних самоуправа.²⁷⁰ Ипак, идеолошка иницијатива је била очигледна, утолико што је у консултацијама током припрема за оснивање организације редовно учествовао Едвард Кардељ, који је на оснивачкој скупштини образложио увођење Конференције као "инструмент који ће функционисати одоздо према горе", изједначавајући га са Марксовом идејом о повезивању комуна.²⁷¹ У свом говору, Кардељ објашњава да Конференција треба да преузме један велики део задатака које још увек има државна управа и разни привредни органи ван комуна, "јер је циљ заједнички интерес, а не оперисати законом и уредбама [...] то је, на крају крајева, и поента нашег друштвеног живота – да се људи удружују на овај начин и на оваквим интересима".²⁷² Посматрано у идеолошкој перспективи, Конференција, као идеолошки инструмент *par excellence* је требало да превазиђе управни карактер државних

²⁶⁶ Дијалектички преображај човека кроз преобликовање природе на примеру односа самоуправне идеологије и архитектуре Београдског Сајма види у: Александар Игњатовић, „Усавршена природа: Београдски сајам (1953–1957)”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41 (2013), 191.

²⁶⁷ Чалић, *Историја Југославије*, 238.

²⁶⁸ Иван Мрђен, ур. *60 година Сталне конференције градова и општина Савеза градова и општина Србије* (Београд: СКГО, 2013), 11.

²⁶⁹ The International Union of Local Authorities (IULA). *Istorija SKGO*, <http://www.skgo.org/strane/234>

²⁷⁰ Иван Мрђен, ур. *60 година Сталне конференције градова и општина Савеза градова и општина Србије* (Београд: СКГО, 2013), 7.

²⁷¹ *Ibid.*, 12.

²⁷² *Ibid.*

организација при образовању система комуна, како би омогућила остваривање оног шире схваћеног аспекта комуне – као политичко-територијалне јединице самоуправљања радног народа.

Стамбена заједница као самоуправна основа комуне

У оквиру комуне, 1954. године су уведене стамбене заједнице ступањем на снагу Уредбе о управљању стамбеним зградама, најпре са циљем да преузму послове стамбених управа.²⁷³ Према овој Уредби, земљиштем на коме су зграде подигнуте управљале су општине, као и станари преко кућних савета, док су представници свих кућних савета чинили савет стамбене заједнице. Стамбене заједнице су имале својство правног лица и образоване су на подручјима која су представљала просторну, урбанистичку и комуналну целину. Што се тиче прихода, стамбена заједница је сакупљала кирије и била је задужена за одржавање стамбених зграда и заједничких уређаја у њима. Поред тога, могла је да оснива сервисе, радње и предузећа, ради остваривања одређених задатака који су се односили на унапређење комуналне, привредне, социјалне или неке друге потребне делатности. У првим годинама, стамбене заједнице су имале превасходно функционалну улогу наслеђену од стамбених управа. Након реформе комуналног система из 1955. године, почиње да се придаје значај самоуправном аспекту стамбених заједница, тако да у наредном периоду Кардељ наглашава да кроз стамбену заједницу "добивамо инструмент који може много допринети изградњи нашег комуналног система", тако што ће грађани сами решавати своје заједничке проблеме, блиском сарадњом и једним обликом самопомоћи.²⁷⁴ Дакле, стамбена заједница је представљала важан идеолошки инструмент и део репертоара културне имагинације социјалистичког самоуправљања. Иако је стамбена заједница била уведена као део комуналног уређења, Кардељ ју је посматрао и у контексту економских односа, сматрајући да постоји потенцијал да се развије у један облик савета потрошача. На Годишњој скупштини Сталне конференције градова, одржаној у Загребу, 1957. године, разматрана су питања о материјалној основи градских комуна, снабдевању градова и даљем развоју стамбених заједница. Стамбене заједнице су посматране као нови елемент спровођења друштвеног самоуправљања, поред радничких савета и комуна. Комуна су планиране као самофинансирана институција, издвајањем средстава из индивидуалног дохотка произвођача, односно становништва на подручју комуне; док је за финансирање стамбених заједница идеја била да приходи потичу из личних прихода самих грађана.²⁷⁵ Подразумевало се да ће целокупно друштво, а комуна посебно, да пружају одређену материјалну подршку развоју стамбених заједница, док се не успоставе задовољавајући услови за самостално функционисање заједница. Суштина је била успоставити место стамбене заједнице у постојећем систему, односно, разјаснити да стамбена заједница није власт над кућним саветима, нити је њихов продужетак. Кућни савети су имали своје већ изграђене улоге и надлежности, док се централни задатак стамбене заједнице односио на улогу проширене породице, или како то објашњава Кардељ:

Данас у свету у свим економски развијеним земљама, упоредо с развијањем индустрије и порастом продуктивности рада, расте и цела мрежа разних услужних активности, сервиса итд. Ако је то општи процес у свету, онда је поготово јасно да у једној социјалистичкој земљи треба свесно и активно радити на стварању таквих услова да

²⁷³ Службени лист ФНРЈ број 29/54, види у: Петар Вујадиновић, *Анализа система месне самоуправе* (Ужице: СКГО, 2010), 6.

²⁷⁴ Edvard Kardelj, Iz diskusije na sednici Savezne narodne skupštine, 26. februara 1957. Na zajedničkoj sednici oba veća Skupštine razmatrani su principi stambenog zakonodavstva i tom prilikom je usvojena Rezolucija o osnovnim principima stambenog zakonodavstva. Vidi: Kardelj, *O komuni*, 268.

²⁷⁵ Edvard Kardelj, Iz diskusije na Godišnjoj skupštini Stalne konferencije gradova, održane u Zagrebu, 17. maja 1957. godine, u: Kardelj, *O komuni*, 272, 277.

кроз такве друштвене сервисе растеретимо радног човека разних послова и брига свакодневног живота, да би могао бити ефикаснији на радном месту [...]²⁷⁶

Међутим, већ на овом скупу Кардељ напомиње да *стамбена заједница* није најсрећније одабран назив, зато што не одговара суштини и друштвеној функцији ове институције. Није се радило о удруживању станара ради управљања становима и решавања стамбених проблема као централног питања, већ се радило о *проширеној породици*, "почев од разних сервиса и органа за помоћ породици па до дечјих вртића, јаслица", који би функционисали на бази сарадње и договора самих грађана, тако да сви могу да учествују у раду ових институција, и да користе њихове могућности и услуге.²⁷⁷

Тема становања је добила на значају током друге половине 1950-их година. У Љубљани је 27. и 28. маја 1956. године одржано Прво општејугословенско саветовање о стамбеним проблемима и становању, а одмах затим, 29. маја одржана је и Шеста редовна годишња скупштина Сталне конференције градова Југославије. Истовремено је отворена пратећа изложба Стан за наше прилике, која је приказала "приступачну технику, економику и културу становања".²⁷⁸ Саветовање о стамбеним проблемима је такође било у организацији Сталне конференције градова, заједно са бројним савезним стручним организацијама.²⁷⁹ Опис изложбе и важнији материјали са саветовања и годишње скупштине објављени су у часопису *Комуна*, гласилу Сталне конференције градова Југославије, који је у том периоду излазио двомесечно. Саветовање је изазвало велико интересовање стручне јавности, које се исказало кроз присуство преко 1200 учесника различитих професија. Значајан допринос саветовању су дали учесници из иностранства: генерални секретар и помоћник генералног секретара из Међународног савеза градова, представници савеза градова из Аустрије и Француске, као и представници из одељења за комуналне послове Московског совјета, и представници из Прага и Варшаве. Већ на овом списку је уочљива формална политичка отвореност коју је Југославија остваривала према управама западноевропских земаља, али и према представницима источно-совјетског блока. У супротности са званичном политичком одлуком о прекиду сарадње, на југословенским стручним скуповима се током 1950-их година наставило редовно учешће совјетских стручњака. У закључцима саветовања кључно место је имала оскудица у становима широм градова Југославије, и поред тога што је за последњих 10 година у градским местима изграђено преко 102.000 нових станова.²⁸⁰ У том контексту је подржано Закон о доприносу за кредитирање стамбене изградње (1955), кроз који су обезбеђена неопходна минимална средства за кредитирање и тиме омогућен континуитет у грађењу станова. Основни институт правних односа у области становања било је право на стан сваког корисника стана и и друштвено управљање стамбеним зградама. У контексту друштвеног управљања, било је потребно учврстити стамбену заједницу "која у досадашњим прописима није имала потпуну садржину рада" и изградити је као организацију грађана. Иако је Кардељ сматрао да је тешко утврдити неку просечну величину стамбене заједнице, зато што ће њена величина варирати у односу на "стварне потребе" одређеног насеља,²⁸¹ на саветовању се износи нешто конкретније виђење да стамбена заједница треба да се организује на основу "заједничких интереса грађана који живе у једном стамбеном блоку (на пример величине од 1.000 – 3.000 становника, па и мање или више – различито према граду или према величини једног блока или два или више спојених блокова у једну

²⁷⁶ Ibid., 275.

²⁷⁷ Ibid., 276.

²⁷⁸ Редакција, "Dva značajna događaja", *Komuna* 3 (1956): 3.

²⁷⁹ Догађај је организован у сарадњи са: Савезном индустријском комором, Савезном грађевинском комором, Савезом занатских комора, Савезом друштва архитеката, Савезом урбаниста, Савезом грађевинских инжењера и техничара и Савезом женских друштава Југославије.

²⁸⁰ "Zaključci sa Prvog opštejugoslovenskog savetovanja i stanbenoj izgradnji i stanovanju", *Komuna* 3 (1956): 5.

²⁸¹ Edvard Kardelj, Iz diskusije na Godišnjoj skupštini Stalne konferencije gradova, održane u Zagrebu, 17. maja 1957. godine, u: Kardelj, *O комуни*, 280.

заједницу)".²⁸² На саветовању се износи и посебна улога стамбене управе која треба да помаже органима управљања (кућним саветима и стамбеним заједницама), при чему стамбена управа "убудуће не треба да врши управне послове (*sic.*) који су јој досад били поверавани, већ би њих требало пренети на посебне органе народних одбора општине".²⁸³ Одржавање зграда је требало да се плаћа од станарина које су у том тренутку биле још увек недовољне, тако да је један од циљева Сталне конференције градова био увођење економске станарине (овај циљ ће се задржати и у наредним деценијама, али без успешног остварења). Поред тога, један од закључака саветовања се односи на потребу да се Савезним прописима утврди критеријум 'одговарајућег стана', односно да се поставе стандарди и норме у пројектовању станова.

На иницијативу Сталне конференције градова Југославије, у октобру 1955. године, почеле су припреме за изложбу *Стан за наше прилике*, чији је циљ био да формулише идеју о економици, техници и култури становања, која би усмерила рад према заједничком циљу – да се у југословенским условима осмисли и обезбеди стан који би био адекватан за сваког појединца.²⁸⁴ Изложба је осмишљена кроз два дела, први је био комерцијално орјентисан, а други је био информативно-рекламни део где су приказани елементи покућства, апарати за домаћинство и намештај. У информативно-рекламном делу изложбе су приказана послератна достигнућа у урбанизму и архитектури, укључујући и победничка решења три конкурса која су била расписана на нивоу Федерације: конкурс за терасасте куће, конкурс за префебрикован серијски намештај и конкурс за санитарни чвор. Типологија терасастих кућа је одабрана као тема стамбеног дела конкурса, зато што комбинује квалитете индивидуалног становања са предностима економичне компактне колективне изградње, које прати и једноставније саобраћајно решење. Деветнаест пројеката је стигло за конкурс за терасасте куће, петнаест за серијски намештај, а четири за санитарне чворове. Као што је у свом говору поводом отварања изложбе нагласио председник Организационог одбора Марјан Тепина, савремено становање је било последица индустријализације тако да је његово решење требало тражити такође путем индустријализације.²⁸⁵ У наставку говора, Тепина је поставио тему изложбе у контекст масовне производње и економичности, поредећи потребу за стандардизацијом типских елемената стамбене изградње са индустријском производњом аутомобила или ципела.

На изложби Стан за наше прилике награђени радови су приказани у природној величини (у размери 1:1), тако што је модел терасасте куће опремљен прототиповима кућних апарата и серијског намештаја.²⁸⁶ Овај део изложбе се односио на 'културу становања', и 'индустријализацију' кућних апарата и намештаја, што је допринело дидактичком карактеру изложбе, кроз који се посетиоцима приближава начин свакодневног живота у савременом становању у социјализму. Кључна промена у изложбеној пракси архитектуре је прелазак са цртежа и макета, који представљају језик за међусобно споразумевање унутар струке, на изложбе у којима је архитектура заиста и практично изграђена, како би могла да комуницира са широм публиком. Ова промена се у контексту европске архитектуре догодила већ почетком 1920-их година, како то објашњава Беатрис Коломина (Beatriz Colomina), у чланку у коме истражује на који начин је *кућа* – али не кућа као тип стамбене јединице, већ модел куће као средство за истраживање архитектуре – била изложена у различитим медијима током двадесетог века.²⁸⁷ Бројне куће и ентеријери су још од међуратног периода

²⁸² Miloš Minić, "Stanbeno pitanje u gradovima i industriskim naseljima: Uvodna reč Miloša Minića na Prvom opštejugoslovenskom savetovanju o stanbenoj izgradnji i stanovanju", *Komuna* 3 (1956): 25.

²⁸³ "Zaključci sa Prvog opštejugoslovenskog savetovanja i stanbenoj izgradnji i stanovanju", *Komuna* 3 (1956): 6.

²⁸⁴ Tepina, Marijan i saradnici (ur.), *Housing for Our Conditions, exhibition along with the First General Yugoslav Symposium on Housing Development and the Apartment in Ljubljana*, May 1956 (Ljubljana, 1957), 10. Преузето из: Feđa Vukić, "Social activism in housing. Selfmanagement and design", u: Julier, Guy, Jane, Cecilia (ed.), *Design Activism and Social Change* (Barcelona: Design History Society, Fundacio Historia del Disseny, 2011).

²⁸⁵ Ibid., 18.

²⁸⁶ Anonim, "Izložba 'Stan za naše prilike'", *Arhitektura* 1-6 (Zagreb, 1956): 32-56.

²⁸⁷ Beatriz Colomina, "The Media House", *Assemblage*, No. 27 (1995): 56.

направљени само за изложбе, сајмове, конкурсе, уместо за традиционална градилишта, а излагани су у музејима, на сајмовима, у робним кућама, као и у осталим новим медијима, у филму и на телевизији. Кућа је и сама по себи постала истовремено изложбени простор и предмет изложбе, као што показују познати први примери, Ле Корбизјеов *Павиљон новог духа* (L'Esprit Nouveau) на Међународној изложба модерних декоративних и индустријских уметности у Паризу 1925. године и изградња читавог Вајсенхоф насеља (Weißenhofsiedlung) немачке групе уметника (Deutsche Werkbund), у Штутгарту 1927. године.²⁸⁸ У таквом духу су југословенски архитекти и дизајнери припремали своје радове и излагали најпре на Загребачком тријеналу 1955. године, где се отворила тематика обликовања за потребе свакодневног живота, годину дана пре изложбе Стан за наше прилике 1956. године.²⁸⁹ Такође, запажен успех у дизајну намештаја и ентеријера је постигнут у Југословенском павиљону на Једанаестом тријеналу у Милану 1957. године. У овом периоду, одржана су два конкурса (1956. и 1957. године) за идејни пројекат Југословенског павиљона за светску изложбу у Бриселу која се одржавала 1958. године, где је по први пут представљена архитектонска визија нове социјалистичке државе на једној међународној смотри.²⁹⁰ Годину дана касније, у сарадњи Савезног удружења архитеката и Савезне комисије за културне везе са иностранством, организована је изложба 150 архитектонских пројеката и објеката насталих након Другог светског рата у Југославији.²⁹¹ Како описује Иван Штраус, циљ је био да се кроз турнеју по европским земљама, превазиђу заблуде о томе да се у Југославији развија "тмурна источноевропска архитектура".²⁹² Поред грађења слике о савремености југословенске архитектуре, изложбе су представљале комплетно опремљене стамбене амбијенте или изграђене павиљоне, пружајући пример нове културе становања. Посебно значајно у овом следу дидактичких изложби, које су на подручју свакодневног живота повезивале архитектонско обликовање и индустријску серијску производњу, заузима серија од три годишње изложбе "Породица и домаћинство",²⁹³ које су у значајнијој размери обрадиле тематику савременог становања у локалном југословенском контексту и повезале је са ширим урбанистичким темама свакодневног живота у граду.

Репрезентација стамбене заједнице у јавном дискурсу

Изложбе *Породица и домаћинство* одржавале су се једном годишње, током 1957, 1958. и 1960. године, на Загребачком велесајму, што је омогућавало масовне посете које су кулминирале на другој изложби коју је у периоду трајања од 6. до 22. септембра обишло више од милион посетилаца.²⁹⁴ У савременим проучавањима ових изложби, истакнут је њихов дидактички карактер који се односио на приказивање модерних ентеријера и урбане културе становања, као и њихов комерцијални аспект који је промовисао серијски индустријски дизајн и нове уређаје за покућство.²⁹⁵ Међутим, значајан аспект изложби се

²⁸⁸ Beatriz Colomina, "The Media House", *Assemblage*, No. 27 (1995): 58.

²⁸⁹ Jasna Galjer i Iva Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35 (Zagreb, 2011), 282.

²⁹⁰ Vladimir Kulić, "Richterov paviljon u Bruxellesu u pedesetoj", *Oris* 54 (2008), 102-115.

²⁹¹ Детаљније о изложби види у: Младен Пешић, *Изложбене праксе архитектуре у Југославији и југословенски културни простор од 1945. до 1991.* (Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2018), 88-91.

²⁹² Ivan Straus, *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 39.

²⁹³ Jasna Galjer i Iva Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35 (Zagreb, 2011), 282.

²⁹⁴ *Ibid.*, 279.

²⁹⁵ Изложбе "Породица и домаћинство" су анализирани у контексту историје дизајна у: Galjer, Jasna. *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: Od utopije do stvarnosti*. Zagreb: Horetzky, 2004. I: Vukić, Feđa. *Modernizam u praksi*. Zagreb: Meandar, 2008. Као и у стручној периодици: Galjer, Jasna i Ceraj, Iva. "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine". U: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 35, Zagreb, 2011., str. 1-308. and Vukić, Feđa. "Social activism in housing. Selfmanagement and design". In: Julier, Guy, Jane,

односио на развој југословенских градова и модерног урбаног живота. Изложбе су у том смислу подржавале дискурс транзиције и трансформације у социјалистичко самоуправљање. Ни у једној европској држави градови после Другог светског рата нису расли толико брзо као у Југославији, где је између 1945. и 1970. године око 5,5 милиона људи напустило село.²⁹⁶ У том контексту је демографска конфигурација посетилаца загребачких изложби била последица великих миграција становништва из села у градове, тако да је са једне стране била мања група традиционалног градског становништва, које је претежно одрасло у такозваним салонским становима међуратног периода, док је бројније становништво дошло из специфичних околности породичног живота у сеоским домаћинствима. И за једну као и за другу групу, идеја живота у стану опремљеном практичним, модерним и јефтиним намештајем означавала је преокрет у дотадашњем начину свакодневног живота. У том смислу, југословенске изложбе су представљале огледни модел који отвара нови ниво практиковања заједништва – свакодневницу у стамбеним насељима високих густина становништва и минималног животног стандарда. Поред тога, југословенске изложбе је одликовао особен однос према владајућем идејно-политичком контексту. За разлику од изложби у другим земљама, у Југославији је политички врх био укључен у саму организацију изложби, а манифестације поводом отварања изложби су биле саставни део идеолошких наратива који су подупирали државну политичку елиту. Несумњиво "најважнији лик који је обликовао идентитет социјалистичке Југославије био је Јосип Броз Тито, око кога је режим створио култ личности",²⁹⁷ тако да је његово појављивање на отварањима сваки пут имало церемонијални карактер, који је укључивао посипање цвећа на његов пут, свечано пресецање врпце, приредбе пионира и масовне дочеке (сл. 1.1 и 1.2). Поред репрезентативне улоге Тита, кључну улогу у теоријској концептуализацији изложби имао је Едвард Кардељ, као идејни творац југословенске комуне (и стамбене заједнице) и учесник у раду Сталне конференције градова Југославије, док је његова жена, Пепца Кардељ, била председник Организационог одбора, тако да је активно учествовала у операционализацији изложби (сл. 1.3). Услед церемонијалног карактера, изложбе *Породица и домаћинство* су заиста оствариле значајан ефекат у југословенској јавности, који се не може одвојити од политичког врха и то представљеног кроз појединачне личности, које су замениле дејство Савеза комуниста Југославије. У овом погледу се карактер изложби знатно разликује од дотадашњих друштвених активности – више није партија преузимала своју идеолошко-васпитну улогу према пролетаријату (као у случају радних акција и слетова),²⁹⁸ већ су отварања изложби привлачила масе услед медијски испраћених посета политичке елите.

Прва изложба *Породица и домаћинство* је организована под покровитељством Централног већа Савеза синдиката Југославије и Савеза женских друштава ФНРЈ у сарадњи са друштвеним и привредним организацијама, у оквиру јесењег Загребачког велесајма од 7. до 22. септембра 1957. године. Планирано је да концепција поставке подсећа на наступе југословенских предузећа на међународним сајмовима у иностранству, где су у оквиру целовитог решења дизајна павиљона, издвојени одређени делови за презентацију појединих предузећа. Као што је наведено у најави, овакве "специјализиране изложбе, којима је основни циљ да привуку најзначајнијег потрошача – жену, одржавају се већ низ година у другим земљама и постижу изванредне резултате".²⁹⁹ Према општем концепту, иако се изложба састојала од различитих елемената, сви њени делови треба да обједињују

Cecilia (ed.). *Design Activism and Social Change*. Barcelona: Design History Society, Fundacio Historia del Disseny, 2011.

²⁹⁶ Половина од тога током 1960-их година. Чалић, *Историја Југославије*, 257.

²⁹⁷ Ibid., 250.

²⁹⁸ "[...]одређује као основну дужност и улогу комуниста – политички и идеолошки рад на васпитавању маса". *Rezolucija VI kongresa o zadacima i ulozi saveza komunista jugoslavije*, 7. novembra 1952.

²⁹⁹ Поред примарне теме која се односила на опрему, организацију и уређења стана, био је приказан савремени приступ исхрани, хигијена и козметика, рекреација и путовања, док је изложбу пратила и модна ревија, одржавање текстила и обуће, и, коначно, мали дечији сајам који се односио на одгој и забаву најмлађих. *Ž. St.*, "Izložba Porodica i domaćinstvo", *Čovjek i prostor* 65 (Zagreb, 15. VIII 1957), 65.

политичко-дидактички, демонстрациони и комерцијални аспект. На комерцијалном делу изложбе је учествовало око сто предузећа, на површини од преко 10.000 m², док је други део изложбе имао превасходно дидактички карактер, кроз сликовне и графичке материјале, демонстрацију производа и начина на који треба да буде уређено и вођено савремено домаћинство.³⁰⁰ Било је потребно усмерити производњу намењену домаћинству у смеру који диктирају општи друштвени интереси – кроз развој комуналних служби, сервиса (у оквиру кућних савета и стамбених заједница), друштвене исхране, услужних делатности, све у циљу поједностављења рада у домаћинству, односно, проширења употребе полуготових и готових прехранбених производа. У основи дидактичког дела изложбе је била идеја еманципације жене, која се развијала у оквиру шире идеје о стварању слободне стваралачке личности у самоуправљању. Циљ је био ослобађање жене од улога које јој традиционално намеће породични живот, чиме јој је онемогућено да се у потпуности оствари у друштвеном и политичком животу заједнице. Стога је на изложби приказан положај жене у предратној Југославији и основне промене које настају као резултат револуције, а затим је указано на постојеће недостатке и на нове социјалистичке односе у којима породица више није 'производна јединица', већ треба да постане 'основна ћелија друштвеног живота људи', у којој се развија 'нови морал'. Највећи део изложбе ипак је био комерцијално-демонстрациони, у коме је требало да се оствари 'широки пропагандни ефекат', при чему ће сазнања са изложбе посетиоци "разнети својим кућама широм читаве Југославије и тако допринети пробијању нових схватања, промени навика и примени нових производа".³⁰¹ Такође, пропагандна малопродаја изложених производа требало је да допринесе широј популаризацији која би подстакла повећање њихове потражње. Произвођачи који су излагали на сајму, имали су по први пут прилику да на великом узорку посетилаца спроведу анкетање о својим производима из текуће производње, као и о изложеним прототиповима, тако да су изложбе у том смислу послужиле и као алат за истраживање тржишта. Оба аспекта која су постављена у концепцији прве изложбе – политичко-дидактички и демонстрационо-комерцијални, наставила су да се развијају и кроз наредне две изложбе, мада је већ на следећој изложби постављен шири оквир који је укључивао и разматрање урбаног развоја града.

Друга по реду изложба *Породица и домаћинство*, од 6. до 22. септембра 1958. године, изазвала је велику пажњу публике и простирала се на површини од 33.000 m², обухватајући седам павиљона и три дечија игралишта.³⁰² На улазу у први изложбени павиљон, налазила се макета детаљно планираног насеља за 5.000 становника, чији је пројекат укључивао трошкове инвестирања и сву потребну инфраструктуру. У оквиру ове тематске целине приказани су примери изведених насеља у Загребу, Београду, Љубљани и другим југословенским градовима, што је према закључку Јасне Гаљер и Иве Церај, имплицирало да је пројекат *идеалног насеља* заправо збир претходних искустава изградње насеља у Југославији.³⁰³ Ипак, посебно интересовање публике изазвали су изложбени модели стамбених амбијената, које су пројектовали архитекти из појединих република као прототипове "стана за наше прилике".³⁰⁴ Гесло које је објашњавало какав би био адекватан стан за југословенске прилике, наведено је на великом пану изложбе: "Стан економичан и рационалан – намештај јефтин и функционалан" (сл. 1.5),³⁰⁵ који је дизајнирао један од најистакнутијих архитеката и уметника у Југославији, Вјенцеслав Рихтер. Основе станова и фотографије стамбених амбијената са изложбе приказане су у октобарском броју часописа *Човек и простор*, уз описе и коментаре Андрије Мутњаковића. Мутњаковићев чланак почиње цитатом из књиге утисака у којој је наведено: "Другови архитекти! За пројекте и

³⁰⁰ Ibid.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Jasna Galjer i Iva Ceraj, "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35 (Zagreb, 2011), 279.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Mate Bajlon, "Stan u Beogradu", *Arhitektura Urbanizam* 74-77 (1975), 26.

³⁰⁵ Fotografija: "Dekorativni pano s izložbe: 'Porodica i domaćinstvo'", *Čovjek i prostor* 79 (Zagreb, 15. X 1958), 1.

онако не пита нитко нас, будуће станаре, већ сами то 'смућкате' путем ваших комисија".³⁰⁶ У даљем тексту, као одговор на овај коментар, објашњено је како је управо масовност изложбе пружила прилику да се архитектонски пројекти отворе критици најшире јавности (након што се већ на зборовима о њима гласало). Сви ти представљени 'мали' стамбени простори, редуковани нормативима, кроз оптимална архитектонска решења омогућавају угодно становање и, како наводи Мутњаковић, иако враћање норматива "због иницијативе 'одозго'" није било опште прихваћено, ипак се уклапа у доминантну мисао савремене архитектуре која подразумева 'рационализацију (економичност и функционалност)'.³⁰⁷ Овај функционалистички став поткрепљен је цитатом Ле Корбизјеа, према коме "новац нема ничег заједничког са човеком пуним емоције. Добро је за архитекту да располаже с мало средстава".³⁰⁸ Дакле, из архитектонске позиције, као одговор на критику грађана – нормативи су описани не само као економски оправдани, већ и као стваралачки повољни. Насупрот значају норматива, наведена је изјава председника републике, Тита, о "осећају минијатурности ових станова" и о њиховој привременој оправданости, док животни стандард и цена изградње не дођу у повољнији однос. Дакле, између критике грађана и архитектонске одбране норматива, председник Тито је у чланку постављен на страну станара, као неко ко разуме њихову неугодност, али објашњава да је то само привремено решење. У том смислу не изненађује што је за Мутњаковића кључни значај изложбе био у њеном дидактичком развијању афинитета људи за нове стамбене садржаје, уз напомену да је функционисање ових станова могуће "само код људи који знају становати, који имају савремену стамбену културу".³⁰⁹ Типолошки развој ових функционалних и економичних прототипова станова кулминирао је 1960. године, на трећој и последњој изложби *Породица и домаћинство*, за коју је у фебруару исте године расписан конкурс за нови тип савременог стана под називом *Стан блиске будућности* површине 62 m².³¹⁰ Победничко решење архитекте Бернарда Бернардија, пружало је могућност да се из улазног ходника улази посебно у сваку просторију стана, у коме је компактно решење основе довело до задовољавајуће просторне (истовремено и економске) ефикасности (сл. 1.5). Заједно са становима представљеним на претходној изложби, као и на љубљанској изложби *Стан за наше прилике* (1956), ово је период у коме почиње да добија на значају решење за пројектни задатак економичног, функционалног и удобног стана, који је у наредним деценијама постао основни еталон успешности југословенске архитектонске праксе. Стога не изненађује да се у југословенској архитектонској пракси развио велики број различитих ауторских концепција и типолошких одлика организационих шема функционалистичког стана. Пројектантско решење стана у складу са задатим нормативима издвојило се као главни огледни модел за југословенске архитекте, који је у Београду толико добио на важности до краја 1970-их година, да је ова архитектонска пракса једним именом названа *београдска архитектонска школа становања* са посебним акцентом на *београдски стан*, чиме је такође истакнута специфичност Београда у односу на приступ пројектовању у Загребу и Љубљани.

Самоуправљање у стамбеној заједници

У оквиру друге изложбе *Породица и домаћинство* (1958), издата је брошура *Стамбена заједница*³¹¹ под покровитељством Организационог одбора изложбе чији је

³⁰⁶ Andrija Mutnjaković, "Stambena problematika: U okviru II međunarodne izložbe: 'Porodica i domaćinstvo' 1958.", *Čovjek i prostor* 79 (Zagreb, 15. X 1958), 4.

³⁰⁷ Ibid.

³⁰⁸ Andrija Mutnjaković, "Stambena problematika: U okviru II međunarodne izložbe: 'Porodica i domaćinstvo' 1958.", *Čovjek i prostor* 79 (Zagreb, 15. X 1958), 5.

³⁰⁹ Ibid.

³¹⁰ Vladimir Turina, "Fizionomija jednog javnog arhitektonskog natječaja", *Čovjek i prostor* 96 (Zagreb, mart, 1960), 1.

³¹¹ Тачан аслов књиге је *Станбена заједница*, али је услед правила правописа и лакшег разумевања читалаца, наводимо као *Стамбена заједница*.

председник била Пепца Кардељ. Иако су се архитектонски конкурси у оквиру изложби *Породица и домаћинство* превасходно односили на пројектно решење стана, обједињавајућа улога стамбене политике, урбанизма, архитектуре и свакодневице припадала је стамбеној заједници, тако да је њен приказ са различитих аспеката представљао главни циљ друге изложбе.³¹² Како је наведено у уводу публикације, постојала су два основна циља, први је био да се оствари дискусија између друштвених радника који су укључени у изградњу станова и насељавање, нарочито у том тренутку када се организују стамбене заједнице, а други циљ је био да се кроз чланке и анализе у публикацији постигне јединство погледа и тежњи стручњака и организација по питањима стамбене и комуналне изградње.³¹³ Аутори чланака нису појединачно потписани, већ су наведени на почетку као *уреднички одбор* и *сарадници*, тако да је публикација конципирана као практикум о стамбеној заједници, у коме је изнет јединствен поглед о теми, али је самим тим искључена полемичност различитих ауторских ставова. Чланак који отвара публикацију и једини у коме је наведен аутор, био је сачињен од одломака из три излагања Едварда Кардеља 1957. године, који су насловљени "О неким проблемима стамбене заједнице". Кардељ поставља стамбену заједницу у исту вредносну раван са *радничким саветом* и *комуном*, као засебну форму друштвеног самоуправљања која се односи на помоћ породици и задовољавање потреба свакодневног живота. Основни задатак је био да се кроз сарадњу грађана и увођење сервиса, радни човек растерети разних послова и брига које се односе на свакодневицу, како би био што ефикаснији на радном месту и имао што повољније услове породичног живота. Стамбена заједница је такође описана као једна "изванредно значајна школа социјалистичког демократизма", у којој ће се испољавати иницијатива сваког грађанина, и то не само из групе 'радног народа', већ и домаћица, пензионера, омладине и деце, који такође треба да буду активни у оквиру такве заједнице.³¹⁴ У том смислу се стамбена заједница називала 'проширеном породицом', у којој је требало да се омогући техничка база која би ослободила жену од послова у домаћинству, тако да су планирани дечији вртић, јасле (где би могле да буду запослене и старије или незапослене жене из блока), перионице веша, сервиси намењени друштвеној исхрани, као и различите комуналне установе које би заједница развијала у зависности од сопствених потреба.³¹⁵ Први проблем у развоју ових сервиса било је финансирање, које не би требало да се ослања на буџете и друштвене фондове, већ је постављен циљ да се ове заједнице финансирају из личних прихода самих грађана и да буду у свему последица њихове само-организације. Коначно, закључак је био да се животни стандард не повећава само кроз повећање плата, већ је значајан допринос вишем стандарду живота био развијање мреже сервиса и служби стамбених заједница.

У публикацији *Стамбена заједница* представљени су правни механизми, законодавство, програм и економика изградње једног претпостављеног модела стамбене заједнице, укључујући чак и конкретне инвестиционе трошкове изградње. Затим, у текстовима је посвећена посебна пажња стандардизацији и индустријској производњи станова, описане су различите врсте потребних сервиса (перионице, школска кухиња, снабдевање), а приказани су и захтеви за здравствену заштиту, као и установе за децу и стара лица. Међутим, посебно је значајно што су у публикацији изложени примери развоја различитих насеља у свету који су послужили као узор у размишљању о југословенском урбанистичком решењу стамбене заједнице, те је као резултат тог развоја осмишљен урбанистички модел стамбене заједнице приказан на изложби, кроз схеме насеља на паноима и макету (сл. 1.6). Према чланку "Урбанистички лик стамбене заједнице" објашњено је да су "модерни урбанистички принципи никли [...] као реакција на превелику концентрацију

³¹² Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Pородica i домаћинство 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 3.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ Ibid., 4. Преузето из оригиналног говора: Edvard Kardelj, Iz diskusije na Godišnjoj skupštini Stalne konferencije gradova, održane u Zagrebu, 17. maja 1957. godine, u: Kardelj, *O комуни*, 278.

³¹⁵ Ibid.

насеља и људи у великим градовима", уз развој модерне грађевинске технике армираног бетона која је отворила широку могућност за подизање великих стамбених зграда.³¹⁶ Решење је пронађено у пароли 'стамбени блокови у зеленилу!', које је довело до стварања модерних стамбених насеља на периферији града или индустријског центра, чији је главни недостатак према аутору чланка био недостатак квалитета града као 'најразвијенијег комуналног организма'.³¹⁷ У наставку је ова критика усмерена према архитекти Ле Корбизјеу, наводећи да је он од 'експлоататорског' велеграда створио симбол модерног друштва, при чему се није бавио друштвено-економским узроцима појаве кризе у великим градовима, већ је посматрао град као највиши израз економског и техничког развоја, мењајући само његов лик и функционисање његовог 'техничког организма'. Део проблема је била Ле Корбизјеова концепција најмање јединице суседства, пронађена у форми *l'unité d'habitation* – великог стамбеног блока са стотинама станова и сразмерно одређеним просторијама за комуналне установе: трговине, перионице, вежбаонице, дечије вртиће и сл. Као инспирација за *l'unité d'habitation* Ле Корбизјеу је послужио прекоокеански брод, што аутор чланка види као технократско третирање проблема, које је проблематично применити у урбаном систему града. Иако је разматрање стамбене заједнице у овом чланку полазило од критике модерног (западно-европског) урбанизма, на челу са Ле Корбизјеовим идејама, као југословенска алтернатива је претпостављено 'демократско и хуманистичко' решење стамбене заједнице, која би повезала "предности изградње у зеленој средини с једне и квалитет градског живота с друге стране".³¹⁸ Врло мало је речено о конкретним архитектонским карактеристикама југословенске стамбене заједнице, осим да услед стандардизације и типизације у грађевинарству долази до 'већег униформисања стамбене ћелије', као и да најрационалније грађење у југословенским условима подразумева "тип четвороспратне стамбене зграде грађене из класичних грађевинских материјала – опеке, дрвета и бетона".³¹⁹ Услед општег усмерења ка економичној стамбеној изградњи, у закључку чланка је наведено да је кључно за архитекте да размишљају о заокруженој урбанистичкој целини, која ће укључивати стамбене зграде различитих величина (никако само једноличне велике стамбене блокове или само једнопородичне куће) као и 'комуналне чворове'.³²⁰ Уз чланак су приказане фотографије примера модерних насеља, од којих су насеља у Белгији и Чехословачкој приказана као модерна насеља у зеленилу "без квалитета правога града", док је као позитиван пример приказана неидентификована вишеспратница јавне намене, у Сједињеним Америчким Државама.³²¹ Овај приказ је говорио у корист америчког модела, иако у наставку пројекат није детаљније анализиран.

Стамбена заједница је у истоименој публикацији дефинисана као 'основна ћелија изградње боравишта', и анализирана је кроз историјски развој модерног урбанизма од почетка двадесетог века. Историјске промене су приказане кроз четири основне фазе: 1) прва фаза се односи на идеју и реализацију вртног града у Енглеској; 2) друга је појава градова-сателита после Првог светског рата, нарочито у Немачкој; 3) трећа фаза обухвата велики обим грађења стамбених насеља у Холандији, Немачкој, Данској и Швајцарској, која имају квалитетне архитектонске одлике, иако им недостаје уређеност целине насеља; 4) четврта фаза је настанак "свесно организованих стамбених подручја", пре свега у Шведској.³²² У том смислу је историјски преглед развоја стамбене заједнице обухватио градове Западне Европе и Америке, не укључујући примере који се односе на источно-европске земље или совјетске градове. У оквиру овог западноцентричног приказа развоја стамбене заједнице је наведено да

³¹⁶ Anonim. "Urbanistički lik stambene zajednice", u: Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 16.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Ibid.

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid., 17.

³²² Ibid., 18-21.

је сама идеја стамбене заједнице настала у Сједињеним Америчким Државама 1929. године.³²³ Иако у анализи није прецизирано на коју идеју се мисли, можемо да претпоставимо да се референца односи на опште познату монографију *Јединица суседства* америчког архитекте и планера Кларенса Перија (Clarence Perry), које је издато у оквиру Регионалног плана Њујорка са околином, 1929. године.³²⁴ Пери је конципирао јединицу суседства као део такозваног 'целуларног града', који је према његовим закључцима био неминовна последица развоја и доминације аутомобилског саобраћаја. Полазећи од претпоставке да је сваки велики град сачињен из мањих заједница, у целуларном граду ћелије су представљале јединице суседства, између којих су циркулисале брзе саобраћајнице. Свака јединица суседства посматрана је истовремено као део града, али и као јединствена функционална целина, и замишљена је као урбанистичко решење намењено пре свега нуклеарној породици. У том контексту је као централна институција суседства одређена основна школа, тако да се од ње градила идеја о величини заједнице. Процена је полазила од тога да је адекватна величина школе 1.000-1.600 ђака, што је подразумевало суседство које би имало приближно толики број деце. Стога је укупан број становника у Перијевим моделима суседства варирао од око 5.000 до око 10.000 становника.³²⁵ Организација насеља се ослањала на идеју о саобраћајној безбедности унутар суседства, тако да је циљ био да деци буде обезбеђен несметан пешачки пут до школе, а према пешачким дистанцама је одређен радијус суседства. Кларенс Пери је идеју суседства разматрао из своје прагматистичке позиције, верујући да су веће шансе да убеди приватне инвеститоре да ће јединица суседства имати вредност на тржишту, него да се ослања на државне интервенције или на буџет пореских обвезника.³²⁶ Такође, његова концепција функционалног, безбедног суседства се у основи односила на јасно дефинисан сегмент друштва коме су припадале породице средњих и виших примања, пре свега у форми родитеља са децом.

На изложби *Породица и домаћинство* 1958. године, концепција јединице суседства Кларенса Перија није приказана, али је у публикацији *Стамбена заједница* анализиран југословенски модел стамбене заједнице који је према својој концепцији знатно ближи Перијевој идеји него примерима суседства аутора модерног покрета, на челу са Ле Корбизјеом (који су у неколико текстова критиковани). Пре свега, као и Перијева замишљена циљна група, изложба се такође односила на нуклеарну породицу, тако да је на постеру изложбе приказан цртеж родитеља са (једним) дететом (сл. 1.7), док је у публикацији приказан један радни дан у животу 'просечне породице' коју чине мајка и отац, девојчица од десет и дечак од пет година. Родитељи су запослени у фабрикама, девојчица иде у основну школу, а дечак у вртић. Кроз публикацију пратимо, у виду фоторепортаже, сваки сат чланова ове породице (сл. 1.8). Тако наилазимо на податак да деца иду сама у школу, зато што пут "до школе и вртића кроз стамбену заједницу није ни дугачак, ни напоран, а ни опасан за децу", управо услед контролисаног саобраћаја и пешачких дистанци прорачунатих у односу на удаљеност од јавних установа.³²⁷ Друга значајна сличност Перијевом моделу насеља односила се на величину, тако да је југословенски модел прорачунат за становништво од 5.000 становника, који омогућава "многе и разнолике планске задатке" и има карактер "заокружене стамбене заједнице".³²⁸ Југословенски модел се састојао од четири предложене схеме: 1) приказ изградње стамбених објеката, 2) положај институција, 3) регулација саобраћаја, 4) положај игралишта и зелених површина. Просторни размештај школе, вртића, трговине, зелених површина и саобраћаја приказан у овим схемама је имао уочљиве

³²³ Ibid., 21.

³²⁴ Clarence Perry, *The Neighbourhood Unit (1929)* (London: Reprinted Routledge/Thoemmes, 1998), 25-44.

³²⁵ Clarence Perry, *The Neighbourhood Unit (1929)*, www.sethspielman.org/courses/geog3612/readings/Perry.PDF

³²⁶ Ibid., 487.

³²⁷ Vojko Novak (ur.), *Stanbena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 13.

³²⁸ Аноним, "Настанак програма стамбене заједнице", Vojko Novak (ur.), *Stanbena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 30.

сличности са Перијевом концепцијом јединице суседства (сл. 1.9).³²⁹ Перијева идеја 'целуларног града', састављеног од ћелија, имала је свој одјек у југословенском урбанистичком дискурсу, који је потенцирао органску структуру града. Трговина је била размештена претежно рубно у односу на становање, док је главни центар био такорећи на улазу у насеље, уз главну саобраћајницу која повезује јединицу суседства са другим 'ћелијама'. Значајно у југословенском моделу стамбене заједнице било је третирање архитектонске регулације насеља, тако да су прописана четири типа стамбених јединица, размештена у три зоне: 1) прва зона се налази уз центар стамбене заједнице и подразумева комфорније станове у петоетажним зградама и троетажним блоковима; 2) друга зона је највећи део стамбене заједнице у коме се налазе нижи блокови (троетажни) и куће у низу, предео је мирнији и има више зеленила; 3) у трећој зони су индивидуалне куће за једну породицу, ту се налазе они који желе да имају своју башту и да граде сами, комунална мрежа би била економичнија, а коловози ужи.³³⁰ Код Перија није постојала овако обједињена хијерархија различитих облика становања, већ је 'јединица суседства' приказана кроз четири варијанте (нискобуџетна приградска јединица коју чине једнопородичне куће, јединица суседства у индустријском делу града, јединица суседства са стамбеним зградама, пет-блоковска јединица стамбених зграда у централној зони града), и имала је варијације у зависности од сваког типа. У том контексту, ако се упореди густина становника, југословенски модел од 5.000 становника на 21,5 хектару је у корелацији са Перијева два модела, први представља 'јединица стамбених зграда', где је 10.000 становника распоређено у зградама које се простиру на 30 хектара, а друго је решење јединице суседства једнопородичних кућа где је густина становништва знатно мања, тако да је око 6.000 становника предвиђено на 65 хектара. Постоје уочљиве сличности југословенске идеје стамбеног насеља која се осмишљава за самоуправну заједницу, са идејом коју је Кларенс Пери разматрао за урбанистичко решење суседства у Њујорку тридесет година раније, ослањајући се на капиталистички модел слободног тржишта. Иако је основни циљ југословенске стамбене заједнице био да изрази специфичне друштвено-економске односе самоуправљања, њена детерминистичка урбана структура говорила је језиком предузетничког урбаног развоја америчког капитализма.

1.4. Стамбена заједница у Београду

Нови социјалистички град као управни центар Југославије

Генерални урбанистички план Београда (ГУП) донет је 1950. године, као производ турбулентног послератног периода у коме су се тек успостављале урбанистичке институције и њихове надлежности. Најпре је успостављен Одсек за планску изградњу и уређење града при Техничком одељењу Извршног одбора народног одбора (ИОНО) града Београда, који је већ у новембру 1945. године претворен у Урбанистички институт при Министарству грађевина НР Србије, на чијем руководећем месту је био архитекта Никола Добровић, чије је архитектонско стваралаштво било афирмисано као једно од ретко успешних и доследних остварења модерног покрета у међуратном периоду Југославије. Наредне године, Институт постаје Урбанистички завод НР Србије у коме су били запослени превасходно архитекти, да би се 1948. године издвојила група пројектаната у засебан завод, у оквиру Грађевинског одељења ИОНО-а града Београда, под називом Управа главног архитекте, чији је рад био

³²⁹ Перијева 'јединица суседства' је приказана кроз четири варијанте (нискобуџетни приградски развој, јединица суседства у индустријском делу, јединица са стамбеним зградама, пет-блоковска јединица стамбених зграда), и имала је варијације у зависности од сваког типа.

³³⁰ Аноним, "Настанак програма стамбене заједнице", Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 30.

оријентисан на доношење Генералног урбанистичког плана Београда.³³¹ Исте године завршена је Идејна скица генералног решења саобраћаја и намене површина валиког Београда у размери 1:10.000, која је обухватала Београд, Нови Београд и Земун. Доминантну улогу у доношењу овог планског документа имао је архитекта Добровић. Међутим, већ крајем 1948. године укинута је Управа главног архитекте, наместо које је формирана Управа за пројектовање ИОНО-а Београда, у којој су обједињене урбанистичка, архитектонска и инжењерско-комунална служба. За управника Управе за пројектовање је постављен архитекта Братислав Стојановић, а сваки од завода имао је свог директора.³³² Архитекта Никола Добровић је био премештен на Архитектонски факултет Универзитета у Београду и искључен је из даљег рада на ГУП-у. Разлоге за ову промену, према анализи Љиљане Благојевић, потребно је тражити у Добровићевој демијуршкој улози коју је заузимао у својим одлукама и изражено ауторском приступу планирању града, које се није уклапало у принципе одлучивања модерног урбанизма.³³³ У том контексту, Благојевић поставља тезу да "Добровић није уклоњен из урбанистичке праксе, [...] , неком политичком одлуком одозго, већ да га је одбацила сама професија, одоздо".³³⁴ Њено објашњење има извор у изјави Братислава Стојановића, управника Управе за пројектовање након Добровићевог одласка, који је 1978. године навео да је карактеристика новог ГУП-а "'метод и поступак' у урбанистичком планирању, који се оформио 'кроз процес: од индивидуалног ка тимском, од само стручног ка синтезно стручном и друштвено-политичком одлучивању'".³³⁵ Овде се по први пут у контексту архитектонске праксе истиче идеја која је била у основи организације самоуправног начина рада, у идејном смислу потпуно усклађена са увођењем друштвеног власништва. Умањујући значај ауторства, пажња се придаје тимском раду и повезивању различитих струка, као и укључивању заједнице која је располагала колективним средствима. Овај кључни аспект самоуправљања изостављен је из већине монографија које се односе на архитектонску праксу социјалистичке Југославије, али је његову важност истакла Ана Миљачки у свом чланку "Било једном у Југославији" (2018). Насупрот уобичајеном читању југословенског социјализма као идеологије која остварује своју архитектонску интерпретацију кроз програмске садржаје, Миљачки отвара много значајнију тему увођења еманципаторских тежњи хетерогености, једнакости, самоуправности и самосвести у радним колективима у социјалистичкој Југославији.³³⁶

Институционалне промене у градској управи које су биле интензивне у првим годинама након рата, водиле су ка постепеним променама у приступу Генералном урбанистичком плану Београда. Иако је скица плана из 1948. године (коју је поставио Никола Добровић), у многим карактеристикама измењена у коначно усвојеном плану донетом 1950. године, у међувремену су расписани конкурси за неколико објеката на Новом Београду и започета је њихова изградња. Расписан је конкурс за зграду Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) на шпицу ушћа Саве у Дунав према Добровићевој Скици регулације, чијој изградњи се ипак није приступило све до 1965. године у знатно другачијем контексту и на другој локацији; затим, расписан је конкурс за зграду Председништва владе ФНРЈ чија изградња је након резултата конкурса започета па обустављена 1950. године, што се такође догодило са пројектним решењем за репрезентативни хотел (касније назван хотел *Југославија*). Радови су прекинути услед недостатка средстава и политичке кризе која је настала као последица разлаза са СССР-ом,

³³¹ Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd:NIRO Tehnička knjiga, 1978), 13.

³³² Директор урбанистичког завода био је архитекта Милош Сомборски, Инжењерског завода инжењер Александар Милошевић, а Архитектонског завода архитекта Богдан Игњатовић. Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd:NIRO Tehnička knjiga, 1978), 14.

³³³ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 116-118.

³³⁴ *Ibid.*, 118.

³³⁵ Наглашено у оригиналу. Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd:NIRO Tehnička knjiga, 1978), 17.

³³⁶ Ana Miljački, "Once Upon a Time in Yugoslavia", *The Avery Review* 35 (December 2018), 11.

1948. године. Поред започетих објеката Представништва владе и хотела, на Новом Београду су у периоду до 1950. године изграђени само објекти намењени становању, Студентски град и стамбени павиљони на Тошином Бунару, према пројекту Института за изучавање и конкретизовање проблематике Новог Београда,³³⁷ у складу са новим Генералним планом Београда, чији је аутор био архитекта Видо Врбанић. Ипак, у коначно усвојеном Генералном плану, задржана је идеја да Нови Београд треба да буде изграђен као управни центар Федерације. У загребачком часопису *Архитектура* је 1948. године приказан Добровићев план и пренесен је говор министра грађевина ФНРЈ на свечаности приликом отварања радова на изградњи Новог Београда, у истом броју часописа је Љубо Илић, који је тада био помоћник министра грађевина, изнео гледиште према коме Нови Београд треба да буде 'наш први социјалистички град', центар народне власти, административни, културни и идеолошки центар, што исказује "национални значај Новог Београда".³³⁸ Наредне године, Илић је написао чланак "О проблему стамбене јединице у Новом Београду", у коме објашњава концепције британских урбаниста Ебенизера Хауарда, Патрика Гедеса и других, као и утописта Овена и Фуријеа, посебно истичући значај Енгелсове књиге *Проблем становања у Енглеској* за модерна стамбена решења.³³⁹ Он наводи да је урбанизам у капиталистичком свету неминовно класни урбанизам и да се тек у социјалистичким условима може решавати стамбено питање целокупног друштва. Полазни принцип је да саобраћај не сме да пролази кроз стамбену заједницу, густина становништва је процењена између 250 и 350 становника по хектару, док је Стручни савет одредио да број становника треба да буде од 4.000-6.000, за стамбену заједницу од 12-18 хектара. Разматрајући ове величине, Илић анализира различите приступе, махом англосаксонске, полазећи од величине основне школе (по узору на Кларенса Перија), преко послератне идеје о процени најефикасније организације снабдевања, до концепције према којој дистанце не смеју прекорачити пут пешака од пет минута. Узимајући све те параметре као значајне за разматрање, он критикује амерички приступ који је одређен растером саобраћајница у мрежи од 100 метара, што је одбачено као нерационално, као што је одбачена идеја да се радни (индустријски) центри лоцирају у стамбеним јединицама. И поред тога што Илић заступа идеју да зонирање не треба да буде круто, он врло јасно повлачи границу када дође до комбиновања радне и стамбене зоне.³⁴⁰ Ипак, као што је Рибникар на Дубровачком саветовању наредне године критиковао Ле Корбизјеову концепцију становања, тако и Илић у свом раду напомиње да стан не сме да се посматра као Ле Корбизјеова 'машина за становање' и како многи југословенски архитекти треба да превазиђу идеју 'егзистенције минимума', зато што становање нема смисла поредити са превозним средствима.³⁴¹

Управо у периоду разматрања ГУП-а Београда, у Загребу је 1949. године одржана *Изложба друштвеног стандарда*, под иницијативом и руководством Љуба Илића, који је тада био председник комитета локалне привреде ФНРЈ. Изложба је требало да расветли принципе социјалистичког урбанизма које поставља "човек који изграђује социјализам, а тиме и самога себе".³⁴² Одмах на почетку изложбе су упоредно приказани капиталистички и социјалистички град. Капиталистички град је строго централизован и зракасто (неконтролисано) се шири према околном подручју, док је код социјалистичког града приказана мрежа улица која не мења своју густину већ је децентрализована и контролисана. Посебно је истакнута висока концентрација становништва у капиталистичком граду где постоје поједини привилеговани делови града са знатно мањим густинама насељености. Центар је намењен привилегованим класама, док је маса становништва на ободу града

³³⁷ Руководилац Института био је Љубо Илић, а пројекти су настали у сарадњи са архитектом Видом Врбанићем, аутором Урбанистичког плана Новог Београда из 1950. године.

³³⁸ Љубо Илић, "Uz izgradnju Novog Beograda", *Arhitektura* 8-10 (1948), 9.

³³⁹ Љубо Илић, "O problem stanbene jedinice u Novom Beogradu", *Arhitektura* 18-22 (1949), 101.

³⁴⁰ Ibid., 102.

³⁴¹ Ibid., 104.

³⁴² Anonim, "Izložba društvenog standarda u Zagrebu", *Arhitektura* 25-27 (1949), 61.

потпуно лишена централних садржаја. Насупрот томе, периферија социјалистичког града има подједнак приступ различитим садржајима, кроз друштвене и културне центре који су организовани на нивоу рејона. Рејони се састоје од микрорејона, опремљених друштвеним сервисима, тако да "град има изглед организованог тијела, које је састављено од мањих и виших органских јединица с мањим и већим центрима".³⁴³ У том смислу, на изложби је наглашено да је град у историји експлоатисао село, а да ће нови приступ у социјалистичким околностима смањивати разлику града и села до потпуног нестанка њихових супротности. Илић говори о урбанистичком планирању града које је постављено на научним основама, и остварује се кроз провезаност привредног планирања са урбаним. У конкретном случају, планирање Београда је посматрано кроз структуру региона града, тако да је територија подељена на 1) ужи градски регион, 2) градску територију, 3) ужу градску територију. Упркос недостатку анализа и радова о регионалном и ширем територијалном планирању, сама подела је послужила као основ за даља истраживања, према којој би се, успостављањем градских региона широм територије, у будућности дошло до 'земаљског плана' целе федерације.³⁴⁴ У наведеној подели, територија Београда обухваћена генералним планом је подељена на 18 рејона, од чега је девет било у централној зони, која ће бити компактно изграђена, док су ивични рејони ређе насељени и обухватају већу територију (сл. 1.10).³⁴⁵ Замишљено је да сваки од рејона има "своје посебно обележје", коме је прилагођена организација и садржај његовог центра.³⁴⁶ У генералном плану је Нови Београд био кључна тема, друштвено-политички најистакнутија и грађевинско-урбанистички најближа извођењу. Нови Београд је садржао савезну управу и администрацију, а само у мањем делу је планирано становање, тако да је његова централна зона осмишљена као монументални манифестациони трг, повезан ортогоналним системом саобраћајница са широким отвореним просторима око бројних репрезентативних објеката. Централна оса је повезивала зграду Председништва владе ФНРЈ и железничку станицу, док је паралелно са њом успостављена још једна монументална алеја која је водила до највишег објекта, куле ЦК КПЈ, постављене према Добровићевом плану на саму обалу ушћа Саве у Дунав. Поред доминантне централне зоне, Нови Београд је осмишљен кроз врло јасно зонирање: 1) зона државне управе и културних установа; 2) зона становања; 3) зона снабдевања; 4) зона индустрије; 5) зона рекреације.³⁴⁷ Сасвим у складу са карактером управљачког града, урбанистичка композиција новог града је замишљена као монументална, скулптуралне обраде, са "живом силуетом града смењивањем хоризонталних и вертикалних маса".³⁴⁸

Нови Београд - социјалистички град као град становања

Према организационој шеми Новог Београда приказаној на загребачкој изложби друштвеног стандарда 1949. године, хијерархија стамбених јединица је подразумевала стан – блок – микрорејон – рејон.³⁴⁹ Ова шема је примењена у стамбеним зонама у Генералном плану Новог Београда из 1950. године, који се састојао од три рејона са по око 80.000 становника, док је сваки рејон подељен на 12 микрорејона са по око 7.000 становника, просечне густине 300 становника по хектару.³⁵⁰ Групе стамбених блокова, висине четири до осам спратова, планиране су у слободном систему отвореног блока у зеленилу, тако да већина стамбеног простора треба да буде орјентисана према јужној, сунчаној, страни. Приземља стамбених зграда су намењена приступима и сервисима, тако да се у оквиру самих

³⁴³ Ibid., 62.

³⁴⁴ Stanko Mandić, "Struktura regiona Beograda", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 61-62.

³⁴⁵ Oliver Minić, "Struktura grada i centri društvenog života", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 155.

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Vido Vrbanić, "Urbanistički plan Novog Beograda", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 128.

³⁴⁸ Ibid., 132.

³⁴⁹ Ljubo Ilić, "O urbanističkoj metodi", *Arhitektura* 25-27 (1949), 13.

³⁵⁰ Vido Vrbanić, "Urbanistički plan Novog Beograda", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 130.

блокова налазе продавнице, магацини, занатске радионице, фризерске услуге и слично, док су друштвени објекти – клуб микрорејона, ресторан, гараже, предшколске и школске установе – пројектовани као анекси или посебне групације објеката на зеленим површинама блока. Иако се према ГУП-у Новог Београда из 1950. године јасно издвајала централна зона управљачког града, она никада није остварена. У реалности изградње Новог Београда основна карактеристика која је преузета из плана је била ортогонална улична матрица (са нешто измењеним димензијама растера), условљена застојем у грађевинским активностима у првој половини 1950-их година. Политички дискурс у овом периоду је обележен увођењем децентрализације на нивоу република, и дошло је до промене идеолошког статуса КПЈ на Шестом конгресу 1952. године, што је условило преиспитивање потребе за изградњом тако репрезентативног центра федерације какав је био Нови Београд. Услед развоја идеје самоуправљања, потенциран је значај иницијативе самих грађана у решавању питања комуне, са којим је била повезана и децентрализација фондова, тако да се стамбени фондови најпре премештају са Федерације и Републике према граду и посебним организацијама (у контексту Новог Београда је то посебно важило за Југословенску народну армију). Репрезентативна функција Новог Београда као управљачког града је губила смисао у новим друштвено-политичким односима самоуправљања, док је институција 'права на стан' почела да преузима примат, као један од темељних идеолошких принципа. Право на стан у друштвеној својини је требало да носи готово иста права као и лично својинско право на стан у капитализму, али је подразумевало и одговарајућа материјална средства и улагања самих грађана. Први циљ државе у оквиру промене власничког система, био је да се изгради довољно станова у друштвеном власништву, тако да се превазиђе стамбена криза настала услед убрзаног досељавања које је у главном граду било врло изражено.³⁵¹ У прилог решавању кризе је ишао привредни развој, који је био интензиван у периоду између 1953. и 1960. године, када је индустријска производња у Југославији расла годишње чак за 13,83%, што је био светски рекорд.³⁵² Повећавао се и општи животни стандард, приходи су између 1953. и 1959. године порасли за 5,9%, тако да је Југославија била на прагу преласка у индустријско друштво. Успех самоуправљања је у овом периоду посматран кроз општи пораст индустрије и привреде, што је било могуће с обзиром да се још увек нису исказале структурне неуравнотежености новог система, које ће током 1960-их година доћи до изражаја кроз "лошу управу, бирократизацију, лично богаћење и промашене инвестиције".³⁵³

Међу архитектама и урбанистима је током 1950-их година и даље фигурирало питање о 'социјалистичком граду' који би у себи одражавао и омогућио оставаривање нових друштвених односа. Питање се превасходно односило на Нови Београд, за који је урађена Урбанистичка студија 1954. године архитекте Станка Мандића који се кратко задржао у Урбанистичком заводу, док је од његове студије било усвојено мало елемената, пре свега инжењерско решење насипања терена. Након тога, приступило се изради Генералног урбанистичког плана Новог Београда, који је урађен под надзором новог директора Урбанистичког завода, архитекте Бранка Петричића. Предлог Петричићевог плана је изнет 1957. године, док је коначни ГУП Новог Београда усвојен 1958. године са знатним изменама, које су унете након дискусија у Друштву архитеката и друштву урбаниста НР Србије у којима је одлучујуће мишљење имао Никола Добровић.³⁵⁴ Идејне измене које су унете у прву концепцију плана детаљно анализира Љиљана Благојевић, успостављајући тезу да Петричићев Предлог из 1957. године представља реинтерпретацију Ле Корбизјеовог *Озареног града*, са истим основним принципима, трансформисаним у складу са "условима реалног социјализма и временском помаку од двадесет година".³⁵⁵ Она приказује како је

³⁵¹ Београд и Сарајево су до 1953. године порасли за око 18%, Скопље за више од 36%, а нови индустријски градови, као Зеница у Босни за чак 56%. Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије*, 243.

³⁵² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије*, 243.

³⁵³ *Ibid.*, 244-245.

³⁵⁴ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 154.

³⁵⁵ *Ibid.*, 148.

Петричић своју каријеру управо и започео радом на Ле Корбизјеовом великом урбанистичком пројекту *Плана Париза 37*, у коме је описано да су у реалној ситуацији имплементиране идеје *Озареног града*, везане за функцију становања.³⁵⁶ У свом теоријском раду Петричић такође изводи закључак да се "принципи савременог урбанизма морају заснивати на Ле Корбизјеовим начелима Атинске повеље", разрађујући идеју модерног града.³⁵⁷ На основу ових идеја, Благојевић директно, ставку по ставку, пореди одлике Петричићевог плана са тезама *Озареног града* из 1930. године. Кључна карактеристика плана је доминантна функција становања, док су централне функције померене према приобалној зони, која је остала логична веза између постојећих центара, Београда и Земуна. Становање је организовано кроз јединице насеља са 5.000-10.000 становника, стамбених објеката од 8-12 спратова рапорезаних у форми отвореног блока, са пратећим садржајима. План објеката је формално директно асоцирао на Ле Корбизјеов меандар блок, распоређен у правилном растеру поља димензија 400x400m. Како наводи Благојевић у закључку своје анализе, један аспект критике који је изнео Никола Добровић, погодио је у центар проблема, који је у то време био увелико актуелан у светској критици СИАМ-овог концепта функционалистичког града, а који се односи на превише стриктно раздвајање функција. Иако је дошло до измена плана у складу са критиком, тако да се тежило постизању боље интеграције функција, то је изведено без претходне анализе, тако што је у постојећи план просто враћен манифестациони карактер централне зоне Новог Београда. Међутим, овде се уочава шири проблем унутар архитектонске струке која је од самог почетка била неодлучна по питању начина увођења централних функција у савременом 'социјалистичком граду'. Већ током 1950-их година, постављају се су основне теме које ће се у наредним деценијама изнова уводити у расправу о граду, тако да централне функције варирају од симболичко-репрезентативне улоге, преко микрорејонске интеграције функција унутар сваког блока, па све до стриктног зонирања функционалног града у зеленилу.

Допринос недостатку консензуса о планирању социјалистичког града пружила су стална идејна превирања која су се односила на замишљене (и нестабилне) моделе капиталистичког запада, централистичког (совјетског) истока и позиције сталног реинвентовања југословенског 'трећег пута'. Као што смо приказали, током 1950-их је у Југославији постојао читав низ критичара који су проблем западног капиталистичког модерног града видели у раду Ле Корбизјеа, те тако Владислав Рибникар критикује Ле Корбизјеове 'фабрике за становање', Љубомир Илић критикује његове 'машине за становање', док се у монографији *Стамбена заједница* нашироко објашњава проблематична француска концепција јединице суседства (*l'unité d'habitation*), која је окарактерисана као технократска. Са друге стране, већина архитеката је своје ставове поткрепљивали идејама *Атинске повеље* и Ле Корбизјеовим концептима као сигурним и опробаним формулама, врло често не узимајући у обзир критику ових концепција која је већ увелико била усвојена у свету, посебно након Другог светског рата. Напротив, објашњење које нуди Оливер Минић још 1951. године, јесте да су прогресивна начела *Атинске повеље* на капиталистичком Западу долазила до изражаја само у мањим, изолованим, стамбеним агломерацијама (те су зато неуспешна), док је систематско спровођење у већим размерама било у противречности са друштвеним уређењем капитализма.³⁵⁸ Из тих разлога "тек у условима социјализма може доћи до примене ових начела организације града", која ће у једној социјалистичкој земљи бити чак и садржајно богатија и потпунија.³⁵⁹ Код Минића се ова идеја заснива пре свега на организованој децентрализацији града и на предвиђању широког оквира установа друштвеног карактера које би могле да се прилагођавају *разноликим* и *променљивим* "потребама човека у граду, човека појединца и човека у оквиру заједнице".³⁶⁰ Дакле, проблем

³⁵⁶ Ibid.

³⁵⁷ Ibid.

³⁵⁸ Oliver Minić, "Struktura grada i centri društvenog života", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 150.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Ibid.

модерног града у условима југословенског социјализма, неминовно се сводио на питање разрешења приступа развијању и задовољењу потреба становништва и интеграције централних функција које се не свде само на зоне становања и рада. Овај проблем ће у публикацији *Стамбена заједница* из 1958. године, бити илустрован кроз разматрање да ли поједини примери суседства поседују или не "квалитете правога града".³⁶¹ Градски квалитети су према овој публикацији подразумевали да стан не буде сведен на једну затворену јединицу, већ да у окружењу има продужетке у виду бројних додатних сервиса. Амбијент становања у зеленилу се подразумевао, као и разноликост грађених структура, које ни покоју цену не смеју да буду једноличне и самим тим монотоне. Стамбена заједница је замишљена као целина које има своје акценте, и омогућава "естетски ужитак".³⁶² У том смислу, свака заједница треба да има свој специфичан карактер, нешто по чему се разликује од других заједница, те су понуђене различите могућности: слична архитектура стамбених зграда, или типични материјали, може да има посебну обраду паркова, поштовање климатских специфичности, карактеристично обликовање мобилијара или слично.³⁶³ У овом периоду се уз величину, разматра и димензионисање суседства, које треба да омогући суседске односе тако да буду "на средини између фамилијарне интимности и потпуне отуђености људи који се услед превеликог броја уопште не примећују".³⁶⁴ Такође, релација свакодневних путања треба да буде прилагођена људском мерилу, односно удобној пешачкој доступности. Уз многе параметре које је требало испунити, постављена су два општа циља: први је био да се превазиђе разлика између града и села, а други је подразумевао да стамбена заједница треба да заустави неконтролисано ширење насеља. Коначно, било је потребно објаснити да су стамбене заједнице осмишљене тако да буду "здрава надопуна правих градова и места, а не изоловане ствари којима живот не даје тон повезаности са нечим трајнијим и сталнијим, односно са уређеним насељем као целином".³⁶⁵

Изградња прве стамбене заједнице у Београду

Након доношења Генералног урбанистичког плана Новог Београда који је усвојен 17. јуна 1958. године, Бранко Петричић је започео пројектовање првог и другог стамбеног блока на Новом Београду 1958-1959. године, док је њихова изградња реализована у периоду 1959-1963. године.³⁶⁶ Самоуправљање је у овом периоду већ било окарактерисано као својеврсни експеримент у који улазе југословенска држава и њени грађани, тако да је идеја експеримента била прихваћена у различитим областима друштвеног живота. У складу са таквим приступом, новобеоградски блокови 1 и 2 су названи *експерименталним* блоковима, без много каснијих дискусија о карактеру тог експеримента. За одговор на ово питање послужиће нам опис самог аутора који је изнео у тексту о планирању и изградњи блокова 1 и 2, под називом "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975".³⁶⁷ Описујући општу ситуацију, Петричић објашњава:

Усвајањем овог плана и почетком радова, лева обала постала је највеће концентрисано градилиште стамбене изградње у нашој земљи, лабораторија експерименталног и

³⁶¹ Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 17.

³⁶² Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 24.

³⁶³ Ibid., 29.

³⁶⁴ Ibid., 25.

³⁶⁵ Ibid., 29.

³⁶⁶ Аутор урбанистичког решења је Бранко Петричић, док су аутори архитектонског решења појединачних објеката Бранко Петричић, Тихомир Ивановић и Душан Миленковић. Конструктор је инжењер Бранко Жежељ, а аутори хортикултурног решења су Бранко Петричић и Борислав Бусарчевић.

³⁶⁷ Бранко Петричић, "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975", *Годишњак града Београда* XXII (1975), 219-233.

студијског рада, чија су сазнања из тих година – 1955-60, од пресудног значаја за пројектовање високих стамбених зграда, њихову модерну конструкцију, рационалну изградњу, како за Београд, тако и за целу земљу.³⁶⁸

Управо овај опис приказује главну тему истраживања, која се пре свега односила на конструкцију и системе изградње високих зграда, односно, у овом случају су то биле куле, конципиране као 'вертикалне доминанте' спратности П+13+Пк. Још прецизније, Петричић наводи да је прво експериментално градилиште блокова 1 и 2, организовано како "би се избегла спорост у изградњи станова" и "да би се спровео систем индустријске префабрикације и монтажне изградње".³⁶⁹ Из његових описа закључујемо да се експеримент у случају пројекта блокова 1 и 2 недвосмислено односио на економичност изградње станова и грађевинска решења која би помогла у превазилажењу стамбене кризе у Београду. Када пише о тешкоћама у извођењу стамбених кула, Петричић наводи да за њихову висину није било одговарајућих кранова. Рационализација је постигнута кроз типизацију појединих елемената, скелетну конструкцију од преднапрегнутог бетона, растер је одређен на 4,2 x 4,2 m, као најоптималнији. Значајну улогу у пројекту имао је оригинални конструктивни систем инжењера Бранка Жежеља, који је према захтевима пројекта морао да пронађе решење које је економичније у односу на традиционални систем грађења, и поред недовољно испитаног земљишта, рационализације у погледу коришћења енергије, без крупне механизације и монтажних кранова. Дакле, када се говори о пионирском подухвату изградње блокова 1 и 2, акценат је на увођењу префабрикације и модерних грађевинских система у процес изградње. Посматрано из угла архитектонског пројектовања, такође се размишљало о исплативости решења, узимајући у обзир најефикаснију позицију степеништа (у центру тракта код подужних објеката), употребу финално обрађених елемената, елиминисање мокрог поступка изградње и продужавање сезоне грађења.

Поред важности инжењерско-грађевинског подухвата, у опису пројектовања блокова 1 и 2, Бранко Петричић је нагласио специфично урбанистичко решење. У складу са ГУП-ом Новог Београда из 1958. године, конципиране су и разрађене урбанистичке јединице – *стамбене заједнице*. Направљено је неколико десетина варијанти – модела, где су испитани "односи детаљних намена, расподеле површина, габарити зграда, однос дужина-висина, а нарочито распоред и међусобни односи зграда, с обзиром на функционалне захтеве".³⁷⁰ Функционални захтеви су се односили на орјентацију, заштићеност од буке и ветра и компоновање планова и маса са ликовним усаглашавањем целе композиције. Из овог Петричићевог описа јасно је да се разматрање стамбене заједнице пре свега односило на моделе формалног обликовања у односу на природне параметре и општи визуелни утисак. То се надовезивало на његове предлоге схема стамбених блокова у оквиру ГУП-а Новог Београда, које су такође формално вариране геометријски распоред неколико типова зграда (реинтерпретација меандра) распоређених у форми отвореног блока, у зеленој парковској површини (сл. 1.11). Различите ликовне композиције блокова Петричић је постигао употребом основних елемената, који су у конкретном случају блокова 1 и 2 били: 1) виши стамбени објекти, куле П+13+Пк, као 'вертикалне доминанте'; 2) стамбени објекти средње висине П+8+Пк (дужине 63 m и 83 m), као 'главни ликовни елемент'; 3) објекти за остале намене (вртић, школа, сервис и сл.), висине П+1, као 'подвлачећи ликовни елемент'. Иако је Петричићев циљ био да на овај начин разбије монотонију и типизацију на овом великом простору, његово решење није наишло на позитивне критике, већ је истакнута процена да није постигнуто композиционо јединство и да архитектонско решење блока није достигло

³⁶⁸ Ibid.

³⁶⁹ Бранко Петричић, "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975", *Годишњак града Београда* XXII (1975), 226.

³⁷⁰ Ibid., 222.

намеравану прочишћеност облика.³⁷¹ Дакле, и поред свих теоријских разматрања о специфичностима самоуправног социјалистичког урбанизма која су се развила до краја 1950-их година, урбанистички пројекат експерименталних бликова 1 и 2, као и његова критика, односили су се претежно на обликовање и формалне одлике архитектуре. Несклад између идеолошке прокламације и остварења, утицао је и на касније разумевање идеје самоуправног урбанизма. Коначно, урбанистичко решење блокова 1 и 2 се задржало на карактеристикама преузетим из Генералног урбанистичког плана, тако да је за полазну величину урбанистичких јединица узето поље величине 400 x 400 m, у чијем оквиру је предвиђено 5.000-10.000 становника (блок 1 је пројектован за 6.552, док је блок 2 пројектован за 5.873 становника), са основним пратећим објектима. Преостале карактеристике (број становника по стану, нето густина насељености, нето густина изграђености, корисна стамбена површина и сл.), су прилагођене предвиђеним нормативима, без неког детаљнијег упуштања у процену додатних функција, анализу потреба становништва, или укључивање локалне заједнице у процес пројектовања. У том смислу је Кардељева теза да је за једну социјалистичку земљу од пресудног значаја развој услужних активности и сервиса који помажу породици,³⁷² остала празно слово на папиру. Дакле, истовремено са Кардељевим потенцирањем значаја увођења *стамбене заједнице*, у центру престонице је прва таква јединица експериментално изведена, само што је главни експеримент био грађевинско-економске природе, а не друштвено-организационе. Поред тога, тема архитектонског обликовања се односила на формалне карактеристике модерног покрета, док је урбанистичко решење остало на нивоу задовољења норматива.

Посматрано са становишта стриктног урбанистичког зонирања уведеног ГУП-ом Новог Београда, експериментални блокови 1 и 2 су пројектовани као чисто стамбена зона у зеленилу, која садржи само основне пратеће објекте – школу и вртић. Урбанистичко решење је укључивало детаљан план хортикултуре, различито третирање зелених површина са игралиштима, као и решење саобраћаја. Са друге стране, Петричићево урбанистичко решење није укључивало централне функције и сервисе унутар стамбеног блока, нити је разматрано увођење услужних или занатских радњи у приземљима стамбених објеката. Предвиђено је да све те додатне функције буду смештене у један објекат центра заједнице, који би опслуживао оба блока. Локација за објекат центра је одређена на углу блока 1, тако што је дијагонално засечен део квадратног блока, чиме је формирана издвојена троугаона парцела (сл. 1. 12). Управо на овом конкретном примеру је уочљив приговор Николе Добровића који се односи на пренаглашено раздвајање функција у ГУП-у Новог Београда, које води недостатку интегрисаности различитих "градотворних намена", као што су културне, рекреативне, управне, пословне и сл. Проблем недостатка интеграције функција у контексту идеја *Атинске повеље* је у свету увелико дискутован, тако да су већ и унутар самог СИАМ-а, на деветој конференцији 1953. године, оспорени неки од њених основних принципа.³⁷³ На десетој конференцији СИАМ-а која се одржавала 1956. године у Дубровнику, коначно се издвојила нова струја, предвођена Групом X (Team X), која је настојала да, уместо предлога алтернативног скупа идеја у односу на критиковане категорије *Атинске повеље*: становање, рад, одмор и саобраћај, пронађе нове принципе урбаног развоја и да утврди јединицу изнад породичне ћелије.³⁷⁴ У складу са критиком *Атинске повеље*, Добровић је у својој анализи новобеоградског плана истакао да се "одговарајућа намена Новог Београда може [...] добити

³⁷¹ Како приказује Љиљана Благојевић, Оливер Минић је пружио строгу критику овог пројекта. Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам*, 159.

³⁷² Edvard Kardelj, "O nekim problemima stanbene zajednice", u: Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 4.

³⁷³ Нова генерација СИАМ-а, коју су предводили архитектонски брачни пар Алисон и Питер Смитсон, као и Алдо ван Ајк, оспорила је на деветом конгресу четири функционалистичке категорије Атинске повеље: становање, одмор, рад и саобраћај. Kenet Frempton, *Moderna arhitektura: kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 271.

³⁷⁴ Kenet Frempton, *Moderna arhitektura: kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 271.

само умешном интеграцијом свих потреба [...] које су већ сагледљиве како за ближу тако и за даљу будућност".³⁷⁵ Слично као Оливер Минић неколико година раније у свом осврту на центре друштвеног живота,³⁷⁶ Добровић овде износи тезу према којој се развој града мора разматрати кроз сагледавање и разумевање *потреба* појединца, односно заједнице. Тако се отвара шире питање сврховитости архитектуре и њеног односа према друштвеним нормама, које превазилази функционалистичке идеје модерниста. Функционализам у архитектури (од Адолфа Лоса, преко *Нове објективности* до Ле Корбизјеа), критикован је крајем 1950-их и почетком 1960-их као крут идејни систем, чије је апсолутно одбацивање стила – постало само по себи стил.³⁷⁷ Како објашњава Теодор Адорно, показало се да је проблем функционализма био у његовом рационалном карактеру, који је подразумевао генерализацију човека са непроменљивом физичком природом. Услед чињенице да је архитектура *аутономна* и *сврховита*, она не може једноставно да негира људе онакве какви јесу, док са друге стране, она то мора да ради, управо да би остала аутономна. У том смислу, Адорно разуме Ле Корбизјеову неопходност да осмисли прототип човека, зато што "архитектура која је вредна човека, мора да замишља људе бољим него што јесу", али истовремено објашњава да сваки човек, независно од особина и ограничења свог карактера, има право на испуњење својих потреба, јер када се не размотре субјективне жеље услед објективних потреба, долази до развијања опресивног система.³⁷⁸ Слична противречност постоји у планирању града, где се архитектонска питања сукобљавају са друштвеним, тако да урбано планирање у својој сржи захтева разумевање друштвеног окружења (које је према Адорну битније и од практичних планерских принципа и техника). Како Адорно закључује, дијалектичко разрешење ове противречности се односи на питање постојања (или непостојања) *колективног друштвеног субјекта*, који представља основну тему планирања града.³⁷⁹ Промена односа према потребама и интересима заједнице у контексту развоја тржишне културе 1960-их година у Југославији, појављује се истовремено са увођењем *месне заједнице*, као нове друштвене концепције. Дакле, у овом периоду се у Југославији јавља противречност услед друштвено-економских промена које су настале увођењем тржишне културе, и архитектонских изазова у успостављању односа према интеграцији функција. Постојала је могућност да управо овај сукоб буде разрешен путем једног новог концепта – месне заједнице.

³⁷⁵ Nikola Dobrović, "Novi Beograd kao gradotvorački poduhvat: njegov lik i simbolika iz perspektive 1957 godine", *Tehnika* 10 (Beograd, 1957), 1602.

³⁷⁶ Oliver Minić, "Struktura grada i centri društvenog života", *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951), 150.

³⁷⁷ Овај познати закључак образложио је немачки филозоф који се бавио друштвеном теоријом, као и теоријом музике, Теодор Адорно: Theodor W. Adorno, "Functionalism Today" (1965), u: Neil Leach (ed.), *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory* (London and New York: Routledge, 1997), 8.

³⁷⁸ Ibid., 14.

³⁷⁹ Ibid., 16.

II ДЕО

2.1. Месна заједница у југословенском самоуправљању

Специфичности развоја југословенског самоуправљања почетком 1960-их година

Почетак седме деценије двадесетог века Југославији је обележио привредно-социјални и културни преображај, окарактерисан као "привредно чудо".¹ У оквиру великих југословенских државних изложби, које су представљене у претходном поглављу, широј друштвеној јавности је представљена идеја потрошачког друштва. Према истраживању Радине Вучетић, пресудан утицај на развој потрошачког друштва у Југославији имао је амерички конзумеризам, чије карактеристике она детаљно објашњава у својој књизи *Кока-кола социјализам* (2012).² У књизи се полази од тезе да су жеље појединаца у другој половини двадесетог века широм Европе биле диктиране пре свега америчким концептом потрошачког друштва и америчким системом политичких вредности капитализма.³ Међутим, у науци не постоји консензус о томе да ли би се уопште могло рећи да су социјалистичке земље биле потрошачки оријентисане.⁴ У том контексту, Југославија је, скупа са осталим источно-европским земљама, била део истраживања кроз упоредну анализу са богатим капиталистичким земљама Западне Европе. Проучавање конзумеризма у земљама социјалистичког уређења указује да однос према потрошњи, за разлику од западног, није подразумевао квалитет, добру снабдевеност и широк избор робе, већ је био обележен чекањем у редовима, сталним несташицама робе и путовањем у суседне земље зарад набављања жељених производа.⁵ Ипак, упркос томе што се југословенска јавност декларативно противила 'американизацији' чиме се сврставала уз источно-европске суседе, постојало је уочљиво настојање да се уведу популарни видови забаве (редовни одласци у биоскопе, рокенрол и џез плоче и сл.) и да се грађанима обезбеди роба широке потрошње која је пратила савремене потрошачке трендове у западном свету (у моди су биле фармерке, као и фарбање косе у плаво, док је од популарних брендова иконички статус стекла кока-кола). Иако је са једне стране постојао несклад између понуде и потражње, који је довео до тога да општа одредница југословенске потрошачке културе постане путовање у Трст,⁶ са друге стране, Вучетић наводи да су у главном граду Југославије били доступни луксузни производи из света, као и да је постојала могућност куповине преко каталога, која није била могућа ни у једној другој земљи 'иза гвоздене завесе'.⁷ Поред тога, већ почетком 1960-их година је на Београдски аеродром сваког петка слетала велика америчка компанија Пан Америкен, што је југословенима пружало могућност одласка на далеке дестинације.⁸

¹ Холм Зундхаусен ову деценију описује као привредно-социјални и културни преображај који је довео од успеха до кризе, док га Мари-Жанин Чалић назива привредним чудом. Види: Холм Зундхаусен, *Историја Србије*, 387; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 273. Такође, Игор Дуда у свом истраживању једно поглавље назива Југословенско привредно чудо. Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 43-49.

² Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 350-365.

³ Овде се пре свега ослања на радове америчког историчара Питера Стернса. Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 351.

⁴ Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 57.

⁵ Радина Вучетић наводи истраживања хрватског историчара Игора Дуде и америчке антрополошкиње Кетрин Вердери, види: Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 352. Такође, Игор Дуда наводи неколико аутора окупљених у оквиру америчко-британског зборника *Конзумирање и свет робе* (превод: аутор): John Brewer, Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London, New York: Routledge, 1993), види у: Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 57-58.

⁶ Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 69-70.

⁷ У продавници "Фонтана" у Кнез Михаиловој улици могле су да се купе луксузна пића, цигарете и друга луксузна америчка роба. Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 354-355.

⁸ Ibid., 355.

У оквиру формирања идеје о свакодневном животу у југословенској потрошачкој култури, значајно место је заузела концепција *самопослуге* (југословенски назив за супермаркет). Појава супермаркета у Југославији временски није заостајала за европским увођењем овог тренда – прва самопослуга (додуше, мала верзија) је отворена 1956. године у Иванцу, малом месту северно од Загреба, што је било осам година после прве британске самопослуге, а претходило је отварању првих супермаркета у Аустрији и Италији.⁹ Ипак, пресудан утицај на интересовање шире југословенске јавности оставила је америчка изложба одржана на Загребачком велесајму 1957. године, под називом *Самоуслуга САД*.¹⁰ Тада је представљена једна од најспектакуларнијих супермаркет изложби, на којој је учествовало 600 америчких компанија, производи су били доступни прегледању и додиру посетилаца, док су хостесе са колицима пролазиле супермаркетом и пружале све потребне информације.¹¹ Исте године, на седници радничког савета 15. јула, радни колектив трговинског предузећа "Врачар" (истоимене општине у центру Београда) је донео одлуку да се отвори продавница са самопослуживањем.¹² Ипак, коначна одлука је била да се уместо скромне продавнице са самопослуживањем, комплетан супермаркет изложен у америчком павиљону на Загребачком велесајму откупи и пренесе у Београд. Тако је годину дана касније, 28. априла 1958. године, свечано отворена прва самопослуга у Београду на Цветном тргу, описана као "скок у будућност".¹³ Према пројекту архитекте Слободана Јањића, постојећа пијачна зграда је преуређена и адаптирана у самопослугу величине 600 квадратних метара.¹⁴ Опрема ове велике самопослуге између осталог је подразумевала петнаест метара фрижидер-витрина за излагање и продају свежег меса, као и око седамнаест метара за смрзнуту храну; десет метара витрина за продају воћа и поврћа изнад којих су постављена огледала, са прскањем и хлађењем водом; касе са покретним тракама, опрему за излагање и продају разноврсних производа, корпе, колици и бројне друге новитете.¹⁵ Како би нова опрема била прикладно инсталирана, из Америке су дошла двојица експерата за изградњу и дизајнирање супермаркета, док је новоименовани директор самопослуге послат на обуку у Италију, да би се упознао са технологијом рада.¹⁶ Куповина у самопослузи је у наредним годинама постизала све већу популарност, пружајући корисницима неколико значајних новина, пре свега могућност веће слободе избора, а затим и уштеду у времену и новцу, која је била важна у контексту женске еманципације, скраћујући време проведено у куповини, зато што су се разноврсни производи налазили на једном месту, већ припремљени за употребу.¹⁷ Поводом десетогодишњице отварања прве самопослуге на Цветном тргу, издата је брошура у којој је наведено да је предузеће "Врачар" током протекле деценије отворио 25 таквих продавница,

⁹ Подаци о години када је отворена ова самопослуга се разликују, док Игор Дуда наводи да је отворена 1954. године, види у: Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 51; Радина Вучетић и ауторски пар Зринка Миљан и Јосип Михаљевић (чији чланак има за предмет истраживања упрато самопослугу у Иванцу) наводе да је отворена 1956. године, види у: Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 366; Zrinka Miljan i Josip Mihaljević, "Ivanec kao eksperimentalna lokacija jugoslavenske samoposlužne trgovine", *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 48 (Zagreb, 2016): 353-385.

¹⁰ Како наводи Радина Вучетић, Амерички павиљон је био присутан на Загребачком велесајму сваке године почев од 1955. Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam* (Београд: Službeni glasnik, 2012), 360.

¹¹ Ibid., 368.

¹² *Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*, Београд 1968, непагинирано.

¹³ *Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*, Београд 1968, непагинирано.

¹⁴ S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX I XX veka*, Том I, Архитектура, Одредница Цветни трг (Београд: Beogradska knjiga, 2005).

¹⁵ *Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*, Београд 1968, 4.

¹⁶ D. Bisenić, "Prvoborci Jugoslavenske supermarket revolucije. Ekspanzija počela sa beogradskog Cvetnog trga. Zaveštanje Milorada Jovanovića", *Danas* 18. Dec. 2009. Web. 7. 7. 2019.

http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/ekspanzija_pocela_sa_beogradskog_cvetnog_trga.26.html?news_id=179561

¹⁷ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 371.

од којих је петнаест приказано на мапи Београда (сл. 2.1).¹⁸ Као што се може уочити на мапи, самопослуге нису биле претежно лоциране у центру града, већ дисперзно, равномерно у удаљеним и новим градским насељима. Ова тенденција је већ почетком 1960-их година добила свој формални облик, тако што су самопослуге планиране у оквиру сваког објекта центра насеља, односно, центра месне заједнице.

Упоредо са развојем модела самопослуживања у практичним околностима потрошачке свакодневице у Југославији, Едвард Кардељ је у теоријском контексту самоуправљања увелико развијао идеју *савета потрошача*. Још од увођења комуналне реформе 1955. године, Кардељ је инсистирао да је комуна истовремено заједница произвођача и заједница потрошача и да се једно не може посматрати без другог.¹⁹ У том контексту је сматрао да стамбена заједница треба постепено да постане једна врста савета потрошача.²⁰ Тако се развијала извесна *конзумеризација* друштвеног дискурса, као један облик супстрата политичком конзумеризму. Као што је демократија у југословенском социјализму представљена кроз слободу избора, самопослуга је била симулација слободе избора. Идеја је била да се уз развој "друштвене социјалистичке трговинске мреже" не ствара засебна потрошачка задруга (која има особине приватне својине), већ да трговинска предузећа са потрошачким саветом функционишу као "тип друштвене својине, којим управљају раднички савет и потрошачки савет, сваки у оквиру својих права".²¹ У даљем објашњењу Кардељ наводи да форме односа могу бити сличне као у потрошачкој задрузи, тако да потрошачки савети не треба да постоје само као нека општа контрола над радом трговинске мреже, већ је циљ да потрошачи кроз њих имају и одређену материјалну корист из добити трговине (рабат), тако да буду стимулирани на стално развијање трговинске мреже.²² Био је очекиван развој велике трговинске мреже којом ће управљати раднички савети предузећа, слично као што се догодило у случају "Врачара". Дакле, насупротив схватању да се потрошачка култура појавила у Југославији независно од воље Комунистичке партије, већ услед некакве унутрашње логике развоја југословенског система привреде,²³ ипак је на њено формирање пресудан утицај имало државно руководство. У том контексту, једна од најзначајнијих личности југословенске економске теорије, Бранко Хорват, описао је југословенску економију после рата кроз "традицију промена", у којој се тежило раскиду свих веза са прошлешћу и константним мењањем организације, институција и политике.²⁴ Како сажето објашњава, "пре него што би књига изашла из штампе, систем би се већ изменио".²⁵ Према Хорвату, после 1960. године се успоставља стручни кадар у области економије (који је образовање добио у првим економским факултетима основаним након рата) и обликује се једна специфично југословенска теорија економске политике. Након послератне централизације, 1951. године влада је растурила апарат централног планирања са министарствима и дирекцијама које су коначно укинуте наредне године. Од тада се развија такозвани Нови привредни систем који је конципиран је као привремен, усмерен је према

¹⁸ *Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*, Београд 1968, непагинирано.

¹⁹ Кардељ говори о *заједници потрошача* у свом Експозеу на седници Савезне народне скупштине, одржаној 16. јуна 1955. године, поводом Општег закона о уређењу општина и срезова, који је тога дана усвојен на седници Савезног већа. Kardelj, *O komuni*, 242.

²⁰ У дискусији на седници Савезне народне скупштине, 26. фебруара 1957. године, где су разматрани принципи стамбеног законодавства и усвојена Резолуција о основним принципима стамбеног законодавства. Kardelj, *O komuni*, 268.

²¹ Из дискусије на Годишњој скупштини СКГ, одржаној у Загребу, 17. маја 1957. године. Kardelj, *O komuni*, 279.

²² Ibid.

²³ D. Bisenić, "Prvorborci Jugoslovenske supermarket revolucije. Ekspanzija počela sa beogradskog Cvetnog trga. Zaveštanje Milorada Jovanovića", *Danas* 18. Dec. 2009. Web. 7. 7. 2019.

http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/ekspanzija_pocela_sa_beogradskog_cvetnog_trga.26.html?news_id=179561

²⁴ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Београд: Институт економских наука, 1970), 6.

²⁵ Ibid., 7.

децентрализацији, и трајао је до 1960. године.²⁶ Хорват описује да су за овај период биле карактеристичне економске дискусије које су се односиле на однос између тржишта и планирања. Он сам је био активни учесник тих дискусија, истичући у својим радовима становиште да "ранија супротност између тржишта и планирања није ништа друго него идеолошка заблуда. Тржиште је само један – и то веома ефикасан – инструмент друштвеног планирања".²⁷ Иако је његов став најпре критикован, зато што се сматрало да инсистирање на тржишној економији одражава утицај западне теорије слободног такмичења, већина идеја које су разрађене 1958. године су у наредним деценијама усвојене и прихваћено је да не нарушавају суштину социјалистичког система.²⁸ Хорватове идеје о економском развоју тржишта у социјализму имале су одјек у контексту привредне реформе почетком 1960-их. Политичке, економске и уставне реформе у периоду од 1958-1963. године ослањале су се на идеје о југословенској варијацији социјализма, која се заснивала на друштвеној својини, самоуправљању у привреди и одсуству експлоатације.²⁹ Реформе које су донете 1961. године биле су, према Хорвату, слабо припремљене, недоследне и лоше спроведене, што је довело до рецесије, и изазвало ставове конзервативних политичара и економиста да је боље поново увести централно планирање. Привредна реформа је стога поново спроведена 1964-1965. године, како би се решили нагомилани економски проблеми, сумирани кроз један главни циљ "да се изгради модел социјалистичког система развијене земље, који ће бити способан да издржи конкуренцију других развијених земаља без непрестаног турства државног апарата".³⁰ Наведени циљ је требало да буде постигнут процесом *четири Д*: децентрализација, децентрализација, деполитизација и демократизација.

Концептуализација месне заједнице

Реформа привреде, која је обележила почетак 1960-их година у Југославији, утицала је на преиспитивање организације постојећих институција, међу којима је била и недавно установљена стамбена заједница. Кардељ је већ на самом почетку концептуализације стамбене заједнице нагласио да "ни само име 'стамбена заједница' није можда најсрећније", пре свега зато што не одговара друштвеној суштини и функцији која се не односи на удружење станара ради управљања становима и решавања стамбених проблема.³¹ Насупрот томе, иако не сасвим очигледно – задаци стамбене заједнице били су много више везани за организацију привреде. Ова тема је јасно формулисана на годишњој скупштини Сталне конференције градова у Југославији, 13. маја 1960. године у Бања Луци, у оквиру расправе о проблемима услужних делатности у градовима. Кардељ је у свом излагању као централни проблем за целокупан развој југословенске привреде истакао проблем услужних делатности. Он наводи да је у Југославији уочљив недостатак јасне привредне и технолошке концепције у домену услужних делатности и занатства. У тим областима су технологија производње и приватна својина биле и даље 'ситно-сопственички конзервативне', односно, још увек нису доживеле социјалистичку трансформацију организације производње нити својинских односа. Иако приватно занатство и лични рад сопственим средствима, како Кардељ наводи, треба да остану признати у привредном систему Југославије, потребно је разматрати будућност модерне производње услуга која би се угледала на већ извршену трансформацију

²⁶ Ibid., 14-15.

²⁷ Ibid., 19.

²⁸ Ibid., 19-20.

²⁹ Ibid., 20.

³⁰ Цитат је преузет из: Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika jugoslavije*, 24. Оригинал у: R. Vičanić, "Economics of Socialism in a Developed Country", *Foreign Affairs* (1966), 643.

³¹ Преузето из дискусије на Годишњој скупштини Сталне конференције градова, одржане у Загребу 17. маја 1957. године. Kardelj, *O komuni*, 276.

пољопривреде, и истраживати различите прелазне облике од личног ка удруженом раду.³² У том контексту очекивало се од комуна да пружају олакшице и подстичу стварање индустријских сервиса, који би не само побољшали стање у области услужних делатности, већ и запослили нову радну снагу.³³ У рефератима на скупштини СКГЈ изнето је мишљење да сервиси треба да послују на бази економске рентабилности, а не на основу субвенција и донација, које би свакако постојале као друштвена подршка (у виду ослобађања појединих сервиса од давања доприноса). Кључну улогу је у том смислу требало да има стамбена заједница. Кардељ је у свом излагању истакао две области рада у домену стамбених заједница, од којих се прва односи на сервисе који директно допуњавају породични живот (јаслице, вртићи, физкултурни и забавни објекти, перионице, друштвена исхрана и сл.), док се друго подручје рада односи на делатности које су организоване као класично привредно пословање (веће радионице и сервиси где раде стално запослени радници).³⁴ Он даље наводи да прва област рада треба да послује са економском рачуницом, али нема потребе да буде оптерећена друштвеним доприносима заједници, док друга област треба да функционише под истим условима као и сва остала привредна предузећа. У том контексту, Кардељ је сматрао да ће стамбене заједнице у будућности тежити да све више организују ову другу групу сервиса, услед све мање потребе за самопомоћи, а све веће потребе за модерним сервисима. У закључним коментарима излагања, Кардељ наводи да организација стамбене заједнице треба да резултира ефикасном мрежом услужних сервиса, која би била постигнута пре свега кроз развијање личне иницијативе, ангажујући уз то средства комуне, предузећа и самих грађана.

Расправа о привредним аспектима стамбене заједнице, допринела је да већ на наредној годишњој скупштини Сталне конференције градова Југославије одржаној у Нишу, 1. новембра 1961. године, дође до промене назива, и тада се по први пут уместо о *стамбеној* говори о *месној* заједници. У оквиру преиспитивања различитих аспеката привредног система комуне, Кардељ отвара тему месних заједница. Месне заједнице, дотадашње стамбене и сеоске заједнице, имају три функције: "прво, месна заједница је јединица урбанистичког плана, друго, она је јединица и облик самоуправљања у комуни и, треће, она је носилац проширене материјално-техничке базе за свакодневни живот породице, односно појединца".³⁵ Из наведене дефиниције Кардељ закључује да месна заједница није само ствар грађана и њихових средстава (иако та средства представљају материјалну основу месне заједнице), већ и комуне и њених средстава и предузећа и установа и њихових средстава (фондови заједничке потрошње). Дакле, променом назива је наглашено да месна заједница има много шире задатке од бављења стамбеним фондом, који пре свега подразумевају материјално умрежавање са средствима комуне и радних организација на подручју те месне заједнице. Форма умрежавања није била дефинисана законом федерације или републике, већ је била замишљена као резултат унутрашње политике комуне и њених специфичних потреба и околности. Деловале су истовремено две врсте тежњи, са једне стране су се одвијали дезинтегришући процеси у федерацији, док се са друге стране одвијало повезивање унутар комуна. Из центра државе је подржана слобода одлучивања у комунама, али је истовремено донета одлука о укидању срезова. У контексту управљања, Едвар Кардељ је у свом излагању шире разматрао актуелне проблеме у комуни, као и смернице у ком правцу треба да се креће њихово решавање, почевши од преиспитивања улоге народног одбора у оквиру комуне. Према његовом објашњењу "комуна је живи организам, а не просто орган власти", тако да се њена улога не сме огледати у праву народног одбора да командује (управља), већ да повезује

³² "Praksa je, međutim, pokazala da se tu rezultati mogu postići pre svega krupnim poljoprivrednim gazdinstvima i takvim povezivanjem seljaka sa društvenim proizvodnim sredstvima koja obezbeđuju veću produktivnost rada, čime se stvaraju ekonomski uslovi i podsticaj za razvoj socijalističkih odnosa u sadašnjem selu". Kardelj, *O komuni*, 285.

³³ Kardelj, *O komuni*, 287.

³⁴ Ibid., 291.

³⁵ Kardelj, *O komuni*, 308.

интересе свих самоуправних организација, не мешајући се у пословање предузећа.³⁶ Такође, народни одбор је и даље схваћен као водећа институција у комуни, чија улога координатора мора да има кључно место у планирању комуне. Кардељ указује да постоје примери где "се у народним одборима на папиру нацртају будуће фабрике и разне установе, док се о финансијским показатељима развоја производних снага" не води довољно рачуна, већ се ослања на средства добијена "са стране".³⁷ У том контексту је наглашено да план комуне мора да буде конкретан програм привредне изградње, а не прост збир пројеката. Кардељ затим разматра изворе материјалних прихода комуне, преиспитујући отварање самосталних фондова, поред буџета, затим питање висине доприноса и такси – у чијем одређивању комуна и република треба да добију већа овлашћења. Један од главних проблема у пракси и даље је био неравномеран развој комуна, који Кардељ сматра да треба решавати кроз измене у привредном систему. Он као механизам предлаже да се допринос из личног дохотка уплаћује на месту становања, а не на месту рада. Поред тога, други могући механизам би подразумевао промену улоге пореза на промет који би могао да се убира у трговини, а не у производним организацијама, и у томе би са одређеним процентом учествовала и комуна.

Резултат институционалних промена добио је своју законску форму у Уставу из 1963. године, где је представљена дефиниција *месне заједнице*, као самоуправне заједнице грађана сеоских и градских насеља, у којој "грађани непосредно остварују самоуправљање у области делатности које служе непосредном задовољавању потреба радних људи и њихових породица".³⁸ Према Уставу, дефинисана су четири облика друштвено-политичких заједница: општина, срез, социјалистичка република и федерација. Општина је у овој хијерархији представљала комуно, што је подразумевало да се у њој усклађују "појединачни и заједнички интереси са општим интересима" (имплицитно подразумева да се општи интереси односе на републике и федерацију), као и да се остварује "што непосредније друштвено самоуправљање".³⁹ Срез је дефинисан само кроз три члана Устава и његове надлежности су биле врло ограничене. Срезови су се образовали за вршење послове од заједничког интереса за две или више општина, док је Републичким уставом могло да буде одређено да у републици постоје само општине. Федерација и република могу да утврђују права и дужности среза, начин финансирања се утврђивао републичким законом, док су општине такође могле да повере срезу одређене послове од њиховог заједничког интереса. Улога среза у Уставу је била толико умањена да не чуди што су срезови у наредним годинама убрзано укидани, тако да их до 1967. године више није било.⁴⁰ Иако је уочљиво да је овај процес компромитово систем децентрализације, тиме што су центри постале федеративне јединице (републике) које су добиле могућност укидања кључног члана у систему самоуправних заједница, процес укидања срезова је представљен као јачање комуналног уређења. Општина је постала значајнија и ефикаснија у пословима руковођења, али је због своје величине била све мање самоуправна (општина је све више расла, тако да је просечан број становника у општини до 1967. године, скоро достигао величину среза на почетку тог процеса).⁴¹ У том контексту је месна заједница требало да преузме главну улогу у остваривању самоуправљања. Међутим, било је аутора који су већ у почетку били скептични поводом неког значајнијег доприноса месне заједнице самоуправљању. Један од еминентних југословенских правника Еуген Пусић, сматрао је да су делатности месних заједница сувише ограничене да би биле посебно привлачне грађанима, док у модерним градским условима

³⁶ Ibid., 295.

³⁷ Ibid., 297.

³⁸ Устав СФРЈ 1963, Члан 104.

³⁹ Устав СФРЈ 1963, Члан 96.

⁴⁰ Податак у: Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 112.

⁴¹ Како приказује Бранко Хорват, просечан број становника је у срезу био 48.000 у 1952. години, док је просечан број становника у општини био 40.000 у 1967. години. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 112.

територијална блискост сама по себи не ствара нарочито активне друштвене везе.⁴² Управо овај приговор је био тема истраживања социолога и архитеката који су се бавили остварењем месне заједнице – на који начин осмислити просторну и функционалну целину месне заједнице, и остварити оптималну блискост становништва, која би подстакла самоуправне друштвене односе. Међутим, како је крајем 1960-их закључио Хорват, постепено је дошло до тога да се "ревидирају романтична гледишта о заједницама без сукоба – месним или другим", док су наде биле "уперене у правцу једног безличног тржишног механизма".⁴³ У том периоду су предузећа стекла велику меру самосталности и прешла су општинске границе, док су комуналне банке (које су постојале у периоду 1948-1964. године) постале комерцијалне банке. Дакле, концепција месне заједнице која се развијала током 1960-их, била је под значајним утицајем околности развоја тржишне привреде, али је коначни циљ подразумевао идеализовану слику месне заједнице као територијалне јединице и колективне институције у којој ће бити достигнути самоуправни међуљудски односи. Управо се овде поставља питање на који начин су у тој слици учествовале урбанистичке идеје о социјалистичком граду и до које мере су југословенски архитекти истовремено били инспирисани и утицали на формирање идеализоване слике месне заједнице.

Месна заједница као територијална јединица урбанистичког плана

Индустријска производња у Југославији, у периоду између 1947. и 1965. године, увећана је више од шест пута.⁴⁴ Паралелно са индустријализацијом расла је и урбанизација градова, више него и у једној европској држави, тако да је Београд до краја седме деценије прешао границу од милион становника.⁴⁵ Овако убрзана урбанизација изазвала је константан недостатак станова, тако да је 1961. године у Београду у просеку на једну собу долазило 2,5 лица, и то не рачунајући нерегистроване подзакупце које статистика није забележила.⁴⁶ Такође, истовремено са изградњом планираних стамбених насеља, још већом брзином је расла нелегална изградња у предграђима градова, што је водило непожељним последицама ширења града. Када је постало уочљиво да град неконтролисано расте и да Генерални урбанистички план из 1950. године не пружа довољно детаљне податке и смернице за његово регулисање, делатност Урбанистичког завода је од почетка 1959. године усмерена на израду регулационих урбанистичких планова, који су разрађивани у размери 1:2.500 (или 1:5.000) према територијалним целинама одређеним административном поделом на девет београдских општина.⁴⁷ Регулациони планови су били основ за израду детаљних урбанистичких планова, за мање целине, или су директно служили за издавање урбанистичких услова за изградњу. Истовремено је било истакнуто да ови планови не треба да наводе развоју концепције "општинског урбанизма", односно да делови регулационог плана разрађени по општинама, не могу бити регулациони планови општина издвојени "од целине урбаног организма Београда".⁴⁸ Ипак, идеја да ће регулациони планови бити повезани и да ће се развијати у међусобном садејству, остала је само напомена уз планове, која у пракси није добила адекватан приступ. Изради регулационих планова претходиле су Оријентационе смернице за израду регулационог плана града Београда, које су биле резултат

⁴² Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 112.

⁴³ Ibid., 113.

⁴⁴ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 254.

⁴⁵ Податак се односи на 1969. годину. Ibid., 257.

⁴⁶ Ibid., 259.

⁴⁷ "Паралелно са тим, урађени су и планови за 16 приградских насеља у којима се укупан број становника од 1953. до 1961. године увећао чак 1,6 пута, због наглог насељавања из унутрашњости". Жаклина Глигорјевић, Ана Граовац (ур.), *70 година Урбанистичког завода Београда, књига II: планови*, (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018), 20.

⁴⁸ Andrija Mendelson, "Uloga i značaj regulacionih planova u razradi Generalnog plana Beograda", *Arhitektura urbanizam* 41-42 (1966), 35.

рада групе стручњака Урбанистичког завода. Поред смерница, на иницијативу Урбанистичког завода, у организацији Савезног завода за урбанизам, одржан је симпозијум 1962. године, на тему *Стамбена заједница као предмет просторног планирања*. Ово је последњи скуп на коме се још увек говорило у терминима стамбене заједнице, која је недуго потом преименована у месну заједницу. Основна идеја изнета на симпозијуму, као и у смерницама, била је да "у просторној организацији стамбене зоне стамбена заједница представља основну животну ћелију".⁴⁹ Сама идеја ћелије подразумевала је да се стамбена заједница не може посматрати самостално, као изолована јединица, већ као део организма стамбене зоне, односно града у целини. Још је значајније наглашено да стамбена заједница не сме да представља само територијалну јединицу урбанистичког плана, већ као облик самоуправљања грађана, подразумева задовољење материјалних, културно-просветних и друштвено-политичких потреба у свакодневном животу њених становника. Дакле, стамбена заједница је према својој дефиницији подразумевала објекте за разне функције и потребе, који поред практичног аспекта, треба да пруже услове за развој друштвеног живота, осећања припадности и међусобне повезаности становника – управо како би стамбена заједница превазишла проблем ограничености свог утицаја у модерним градским условима живота.

На десној обали реке Саве, у старом делу Београда, средином 1960-их се све интензивније развијао програм изградње стамбених насеља и блокова, пре свега на периферним деловима града. У изградњи нових комплекса је било могуће организовати савремену производњу уз примену индустријског начина градње стамбених целина, са релативно ниским трошковима.⁵⁰ На тај начин је масовна стамбена изградња почела од насеља Карабурма (изградња је трајала у девет етапа, од 1956. до 1971. године), и интензивирала се током 1960-их година кроз насеља: Баново брдо (1961-65), Канарево брдо (1964-69), Браће Јерковић (1968-69) и Шумице (1963-67). Крајем деценије се наставио пораст стамбене изградње, у коме се од већих насеља издвајају Коњарник и Миљаковац I, започети 1967. године, и Медаковић, годину дана касније. Тако се у периоду од 1959. до 1968. године може пратити скоро континуирано повећање броја станова:

Табела 1: Број годишње изграђених станова у периоду 1959-1968. године⁵¹

Година изградње	Број станова
1959	4.788
1960	5.108
1961	5.792
1962	7.407
1963	7.512
1964	8.400
1965	6.210
1966	8.295
1967	9.878
1968	10.086

Овакав ритам изградње се наставио и у наредним годинама, тако да се рачуна да је тридесет година након завршетка рата (до 1975. године), било изграђено око 150.000 станова у београдским општинама.⁵² Подаци показују да су према обухвату, величини уложених средстава и површини територије, највећи проценат изградње Београда представљала управо

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Anonim, *Izgradnja i rekonstrukcija Beograda* (Beograd: Direkcija za izgradnju i rekonstrukciju grada, 1969), 3.

⁵¹ Подаци у табели преузети су из: Ibid.

⁵² Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd: 1945-1975, urbanizam arhitektura* (Beograd: Tehnička knjiga, 1978), 29.

стамбена насеља. Што се тиче одговорних институција, Скупштина града Београда је на седници од 24. децембра 1964. године донела решење о оснивању Дирекције за уређивање градског земљишта, која је била правно лице и вршила је послове које јој поверава Скупштина града, скупштине општине и други органи.⁵³ Од почетка 1965. године успостављен је нов режим уређивања, уступања и коришћења грађевинског земљишта, за који је била одговорна Дирекција. Процес је текао тако што је Урбанистички завод, у посебном поступку, израђивао урбанистичке услове и достављао их Дирекцији на употребу и реализацију, која је подразумевала припрему програма уређивања грађевинског земљишта (комуналним објектима и инфраструктуром), имовинско-правних односа, припремне радове на терену (геолошко, гео-механичко и хидролошко испитивање), као и распис и спровођење конкурса за давање грађевинског земљишта на коришћење најповољнијем понуђачу.⁵⁴ Од 25. децембра 1965. године дирекција је преименована у Дирекцију за изградњу и реконструкцију града, која је наредне године припојила још два јавна предузећа.⁵⁵ У оквиру израде урбанистичких пројеката наведених насеља током 1960-их година, као пројектант стамбених зграда, потписивана су најчешће грађевинска предузећа, односно грађевински комбинати. Тек средином наредне деценије истиче се ауторство појединачних архитеката и враћа се фокус на ауторски приступ архитектури, који је у првом периоду самоуправних предузећа био потиснут у други план, како би се истакли колективни резултати самоуправне организације. Ипак, као што ћемо увидети кроз анализу пројеката ових стамбених насеља и њихових приказа у стручној литератури, ауторство у архитектонској пракси Југославије није изгубило на значају ни током иницијалног увођења самоуправљања у архитектонске бирое.

Скоро деценију пре оснивања Дирекције за изградњу и реконструкцију града у Београду, успостављено је посебно јавно предузеће које је било задужено за изградњу објеката на подручју општина Новог Београда. Још у периоду када није било извесно да ли ће Нови Београд имати превасходно управљачку или стамбену функцију, одлуком Народног одбора Београда од 1955. године основана је Управа за изградњу Новог Београда, која је већ наредне године реорганизована у Дирекцију за изградњу Новог Београда.⁵⁶ После неколико измена и допуна решења о оснивању, рад ове дирекције је коначно утврђен 1964. године.⁵⁷ Тако су до 1965. године дефинисане две засебне дирекције. Ипак, насупрот потенцирању децентрализације у политичком дискурсу, поново постаје уочљива тежња ка централизацији управљања градом у инсистуционалном систему. Решењем Скупштине града од 30. јуна 1971. године, донета је одлука о спајању Дирекције за изградњу и реконструкцију града и Дирекције за изградњу Новог Београда у нову установу под називом Дирекција за изградњу

⁵³ У ове органе су спадале разне организације на територијама општина: Вождовац, Врачар, Звездара, Крњача, Палилула, Савски венац, Стари град и Чукарица. Наведено према: "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда", *Службени гласник РС*, број 22 од 9. априла 2010.

⁵⁴ Под условима и на начин предвиђен законским прописима и Одлуком скупштине града о уређивању и давању на коришћење грађевинског земљишта (*Службени лист града Београда*, бр. 25/68). Погледати детаљније у: Anonim, *Izgradnja i rekonstrukcija Beograda* (Beograd: Direkcija za izgradnju i rekonstrukciju grada, 1969), 2.

⁵⁵ Савет за комуналне послове Скупштине града Београда донео је одлуку од 31. марта 1966. године о спајању: Дирекције за изградњу и уређење градских тргова основане 16. октобра 1959. године Дирекције за изградњу јавних објеката основане 20. јануара 1956. године, Дирекције за изградњу и реконструкцију града у Дирекцију за изградњу и реконструкцију града. Види: "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда", *Службени гласник РС*, број 22 од 9. априла 2010.

⁵⁶ 18. и 21. новембра 1955. године основана је Управа за изградњу Новог Београда, док је Решењем Народног одбора среза Београда од 20. јануара 1956. године основана је Дирекција за изградњу Новог Београда. "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда", *Службени гласник РС*, број 22 од 9. априла 2010.

⁵⁷ Скупштина града Београда донела је 24 децембра 1964. године пречишћен текст решења о оснивању Дирекције за изградњу Новог Београда, као установе за изградњу Новог Београда и уређивања градског земљишта за територију општина Нови Београд и Земун. "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда", *Службени гласник РС*, број 22 од 9. априла 2010.

и реконструкцију Београда.⁵⁸ Коначно спајање ових установа, односно њихова централизација, илуструје завршетак једне фазе у развоју града, која је обележена интензивном изградњом стамбених насеља. Ова стамбена насеља која су настајала засебно у старом и новом делу града, имала су бројне заједничке параметре, што је у великој мери било условљено прописима, правилима и препорукама које су се односиле на град у целини. Међутим, површина, број становника и функционална организација насеља су знатно варирале, тако да се не може уочити логика у приступу величини једне месне заједнице или у принципима њене просторне организације. Као што је описано, већ први изграђени новобеоградски блокови 1 и 2 који су конципирани као стамбене (месне) заједнице, пример су дискрепанције између планираног и оствареног. Већ од почетка урбанистичког пројектовања ових блокова, није постојала сасвим јасна идеја организације локалне заједнице. Блокови су реализовани у периоду између 1960-63. године, а сам аутор пројекта их 1969. године описује као "прве месне заједнице које су до данас реализоване у целини".⁵⁹ Ипак, у наставку описа се показује да нигде нису разматране конкретне одлике месних заједница, већ је број становника одређен према просечној густини становништва, у односу на површине блокова које су приближно по 16 хектара, док су висине објеката произашле из носивости земљишта и тадашњег степена механизације. На основу прорачуна и статистичких података одређен је број становника, који су распоређени у по пет типова објеката са десет врста станова, где је за основу узет београдски просек породице од три члана. Дакле, унутрашња структура локалне заједнице није детаљније разматрана, као што у просторном контексту нису предвиђене тачке окупљања, друштвених активности, комуникације ни међусобног повезивања становања и осталих функција. Још интересантније, од самог почетка није било јасно одређено да ли ће блокови бити повезани у једну заједницу (ако узмемо у обзир да су пројектовани као једна целина, истог ауторског тима), или представљају две независне територијално-функционалне целине – што се тада, а и у каснијим административним поделама Новог Београда испоставило као тачно, тако да су блокови 1 и 2 од почетка припадали различитим рејонима, и различитим месним заједницама.⁶⁰

Центар месне заједнице "Фонтана"

Блокови 1 и 2 у Новом Београду су конципирани као стамбено насеље за око 12.500 становника. Поред стамбених зграда, у оквиру блока су пројектоване основна школа и вртић, али стамбени део није подразумевао просторе за снабдевање становништва, друштвене и забавне активности, као ни угоститељске објекте. Иако је предвиђено да се поједине сервисне функције организују у приземљима стамбених зграда, то једва да је заживело, кроз тек неколико занатских радњи.⁶¹ Практично све централне функције су измештене на засебну парцелу, где је планирано да се према новом конкурсном распису пројектује и реализује центар месне заједнице (односно, у прво време *центар стамбене заједнице*). Управо током изградње стамбених блокова, 1961. године, Урбанистички завод је издао Урбанистичко-техничке услове за изградњу центра стамбене заједнице у првом блоку. Према условима, центар је било могуће "формирати као један објекат, или склоп више објеката који

⁵⁸ "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда", *Службени гласник РС*, број 22 од 9. априла 2010.

⁵⁹ Branko Petričić, "Izgrađeni stambeni blokovi 1 i 2 u Novom Beogradu", *Urbanizam Beograda* 2 (1969), 14.

⁶⁰ Од 1952. године Нови Београд је био подељен на рејоне, тако да је од своје изградње блок 1 припадао трећем рејону, док је блок 2 припадао четвртном. У даљем развоју, блок 1 припада месној заједници "Фонтана" (до 1980-их је то била месна заједница "25. мај"), док блок 2 припада месној заједници "Париске комуне".

<http://novibeograd.rs/o-novom-beogradu/spisak-mesnih-zajednica/>

⁶¹ Иако у самом пројекту нису наглашене централне функције, како описује Александар Ђорђевић у својој критици пројекта, у три солитера је било предвиђено да приземља имају јавну намену, са бакалницама, сервисима, и пословним просторима, али је већина тог простора претворена у станове.

чине архитектонску целину".⁶² У истом контексту је условима препоручено да се приземље формира са колонадама, атријумима и сличним отвореним и полу-отвореним просторима, како би се околне пешачке путање сливале у објекат. У условима је изнето да се у погледу обраде фасаде и конструкције очекује избор што елегантнијих елемената (наведени су бетон или гвожђе), као и што више стаклених површина, како би се добио утисак лакоће и прозрачности. Из наведеног је било јасно да се тежи атрактивном архитектонском решењу центра, које треба да представља више од просте техничке допуне стамбених целина. Много значајнија улога центра месне заједнице, како је описано након завршетка изградње објекта, била је да просторно уобличи "дугогодишња студијска разматрања функционалних и организационих проблема месних заједница уопште".⁶³ У том смислу, било је потребно да се поред утилитарног, истакне друштвени значај центра у коме би се решавала питања од заједничког интереса грађана. Са тим циљем је формулисан програм, који је поред комерцијалних садржаја, подразумевао и друштвени део центра у коме се налазе канцеларије месне заједнице, омладински клуб и библиотека. Осим ових просторија које су намењене "културно-просветном раду омладине и одраслих",⁶⁴ предвиђена је и биоскопска сала са око 250 места, са фоајеом, као и мала сала за различите скупове и предавања. Остали садржаји центра су били претежно комерцијалне намене: велика самопослуга, ресторан, затим фризерски салони, занатске радње и сервиси, пошта, пратеће просторије, магацини и слично. Овако конципиран програм центра је био резултат детаљне анализе норматива за стамбена насеља. Велики допринос у утврђивању урбанистичких стандарда и норматива имао је Југословенски институт за урбанизам и становање (ЈУГИНУС), основан 1957. године, у оквиру ког су преведени бројни актуелни истраживачки радови из страних земаља који су се односили на нормативе у становању. Са друге стране, поновио се парадокс у односу према месној заједници – круто постављен програм је у потпуности искључивао кориснике центра из процеса одлучивања о садржајима. Није постојао ни један самоуправни механизам који би омогућио да будући становници насеља добију слободу и одговорност да учествују у доношењу одлука о будућем центру месне заједнице.

Насупрот недостатку механизма за остваривање самоуправљања на месту становања, са реализацијом центра месне заједнице у Блоку 1 дошло је до првих назнака увођења тржишних принципа у приступ пословању у оквиру центра. Главни проблем свакодневног живота у новим насељима је било питање снабдевања, које је у програму за први центар месне заједнице решено увођењем ново-усвојене америчке концепције супермаркета, односно самопослуге. Као што смо раније навели, самопослуга је у том периоду постала популарна управо као решење снабдевања у новим приградским насељима, на шта указује мапа изградње самопослуга предузећа "Врачар" (сл. 1.1). Услед удаљености насеља од центра града, самопослуга је са својом комплексном понудом била решење за свакодневне потрошачке потребе грађана, обухватајући целокупну пијачну понуду, месару, пекару, кондиторске производе, индустријску робу, као и средства за одржавање куће и личну хигијену. На тај начин је подстакнута индустријска производња и продаја робе "на велико". Дакле, од првог центра месне заједнице самопослуга била интегрални део његовог програма, што је у каснијим деценијама довело стварања финансијске спреге, тако да је највеће прехранбено предузеће у земљи имало кључну улогу као учесник у предфинансирању реализације центара.⁶⁵ Поред самопослуге, неизоставни елемент програма је од почетка био ресторан, који је већ у центру месне заједнице у Блоку 1 имао измењену концепцију у односу на првобитну "самоуправљачку" замисао колективне исхране. Иницијална идеја је изнета у

⁶² Урбанистичко-технички услови за изградњу центра стамбене заједнице у првом блоку, Народни одбор града Београда, Урбанистички завод, Број: 3271/1, 19.05.1961. год. Извор: Историјски архив Београда, СО Нови Београд – Техничка документација, Блок I, кутија 12.

⁶³ Zoran B. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 25.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Главну улогу у конструкцији финансирања центара месних заједница у Београду током 1970-их имала два велика јавна прехранбена предузећа, "Центропром" и Робне куће "Београд".

једном од првих детаљно разрађених програма стамбене заједнице из 1958. године, где је претпостављен такозвани "сервис за друштвену исхрану", у коме би око 65% оброка било сервирано у ресторану, док би око 35% од свих оброка било полуприпремљено, тако да може да се доврши код куће.⁶⁶ Тако је жени скраћено време припреме оброка, што би јој омогућило пуну запосленост (и даље се подразумевало да је припрема оброка задужење жене, што показује пристајање на систем родних улога и поред увођења идеје о еманципацији).⁶⁷ Ипак, овај режим је само делимично остварен у центру месне заједнице у Блоку 1, док су постојеће навике које је подразумевала женска улога домаћице остале доминантне. Сама улога центра на крају је остала превасходно намењена потрошњи, и поред тога што су у програм укључене друштвене просторије. Та разлика је очигледна ако се посматра архитектонско обликовање друштвених просторија, које су пројектоване као уобичајен канцеларијски простор, што је доприносило утиску да ће се самоуправљање одвијати више као формална активност, уместо међусобне интеракције заједнице и колективног провођења времена. У том контексту, слободна стваралачка личност о којој се толико писало у контексту самоуправне теорије, није имала адекватан подстицај у месној заједници. Како објашњава Ксенија Петовар, државно уређење у коме није постојала могућност да се грађани удруже и одлуче шта ће бити садржај центра месне заједнице, у великој мери је пасивизирало грађане и истовремено их разрешавало одговорности.⁶⁸

Пројектант центра месне заједнице у Блоку 1 је Урош Мартиновић, а реализација центра је трајала у периоду од 1963-67. године. Исте године када је центар завршен, у часопису *Архитектура урбанизам* објављен је пројекат центра и његова критика, која се односила пре свега на архитектонске карактеристике и обликовне дomete центра, који "пружа утисак лакоће и прозрачности".⁶⁹ Према урбанистичким условима било је потребно "обратити пажњу на [...] обликовање [крова] јер је сагледљив из свих околних високих зграда као пета фасада".⁷⁰ Одговор на овај захтев добио је посебну похвалу у чланку, као и целокупно обликовање засновано на троугаоном растеру и разуђеној основи објекта. Посебан квалитет у анализи је представљао троугаони полуотворени атријум са скулпторалном фонтаном формираном од шестоугаоних елемената, која је доприносила присном и човекомерном амбијенту и према којој је центар на крају назван "Фонтана" (сл. 2.2).⁷¹ Са друге стране, основна замерка односила се на завршну обраду једног дела фасаде објекта где је коришћена керамика, која је према наводима из чланка доста успешно примењена, али представља компромитацију са становишта савремене архитектуре. Аутор чланка сматра да би примена натур бетона била знатно више оправдана, чак и у комбинацији са керамиком. Међутим, ова кратка замерка о принципима савремене архитектуре, одражава шире расправе које су се водиле у југословенском контексту, а односиле су се поред конструктивних система, у великој мери на питања завршне обраде, ликовности и материјала. У наставку чланка се отвара још значајнији проблем, који говори у прилог увођењу потрошачког друштва. Истакнут је проблем који се односи на захтеве инвеститора, који је пројектом предвиђене магацинске просторе свео испод дозвољеног минимума, како би добио што већи продајни простор самопослуге. Такав приступ изменама пројекта, у коме је заобиђен архитект, довео је до праксе да се спољни трем користи као место за одлагање амбалаже и отпада. Аутор чланка објашњава како још увек нису постојали "законски инструменти који би ефикасно штитили и ауторско право и замисли архитекте као што је то

⁶⁶ Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 33.

⁶⁷ Ibid., 67.

⁶⁸ Ксенија Петовар, излагање у обиласку центра месне заједнице "Фонтана", 9. октобра 2013. У оквиру предавања "Mesne zajednice - Od načina ostvarivanja samoupravljanja na mestu življenja do preduzetničkog grada".

⁶⁹ Zoran B. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 25.

⁷⁰ Урбанистичко-технички услови за изградњу центра стамбене заједнице у првом блоку, Народни одбор града Београда, Урбанистички завод, Број: 3271/1, 19.05.1961. год. Извор: Историјски архив Београда, СО Нови Београд – Техничка документација, Блок I, кутија 12.

⁷¹ Zoran B. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 25-26.

случај у другим областима културе и уметности".⁷² Дакле, аутор чланка на проблем инвеститорске слободе одлучивања, одговара законским мерама преузетим од либерално-капиталистичког система. Идеја заштите ауторских права имала је упориште у примерима западноевропских законских система, али је упитно колико би могла да буде оправдана у оквирима самоуправног друштва које је давало приоритет архитектонском колективу бироа у односу на аутора-појединца. Са друге стране, није понуђен самоуправни институционални механизам који би ускладио интересе заједнице, инвеститора и архитектонских норматива. У овом процепу између институционалног система и локалне самоуправе, почела је да се јавља предузетничка пракса управљања простором. Прећутном одобравању тог процеса су допринели историчари и теоретичари архитектуре који су се у наредним деценијама скоро искључиво бавили обликовним карактеристикама центра месне заједнице "Фонтана", док се присвајање простора и његово коришћење није детаљније анализирао. Иако је представљен као "први реализовани објекат *такве врсте* у Југославији",⁷³ иновација у односу зграде центра и становника месне заједнице остала је програмски неутемељена и тематски нејасна.

2.2. Изградња месних заједница у Београду

Нови центар Новог Београда

Пре него што је започео рад на пројекту центра месне заједнице "Фонтана", Урош Мартиновић је изабран за шефа радне групе за израду Плана централне зоне Новог Београда, коју је формирао Урбанистички завод Београда, одлуком Савета за урбанизам. Радну групу су чинили аутори награђених радова на претходно одржаном урбанистичко-архитектонском конкурс за решење првог стамбеног блока у централном делу Новог Београда, за 10.000 становника (блок 21).⁷⁴ Приликом расписивања конкурса, захтевано је да се предложи урбанистичко решење целокупне централне зоне Новог Београда, како би били приказани функционални и композициони односи самог блока и ширег подручја центра. Кроз конкурсне радове су се издвојили неки урбанистички проблеми на које важећи Генерални план није имао конкретан одговор, тако да је уместо блока 21 за који је организован конкурс, у први план дошло питање о организацији и обликовању централне зоне Новог Београда. Као резултат рада ове радне групе, коју су, поред Мартиновића, чинили архитекти Леонид Ленарчич, Милутин Главички, Милосав Митић и Душан Миленковић, настало је урбанистичко решење централног дела Новог Београда, 1960. године. Како наводи тадашњи директор Урбанистичког завода Београда, Александар Ђорђевић, први проблем који се издвојио у конкурсним радовима било је "(п)итање карактера центра Новог Београда и његовог значаја у односу на друге градске центре".⁷⁵ Односно, да ли центар Новог Београда треба да буде локалног карактера, намењен само за околну стамбено подручје или треба да представља општеградски центар који би парирао постојећем центру града или га чак надилазио по значају. Овде је поново уочљив сукоб две врсте тежњи, једне су окренуте према централизованом управљању, док се друге односе на процес децентрализације. Савет за урбанизам је изнео своје смернице радној групи, у оквиру којих је одлучено да новобеоградском централном потезу свакако буде дат већи значај него што је имао у претходном ГУП-у, тако да је постављен циљ да центар не буде само за 200.000 становника Новог Београда, већ да обезбеди функције за све становнике и посетиоце града. Према томе, новобеоградски центар треба да буде "са гледишта урбанистичког планирања по своме рангу

⁷² Zoran B. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 27.

⁷³ Курзив, ауторка. Zoran B. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 25.

⁷⁴ Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 3-10.

⁷⁵ Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 3.

и садржају равноправан са формираним центром старог Београда (Теразије-Славија)", док је обликовно-архитектонски замисљен као "лепши, савременији и боље организован".⁷⁶ Овакав приступ новом *социјалистичком* центру града који парира традиционалном градском језгру, уклапао се у тенденције које су се истовремено јављале у градовима широм Источне Европе. Док је за реконструкцију градова у послератном периоду била карактеристична изградња насеља чисто стамбене намене, већ почетком 1960-их се издвојила потреба за новим, модерним и атрактивним градским центрима. Међутим, у специфично југословенском контексту ова централизација има двоструки значај, поред отклона у односу на *ancien régime*, она је симптоматична за унутар федералистичке односе и позицију Београда као центра читаве федерације. Такође, упоредно истраживање источноевропских градова показује да су услед урбанизације и пораста популације, коју је пратио раст животног стандарда, драстично порасле потребе за комерцијалним садржајима и услужним центрима.⁷⁷ Са ширењем градова на околне пределе, убрзано се повећавао и број приватних аутомобила, што је захтевало другачији приступ планирању саобраћајница у градским језгрима, које би морале да прихвате нове капацитете. У том смислу је и нови центар Новог Београда, поред своје већ установљене политичко-административне функције, подразумевао увођење друштвено-комерцијалних функција, као и савремени приступ саобраћајном решењу градског центра.

Радна група је предложила решење које се малим делом заснивало на конкурсним решењима, док је већим делом пратило програмске директиве Савета за урбанизам. Уместо монументалне симболике административног центра државе, циљ ауторског тима је био да створи "широке али хумане, ведре, живе и корисне амбијенте", који ће да задовоље друштвене, културне и пословне потребе становника милионског града.⁷⁸ Централни простор су сачињавала три трга која су се простирала на оси између зграде СИВ-а и будуће железничке станице. Функционално су се низала три трга: први испред саме зграде СИВ-а је представљао манифестациони трг, затим је у наставку предвиђен централни градски трг, и коначно станични трг који се налазио испред планиране станичне зграде (сл. 2.3). Свечани трг испред СИВ-а је намењен одржавању парада, манифестација, зборових и великих (политичких) скупова. Између трга испред СИВ-а и централног трга предвиђен је простор за високе државне установе (институте, коморе, банке, библиотеке, државне секретеријат, архиве итд). У средишњем блоку налази се централни трг са шеталиштем и великом фонтаном на средини, који је намењен забавном и културном животу грађана, тако да га уоквирују позоришне и биоскопске дворане, сале за предавања, клубови, ресторани, галерије и продавнице. Затим се између централног и станичног трга налази пословно-трговачки део центра са робним кућама, продавницама, пословним зградима и хотелима, који се функционално надовезује на железничку станицу. Овако значајна централна градска зона, утицала је и на третман околних градских блокова, који нису више били замисљени као идиличне јединице суседства неке стамбене зоне, већ се, како наводи Александар Ђорђевић, у пројекту тежило чвршћој градској композицији са тежњом да се створе живљи велеградски булевари "уместо мртвих широких стамбених улица".⁷⁹ Ђорђевић је упоредио атмосферу централног трга са Тргом светог Марка у Венецији, објашњавајући како ће то бити "жижа друштвеног живота града".⁸⁰ Поред тога, у стамбеним зонама су предвиђени локални центри стамбених заједница, у којима се налазе "продавнице за самопослуживање и други локали", сервиси и занатске радње, који намирују свакодневне потребе домаћинства (за 10.000 становника). На основу решења, Урош Мартиновић и Милутин Главички су израдили Регулациони план Новог Београда, 1962. године, који је обухватао ширу зону од централних

⁷⁶ Ibid., 6.

⁷⁷ Истраживање урбаног развоја већих градова Источне Европе у овом периоду види у: Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities" in *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 232.

⁷⁸ Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 5.

⁷⁹ Ibid., 6.

⁸⁰ Ibid., 5-6.

блокова између зграде Савезног извршног већа и будуће железничке станице, али је централна зона остала непромењена. У складу са регулационим планом су у наредним годинама пројектована и реализована стамбена насеља у централној новобеоградској зони, остављајући блокове 24, 25 и 26 као празно поље намењено централним функцијама (сл. 2.4), све до средине 1980-их година када је најпре изграђено стамбено насеље у блоку 24, а затим и спортска хала, такозвана "Београдска Арена", у блоку 25.⁸¹

Иако је у процесу планирања наглашен опште-градски значај централне зоне Новог Београда, реализација три трга никада није започета, што можда представља, како наводи Брижит Ле Норманд, најупадљивију "празнину" у урбанизму Београда током социјалистичког периода.⁸² Међутим, у том смислу пример Новог Београда није био усамљен случај међу источноевропским градовима, већ би се пре могло рећи – уобичајена пракса која осликава ту исту "празнину". Како показује једно истраживање, у деценији након 1965. године у Пољској је урађено више од хиљаду конкурсних планова за реконструкцију градских центара, од којих је само неколицина напредовала даље од плана на папиру.⁸³ У југословенском контексту, решењем централне зоне Новог Београда, односно конкурсом за блок 21, је коначно успостављена форма опште југословенских конкурса, кроз коју су на даље рађени детаљни урбанистички планови за новобеоградске блокове.⁸⁴ Међутим, иако су пројекти подразумевали такозвану "комплексну стамбену изградњу",⁸⁵ у оквиру које су били обавезни сви "објекти друштвеног стандарда" потребни за функционисање насеља, у наредним годинама је постојала све упадљивија диспропорција у реализацији стамбених објеката и централних функција. У закључцима Десетог саветовања Савеза урбанистичких друштава Југославије, одржаног у Суботици 1962. године, истакнуто је како урбанистичка активност не успева да одговори на "интервенције које наша заједница предузима за остварење бољег живота грађана", односно "за комплексно просторно планирање", пре свега услед недостатка материјалних средстава.⁸⁶ Део истог проблема су били блокови 1 и 2, где су сервисне функције укинутае како би се добило више стамбеног простора, за којим је постојала већа потражња.⁸⁷ Како објашњава Брижит Ле Норман, овај системски проблем недостатка централних функција се наставио и у наредној деценији, пре свега зато што је било знатно лакше пронаћи купце за станове, за разлику од комерцијалних простора за које је било тешко идентификовати заинтересоване кориснике.⁸⁸ Стога је све чешће долазило до накнадне промене намене (подношењем захтева за измену плана, а често и без формалне измене у самим плановима), тако да су се заједничке просторије продавале као стамбени простор. Дакле, са једне стране је тржиште утицало на намену простора, док са друге стране није постојао регулаторни институционални механизам који би контролисао овај процес. Још значајније, недостатак централних функција је био одговорност државних средстава, која од извођења центра месне заједнице "Фонтана" више нису усмеравана према изградњи

⁸¹ Стамбено насеље у блоку 24 је изграђено у периоду 1984-1989. године, аутора Богдана Славице и Владе Славице. Спортска дворана, најпре названа Хала "Лимес", изграђена је за потребе одржавања светског првенства у кошарци 1994. године, аутор пројекта ја архитекта Влада Славица. Изградња хале је била више пута прекинута, тако да је у првом периоду изградња трајала од 1991-1995, док је у другом периоду објекат завршен од 1998-2004. године.

⁸² Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 137.

⁸³ Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities" in *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 233.

⁸⁴ Како наводи Ле Норман, конкурс за девет централних блокова Новог Београда представља прекретницу у контексту конкурсне праксе. Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 117.

⁸⁵ О дефиницији комплексне стамбене изградње види: Ratko Vujnović, "О комплексној стамбеној изградњи", у: Miloš Jarić i dr. (ur.), *Stan i stanovanje* (Београд: Часопис "Изградња", посебно издање, 1975), 3-6.

⁸⁶ Vladimir Bjelickov, "Sa desetog savetovanja Saveza urbanističkih društava Jugoslavije u Subotici", *Arhitektura urbanizam* 14 (1962): 49.

⁸⁷ Ле Норман наводи да се Ђорђевић жалио овим поводом. Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 132.

⁸⁸ Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 132.

заједничких објеката током скоро читаве деценије. Центри месних заједница су постојали у плановима, али је њихова изградња каснила за стамбеним блоковима, тако да су у неким случајевима изграђени само привремени објекти, док је још чешће реализација центара одложена на неодређено време. Између идеје о месној заједници и реалности на терену, архитектонски пројекти центара су представљали обећање материјализације у скорој будућности. Главни представник ове праксе је План централне зоне Новог Београда чије је извођење било стално присутно на хоризонту очекивања. Најпре су се израђивали детаљни урбанистички планови за шест стамбених блокова централне зоне, од којих је сваки у јавности представљен као корак ближе извођењу самог центра – било је потребно да се заврши "детаљна урбанистичка разрада стамбених блокова централне зоне, после чега ће уследити урбанистичка и архитектонска разрада централног потеза који је намењен јавним функцијама".⁸⁹ Такође, значајно је приметити да је план централне зоне Новог Београда често објављиван у публикацијама и монографијама, али је редовно изостајала његова критичка оцена. Тек Љиљана Благојевић пружа подробну оцену овог плана, објашњавајући да је контролисани јавни простор трга испред СИВ-а, где је одржавање манифестација под директним надзором седишта државне управе, лишен могућности да се развије у слободни политички (а самим тим и "живи" градски) простор.⁹⁰ Међутим, ако претпоставимо да је основна функција овог плана била превасходно идеолошка, не изненађује што план својом крутом геометријом и поједностављеним урбаним зонирањем не пружа довољно материјала за детаљну урбанистичко-архитектонску анализу. У том смислу, план је остварио своју функцију кроз поменуто Ђорђевићево поређење будућег центра Новог Београда са Тргом светог Марка у Венецији, пружајући далеку визију живахног, динамичног и хуманог градског трга.

Изградња стамбених рејона Новог Београда

Посматрано у односу на целокупну градску територију, општеградски центар Новог Београда је представљао ново тежиште између историјских центара Београда и Земунa. У правцима од центра Новог Београда према Београду и Земуну планирана су стамбена насеља, конципирана као месне заједнице, које су затим окупљене у рејоне. Стамбени блокови централне зоне су почетком 1960-их представљали Други рејон (блокови 21, 22, 23, 28, 29 и 30). У правцу према старом језгру града, планиран је рејонски центар Првог рејона који би окупио стамбене блокове у подручју према Савском амфитеатру (блокови 18а, 19, 19а, 20). У супротном правцу, према Земуну, планирана су два рејонска центра. Трећи рејон је окупљао блокове око "Фонтане" (блокови 1, 3, 4, 33, 34, 37,38) што је подразумевало и комплекс студентског дома у блоку 34. У правцу који је водио директно према центру Земунa, где су у првом послератном периоду изграђени такозвани "Павиљони", налазио се Четврти рејон, који је укључивао изграђени блок 2, као и зону стамбених блокова према хотелу Југославија. До 1960. године, само неколико пројектованих блокова се заснивало на концепцији месне (стамбене) заједнице. Први изграђен пројекат стамбене заједнице били су експериментални блокови 1 и 2, у оквиру којих је пројектован и изведен први центар месне заједнице "Фонтана". Након тог првог експеримента, приступило се великом подухвату изградње месних заједница у централној новобеоградској зони, која је започета урбанистичким планом блока 21 за 10.000 становника. У периоду самог завршетка изградње блока 21 (стамбени комплекс је грађен од 1962. до 1966. године), почело је да се ради на осталим урбанистичким плановима стамбених блокова централне зоне. Према Регулационом плану Новог Београда из 1962. године, Други стамбени рејон је планиран за око 40.000 становника, на територији која има приближно облик квадрата странице 1.600 x 1.600 метара. Целокупна централна

⁸⁹ Milutin Glavički, „Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 84.

⁹⁰ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 185.

зона је пројектована као једна велика урбанистичка целина која има сопствене композиционе принципе, који су даље диктирали приступ пројектовању појединачних блокова: истицање углова групама стамбених кула, наглашавање потеза центра низовима вишеспратница за самачке станове и пословне просторе, композиционо повезивање кула дугачким објектима које прате булеваре, зграде у унутрашњости блока ограничене спратности (до четири спрата) и прожимање блока зеленим површинама и пешачким комуникацијама.⁹¹ Од 1965. до 1970. године сукцесивно су доношене Одлуке о Детаљним урбанистичким плановима месних заједница у новобеоградској централној зони: блок 28 (1965), блок 29 (1966), блок 22 (1967), блок 23 (1967), блок 30 (1970).⁹² Најпре су 1967. године одржани архитектонски конкурси за блокове 28 и 29,⁹³ да би затим био расписан Опште југословенски анонимни конкурс за израду идејних архитектонских решења за блокове 22 и 23 на Новом Београду, 1968. године.⁹⁴ Коначно, стамбена изградња у централном подручју Новог Београда је употпуњена завршетком блока 30, који је грађен нешто касније у односу на остале стамбене блокове овог рејона, у периоду од 1975 до 1979. године.

Истовремено са стамбеним блоковима у оквиру централног подручја Другог рејона, разрађивани су делови Трећег стамбеног рејона. Према броју становника овај рејон је мало већи од централне зоне, са предвиђених око 41.500 становника, али се услед претежно стамбене функције простире на знатно мањој територији од 145 хектара.⁹⁵ Трећи рејон је сачињен од седам блокова у правилном растеру, тако да већина блокова има димензије око 400 x 600m (сл. 2.5). Шест блокова је намењено превасходно за становање и сваки од њих чини једну месну заједницу са 6-7.000 становника. У том контексту су најпре урађени детаљни урбанистички планови за блок 3 (1960) и блок 4 (1961), под руководством архитеката Милутина Главичког и Вере Пауновић, али је њихова изградња завршена тек са комплетирањем блока 4, средином 1970-их година. У централном делу подручја Трећег рејона одређен је део блока 34 који је намењен изградњи центра, тако да је 1961. године расписан општи југословенски конкурс за идејно урбанистичко решење три месне заједнице и рејонског центра на простору старог аеродрома. На основу овог решења урађен је детаљни урбанистички план за месне заједнице у блоковима 33, 37 и 38, које су реализоване у периоду од 1966. до 1970. године. У оквиру конкурса је програмски сагледано решење рејонског центра, затим је урађено неколико детаљних планова, али до реализације конкурсног решења није дошло. У овом периоду, једини изведени пример рејонског центра се налазио у Четвртном рејону, познат као "Меркатор". Коначно, Први рејон је био потпуно запостављен у периоду интензивне стамбене изградње Новог Београда, тако да је конкурс за израду Детаљног урбанистичког плана блока 19а завршен тек почетком 1976. године. Урбанистички услови су донети 1974. године, у складу са ГУП-ом из 1972. Тако је у измењеним околностима након доношења ГУП-а, блок 19а представљен као једина стамбена територија у оквиру шире централне зоне Новог Београда.⁹⁶

⁹¹ Milutin Glavički, „Детаљни урбанистички план месне заједнице у Блоку 28 – једна фаза разраде идејног урбанистичког решења централне зоне Новог Београда,” *Архитектура - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 84.

⁹² Преузето из: Александар Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)*, докторска дисертација, Београд: Архитектонски факултет (2014), 102.

⁹³ „Prikaz prvonaagrađenog i drugonaagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 22, br. 7 (1968): 8-14; и Neven Vlask, „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28,” *Izgradnja* 25, br. 5 (1971): 4-11.

⁹⁴ Конкурс је организован од стране Дирекције за изградњу грађевинских објеката Државног секретаријата народне одбране (ДСНО-а) и Друштва архитеката и техничара архитектонске струке Београда, победнички тим који су чинили архитекти Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, испред ИМС-а, проглашен је 1968. године. Anonim, „Prikaz nagrađenih radova opšte jugoslovenskog konkursa za arhitektonsko rešenje stambenih i pratećih objekata u blokovima 22 i 23 u Novom Beogradu,” *Izgradnja* 22, br. 10 (1968): 5-19.

⁹⁵ Други стамбени рејон, односно централна зона Новог Београда, је имала око 40.000 становника на око 256 хектара. Anonim, "III Stambeni rejon", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 35.

⁹⁶ *Urbanizam Beograda* 49 (1978), 13.

Урбанистичка замисао Новог Београда је почетком 1960-их година подразумевала две основне стамбене зоне (односно грађевинске целине), тако да је једно подручје чинила шира централна зона (рејони I, II, III и IV), која повезује центар Београда са центром Земуна, док је другу целину чинило подручје села Бежанија (рејони V и VI). Подручје Бежанијског села на левој обали реке Саве, у првим послератним плановима је било предвиђено за индустрију и теретно пристаниште, док је само мали део територије уз зимовник и нову железничку пругу био намењен становању. Такође, регулационим планом за подручје општине Нови Београд из 1962. године, тај простор је и даље био само делимично намењен становању. Тек изменама и допунама регулационог плана, ово подручје постаје намењено изградњи Петог стамбеног рејона, где је уз саму обалу предвиђена територија за стамбене блокове 45 и 70, површине око 140 хектара (сваки блок око 70 хектара, од чега је површина намењена становању износила нешто више од 56 хектара), док је између њих остављено подручје за блок 44. Друштвеним планом стамбене изградње за период 1965-1970. године обухваћени су блокови 45 и 70, тако да су већ 1965. године Урбанистички завод града и Дирекција за изградњу Новог Београда расписали општи југословенски конкурс ради добијања идејног решења за детаљни урбанистички план ова два блока.⁹⁷ За разлику од блокова централне зоне, у конкурсном програму за блокове 45 и 70 је било знатно мање композиционих ограничења. Основни услов се односио на примену индустријског начина грађења стамбених објеката, како би се постигла "рационална, брза стамбена изградња и изградња широког обима".⁹⁸ На основу првонаграђеног конкурсног решења у Урбанистичком заводу су изграђени детаљни урбанистички планови и урбанистичко технички услови, усвојени 1966. године, на XXI седници Савета за урбанизам.⁹⁹ Плановима је одређена функционална и просторна организација блокова, који су представљали увећане месне заједнице, за 15.720 становника. Обе месне заједнице су имале практично идентичан пројекат (сличне димензије парцеле и оријентација терена), који је према стандардном програму месних заједница, обухватао пратеће објекте: основну школу, дечје установе и центар месне заједнице (сл. 2.6). Након усвајања ДУП-а, Дирекција за изградњу Новог Београда је 1967. године уступила земљиште за изградњу, тако да су извођачи исте године расписали опште југословенски конкурс за добијање идејних решења архитектонских објеката.¹⁰⁰ Према победничком решењу, крајем 1969. године се приступило изградњи првих објеката у блоку 45, а током 1973. године у блоку 70.

На подручју између Бежанијске косе и Петог рејона, планирано је стамбено насеље Бежанија, односно блокови 61, 62, 63 и 64 који су окупљени око Шестог рејонског центра.¹⁰¹ Детаљни урбанистички план насеља урађен је 1965. године у Урбанистичком заводу.¹⁰² Насеље је планирано на територији површине од 115 хектара, за око 40.000 становника који су према блоковима организовани у четири месне заједнице. Урбанистички концепт је решен симетричном композицијом коју су чинила два правилна низа стамбених зграда између којих се налазила заједничка подужна оса на којој су лоцирани централни садржаји (сл. 2.7). Према наведеном плану, Дирекција за изградњу Новог Београда, ССНО и ГП "Рад" су расписали конкурс за архитектонска решења, 1971. године. У случају стамбеног насеља у блоковима

⁹⁷ Jovan Mišković, „Prikaz urbanističkog rešenja blokova 45 i 70 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 87.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Аутори решења су били архитекти И. Тепеш и В. Градељ. Jovan Mišković, „Prikaz urbanističkog rešenja blokova 45 i 70 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 87.

¹⁰⁰ Земљиште је уступљено Пословном удружењу "Инпрос" и ГП "Комград". Аутори победничког решења на конкурс су били архитекти Гргур Поповић, Риста Шкерински, Михаило Чанак, Стана Алексић и Бранко Алексић. *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 38.

¹⁰¹ У стручним чланцима средином 1970-их година, аутор архитектуре ових блокова пише о насељу *Бежанија*, иако се овај назив није одржао у наредним деценијама. Види: Darko Marušić, "Blokovi 61 i 62 u Novom Beogradu", u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 125-133. Darko Marušić, "Stambeno naselje Bežanija (Blokovi 61-64) u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 33-44.

¹⁰² Аутор ДУП-а је био архитекта Јосип Свобода.

61-64, програмски услови конкурса сводили су се на два основна захтеva.¹⁰³ Први захтев је произишао из ДУП-а, где је предвиђена висока густина насељености (око 450 становника/хектару, бруто), тако да је било неопходно пројектовати велики број станова по објекту (око 300 станова у једној згради). Други захтев, као у свим осталим новоизграђеним насељима, односио се на примену брзог и једноставног индустријског начина градње.¹⁰⁴ По завршетку конкурса 1972. године, израђени су идејни пројекти насеља и објеката којима је обухваћено цело насеље. Већ током наредне две године, се приступило издрави главних и извођачких пројеката стамбених објеката Прве фазе изградње, која се односила на јужни део блокова 61 и 62 (сл. 2.8). Након тога, у периоду 1974-75. године, рађени су идејни и извођачки пројекти Друге фазе изградње, односно, северни делови блокова 61 и 62. Међутим, у јануару 1976. године израда ових пројеката је једнострано прекинута од стране грађевинског предузећа "Рад", "без знања и сагласности инвеститора: ССНО, Интересне заједнице становања и Дирекције за изградњу и реконструкцију града и Завода за планирање града".¹⁰⁵ Након тога, изградња блокова се по фазама продужила све до средине 1980-их година.

Из претходног се може закључити да је током изградње новобеоградских рејона исказана велика ефикасност у преласку од урбанистичког плана и архитектонског пројекта до почетка извођења. Међутим, извођење се сводило на изградњу стамбених објеката, који су пројектовани у складу са задатим крутим нормативима. Централне функције су занемарене под изговором недостатка средстава и померања рокова. Просторни аспект месне заједнице (као јединице урбанистичког плана) се развијао само кроз планове као одговор на задате нормативе, без могућности да се њене карактеристике остваре и опробају у новим насељима.

Изградња месних заједница у старом делу Београда

Иако је Нови Београд био главни пример новог југословенског социјалистичког града током 1960-их година, изградња стамбених насеља је била веома интензивна и на подручју Београда на десној обали реке Саве. За разлику од леве обале реке Саве, где се радило о празној плавној равници која је постепено обликована према зонама и рејонима, стари део града је поразумевао постојећу инфраструктуру и брдовит терен који није био лако савладив када су у питању комплетно нове структуре префабрикованих насеља. Једно од првих насеља које је планирано и изграђено према принципима месне заједнице у старом делу Београда, било је насеље Шумице (сл. 2.9). Још једна од значајних разлика у односу на новобеоградске блокове подразумевала је да се у процесу припреме терена за изградњу, најпре сруше постојећи објекти и изврши расељавање становништва. Расељавање и рушење је у насељу Шумице спроведено у периоду од 1963. до 1965. године, тако да су грађевински радови започети 1964. године, док је изградња стамбених објеката и уређење слободних површина окончано 1968. године.¹⁰⁶ Насеље је било предвиђено за 5.500 становника, на површини од око 32 хектара. Поред стандардних пратећих објеката месне заједнице, које су чинили: основна школа, дечје јасле, обданиште и центар месне заједнице, предвиђени су и садржаји за потребе ширег подручја: хотел, огранак дома здравља, биоскоп и др. Додатни садржаји за

¹⁰³ Darko Marušić, "Stambeno naselje Bežanija (Blokovi 61-64) u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 33.

¹⁰⁴ Јужни део блокова 61 и 62: Објекти су грађени у два типа "А" и "Б". Код објеката типа "А" конструкција се лије на лицу места, у клизној оплати, док су фасадна платна префабрикована са уграђеним прозорским отворима. У случају објеката типа "Б", конструктивни систем је скелетно-монтажни систем "Жежел", са монтажним, префабрикованим фасадним елементима. Северни део блокова 61 и 62: Урађено је модификовано урбанистичко решење, прилагођено индустријском начину грађења, у сарадњи са одговорним урбанистом. Пројекти објеката су рађени у систему француске фирме "Balency", у сарадњи са стручњацима те фирме.

Darko Marušić, "Blokovi 61 i 62 u Novom Beogradu", u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 125-129.

¹⁰⁵ Darko Marušić, "Stambeno naselje Bežanija (Blokovi 61-64) u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 35.

¹⁰⁶ Пројектанти комплекса су архитекте Андрија Менделсон и Гордана Царевић. *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 44.

шире подручје представљају прву етапу центра стамбене четврти, док је друга етапа планирана у насељу Коњарник. Насеље Коњарник се надовезује на насеље Шумице, и у периоду изградње је његова локација представљала крајњи југоисток града. Површина насеља је око 69 хектара, са укупно 20.000 становника. Коњарник чине три месне заједнице, са међусобно приближно једнаком територијом и бројем становника.¹⁰⁷ Две месне заједнице су лоциране између прометне Устаничке улице и аутопута, док је трећа на географски истакнутој позицији – на самом врху гребена. Свака од три месне заједнице је замишљена као самостална целина, која подразумева основну школу, децје установе и центар месне заједнице уз Устаничку улицу. По сличном урбанистичком принципу као Шумице и Коњарник, грађена су насеља Миљаковац I, Браће Јерковић II и Кумодраж II. Насеље Миљаковац I, у југоисточном делу Раковице, планирано је као засебна месна заједница. Изградња насеља је почела 1967. године, на површини од 33 хектара, и са предвиђеном величином месне заједнице за 8.100 становника.¹⁰⁸ Стамбени комплекс у насељу Браћа Јерковић II је такође обухватао територију од 33 хектара за око 8.000 становника.¹⁰⁹ Поред уобичајеног програма пратећих објеката, у оквиру центра месне заједнице је замишљен простор за изградњу станова за самце и за здравствени центар. Такође, планирани су додатни садржаји ширег значаја, који превазилазе центар месне заједнице и подразумевају: пословни простор, спортско-рекреативни центар, дом за стара лица, угоститељски објекат са видиковцем, групу уметничких атељеа, мањи тржни центар са пијацом и средњу школу. Кумодраж II представља нешто мању месну заједницу од 4.500 становника, на 24 хектара. Насеље је планирано у нешто измењеним условима након доношења ГУП-а 1972. године, тако да је од предвиђеног броја станова 600 дато са структуром и величинама према програму Дирекције за изградњу и реконструкцију Београда, док су остали станови предвиђени за тржиште.¹¹⁰ Такође, у насељу је поред каскадно постављених стамбених зграда П+3, предвиђено и индивидуално становање (и атељеи за уметнике), што програмски представља једну од значајних промена у приступу колективном становању, која се десила током 1970-их година.

У старом делу Београда је настављена изградња неких раније започетих насеља на периферији као што су Карабурма, Канарево брдо и делови насеља Медаковић, која су подразумевала нижи ниво урбаних функција и изградњу која није била временски континуирана ни просторно концентрисана. Један такав пример је насеље Карабурма, које је у послератном периоду пројектовано као *микрорејон* за око 6.000 становника, са пратећим објектима. Пошто у том периоду нису извршена детаљнија геолошка истраживања, висина објеката је најпре ограничена на П+1. Међутим, већ 1951. године прекинута је изградња, али је урађено детаљније испитивање терена, које је показало да се могу градити објекти веће висине, П+3 и П+4, док су на неким подручјима могуће и куле. Приступило се изради новог детаљног урбанистичког плана, кроз решење које обухвата две стамбене заједнице са својим центрима и пратећим објектима, од којих је један центар био вишег ранга, као центар четврти.¹¹¹ Реализација насеља се одвијала у етапама (II до VIII етапе се одвијала од 1956. до 1965. године), док је 1966. године насеље проширено и на падину леве обале Миријевског потока. Тако је наредне године усвојен план X месне заједнице, који је представљао девету и последњу етапу изградње насеља Карабурма. Коначно, насеље се састоји из три месне заједнице које чине једну стамбену четврт са око 26.000 становника. Стамбено насеље

¹⁰⁷ Аутори урбанистичког решења насеља "Коњарник" су архитекти Милан Зарић, Милица Јанковић-Јакшић, Миленко Јевтић и виши техничар Ратомир Јанковић. *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 47.

¹⁰⁸ Аутор урбанистичког решења насеља је архитекта Мирјана Поткоњак. *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 49.

¹⁰⁹ Аутори урбанистичког решења су архитекти Андрија Менделсон, Бранка Југовић и Мира Вукотић. *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 55.

¹¹⁰ *Ibid.*, 53.

¹¹¹ Пројектанти урбанистичког плана су архитекти Никола Гавриловић и Воја Тошић. *Anonim, Urbanizam Beograda* 30 (1975), 60.

Карабурма се простире на око 120 хектара, од чега колективна изградња заузима 85, а зона породичних зграда око 35 хектара.¹¹²

Слично као у насељу Карабурма, изградња породичних кућа на Канаревом брду је почела још пре Другог светског рата, док је изградња вишеспратница почела након 1947. године.¹¹³ Изградња се интензивирала у периоду 1961. до 1963. године, када су изграђене три нове стамбене зграде висине П+4, и довршена је основна школа. Регулационим планом за рејон Раковице из 1961. године, предвиђено је да насеље на Канаревом брду буде засебна месна заједница на територији од 35 хектара, за коју је 1963. године урађен детаљни урбанистички план.¹¹⁴ Према плану су предвиђене бројне вишеспратне стамбене зграде, као и кула спратности П+14, која је замишљена као визуелни и просторни акценат у склопу центра месне заједнице. Такође, од пратећих објеката је планирана изградња још једне школе, две комбиноване дечје установе и огранак дома здравља. Изградња насеља које је укупно са постојећим становништвом (2.000 становника) требало да има 8.400 становника, започета је 1965. године. У периоду поодмакле изградње у насељима Карабурма и Канарево брдо, разматрано је унапређење урбаног решења у насељу Медаковић. Окружење градског подручја које носи назив Маринкова бара, било је изузетно ниског квалитета, са лошим хигијенским условима. У том контексту, предложено је да се санирање недостатка зеленила и расељавање из трошних приземних кућа, реши изградњом вишеспратног стамбеног комплекса у селу северно од Медаковићеве улице. Детаљним урбанистичким планом из 1968. године, предвиђена је изградња око 1.500 станова, у стамбеним блоковима I и II.¹¹⁵ План је подразумевао нову школу и комбиновану дечју установу, док су објекти за снабдевање, здравствену заштиту и угоститељство планирани на нивоу целе месне заједнице.

За разлику од већине стамбених насеља у делу Београда на десној обали Саве, која су конципирана као слободностојеће стамбене зграде дисперзоване у зеленилу, други приступ пројектовању насеља је био ближи идеји мегаструктуре. Део насеља Коњарник је подразумевао један такав ансамбл солитера, који се састојао из три куле са по 28 спратова, планиране за око 1.400 становника. Пре овог стамбеног комплекса, изграђена су насеља која су у целини замишљена као једна грађевинско-архитектонска структура, истовремено испуњавајући захтев за великом густином становништва, као и предности индустријске префабриковане изградње. Додатни квалитет ових насеља је представљала њихова локација на географски истакнутим местима у граду, тако да су својом димензијом и положајем представљала реперне тачке у панорами града. Два главна примера оваквих мегаструктура су насеља Јулино брдо и Бањица. Насеље Јулино брдо је планирано на истуреном узвишењу, уоквиреном прометним саобраћајницама, на општини Чукарица (сл. 2.10). Урбанистичко решење насеља се заснивало на условима који су дефинисани ДУП-ом из 1965. године.¹¹⁶ Наредне године је одржан конкурс за архитектонско решење, које је пројектовано на подручју од 3 хектара (са зонама заштитног зеленила, површина је 9 хектара), за око 2.100 становника.¹¹⁷ Два основна низа стамбених објеката се састоје од по седам степенишних ламела, са по четири стана на етажи, док спратност варира од П+3 до П+19. Низови су прекинути, тако да су добијена четири волумена која својом неправилном геометријом доприносе утиску повезаности са природним нагибом терена. Простор између стамбених зграда је обликован сплетом пешачких комуникација у густом зеленилу, које повезују платформе на различитим нивоима, са дечјим игралиштима и местима за одмор. У паркушуми која окружује стамбени комплекс су планирани пратећи садржаји основне школе и

¹¹² Ibid.

¹¹³ Према урбанистичком пројекту архитеката Димитрија Маринковића и Николе Гавриловића. Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 48.

¹¹⁴ Аутори урбанистичког решења су архитекти Јован Лукић и Мирјана Поткоњак. Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 48.

¹¹⁵ Аутор урбанистичких решења је архитекта Вера Митић. Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 51.

¹¹⁶ Аутор урбанистичког решења је архитекта Јован Лукић, и сарадници Мирјана Потоњак и Роксанда Дадић.

¹¹⁷ Аутори победничког решења су архитекти Милан Лојаница, Боривоје Јовановић и Предраг Цагић.

КДУ, док је центар насеља лоциран на самом улазу у насеље. Око насеља води кружни колски пут, са паркинзима и пешачким прилазима стамбеним зградама, тако да је урбанистичко решење знатно блискије идеји Алистер и Питера Смитсона (Alison and Peter Smithson), где централни садржаји остају на ободу насеља, док се у унутрашњем простору између објеката, планира зелена оаза, заклоњена зидом самих стамбених зграда од градског саобраћаја и централних активности. Стамбени комплекс је градило Удружење грађевинских предузећа "ИМОС" из Љубљане, у периоду од 1967. до 1970. године, у полу-префабрикованом систему изградње.¹¹⁸ Исте године када је изграђено Јулино брдо, донет је Детаљни урбанистички план за насеље Бањица, које је подељено на две месне заједнице (XIV и XV).¹¹⁹ Бруто површина насеља у коме је пре доношења ДУП-а живело око 3.500 становника, износи 85 хектара. Планирано је да у XIV месној заједници, која је површине око 29 хектара, буде 6.700 становника, од чега 6.300 у стамбеним зградама, а 400 у зони индивидуалног становања. У XV месној заједници, чија је површина 38.5 хектара, је планирано 8.400 становника, од чега 7.000 треба да живи у колективним зградама, а 1.400 у индивидуалним. Како је територија Бањице разуђена, план се заснивао на идеји груписања објеката по целинама, које би имале своје специфичности, али би биле конципиране као целина прилагођена терену. Тако су у односу на окружење претпостављене три групе објеката. Прва целина се налазила на раскрсници улица Црнотравске, Незнаног јунака и пута за Раковицу, где је планирано пет високих, витких објеката висине око 20-30 спратова. Уз Авалски пут је предвиђена главна групација стамбених зграда, која различитим висинама, од П+4 до П+10 прати облик терена (сл. 2.11). Трећа стамбена целина се налази јужно од пута за Раковицу, и чине је каскадни објекти који прате пад терена, који су предвиђени за колективно становање са карактеристикама индивидуалног (са висинама до П+1, индивидуалним приступом, баштама, терасама и сл) (сл. 2.12). Након ДУП-а, Дирекција за изградњу и реконструкцију Београда, у сарадњи са Друштвом инжењера и техничара архитектонске струке у Београду и у консултацијама са Урбанистичким заводом града Београда, расписала је марта 1971. године двостепени, општи, београдски и анонимни конкурс за идејна архитектонска решења насеља Бањица. Конкурс, који је подразумевао архитектонско-урбанистичко решење стамбене зоне и архитектонско решење главног центра насеља, завршен је 1972. године, док је на основу победничког решења одлучено да се насеље гради у три етапе.¹²⁰ Слично као што су аутори архитектонског решења насеља Јулино брдо, имали идеју да се "извесна поетика објекта" везује за атрактивност локације, стварајући ликовни ефекат "каменитог брега",¹²¹ тако су аутори у насељу Бањица на највишој тачки терена поставили групу од пет стамбених кула, "које су замишљене као просторни акценат будућег насеља".¹²²

Месне заједнице или масовна стамбена изградња у Београду

Према обиму изградње, обухвату територије и величини улаганих средстава, у Београду је у послератном периоду највећа била стамбена изградња, тако да је до средине 1970-их година реализовано преко 150.000 станова.¹²³ Грубо посматрано, изградња

¹¹⁸ Anonim, "Stambeno naselje Julino brdo u Beogradu," *Izgradnja* 25, br. 3 (1971): 34-39.

¹¹⁹ Аутори ДУП-а Бањица су архитекти Андрија Менделсон и Мирјана Лукић. Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 55.

¹²⁰ Аутори победничког решења конкурса за насеље Бањица су архитекти Слободан Дрињаковић, Бранислав Караџић и Александар Стјефановић.

¹²¹ Milan Lojanica, Predrag Cagić, "Naselje Julino brdo u Beogradu", u *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*), n.d.: 93.

¹²² Aleksandar Stjepanović, Aleksandar Vukićević-Sarap, "Izgradnja naselja 'Banjica'", *Izgradnja* 12 (1976), 19.

¹²³ Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd:NIRO Tehnička knjiga, 1978), 29. Такође, постоји податак да је у читавом послератном периоду, закључно са 1974. годином, у Београду изграђено око 155.000 станова. Andrija Mendelson, "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 17.

стамбеног фонда након рата се може поделити на два периода. У првом периоду изградње, који је карактеристичан за обнову грађевинског фонда након рата, све до почетка 1960-их година, изградња стамбених зграда и комплекса се ослањала на ГУП из 1950. године. Према том плану организација стамбене зоне се заснивала на концепцији децентрализације града. Предвиђено је да се груписањем одређених функција на погодним местима у граду формира систем рејонских центара у 18 рејона, од којих је 9 на ужем подручју града.¹²⁴ Рејон је у том периоду чинило гравитационо подручје за 60.000 до 100.000 становника, које је сачињено од јединица суседства која имају 4-6.000 становника, названих *микрорејон*, односно *стамбена заједница*. За тај период је карактеристична ивична блоковска градња стамбених зграда у старом делу града, док су реализована само два већа стамбена насеља на ужем подручју града – насеље у Цвијићевој улици за око 3.500 становника и насеље Карабурма, за око 5.500 становника. Поред тога, планирана су и започета два већа насеља ван ужег градског подручја – Канарево брдо за око 9.000 становника и Железник, као сателитски град, за око 18.000 становника, која су довршена према новим урбанистичким плановима.¹²⁵ Као што је до сада приказано, након 1960. године, а нарочито у деценији након 1965. године, одвија се интензивно грађење нових стамбених насеља, превасходно усмерено према масовној индустријској префабрикованој изградњи, тако да је достигнут обим од приближно 10.000 завршених станова годишње.¹²⁶ На самом почетку тог периода, уводи се пракса доношења регулационих планова који служе као урбанистичка основа за изградњу већине нових насеља, док у законским актима уместо *стамбене заједнице*, основна планерска јединица постаје *месна заједница*. У постојећим градским стамбеним насељима, у старим деловима Београда и Земунa, био је циљ да се успоставе територијално целовите месне заједнице које би имале свој центар у неком од постојећих јавних објеката. Стога су по службеном усвајању регулационих планова, неке од општина доносиле одлуку о усклађивању граница месних заједница. Са друге стране, у првом периоду изградње (до 1960-их година), у случају нових насеља је постојао проблем да су инвеститори избегавали да граде на терену који захтева рашчишћавање и претходну припрему. Како би се подстакла стамбена изградња на празним теренима, донета је одлука 1963. године којом је Скупштина града забранила ивичну градњу и прописала да је минимум територије за изградњу стамбени блок.¹²⁷ Такође, у циљу успостављања месних заједница широм територије града, било је потребно редефинисати идеју стамбене заједнице. У том контексту, иако број становника није много одступио од претходне јединице суседства – величина месне заједнице је између 5.000 и 8.000 становника – истакнута је њена вишеслојна функција:

У регулационим плановима месна (раније стамбена) заједница није третирана само као јединица урбанистичког плана, већ и као јединица самоуправљања грађана, као оптимална и *комплексна јединица* за задовољавање материјалних, културно-просветних, друштвено-политичких и осталих потреба у свакодневном животу њених становника.¹²⁸

Почетак 1960-их година у југословенском урбанизму обележен је разрадом идеје стамбене (затим месне) заједнице кроз изложбе, урбанистичке пројекте и политичке анализе. Као део обликовања концепције стамбене заједнице, архитекти су посећивали иностране семинаре и расправљали актуелне архитектонске теме. Увод у овај период представља један од значајних семинара са ког је пренео утиске архитекта Милорад Мацура – конгрес

¹²⁴ Kosta Karamata, "Stambena izgradnja u urbanističkom planiranju Beograda", Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 9.

¹²⁵ Andrija Mendelson, "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda", Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 18.

¹²⁶ Stevan Jovanović, "Stambena izgradnja u razvoju Beograda", Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 6.

¹²⁷ Andrija Mendelson, "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 18.

¹²⁸ Ibid. наглашено од стране аутора.

грађевинарства у Ротердаму 1959. године, који се односио на социологију становања и индустријализацију стамбене архитектуре.¹²⁹ Мацура је пре свега истакао критику везану за недостатак учешћа архитеката на конгресу, тако да су дискусију водили "социолози, домаћице, техничари и администратори", изостављајући значајан чинилац "који потребе човека и породице изражава просторним елементима", у идејама социолога препознаје програмске захтеве, материјализује административне мере, употребљава технолошка достигнућа у стамбеном простору и на основу потреба корисника поставља проблеме и програмске задатке извођача.¹³⁰ Поред сложене и важне улоге архитеката, Мацура наглашава и улогу учешћа и сарадње различитих струка у стамбеној изградњи које су нашле своје место на конгресу, иако се на самом догађају сарадња није остварила, услед недовољне међусобне комуникације група. Мацура као кључну тему у домену обликовања архитектуре истиче проблем индустријализације. Он индустријализацију види као историјску нужност и једини пут ка задовољењу људске потребе за стамбеним простором, на који одговор даје – архитектура. Мацура описује како су конгресна излагања о индустријализацији и техничким решењима ефикасне изградње стамбених објеката изазвала усхићење слушалаца на конгресу, све док нису приказане фотографије изведених објеката. Разочарање реализованом серијском стамбеном изградњом, изазвале су "суморне и хладне грађевине без духа, примитивна решења стамбеног простора, насеља у којима живе хиљаде људи, лишена и најмањег даха хуманости и уметности".¹³¹ Ови примери префабрикованих монтажних стамбених комплекса, изведени најмодернијим поступком изградње, потицали су "из Москве, Немачке или из Руана", али, према Мацуриним речима, није било уочљиве разлике.¹³² Различити фактори су допринели овом проблему, пре свега инсистирање на економичности, ниској цени изградње, као и пружање предности производње елемената и њихове монтаже, односно техничко-технолошког решења, испред креативног и хуманог пројектантског решења, које представља врло комплексан задатак за архитекту. У свом извештају са конгреса у Ротердаму, Мацура је сумирао кључне проблеме индустријске стамбене изградње у свету, који су управо постављени пред југословенске архитекте. Велики број стамбених насеља која су пројектована у наредној деценији широм Југославије полупрефабрикованим системом изградње, представљају покушај да се осмисли начин који ће "зградама обезбедити њихову пуну архитектонску вредност: и функционалну и економску и уметничку".¹³³ Овај закључак је програмски дефинисан две године касније, у Закључцима VII заседања комисије за становање Међународног савеза архитеката (UIA - International Union of Architects), која се одржавала у Загребу и Београду.¹³⁴ Скуп је потенцирао значај међународне сарадње, при чему су чланови појединих међународних организација истакли недостатак чланова архитектонске струке на званичним састанцима.¹³⁵ Основна тема скупа односила се на доношење међународних норми номенклатуре станова и уређење и прорачун нових

¹²⁹ Међународни конгрес грађевинарства (Conseil International du Batiment) је одржан у Ротердаму од 21. до 26. септембра 1959. године. Milorad Macura, "Sociologija stanovanja i indrustrijalizacija stambene arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 31.

¹³⁰ Milorad Macura, "Sociologija stanovanja i indrustrijalizacija stambene arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 31.

¹³¹ Milorad Macura, "Sociologija stanovanja i indrustrijalizacija stambene arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 31.

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid., 33.

¹³⁴ Од 30. септембра до 11. октобра 1961. године у Загребу и Београду је заседао Комисија за становање Међународне уније архитеката. Anonim, "Zaključci VII zasedanja komisije za stanovanje Međunarodne unije arhitekata (UIA)", *Arhitektura urbanizam* 11-12 (1961): 50.

¹³⁵ Уочљив је недостатак струке у оквиру састанака и семинара Одбора за становање Европске економске комисије Уједињених нација, у коме је учествовао архитекта Мате Бајлон из Београда, док је слично важило и за Међународни савет за грађење. Anonim, "Zaključci VII zasedanja komisije za stanovanje Međunarodne unije arhitekata (UIA)", *Arhitektura urbanizam* 11-12 (1961): 51.

стамбених зона.¹³⁶ Југословенски архитекти су већ имали искуство у раду са стамбеним нормативима, тако да су у оквиру скупа приказана нова насеља Загреба и Београда, док су организоване и екскурзије до појединих југословенских градова. Поред тога, један од главних закључака се односио на индустријализацију. У одговору на питање "Да ли се рационализација и стандардизација супротстављају захтевима човека?", објашњена је неминовност рационализације и стандардизације грађења у будућности, тако да је питање преформулисано на тему усклађивања техничког напретка стамбене изградње са материјалним и духовним потребама човека.¹³⁷ Разрешење ове проблематике је упућено архитектама, од којих се очекивало да усмере индустријску пороизводњу према остварењу духовно и физички хумане стамбене средине.¹³⁸

Као одговор на проблем дехуманизоване индустријске стамбене изградње, једна од кључних идеја у архитектонском дискурсу у Југославији је била *комплексна изградња стамбених насеља*. Након симпозијума "Стамбене заједнице као предмет просторног планирања", који је одржан почетком марта 1962. године у Београду, разматрано је питање стамбених заједница и комплексне изградње стамбених насеља.¹³⁹ Повод за организовање симпозијума је представљао закључак изнет у извештају Савезног извршног већа, према коме "[...] озбиљне тешкоће за даљи развој стамбених заједница представља одсуство изградње и реконструкције делова градова у складу са постојањем и развијањем стамбених заједница".¹⁴⁰ Кључни проблем представљен на симпозијуму односио се на неједнако развијене аспекте концепције стамбене заједнице. Са једне стране, стамбене заједнице као територијалне самоуправне заједнице су политички-правно врло јасно дефинисане,¹⁴¹ док су са друге стране, просторни оквири и садржаји остали "несагледани, непроучени и неприлагођени".¹⁴² Комплексна природа стамбене заједнице све више је долазила до изражаја услед неједнаког посвећивања пажње њеним различитим аспектима. Закључци симпозијума су представљали први покушај да се превазиђе просто и некритичко преношење иностраних планерских пракси, појединачних импровизација, као и настављање рада утврђеним, али превазиђеним техникама. У свом реферату на симпозијуму, директор Урбанистичког завода Александар Ђорђевић пише да и поред тога што је "*изградња стамбених насеља очигледна стварност у нашој пракси, методологија друштвеног, комуналног и финансијског планирања није уопште прилагођена таквој стварности*".¹⁴³ Програм стамбене изградње је у пракси најчешће подразумевао број станова, њихову структуру и категорију, као и финансијска средства за изградњу станова. Ови такозвани *перспективни* или *годишњи програми стамбене изградње*, рађени су као анекс или саставни део петогодишњих и годишњих планова, и фокусирани су на такорећи фабричку производњу станова, али не подразумевају објекте комуналних инсталација, путеве, као ни зграде за пратеће садржаје. Како наводи Ђорђевић још 1962. године, "заостајање у изградњи пратећих објеката, комуналија и зеленила данас је очигледна, али и тешка чињеница, која изазива

¹³⁶ На заседању је анализирана и публикација *Породица и становање*, коју је приредио архитекта Ж. П. Вуга. Anonim, "Zaključci VII zasedanja komisije za stanovanje Međunarodne unije arhitekata (UIA)", *Arhitektura urbanizam* 11-12 (1961): 50.

¹³⁷ Ibid., 51.

¹³⁸ Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*, Докторска дисертација (Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2017).

¹³⁹ Симпозијум је трајао шест дана и одржао се у организацији Савезног завода за урбанизам и комунална питања у сарадњи са неким урбанистичким заводима и институтима република и градова.

¹⁴⁰ Sreten Bjeličić, "Stambena zajednica – osnovna planska urbanistička jedinica grada", *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962), 43.

¹⁴¹ Поред посебног савезног Закона о стамбеним заједницама из 1959. године, о њима се говори у Програму СКЈ, резолуцији Савезне народне скупштине из 1957. године, о основним принципима стамбеног законодавства, у бројним документима са конгреса Социјалистичког савеза итд.

¹⁴² Sreten Bjeličić, "Stambena zajednica – osnovna planska urbanistička jedinica grada", *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962), 43.

¹⁴³ Aleksandar Đorđević, "O nekim problemima planiranja i finansiranja kompleksne izgradnje stambenih naselja", *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962), 44, наглашено у изворнику.

коментаре [...] на рачун урбаниста, и постаје све више политички проблем".¹⁴⁴ Ђорђевић истиче да и поред тога што је дужност урбаниста испуњена када у својим плановима "нацртају све што је једном насељу или стамбеној заједници потребно", њихов рад постаје компромитован када "парцијална и некомплетна изградња стамбених насеља" доведе до деформација њихових замисли.¹⁴⁵ Он објашњава да су урбанистички планови "одраз конкретних друштвених стремљења у датом времену" и да када друштвени планови услед "једнострано усмерених финансијских средстава" ставе у први план изградњу станова, тада се урбанисти и архитекти превасходно баве решењем самих станова.¹⁴⁶ Овим објашњењем се може наслутити и разлог из ког су се југословенски архитекти склонили у једну нишу и претежно бавили разматрањем организационе схеме стана, у контексту такозваних *школа становања* (београдска, љубљанска, загребачка), у великој мери занемарујући разраду објеката намењених заједници.

Дакле, расцеп између политике изградње стамбених насеља и урбаног планирања је био евидентан већ на симпозијуму 1962. године, када је као одговор на реферат Александра Ђорђевића у коме је наглашен недостатак поштовања према просторним плановима, дошло до "драматичних тренутака" кроз одговор "појединих представника управних органа" који су сматрали да су урбанисти нереални у односу према "нашим објективним материјалним могућностима".¹⁴⁷ Међутим, овај проблем се у случају Београда наставио кроз читав предстојећи период интензивне изградње великог броја стамбених насеља, све до средине 1970-их година, при чему ни у једном случају није успешно одговорено на проблематику финансирања и извођења комплексне изградње. Овај период је закључен великим међународним састанком у Београду, одржаној од 12. до 16. маја 1975. године, на тему "Комплексан приступ планирању и изградњи нових стамбених насеља". На састанку је окупљена група стручњака за проблеме и политику становања, изградње и планирања у земљама Јужне Европе, у организацији Европске економске комисије, Комитета за становање, изградњу и планирање. Током периода од 1960-1975. године, изграђено је преко 50% од укупног броја станова у тадашњем стамбеном фонду Београда.¹⁴⁸ Највећи број ових станова изграђен је у друштвеном власништву, а друштвеним средствима је кредитирана и изградња у личној својини. Упркос интензивној изградњи, у Београду је и даље основни проблем била несташица станова (процена је била да 1975. године недостаје око 45-50.000 станова), при чему је пренаглашена потражња била потенцирана већим издвајањем средстава за стамбену изградњу и општим инфлационим кретањима.¹⁴⁹ Како је објаснио тадашњи директор Завода за планирање развоја града, поред ових неповољних економских ефеката, "дошло је и до девијација у куповини станова и њиховој расподели корисницима", што је девалвирало резултате улагања (као и идеју *права на стан*).¹⁵⁰ Сви ови проблеми нису могли да буду савладани у "систему производње станова за тржиште", тако да су у новом Уставу из 1974. године уведене нове институције, такозване самоуправне интересне заједнице (СИЗ), како би се са тржишног прешло на договорни економски систем, конкретно – на систем усмерене стамбене изградње, где основну улогу у одлучивању о производњи и расподели станова имају сами произвођачи и организације удруженог рада (ОУР-и). Важно је разумети да када говоримо о тржишном систему производње станова у Југославији, то се односи на десетогодишњу праксу (од средине 1960-их до средине 1970-их), када су привредне организације биле инвеститори и располагали су становима тако што су их давали својим запосленима на коришћење. Иако је овај систем подразумевао учешће радника (самоопорезивање) у остваривању средстава за изградњу, коначни резултат је био сличан

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Vladimir Bjelickov, "Lik našeg urbaniste", *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962), 47.

¹⁴⁸ Stevan Jovanović, "Stambena izgradnja u razvoju Beograda", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 7.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

системима где је деловало само тржиште – поједина предузећа, тј. њихови колективи, су лакше остваривали доходак, док су мање конкурентна предузећа, и поред подједнаког залагања, једва опстајала на тржишту, тако да нису била у прилици да обезбеде станове својим запосленима. Још озбиљнији проблем тржишног система било је заостајање изградње пратећих објеката централних функција, који све до средине 1970-их година претежно нису реализовани. Односно, како описује архитекта Андрија Менделсон, у свом прилогу састанку, уместо да се пратећи објекти граде синхронизовано са становима, њихово грађење је одлагано "или у задњем часу замењено неусловним импровизацијама (путем неугледних барака, киоска и др.)".¹⁵¹ У комплексној изградњи становање "ни у плану ни у реализацији не сме да се ограничи само на стан у најужем смислу", што подразумева да се одмах на почетку пројекта одмере физичке и финансијске пропорције између свих аспеката пројекта, што је подразумевало и однос броја стамбених објеката (односно станова) према обиму, асортиману и квалитету пратећих објеката.¹⁵² Менделсон закључује да је неопходно становницима насеља понудити и ван свог стана могућност за задовољење дневних потреба, што је предуслов за "свестран и сталан развој [...] социјалистичке личности".¹⁵³

Насупрот концепцији социјалистичке *слободне стваралачке личности*, у београдским новим насељима је висок проценат неаутохтоног становништва био са села, док се на територијама приградских подручја одвијао убрзани процес деаграризације.¹⁵⁴ На пример, Александар Кушић анализира општину Чукарица као представника широких промена које су карактеристичне за урбанизацију у периоду социјализма у Југославији, а посебно у Београду где је 1960-их година на сваких десет становника било троје досељеника из других градова, четворо досељеника са села и само троје који су рођени у Београду.¹⁵⁵ На општини Чукарица, где је аутохтоно становништво било претежно пољопривредно, Кушић описује да је "хитно решавање питања адекватног расељавања староседелаца који се баве пољопривредом" био насилан процес у коме су многи сељаци остали без адекватне компензације.¹⁵⁶ Препознајући све ове проблематичне околности планирања нових насеља, урбанисти су се на међународном састанку 1975. године питали "какве све последице има становање у [...] новим насељима, на становништво регрутовано из врло различитих средина, неадекватне припремљености за колективан живот [...] техно-урбане културе".¹⁵⁷ Концепција месне заједнице, као кључна тема комплексне изградње стамбених насеља, која је требало да пружи оквир за специфично југословенско решење самоуправне заједнице, још увек није могла да понуди одговор, пре свега зато што је и сама још увек чекала своје остварење у пракси.

2.3. Центри месних заједница у Београду

Планирање мреже градских центара

Према речима директора Урбанистичког завода, доношењем плана централне зоне Новог Београда 1960. године, постављена је солидна основа за планирање мреже градских

¹⁵¹ Andrija Mendelson, "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 20.

¹⁵² Ibid., 21.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Овај процес је у Београду био најинтензивнији на подручју општине Чукарица, где је у периоду између 1953. и 1971. године удео непољопривредног становништва повећан са 72% на 95%. Кушић, докторска дисертација, 125.

¹⁵⁵ Ibid., 127.

¹⁵⁶ "Системско насиље" се у овом случају односи на скоро неприметан процес, који је услов за релативно стабилно функционисање актуелног друштвеног поретка. Кушић се ослања на идеју словеначког филозофа Славоја Жижека која се односи на "објективно" или "системско" насиље, које за разлику од терора, ратова или друштвених немира није на први поглед очигледно. Концепт види у: Slavoj Žižek, *Violence: Six Sideways Reflections* (London: Profile Books, 2009), 8-9. Преузето из: Кушић, докторска дисертација, 131-133.

¹⁵⁷ Bratislav Stojanović, "Za analitički osvrt na dosadašnju stambenu izgradnju", *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 24.

центра Београда, општеградских и локалних.¹⁵⁸ У плану намене површина су приказане позиције новобеоградских центара, од којих је наглашена централна градска зона и четири локације за центре нижег ранга, односно за рејонске центре.¹⁵⁹ На основу овог плана је маја 1962. године усвојен Регулациони план за подручје општине Нови Београд, чијим извођењем је руководио главни пројектант Милутин Главички у сарадњи са тимом урбанистичког завода. Подручје Новог Београда је подељено на две стамбене зоне, Нови Београд са око 155.000 становника и Бежанију са око 85.000 становника. Како је формулисано у тексту плана, "[О]бе стамбене зоне имају као основне јединице стамбене заједнице" (још увек није био званично утврђен назив *месна заједница*), док "[В]ише стамбених заједница које на периметру од око 1 километра чине број становника од 20 до 50.000 представљају подручје једног стамбеног рејона".¹⁶⁰ Дакле, у самом опису плана је истакнуто да није спроведена проста административна подела где су стамбене зоне подељене на рејоне, који су даље подељени на ниже територијалне целине, већ је наглашена улога стамбене заједнице као основне јединице урбанистичког планирања која је према значају испред рејона или стамбене зоне. Ова чињеница је у каснијим описима плана често изостављена, што је допринело да се занемари, а до данас и потпуно запостави начин размишљања на основу ког је успостављена тема стамбене (месне) заједнице у урбанистичком планирању Београда.¹⁶¹ Према плану Новог Београда, стамбена зона Нови Београд се састојала од 23 стамбене заједнице, које су сачињавале четири рејонска подручја, док је зона Бежаније садржала 13 стамбених заједница које су формирале два рејона.¹⁶² Из ове организације је проистекла мрежа центара, тако што је у свакој стамбеној заједници предвиђен локални центар који би задовољио свакодневне потребе становништва (сл. 2.13), док је сваки рејон садржао централне функције које су намењене задовољењу повремених потреба грађана. У том смислу су програм рејонских центара чиниле средње школе, здравствени центри, робне куће, специјализоване продавнице, биоскопи, базени и слично.¹⁶³ Такође, подразумевало се да рејонски центар може истовремено да прими садржаје локалног центра уколико му је позиција или подручје деловања такве природе да је повољније да обухвати функције оба нивоа. У регулационом плану је приказан преглед стамбених заједница у блоковима, и уочљиво је да просечан новобеоградски стамбени блок у највећем броју случајева представља једну стамбену заједницу која у просеку има око 6.500 становника (укупно 240.000 становника је подељено на 36 стамбених заједница). Стамбене заједнице у мањим блоковима су припојене суседном блоку, док су поједини већи блокови имали по две стамбене заједнице. У овој подели, најмање заједнице броје 500 становника (блок 5 и блок 34), док је убедљиво највећи блок 45 са 18.000 становника. Не рачунајући мали број посебних случајева, није било много варирања, тако да је већина стамбених заједница имала између 5-8.000 становника. Просечна површина стамбене заједнице према плану је 18 хектара, тако да просечна густина износи 360 становника по хектару, што се у потпуности уклапало у урбанистичке нормативе.

Регулациони планови општина у старом делу Београда, као и већине приградских насеља, урађени су у периоду од 1960. до 1966. године. Целокупним процесом као одговорни урбаниста пројектант руководио је директор Урбанистичког завода, Александар Ђорђевић,

¹⁵⁸ Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 6.

¹⁵⁹ Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 119.

¹⁶⁰ Urbanistički zavod Beograda, Regulacioni plan Opštine Novi Beograd, 31.

¹⁶¹ На пример, Брижит Ле Норман када описује Нови Београд пружа обрнуту логику, тако што наводи да су рејони подељени на месне заједнице, Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 119.

¹⁶² Urbanistički zavod grada Beograda, Regulacioni plan Opštine Novi Beograd, 31.

¹⁶³ Садржај рејонског центра према Андрији Менделсону обухвата: универзалну робну кућу, дом здравља, дом културе, биоскоп, хотел за самце, занатски центар, специјалистичке продавнице, отворене и покривене физкултурне терене, скупну гаражу, а по потреби и друге садржаје. Andrija Mendelson, "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda", Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 18.

док је поред тога свака општина имала главног пројектанта.¹⁶⁴ Регулациони планови су конципирани према публикацији коју је издао Урбанистички завод, под називом *Оријентационе смернице за израду регулационог плана: пратећи објекти и установе* (1960), где су задата начела и нормативи са циљем да буду задовољене савремене градске потребе становништва.¹⁶⁵ Као основна урбанистичка јединица дефинисана је **стамбена заједница** са 5-7.000 становника која садржи централне функције и која "треба да обезбеди функционисање свакодневног живота без потешкоћа и осећај припадности свих становника тој заједници".¹⁶⁶ Центар стамбене заједнице је намењен свакодневним потребама становништва и опслужује територију радијуса до 500 метара. Као што је конципирано на првим изложбама о стамбеној заједници, територију не би требало да пресецају веће саобраћајнице, већ је идеја да се омогући несметано кретање пешака. Следећи предвиђени ниво у урбанистичкој организацији била је **стамбена четврт**, која је обухватала две до три стамбене заједнице са 15-20.000 становника, где би њихов заједнички центар опслуживао територију радијуса до 750 метара. Као што смо видели, овај принцип је искоришћен у неколико примера на Новом Београду, где су мале стамбене заједнице припојене својим већим суседима. Дакле, стамбена четврт се користила само у ситуацији где су потребе то налагале, тако да није имала своје обавезно место у хијерархији градске територијалне поделе. Следећи ниво урбане хијерархије је **стамбени рејон**, тако да је карактеристичан радијус територије опслуживања рејонског центра између 750-1.500 метара и треба да задовољи повремене потребе грађана. Коначно, највиши ниво урбанистичке територијалне организације је **стамбена зона**, која подразумева великаградска подручја која су имала сопствени центар општеградског значаја. Такође, општеградски центри су садржајима испуњавали највиши ниво потреба становништва, обухватајући тако установе административно-политичког значаја, културне и забавне установе високог ранга (оперу, народно позориште, градске музеје), ексклузивну трговину и слично. Овако је успостављена хијерархијска концепција мреже градских центара – стамбена заједница, стамбена четврт, стамбени рејон, стамбена зона – која је у нешто измењеној, односно допуњеној структури, дочекала 1966. године ревизију ГУП-а из 1950. године. Ревизија ГУП-а била је корак према изради новог Генералног плана Београда, који ће коначно бити донесен 1972. године. У овом периоду су, поред великог пројекта Новог Београда, реализована насеља као што су Браћа Јерковић, Шумице, Баново брдо, Канарево брдо, Миљаковац, Коњарник, Карабурма и друга велика стамбена подручја. Највећи значај регулационих планова који су садржали све пратеће објекте поред становања, био је коначно успостављање прецизније основе за израду детаљних урбанистичких планова и појединачних архитектонских пројеката. Ипак, на крају овог периода, као један од три кључна недостатка у изградњи стамбених насеља која су

¹⁶⁴ За општине Стари град, Врачар, Савски венац, Палилула, Чукарица, Звездара, Земун, Вождовац, Нови Београд главни пројектанти су били: арх. Коста Карамата, Боривоје Ђуркић, Драган Гудовић, Наталија Микелачки, Ружица Петровић/Константиновић, Андрија Менделсон, Вера Митић, Јован Лукић, Добривоје Барловац, Јосип Свобода, Гордана Царевић и Милутин Главички. За први прстен насеља Овча и Борча, Миријево, Мали Мокри Луг и Велики Мокри Луг, Кумодраж и Јајинци, Бели Поток и Рипањ-станица, Пиносава, Жарково, Железник, Кијево-Кнежевац, Остружница и Батајница и Сурчин главни пројектанти су били: Братислав Стојановић, Гордана Царевић, Добрила Гиздавић, Љубдраг Шимић, Стојан Максимовић, Вера Митић, Дубравка Јанковић, Јован Лукић, Маруша Антић и Дарко Богосављевић. За други прстен насеља Гроцка, Барајево и Умка главни пројектанти су били: Милан Зарић, Миленко Јефтић и Боривоје Ђуркић. Жаклина Глигоријевић и Ана Граовац (ур.), *70 година Урбанистичког завода Београда – Књига II: Планови* (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018), 20.

¹⁶⁵ *Оријентационе смернице за израду регулационог плана: пратећи објекти и установе* (Београд: Урбанистички завод града Београда, 1960).

¹⁶⁶ Преузето из: Жаклина Глигоријевић и Ана Граовац (ур.), *70 година Урбанистичког завода Београда – Књига II: Планови* (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018), 20.

наведена у опису новог ГУП-а, била је "некомплетност и недовршеност насеља и недостатак пратећих објеката".¹⁶⁷

Велика стамбена насеља грађена у префабрикованом систему, за која је карактеристичан недостатак пратећих функција, нису била југословенска специфичност већ одјек западноевропског решења послератне стамбене кризе која је своје место пронашла у предграђима градова. У послератном периоду су широм Европе развијени бројни системи префабриковане изградње који су пружали могућност брзе реализације стамбених насеља.¹⁶⁸ У случају Париза су ова предграђа позната под заједничким називом *Les Grands Ensembles*, док се у контексту Енглеске може разматрати архитектура која је између осталог подразумевала и непрегледне бетонске стамбене четврти обликоване у маниру такозваног новог брутализма. Темсмид (Thamesmead), једно од најпознатијих лондонских стамбених предграђа грађено скоро у потпуности префабрикованим системом крајем 1960-их година, представљено је у јавности кроз карактеристична начела планирања нових градова.¹⁶⁹ Прво начело је било да град не сме да буде спаваоница, већ мора да пружи целовито окружење са радним местима, као и образовним, комуналним, комерцијалним и рекреативним објектима. Друго, густина насељености је релативно висока, али подразумева да се што већем броју породица омогући живот у спољном простору. У просеку је планирано да густина становништва буде око 250 становника по хектару, тако да је у делу насеља са индивидуалним кућама око 175 становника по хектару, док је у делу насеља са колективним становањем око 350 становника по хектару. Треће, пешачки и колски саобраћај је планиран према пажљиво пројектованим раздвојеним рутама које су удобне и сигурне за кретање насељем. Коначно, четврто начело се односи на значај обраде обликовања терена, који је посебно важан за квалитет урбане средине, тако да су архитектонски објекти и терен разматрани истовремено, као јединствен пројектантски проблем. За урбанистички план Темсмида било је одговорно Веће Великог Лондона (Greater London Council), које је у то време било највише административно тело локалне управе. Предграђе је планирано за око 60.000 становника, са циљем да хомогенизује различите економске слојеве становништва. Слично као и остали нови градови, од наведених начела је мало тога испуњено, тако да је насеље након изградње постало пример једне од највећих спаваоница у Великој Британији, са упадљивим недостатком централних садржаја (слично београдским примерима, изграђене су само школе и децје установе). Још једна занимљива паралела Темсмида са Новим Београдом је коришћење истог француског *Balency* система префабрикације, који је у југословенској варијанти такозваном *Рад-баленси* систему пројектован у блоковима на Бежанијској коси.¹⁷⁰ Дакле, посматрано у ширем контексту, пример Новог Београда је формално представљао уобичајени пример западноевропског новог града у префабрикованом систему изградње, којим је понуђено решење за проблем масовног становања. Кључна разлика Новог Београда у односу на предграђа Лондона или Париза била је његова величина (релативно посматрано у односу на површину целог града), која је конкурисала постојећем граду, и – још значајније – његова симболичка функција носиоца технолошког развоја и индустријализације земље, која је представљена као самоуправно социјалистичко достигнуће.

¹⁶⁷ Преостала два недостатка су: (2) високе густине становања и изграђеност; (3) неповољна структура станова; велики проценат малих (једнособних) станова. Anonim., "Istorijat i organizacija rada na Generalnom urbanističkom planu Beograda", u: *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974): 9.

¹⁶⁸ Сажет приказ најпознатијих префабрикованих система изградње развијених у земљама Европе налази се у извештају који је финансирао Одељење за становање и урбани развој Сједињених Америчких Држава: *New Housing Concepts: Report on NAACP Equal Opportunity Tour – European Industrialized Building Systems*, (New York: NAACP Special Contribution Fund, 1970).

¹⁶⁹ Начела су преузета из: *New Housing Concepts: Report on NAACP Equal Opportunity Tour – European Industrialized Building Systems*, (New York: NAACP Special Contribution Fund, 1970), 65.

¹⁷⁰ Драгана Мецанов, "Утицај система префабриковане градње на архитектуру Београда", *Наслеђе* 17 (2016), 97-124.

Центри месних заједница у централној зони Новог Београда

Урбанистичко решење блока 21, као и целокупне централне зоне Новог Београда, заснивало се на истом идејном становишту о коме је Милорад Мацура писао 1959. године, након конгреса у Ротердаму. Он је сматрао да је изглед индустријски изведених зграда неспојив са естетским начелима модерне архитектуре, тако да се склад и уметнички аспект архитектонске композиције у случају префабриковане изградње комплекса могу постићи "само у урбанистичким размерама: диспозицијом објекта и градацијом њихових величина, донекле секундарним факторима: зеленилом, украсном пластиком, киоском и другим".¹⁷¹ У духу таквог размишљања, читава централна зона Новог Београда се може сагледати кроз решење првог и најдоследније изведеног блока 21. Блок 21 је композиционо решен кроз неколико основних потеза: подужном осом блока се пружа меандар спратности П+4+Пк, на две стране блока се налазе подужне зграде паралелно са великим булеварима (једна се састоји од седам ламела, спратности П+10+Пк, друга представља непрекинуту зграду-зид, спратности П+8+Пк), док се на углу блока, на прилазу од старог града са Бранковог моста, налази група од шест солитера, спратности П+16+Пк.¹⁷² За разлику од блокова 1 и 2 где је уређење локала у приземљима стамбених зграда занемарено, или су локални током изградње претворени у станове услед интереса инвеститора и доминантне потражње станова на тржишту, у блоку 21 је од почетка планирано да централне функције не буду смештене у приземљима стамбених објеката. Разлог за то је што су станови у блоку 21 пројектовани за потребе Југословенске народне армије (ЈНА), тако да су параметри и норме пројектовања усклађени са документом који је издао Државни секретаријат за народну одбрану (ДСНО), под називом "Упутство за изградњу стамбених зграда за потребе ЈНА" (1955).¹⁷³ Упутство је налагало да треба избегавати грађевинске локације где је условљена изградња локала у приземљу, зато што је изричито забрањено да се у приземља стамбених зграда смештају активности јавне намене (кафана, локали, амбуланте и сл.), како не би узнемиравали становништво.¹⁷⁴ Урбанистичко-технички услови на нивоу блока су дозвољавали дечје установе (вртиће и школе), док је центар месне заједнице – у складу са планом централне зоне – смештен на самом углу блока, према централном тргу Новог Београда (сл. 2.14). Зграда центра заједнице је замишљена по узору на Ле Корбизијеове модернистичке концепције пројектовања: правоугаона основа са атријумским отвором, спратности П+1, тако да хоризонтални стаклени кубус "лебди" одигнут од земље на стубовима (сл. 2.15). Као што се види на илустрацији, према плану централне зоне, у склопу зграде центра месне заједнице је пројектована двадесетчетвороспратна кула која својом монументалном силуетом модерне пословне зграде више припада централној зони, него стамбеном блоку. Куле су позициониране у низовима од по четири, тако да са обе стране "маркирају централни потез Новог Београда" (сл. 2.16).¹⁷⁵ Пројектовање и изградња овог центра месне заједнице, који је схематски приказан у плану централне зоне, остављени су за даљу разраду у некој од следећих фаза реализације.

У оквиру плана централне зоне Новог Београда, дијагонално од блока 21 налази се блок 28, чијом израдом детаљног урбанистичког плана је руководио Милутин Главички, један од аутора решења централне зоне.¹⁷⁶ Иако је детаљни урбанистички план блока 28 описан као "једна фаза разраде идејног урбанистичког решења централне зоне Новог

¹⁷¹ Milorad Macura, "Sociologija stanovanja i industrijalizacija stambene arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 31.

¹⁷² О блоку 21 је у литератури пружена детаљна архитектонска документација. Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 181-192.

¹⁷³ Ревидирано и допуњено упутство је поново издато 1964. године. „Uputstvo za izgradnju stambenih zgrada za potrebe JNA”, Државни секретаријат за народну одбрану, 1955.

¹⁷⁴ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 188-189.

¹⁷⁵ Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešewe centralnog dela Novog Beograda", *Arhitektura Urbanizam* 2 (1960), 10.

¹⁷⁶ План је израђен у сарадњи са архитектом Браниславом Јовином и техничком разрадом Наталије Калуђерчић.

Београда", неколико основних карактеристика је одступило од задате композиционе схеме.¹⁷⁷ Пре свега, становање је другачије организовано, са образложењем да програмски елементи за израду ДУП-а блока 28 подразумевају да становање у овој зони треба да одговара највишој категорији становања. Покушај да се елитизује становање на Новом Београду описује Ксенија Петовар, управо на примеру стамбеног блока 28 где су према ДУП-у предвиђени станови по посебној категорији вишег реда, како по површини и опреми стана, тако и према просторном обликовању.¹⁷⁸ Такође, већој ексклузивности у односу на остале блокове централне зоне је требало да допринесе мања густина насељености и више зелених површина. Увођење елитизације, која је била у супротности са прокламованим идејама егалитаризације, представља још једну дихотомију у самоуправном дискурсу о месној заједници. У погледу централних функција, блок 28 се ослањао на будући новобеоградски центар, док је према плану имао и сопствени центар месне заједнице који би задовољио свакодневне потребе око 6.200 становника, колико је предвиђено да живи у стамбеном делу блока (сл. 2.17). То је у функционалном смислу подразумевало трговину, занатство и угоститељство, заједно са просторијама за друштвено-политичке и културно-уметничке активности. Међутим, позиција центра месне заједнице је премештена од главног централног трга према супротној страни блока, односно према Трећем булевару (данас Булевар Милутина Миланковића), са образложењем да булевар обезбеђује главну комуникацију са другим деловима града, где ће велики део становништва свакодневно одлазити на посао. Према првобитном плану централне зоне у склопу центра месне заједнице је кула, која је у ДУП-у блока 28 пројектована као шеснаестоспратни самачки хотел. Иако је центар месне заједнице премештен, кула је остала на првобитној локацији како би испунила своју композициону улогу у односу на централну зону (сл. 2.18). Када је ДУП усвојен, 1965. године, Савет за урбанизам и Скупштина града Београда донели су услов да се месна заједница у блоку 28 пројектује и реализује као јединствена целина, са истовременим конкурсом за идејне пројекте стамбених и пратећих објеката.¹⁷⁹ Дирекција за изградњу Новог Београда је након конкурса за уступање земљишта 1966. године, доделила земљиште блока 28 Пословном удружењу ЈИНГРАП,¹⁸⁰ тако да је на основу ове одлуке организован јавни опште-југословенски конкурс за блок 28, 1967. године. Конкурс није решавао проблеме пословних зграда, хотела и гарни-хотела, већ је то остављено Дирекцији за изградњу Новог Београда да реши у склопу централне зоне. Такође, конкурс није дефинисао проблеме основне школе ни дечјих установа, које су остављене да буду решене уз каснију обраду детаљног програма за дечје установе и школе. Према плану, у блоку 28 је предвиђен центар месне заједнице, као слободностојећа, такође једносспратна атријумска зграда (сл. 2.18). У конкурсном пројекту је програм центра месне заједнице оквирно постављен, у комбинацији са око 30 дуплекс стана чија је укупна величина око 9.000 m². У оквиру центра је предвиђен културни центар од око 1.000 m², који подразумева читаоницу, библиотеку, биоскопску дворану и разне и разне продавнице намењене за потребе становништва блока 28.¹⁸¹ Како је наведено у образложењу током трајања изградње стамбених блокова, "за сада још нисмо нашли кредитора за овај објекат нити смо приступили детаљној разради идејних пројеката".¹⁸² За разлику од пратећих објеката чија разрада је остављена за будућност – као што је то било уобичајено – изградња стамбеног дела блока 28 је започета одмах по

¹⁷⁷ Milutin Glavički, „Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 82.

¹⁷⁸ Опис из детаљног урбанистичког плана блока 28 цитиран у: Ксенија Петовар, *Социолошко истраживање услова живота у стамбеним заједницама у Новом Београду*, Магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1976), 56.

¹⁷⁹ Milutin Glavički, „Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda,” *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 86.

¹⁸⁰ Пословно удружење Југословенских произвођача за префабрикацију и индустријско грађење.

¹⁸¹ Neven Vlak, „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28,” *Izgradnja* br. 5 (1971): 4.

¹⁸² Neven Vlak, „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28,” *Izgradnja* br. 5 (1971): 6.

завршетку архитектонског конкурса.¹⁸³ Инвеститор изградње је било пословно удружење Јинграп,¹⁸⁴ које је већ 1968. године приредило каталог за продају станова у оквиру блока (сл. 2.19). Према продајном каталогу Јинграп-а од укупно планираног 961 стана, иницијално је требало да буде 156 четвороипособних и 156 петособних станова у *de lux* категорији. У каталогу је наглашен значај локације блока 28, који се налази уз саму централну зону, односно уз "будући проспект" који повезује СИВ и нову железничку станицу, како је наведено: "На овом потезу формиран је центар Новог Београда [*sic!*] са објектима који имају карактер пословног, административног, угоститељског и трговачког центра".¹⁸⁵ Међутим, када је почела изградња стамбених објеката и продаја станова, показало се да на тржишту нема довољно потражње за великим становима, тако да је дошло до накнадних измена пројекта. Велики станове су подељени на мање стамбене јединице, тако да је у коначном пројекту број *de lux* станова износио десетину од првобитног збира, док је број двособних станова порастао са 364 пројектованих на 836 изведених.¹⁸⁶ Закључак социолошке анализе Ксеније Петовар показује да су радне организације које су биле у могућности да купе велике станове за своје раднике, поред бољег материјалног статуса имале и већи друштвени утицај, тако да су могле да добију локације у централној зони старог дела града, или на некој од атрактивнијих периферних зона.¹⁸⁷ У том смислу, Нови Београд је и након изградње блока 28 остао "спаваоница" без централних садржаја, изразито хомогене социјалне структуре становништва са доминантним запослењем у административним делатностима.

Позивни београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Блок 29 у Новом Београду завршен је 1967. године. Реализација блока је почела 1968. године, према победничком решењу са конкурса које је пројектовано у складу са Урбанистичким условима.¹⁸⁸ У односу на план централне зоне Новог Београда, где су стамбени објекти представљени као три дугачке паралелне зграде тако да се између сваке две налази јавни објекат, аутори победничког решења су композицију решили попречно постављеним краћим зградама, распоређеним по ободу парцеле. На тај начин је добијен јединствен унутрашњи простор парцеле, где су смештени јасле и основна школа. Стамбене зграде су спратности П+6, решене системом двотракта који су повезани степенишним језгрима, тако да су сви станове добила двострану оријентацију (а на угловима зграда и тространу). За разлику од блока 21 и блока 22, за које је од почетка планирано да буду намењени становању породица лица запослених у ЈНА, блок 29 је био намењен комбинованој структури становништва – половина је била намењена војсци, половина цивилима.¹⁸⁹ У том смислу, не изненађује што су приземља стамбених објеката у највећој мери искоришћена за станове, док је неколико просторија намењено кућним саветима или планирано за игру деце. Стога су све дневне потребе становништва решене програмом центра месне заједнице, који је лоциран на углу парцеле, супротно од централне зоне. Центар месне заједнице је у првобитном решењу приказан схематски, у складу са концепцијом из плана централне зоне – као правоугаони атријумски објекат, ниске спратности (сл. 2.20). Као и у осталим случајевима (укључујући

¹⁸³ На конкурс је одабрано решење архитекте Илије Арнаутовића из Љубљане. Neven Vlak, „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28,” *Izgradnja* br. 5 (1971): 4.

¹⁸⁴ Скраћеница означава Пословно удружење југословенских произвођача за префабрикацију и индустријско грађење.

¹⁸⁵ *Стамбени блок 28 Нови Београд*, каталог (Београд: ЈИНГРАП, 1968), непагинирано.

¹⁸⁶ Ксенија Петовар, *Социолошко истраживање услова живота у стамбеним заједницама у Новом Београду*, Магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1976), 56.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 62.

¹⁸⁸ Прву награду на конкурс су освојили архитекти Милосав Митић и Михаило Чанак, док је извођач био ГП "Рад". Anonim, „Blok 29,” *Arhitektura - Urbanizam*, br. 74-77 (1975): 51.

¹⁸⁹ Како описује један од аутора блока 29, архитекта Михаило Чанак: "У мом Центру за становање та истраживања смо спровели на блоковима 21, 22 и 29 на Новом Београду, као и у старом насељу Железник, а по наруџбини Грађевинске управе ЈНА. Блокови 21 и 22 су били чисто војни, док је блок 29 био мешанац – пола војска-пола цивили." Интервју обавио архитекта Горан Анђелковић, 18.09.2012. Приступљено 17.08.2019. https://www.designed.rs/blog/goran_andelkovic/pakovanje_stana_kao_umetnicka_vestina

врло сличну ситуацију са пројектом ЦМЗ у случају блока 30), центар је остављен за неку неодређену будућу фазу изградње.

Опште југословенски анонимни конкурс за израду идејних архитектонских решења за блокове 22 и 23 на Новом Београду је расписан 1967. године, док је победничко решење проглашено годину дана касније.¹⁹⁰ Блок 23 има угаону позицију у схеми централне зоне Новог Београда, тако да је према величини и концепцији сличан блоковима 21 и 28, док парцела блока 22 представља слику у огледалу блока 29, који је симетрично постављен у односу на централну осу: СИБ-железничка станица. Угаони блокови централног грида су имали монументалније композиционе захтеве у контексту целокупне централне зоне, док су блокови 29 и 22 представљени као "неутрално, повезујуће ткиво".¹⁹¹ Како описује Александар Кушић, блок 23 је према композицији и стамбеној типологији веома сличан блоку 21, али се његове карактеристике обликовања и обрада завршне пластике значајно разликују.¹⁹² Такође, у контексту урбанистичког решења блока, измењена је концепција меандра, која је одређена Планом централне зоне Новог Београда. Насупрот крупном урбанистичком потезу меандра који је просецао читав блок, у блоку 23 је меандар прекинут, тако да су се добила два полу-атријумска простора унутар блока, окружена зградама. Зелена површина у унутрашњости блока је подразумевала игралишта и слободностојеће ниске зграде основне школе и два вртића (комбиноване дечје установе – КДУ), које су имале архитектонско решење разуђене основе са подеоним зидовима од црвене опеке и терасастим крововима. За разлику од претходно пројектованих новобеоградских блокова, чија решења су подразумевала издвајање централних функција у засебан објекат или локале јавне намене у приземљима стамбених зграда, у решењу блока 23 је предложен знатно динамичнији и инвентивнији однос према јавном простору. Једна од идеја је била интегрисање јавних функција у нижим спратовима стамбених објеката, увођењем пешачке трговачке улице (у пројекту назване "базар"), као и саобраћајно повезивање унутрашњим коловозима и паркинг простором (сл. 2.21). Галеријски простор "базара" који се протеже кроз пет или шест етажа осветљен је природним светлом, које је омогућено смицањем горњег корпуса зграде, као и увођењем светларника где год је потребно. Поред тога, свака од етажа имала је зелену терасу, тако да је зграда својим нижим спратовима визуелно повезана са зеленилом из окружења. Поред централних садржаја у оквиру стамбених зграда, пројекат је подразумевао и зграду центра месне заједнице која се налазила у тадашњем Трећем булевару (данашњи Булевар Милутина Миланковића), и за разлику од претходних пројеката где је центар планиран у засебној згради, овде је имао разуђену структуру повезану са стамбеним објектима и прожету пешачким стазама. Центар месне заједнице у блоку 23 представља први покушај реинтерпретације традиционалне градске улице у новобеоградској централној зони, и уводи нови пројектантски приступ који је у пуној мери доследно примењен у блоку 22. Тиме је започело увођење нове парадигме, која је у европским оквирима заживела у пракси током претходне деценије.

¹⁹⁰ Конкурс су расписали Дирекција за изградњу грађевинских објеката Државног секретаријата народне одбране (ДСНО-а) и Друштво архитеката и техничара архитектонске струке Београда. Аутори победничког решења су архитекти испред ИМС-а (Институт за испитивање материјала Србије – ИМС), Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, проглашени 1968. године. Anonim, "Prikaz nagrađenih radova opšte jugoslovenskog konkursa za arhitektonsko rešenje stambenih i pratećih objekata u blokovima 22 i 23 u Novom Beogradu," *Izgradnja* 22, br. 10 (1968): 5-19.

¹⁹¹ У том контексту је површина повезујућих блокова била скоро упола мања од угаоних (блок 23 обухвата територију од око 19ha, док је блок 22 површине од око 10ha). Anonim, "Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda," *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 84.

¹⁹² Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме*, 103.

Урбанистичко решење блока 22 (сл. 2.22) се према својој концепцији разликовало од претходних решења новобеоградских блокова.¹⁹³ Како наводе сами аутори, главна специфичност блока 22 огледа се "у збијености волумена, чија су међурастојања грађена на принципима коридора-улице".¹⁹⁴ Овај концепцијски покушај "ревалоризације вредности везаних за особености улице",¹⁹⁵ био је у европском контексту актуелан већ скоро две деценије кроз расправе које су се водиле током о критици и реакцијама на ригидност модерних принципа СИАМ-а. Пројектантско решење које су понудили Алисон и Питер Смитсон крајем 1960-их година у насељу Робин Худ Вртови (Robin Hood Gardens), заснивало се на идеји *улица у ваздуху* које су пројектоване као отворене галерије етажа у стамбеним зградама, док је у унутрашњости блока уведено пејзажно решење зелене површине назване *зона без-стреса* и обликоване као артефицијелно брдо. Две дугачке зграде, спратности П+9 и П+6, постављене су тако да обухвате мирну унутрашњост блока, представљајући баријеру према буци и загађењу прометних саобраћајница. *Улице у ваздуху* које су замишљене као заједнички простор и генератор социјализације станара блока, представљале су савремену интерпретацију улице у новим градским условима, насталих као последица развоја масовне културе и убрзаног развоја технологије.

Насупрот овој радикалној концепцији, која је тежила да промени приступ разумевању и доживљају заједничког простора, југословенски архитекти су имали знатно традиционалнији приступ. Савремена интерпретација градске улице у пројекту блока 22 се заснива на увођењу идеје отворене, трансформабилне форме јавног простора који својим садржајима уводи градску (потрошачку) динамику дисперзовану по унутрашњости блока. Слична концепција која је примењена на пројекту центра месне заједнице у блоку 23, сада је објединила све објекте друштвеног садржаја, тако да су трговачки центар, универзална сала са библиотеком, осмогодишња школа и дечје обданиште са јаслама – повезани у јединствену архитектонску целину (сл. 2.23). Дакле, центар није пројектован као засебна зграда, већ је конципиран "као сложен организам, базиран на основној просторној, иницијалној јединици-ћелији, као заједничком именитељу за све садржаје".¹⁹⁶ Основна ћелија је у овом случају била типска јединица, армирано-бетонског растера стубова димензије 8x8m (у каснијој разради пројекта 7x7m)¹⁹⁷, и кровном геометријом пирамиде са стакленим врхом, димензија 1.5x1.5x0.7m.¹⁹⁸ Флексибилност структуре је омогућавала да се садржаји међусобно преплићу и да се смењују са отвореним просторима за окупљање, у пројекту названим "пјачете" (који се добијају изостављањем основне ћелије), а који представљају покушај обнове "лако заборављених амбијената града" и који би показали "у којој мери је успео покушај у погледу тражења одговарајућег градског амбијента који треба да поново окупи људе[...]".¹⁹⁹

Овако замишљена генеричка структура објекта, који је могао да се прилагођава променљивим потребама становништва суседства једноставном монтажом и демонтажом основних ћелија, била је готово идеалан одраз самоуправљачке организације простора. Слична концепција је тих година представљена у пројектима Франка Ван Клингера (Frank Van Klingeren), чији је рад био усмерен на архитектуру и партиципативно пројектовање центара локалних заједница у Холандији. Пројекат центра насеља у Ајндховену назван "t Karregat", имао је врло сличну структуру која се састојала од пирамидалних типских

¹⁹³ Другачијој концепцији су тежили аутори решења: "Урбанистичким решењем блок 22 се, у концепцијском погледу, знатно разликује од осталих стамбених блокова у Новом Београду". Božidar Janković i Branislav Karadžić, „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 135.

¹⁹⁴ Božidar Janković i Branislav Karadžić, „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 135.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Ibid., 136.

¹⁹⁷ Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме*, 106.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Božidar Janković i Branislav Karadžić, „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu,” u „Stan i stanovanje,” posebno izdanje, *Izgradnja*, n.d.: 136.

јединица (знатно већих димензија од пројекта у блоку 22) повезаних у једнопростор, чије коначно решење је подразумевало заједничке одлуке становника насеља о томе шта ће бити садржаји њиховог центра (сл. 2.24).²⁰⁰ Структура се у случају холандског центра састоји од 37 квадратних самоносећих челичних надстрешница, са стакленим пирамидалним кровом на средини поља, које су повезане у једну целину тако да су окна осовински на растојању од 14,4 метра (сл. 2.25).²⁰¹ Свака јединица садржи систем за осветљење, проветравање и грејање (сл. 2.26). Насеље у источном делу Ајндховена, за које је Ван Клингерен пројектовао центар, изграђено је за 7.000 становника, у то време претежно младих породица које су смештене у колективним стамбеним зградама и индивидуалним низовима кућа. За разлику од београдских примера, центар је изграђен истовремено са стамбеним блоковима, уз консултовање са социолозима, лекарима и наставницима, тако да је отворен за становнике насеља чим су се уселили. Архитектура центра, која је у ствари једноставан кровни систем, истовремено је представљена као симбол идентитета новог насеља. У контексту блока 22, решење је макар делимично остварено, тако што су објекти школе и КУД-а остварени према плану реализације недуго након изградње стамбених зграда. Из тог примера, може се наслутити како би изгледао и функционисао целокупни центар насеља, да су изграђени и остали пратећи објекти.

Систем центара месних заједница и рејонских центара у Београду

Систем центара који је осмишљен за централну зону Новог Београда представља угледни пример хијерархије и међусобног односа центара на целокупном подручју града. Пратећи ову структуру, планирани су центри у Петом и Шестом новобеоградском рејону. У Петом рејону, у истоветно конципираним блоковима 45 и 70, пратеће функције су смештене у центар блока на пресеку два широка пешачка коридора која се пружају дуж две осе блока, чиме су стамбени објекти "груписани у четири микро-рејона" (сл. 2.6).²⁰² Пратећи објекти који су смештени у централној зони, у плану су приказани схематски, као квадратне атријумске једносратнице, остављене за реализацију у некој будућој фази. Поред тога, планирано је да велики рејонски центар буде лоциран између ових блокова, на подручју блока 44 (сл. 2.6), међутим до његове реализације није дошло. Изградњу стамбених блокова 45 и 70 такође није пратила изградња центара месних заједница, тако да се снабдевање годинама обављало у привременим објектима и допунским пунктовима изграђеним у приземљима појединих зграда. У поређењу са месним заједницама у центру града, комфор становања је био знатно умањен недостатком централних садржаја, што је најучљивије када се упореде нпр. подручје месне заједнице Каленић и месне заједнице блока 45. МЗ Каленић се састоји из 13 градских блокова ивичне изградње, на 17 хектара и има популацију од 5.200 становника. Са друге стране, у блоку 45 постоји 68 слободностојећих зграда у отвореној композицији блока, територија блока је око 56 хектара, са око 15.000 становника (сл. 2.27). За разлику од МЗ Каленић, у којој се смештена једна од најбоље опремљених градских пијаца, и бројне продавнице мешовите робе у приземљима стамбених зграда, у новом блоку 45 су постојале свега четири продавнице. Сличан проблем су имали и станари Шестог рејона, односно блокова 61-64. Овде је ситуација била још више забрињавајућа, ако се узме у обзир да су блокови планирани за четири месне заједнице које окупљају 40.000 становника, чији центри су се простирали дуж заједничке осе целе територије (сл. 2.7). Поштујући основну концепцију блока према којој су строго раздвојени пешачки и колски саобраћај, сваки од центара је пешачким стазама повезан са северним и јужним делом стамбеног блока, док су главне саобраћајнице опслуживале обе стране зграде центра (сл. 2.28). На супротној страни стамбених зграда смештене су дечје установе и основне школе, како би деци била

²⁰⁰ <http://hiddenarchitecture.net/t-karregat-centre/> Text from Domus n°126

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Anonim, *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 38.

омогућена директна пешачка веза од куће до школе, односно вртића. Изостанак изградње објеката за смештај централних функција, овде је оставио празну пољану дужине око 1.7 километара и ширине 100 метара, чиме је створена могућност за изградњу монтажних, привремених (и често нелегалних) објеката.

Центри месних заједница широм целе територије Београда су током 1960-их година били сасвим занемарени у приоритетима изградње. Тамо где су изграђени, њихова функција се сводила на "пункт за снабдевање", лишена разматрања о даљем развоју активности заједнице. Један од занимљивих пројеката у старом делу града, био је центар месне заједнице планиран у насељу Бањица. Пројектантски тим у коме су учествовали архитекти Александар Стјепановић и Бранислав Караџић, у нешто измењеном саставу у односу на конкурс за блокове 22 и 23, наставио је да развија идеју о центру месне заједнице који би био трансформабилан и прилагодљив потребама становника насеља.²⁰³ У том контексту, центар је конципиран као "сложена просторна структура заснована на једном типском просторном елементу, који треба да обезбеди не само примену монтаже већ и етапност изградње".²⁰⁴ Локација центра је одређена тако да буде лако приступачан за становнике насеља, као и за спољни саобраћај, пешачки и колски, поштујући услов да не оптерећује унутрашње саобраћајне токове стамбених блокова. Такође, узета је у обзир конфигурација терена, осунчаност, могућност повољних визура и сл. Тако је одређено да позиција центра буде у приступној зони комплекса, док се мањим подизањем самог објекта остварује пријатан поглед на стамбени комплекс. Садржаји за снабдевање су планирани у приземљу кућа-заједница, што је у великој мери требало да растерети центар и приближи станаре снабдевачким пунктовима. Центар је тако замишљен као "стварна жижа насеља, са свим карактеристикама, као што су: улица, трг, пјачете, терасе итд."²⁰⁵ Атрактивни садржаји, као што су кафане, ресторан, холови, изложбене галерије, који захевају репрезентативан поглед и добру осунчаност, смештени су на јужној страни центра. Како су аутори пројекта навели у свом образложењу, главна особеност и квалитет је био да се центар "гради у зависности од потреба и могућности!"²⁰⁶ Међутим, могућности ни у овом случају нису дозволиле реализацију атрактивног центра насеља.

Рејонски центри нису имали нимало бољи проценат изградње у односу на центре месних заједница. Један од ретких примера делимично реализованог рејонског центра представља центар Четвртог рејона, познатији под називом "Меркатор".²⁰⁷ Крајем 1965. године расписан је локални, анонимни, урбанистичко-архитектонски конкурс за део Четвртог рејонског центра у Новом Београду, на коме су право учешћа имали аутори из Београда.²⁰⁸ Конкурс су расписале Дирекција за изградњу Новог Београда и Урбанистички завод града Београда. Локација је одређена у оквиру делова блокова 11-б и 11-ц према Лењиновом булевару (данашњи Булевар Михајла Пупина), мада је у првонаграђеном решењу целокупни програм смештен у део блока 11-ц површине 350x100m (сл. 2.29).²⁰⁹ У време расписа конкурса били су управо изграђени блокови 2 и 8, док су остали стамбени блокови у оквиру рејона били у изградњи. За разлику од отвореног система изградње стамбених блокова, који су подразумевали једноставну типологију карактеристичну за послератна стамбена насеља: (1) подужно постављене зграде намењене масовном становању, (2) појединачне квадратне петоспратнице и (3) солитере спратности П+18; рејонски центар је представља урбанистичку целину која је конципирана као структура настала варирањем

²⁰³ Аутори победничког решења конкурса за насеље Бањица су архитекти Слободан Дрињаковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић.

²⁰⁴ Aleksandar Stjepanović, Aleksandar Vukićević-Sarap, "Izgradnja naselja 'Banjica'", *Izgradnja* 12 (1976), 24.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Назив је настао према словеначкој фирми која је била корисник након изградње центра.

²⁰⁸ О детаљима расписа погледати: Sima Miljković, "Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu", *Arhitektura Urbanizam*, br. 38 (1966), 60-61, 68.

²⁰⁹ Прву награду на конкурсју је освојило решење архитектонског бироа "Архитектура и урбанизам", који су представљали архитекти Крешимир Мартинковић, Чедомир Белош и Феликс Бајлон.

основне јединице доследно спроведене у оквиру блока (сл. 2.30). Различите функционалне целине су груписане на културно-друштвени део (биоскоп, ресторан и хотел), трговачко-услужни део (робна кућа, специјализоване продавнице и занатске радње) и део резервисан за пијацу. Посебан квалитет пројекту су пружили атријуми, односно полуотворени и отворени простори, који се смењују са затвореним целинама објекта, тако да зеленилом и одмориштима хуманизују бетонске "кутије". Такође, успешно је решено раздвајање колског и пешачког садржаја тако да пешачко кретање остане у једној равни, неометано доставним саобраћајним присуцима објекту. Међутим, значајан приговор решењу односи се на "индиферентан став у односу на решавање озбиљног проблема пешачког приступа рејонском центру преко јаких колских саобраћајница".²¹⁰ Општи приговор, који се односио на победничко решење, као и остале награђене и откушљене радове, био је избегавање решавања компликованог проблема карактера пешачког приступа рејонском центру, преко прометних саобраћајница које га окружују. Сва конкурсна решења су се бавила урбанистичком концепцијом само унутар парцеле дела рејонског центра, запостављајући укупну, ширу слику будућег живота овог дела града. Критика изнета у часопису *Архитектура урбанизам* након објављивања резултата конкурса се односила на непотпуне програмске захтеве у распису конкурса, подвлачећи да се "урбанистички план, а још мање детаљан програм и пројекат неког животног дела града, не ствара само за пројектантским столом".²¹¹ Разлог за ову критику је уочљив у самом плану победничког решења где је структура центра постављена као контраст околним блоковима, решена независно у односу на окружење (сл. 2.30). Победничко решење на конкурс у је представљало необичну комбинацију са једне стране "ћелијске" архитектонске концепције, која се гради варирањем основне јединице, и са друге стране потпуне дезинтеграције функција, која је резултат издвајања централних функција у затворен оквир – или зграде (као у већини новобеоградских блокова) или парцеле (у случају блока 1). Према конкурсном решењу је изграђен центар површине 6.500 m², који је подразумевао 20 специјализованих продавница, 17 занатских радњи, 4 ресторана и пошту. Центар је отворен 1972. године, као специфична архитектонско-урбанистичка целина у оквиру стамбених блокова Четвртог рејона (сл. 2.31). Око 65% површине центра (односно 3.250 m²) чинили су комерцијални садржаји, који су подразумевали продавнице и предузећа из различитих југословенских република. Како у свом истраживању наводи Тамара Поповић, ако се узме у обзир да је почетком 1970-их година само око 30% производње било у економској размени међу југословенским републикама, тржни центар Четвртог рејона је представљао ексклузивно продајно место у Београду.²¹² Међутим, атрактивно архитектонско решење центра, које је својом бетонском масом пружало готово споменички карактер (сл. 2.32), било је превише отуђено од околних стамбених садржаја да би успело да удахне нови живот рејону. Услед доминантне потрошачке намене која је представљала ретку понуду у недостатку објеката намењених снабдевању у Новом Београду, улога Рејонског центра се одмах по изградњи свела готово искључиво на тржни центар.

Месна заједница као југословенска концепција јединице насеља

Конкурсни радови за део Четвртог рејонског центра у Новом Београду су достављени под шифрама које су илустративно представљале актуелни југословенски приступ "слици будућег живота" у градским центрима. Треће место на конкурс у је додељено раду под шифром "Базар Нови Београд", у коме је централни пешачки потез у урбанистичкој

²¹⁰ Sima Miljković, "Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu", *Arhitektura Urbanizam*, br. 38 (1966), 61.

²¹¹ Ibid.

²¹² Tamara Popović, *From Plan to Non-plan: Transformations of the Shopping Centre Novi Beograd* (Master thesis, Bauhaus-Universität Weimar, 2016).

композицији блока представљао асоцијацију на традиционалну оријенталну трговачку улицу. Док су робна кућа, пијаца и супермаркет били смештени у засебним објектима, распоређеним на северном и јужном делу блока, трговачка улица је представљала "кичму композиције" коју су чиниле специјализоване трговине, занатско-услугне радње и други јавни садржаји.²¹³ Идеја интерпретације улице-базара се даље развијала у јавним просторима блокова 22 и 23. Поред идеје улице-базара, првонаграђено решење на конкурс Четвртог рејонског центра је достављено под шифром "Агора". Појам агоре је у југословенском дискурсу о јавним градским просторима имао вишеслојне асоцијације. Иницијално, агора заузима важно место у раду Ле Корбизјеа, почевши од његовог првог сусрета са Акропољем 1911. године који је описан у књизи *Путовање на исток* (1966).²¹⁴ Такође, холандски архитекта Ван Клингерен је своје друштвене центре из 1960-их и 1970-их година, засноване на партиципативности становника насеља, једним именом називао агорама (један од центара је и званично носио тај назив).²¹⁵ Описујући архитектуру и социолошке аспекте друштвених центара архитектке Ван Клингерена у свом прилогу научном скупу "Месна заједница" 1978. године, архитекта Димитрије Младеновић је насловио свој рад "Центри месних заједница – агоре нашег времена".²¹⁶ Ова свеопшта тежња да се идеја модерног града утемељи у архитектури античке Грчке, у послератној Европи представља део конструкта о културном континуитету и демократској традицији која је легитимисана кроз античку Грчку као колевку европске цивилизације. Месна заједница, односно концепција комуне – је у појединим теоријским образложењима приказана кроз везу са полисом као идејом "заједнице по 'људској мери'", у којој сви "слободни чланови [...] учествују у управљању и одлучивању о заједничким пословима".²¹⁷ Веза није била директна, већ "идеја полиса [...] у клици садржи основне црте онога што се касније кристалисало и обликовало као концепција комуне, без обзира на друштвено-историјске услове".²¹⁸ Међутим, основни проблем у остварењу комуне су управо представљали измењени друштвено-историјски услови и чињеница да модерно друштво није грчки полис у коме сви грађани имају могућност да буду чланови већа и директно учествују у доношењу одлука.²¹⁹ Југословенско решење је подразумевало да "једини начин да појединац из масе буде трансформисан из објекта у свесног, заинтересованог субјекта, из извршиоца у иницијатора, из руке у мозак и вољу," било је његово активно укључивање у различите политичке облике самоуправљања.²²⁰

Развој слободне стваралачке личности кроз укључивање појединца у заједничко одлучивање, поред тога што доприноси повећању продуктивности рада и смањењу бирократије, југословенски теоретичари самоуправљања су видели као начин за коначно

²¹³ Sima Miljković, "Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu", *Arhitektura Urbanizam*, br. 38 (1966), 68.

²¹⁴ Приказ Ле Корбизјеовог утиска о Акропољу види у: Le Korbizje, *Putovanje na Istok* (Loznica: Karpos, 2008), 150-165. Његову анализу архитектуре на Акропољу: Le Korbizije, *Ka pravoj arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2006), 161-183.

²¹⁵ Ван Клингерен је био посебно познат по три центра која је звао *агоре*, Де Мерпал (De Meerpaal) у Дронтену, Агора у Лелистаду и Карегат ('t Karregat) у Ајндховену. <http://architectuul.com/architect/frank-van-klingeren>

²¹⁶ Dimitrije Mladenović, "Centri mesnih zajednica – agore našeg vremena," u: Mate Bylon, (ur.), *Prilog posle diplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 104-117.

²¹⁷ Radivoje Marinković, *Komuna: vizija i ostvarenje*, 5-6.

²¹⁸ Ibid., 7.

²¹⁹ Mihailo Marković, "Self-government and Planning", in: Branko Horvat et al. (eds.), *Self-governing Socialism: A Reader: v. 1* (New York: Internatioml Arts and Sciences Press, 1975), 480.

²²⁰ Цитат превео аутор: "The only way for an ordinary person from the mass to be transformed from an object into a conscious, interested subject, from a doer into an initiator, from a hand into a brain and will, is his active inclusion in various organs of self-government". Mihailo Marković, "Self-government and Planning", in: Branko Horvat et al. (eds.), *Self-governing Socialism: A Reader: v. 1* (New York: Internatioml Arts and Sciences Press, 1975), 481.

превазилажење отуђења.²²¹ Посебан значај у контексту живота у граду, имало је отуђење заједнице од човека у дискурсу социјализма. Овај облик отуђења се заснивао на разлици и сукобу заједничког и личног интереса, и способности индивидуе да препозна за себе значај заједничког интереса. Сажето објашњено, преко државе и њених институција "људима се отуђила њихова заједница, јер они више не уређују своје заједничке послове слободно и заједнички, већ то чини држава".²²² Позивајући се на марксистичке изворе, разрешење отуђења се може очекивати тек када појединац спозна и организује "своје *forces propres* као друштвене снаге", као "стваран индивидуалан човек поврати у себе апстрактног грађанина и [...] постане генеричко биће" и коначно превлада класне и друге облике отуђења у друштву.²²³ Архитекти су у овом домену видели своју улогу кроз организацију простора месне заједнице, полазећи од тога да "човек исказује у просторима културе стваралачке могућности, жељу за образовањем и људским односима, као и додир са лепим".²²⁴ Распростирањем простора намењених култури у месној заједници "до нивоа стамбене групације, [...] постиже се јаче прожимање активности, постижу се контакти, губи се отуђеност".²²⁵ Узор је поново била грчка агора као "место састајања, нека врста клуба жаришта културно-политичког живота", али је остварење замишљено кроз форму модерних јавних простора у којима само "оквир треба да постоји, садржину ће често живот наметнути".²²⁶ Начин на који је разматран оквир и живот градских заједница у Југославији, може се наслутити из резимеа симпозијума "Социолошки аспекти изградње градова" који је одржан 1967. године у Београду.²²⁷ Опис симпозијума, који се бавио урбаном социологијом као младом науком која је већ стекла стручњаке у Југославији, почиње цитатом из *Атинске повеље*:

Индивидуална слобода и колективна акција су два пола између којих се одвија игра живота [...] Урбанизам треба да обезбеди слободу личности, користећи истовремено благотворно дејство колективне акције.²²⁸

Насупрот уводном цитату, исти чланак се завршава разуверавајућим закључком који говори о "илузији да је за промену односа унутар једнога друштва довољно створити нове градове".²²⁹ Између уводног ентузијазма и прагматичног закључка, приказане су теме са симпозијума које се односе на различите аспекте проблема планирања градова, а међу којима се издваја анализа коју је припремио Савезни завод за урбанизам "Грађанин – субјект или објект у процесу развоја и изградње свог града". Закључак овог материјала је био да је грађанин "сасвим по страни и да је мало или никако упознат с проблемима града и одлукама које детерминишу његов будући развој".²³⁰

Питање учења грађана није се променило ни у наредном периоду, па су и социолошке анализе вршене много више у смеру процене постојећих резултата, него што се кренуло према остваривању партиципације. Током 1970. године, урађена је студија о вредностима пет нових стамбених насеља у Београду, у оквиру Југословенског института за

²²¹ Mihailo Marković, "Self-government and Planning", in: Branko Horvat et al. (eds.), *Self-governing Socialism: A Reader: v. 1* (New York: Internatioml Arts and Sciences Press, 1975), 481.

²²² Објашњење отуђења заједнице од појединца види у: Radivoje Marinković, *Komuna: vizija i ostvarenje*, 12-13.

²²³ Ibid., 13.

²²⁴ Svetislav Ličina, "Prostori slobodnog vremena", u: Mate Bylon, (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 81.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Симпозијум је одржан у организацији Савезног завода за урбанизам, стамбена и комунална питања. Ž. Kara-Pešić, "Simpozijum 'Sociološki aspekti izgradnje gradova'", *Arhitektura Urbanizam*, br. 47 (1967), 19.

²²⁸ Цитат је наведен у чланку: Ž. Kara-Pešić, "Simpozijum 'Sociološki aspekti izgradnje gradova'", *Arhitektura Urbanizam*, br. 47 (1967), 19.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ž. Kara-Pešić, "Simpozijum 'Sociološki aspekti izgradnje gradova'", *Arhitektura Urbanizam*, br. 47 (1967), 19.

урбанизам и становање.²³¹ Одабрана су четири насеља у старом делу Београда: Карабурма, Браћа Јерковић, Шумице и Кијево-Кнежевац (које је још увек било у изградњи), као и насеље Марија Бурсаћ у Земуну. Основна метода истраживања је подразумевала компаративну анализу и затим синтезу добијених резултата. Међутим, како је анализа била превасходно квантитативна, у оквиру резултата је констатован недостатак пратећих објеката, пре свега кроз објекте културе и трговине. Како је наведено у истраживању, анализа установа културе је показала "да правих установа ове врсте заправо и нема у посматраним насељима. У насељу Б. Јерковић налази се један друштвени дом капацитета 200 седишта [...] а насеље Карабурма има само просторије месне заједнице".²³² Поред тога, друго истраживање у овом институту, било је на тему "Психолошки аспекти коришћења отворених простора у новим стамбеним насељима Београда" и обављено је у насељима Блок 28, Јулино брдо и Браће Јерковић.²³³ Међутим, ово истраживање је било квантитативно, тако да је кроз кућне интервјуе статистички процењено да ли постоји довољно простора за поједине функције, док су поред тога испитаници пружили врло субјективне доживљаје отворених простора. Дакле, урбанистичко-социолошка истраживања након изградње нових насеља су се пре свега бавила утврђивањем квантитативних оцена, без тежње да се становништво укључи у неку конкретну активност, кроз коју би могло да утиче на живот у свом суседству.

Критика нових стамбених насеља масовне индустријске изградње у Југославији се односила на стварање "анонимне џунгле велеграда" (како је описано у ГУП-у из 1972. године) и на све веће отуђење живота у граду. Преиспитујући резултате реализованих насеља архитекта Владимир Бјеликов је истакао да иако нова насеља у себи носе "социјалну структуру стамбених заједница [...] њихови композициони елементи (вишеспратне стамбене зграде) сасвим су случајне творевине без икаквих изгледа на социолошко конституисање".²³⁴ Према Бјеликову, узрок је у несрећном укрштању идеја колективног становања које су потекле од "утопијских комуналних двораца" са индустријском изградњом станова "кранског урбанизма", што је довело до тога да "нехумано дете утопије и машине прогута [...] дом и породицу".²³⁵ Међутим, постављало се питање како би изгледао живот у новим стамбеним насељима када би била довршена према детаљним урбанистичким плановима који су подразумевали бројне додатне функције поред становања. Бјеликов у том смислу не види решење у комплетном опремању стамбене заједнице пратећим садржајима, уколико су ти садржаји намењени "затвореној, случајно формираној групи стамбене заједнице, а не целом граду као повезани и лако доступни огранци општеградског центра, са неком специфичном одликом".²³⁶ Он закључује да је решење могуће изнаћи кроз целовита интердисциплинарна научна истраживања која би поред генералних потреба, могућности и друштвено-економске анализе југословенског самоуправљања, морала да се баве и регионалним специфичностима саставних целина југословенске територије. Управо у периоду крајем 1960-их почиње све већа федерализација, од амандмана на устав из 1963, која се развија до Устава 1974. године. Промена која се осећала 1969. године, коју је Бјеликов најавио у Уводнику часописа *Архитектура Урбанизам* бр. 55, односила се на прве покушаје у архитектонском обликовању југословенских насеља да се превазиђе "километарска версајска симетрија и дисциплина концепције шесте деценије".²³⁷ Критика великих урбанистичких композиција које су "сагледљиве са других планета" усмерена је овде на план централне зоне Новог Београда, као и на скоро завршен блок 30, који је и даље пратио ову – већ застарелу концепцију. Бјеликов

²³¹ Miša David, "Studija i prostornim i sociološkim karakteristikama novih stambenih naselja u Beogradu", u: *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 85.

²³² Ibid., 90.

²³³ Slobodan Lazić, "Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja", *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 94.

²³⁴ Vladimir Bjelikov, "Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja", *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 14.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Vladimir Bjelikov, "Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja", *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 14.

²³⁷ Vladimir Bjelikov, "Uvodnik", *Arhitektura urbanizam* 55 (1969): 9.

је промену видео у "рашчлањивању грађевинске масе на структуралне јединице сразмерне човеку", скупа са дефинисањем и артикулисањем слободног простора.²³⁸ Београдски пример који је ишао у овом смеру било је насеље Јулино брдо, које је компоновано формирањем "палисада" од вертикалних низова елемената стана – отвора и међуотворских стубаца – око слободног простора заједнице суседства. Међутим, како наводи Бјеликов, у свету је сазрела нова тежња за рашчлањивањем колективних стамбених маса другостепеном пластиком, сразмерном човеку и његовом стану. У том смислу, након дводимензионалног степенастог рашчлањивања по вертикали, тежило се стамбеним масама које су тродимензионално рашчлањене, о чему је сликовито говорила насловна страна, коју је Бјеликов приредио (сл. 2.33). Тежња овом новом изразу се можда најбоље видела у радовима јапанских метаболиста, као и код француских чланова *Тима 10* које је чинила позната тројка Кандилис-Јосић-Вудс (George Candilis, Alexis Josic and Shadrach Woods) – посебно у њиховом кључном пројекту Слободног универзитета у Берлину из 1968. године. Циљ је био превазилажење органичења која доносе урбанистички нормативи, и преиспитивање друштвене улоге архитектуре пре свега кроз перцепцију, психологију и утицај простора на човека. Овај мисаони заокрет према проучавању односа људског понашања и архитектуре, изразио је Јакоб Бакема (Jaap Bakema) својим ставом који је изворно преведен на српскохрватски језик још 1965. године: "Архитектура је тродимензионални израз људског понашања, а ако се архитектонски израз односи на криво људско понашање, онда архитектонски израз јесте израз кривога људског понашања, можда врло леп, али заиста и врло лош".²³⁹

2.4. Критика модерног града и алтернативни модели у Југославији

Преиспитивање принципа пројектовања модерних градова

Један од најцитиранијих есеја у послератном периоду "Град није дрво" (A City is Not a Tree), који се односи на критику модерних градова, написао је америчко-британски архитекта и теоретичар Кристофер Александер (Christopher Alexander). Чланак је први пут објављен 1965. године у америчком часопису *Architectural Forum*, док је у српском преводу изашао 1971. године у часопису *Архитектура урбанизам*, у истом двоброју где је у Уводнику Владимир Бјеликов писао о неопходности новог приступа планирању градског суседства.²⁴⁰ Кратак предговор чланку говори о томе да су током последњих деценија у свету и Југославији настали бројни нови градови, који не могу да одговоре савременим економско-друштвеним односима и техничко-технолошком напретку, тако да је неопходно констатовати неуспех и потражити разлоге који су довели "до пораза модерне урбанистичке теорије".²⁴¹ Објашњење који нуди есеј Кристофера Александера, полази од једноставне премисе да се градови могу поделити на два основна облика – једно су *природни градови* који су настали више или мање спонтано кроз многе године (нпр. Сијена, Ливерпул, Кјото), а друго су *вештачки градови* које су промишљено створили планери (нпр. Левитаун, Чандигар и британски нови градови). Александер затим износи тезу према којој су нови градови, односно "наши модерни покушаји да вештачки стварамо градове, потпуно [...] неуспешни с људског гледишта".²⁴² Он одмах на почетку чланка одбацује могућност да је отпор према новим градовима делимично последица људске склоности конзервативизму, пружајући даља образложења и примере "мртвила" у односу на старе градове. Коначно, питање које

²³⁸ Ibid.

²³⁹ J.W. Bakema, "Pokušajmo učiniti da zgrade ponovo jedna drugoj pruže ruke", *Arhitektura* 89 (1965), 37.

²⁴⁰ Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 81-85.

²⁴¹ Предговор чланку је написао архитекта Радомир Кopaћ. Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 81.

²⁴² Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 81.

Александер поставља, и за које каже да је "од животне важности", односи се на откривање која је то кључна особина старих вароши која им даје живот, и како бисмо могли ту особину да уведемо у наше вештачке градове.²⁴³ Разлика је у обрасцу мишљења – вештачки градови настају на принципу "дрвета", док природни настају на принципу "полурешетке".²⁴⁴ "Дрво" и "полурешетка" се односе на појам низа и подразумевају различите међусобне односе које успостављају елементи ових низова. Када елементи низа спадају у једну групу зато што функционишу зависно један од другог, такав низ елемената чини систем. У случају града, анализа ових низова се односи на физички непроменљиве делове система као што су нпр. "новински сталак, семафор, тротоар".²⁴⁵ Како би апстраховао конкретне примере, Александер користи бројевне симболе и успоставља односе међу низовима бројева. На тај начин, ако су семафор и тротоар у међузависности, бројеви који их означавају ће такође бити доведени у везу (припадаће истом скупу или ће бити повезани линијом). На овај начин, он дефинише да скуп низова образује *дрво* ако и само ако, за било који од два низа који припадају скупу се један од њих потпуно садржи у другом, или су иначе они потпуно невезани".²⁴⁶ Са друге стране, скуп низова образује *полурешетку* ако, и само ако, два низа који се преклапају припадају скупу, онда и низ елемената заједничких једном и другом такође припада скупу.²⁴⁷ Дакле, једноставно речено, кључна разлика између структура дрвета и полурешетке је у томе што полурешетке могу да имају преклапања у низовима елемената, тако да могу да граде велики број поднизова, за разлику од дрвета, где је број могућих поднизова знатно ограниченији.

Приступ анализе градова кроз два псеудо-математичка модела која је понудио Александер, пружио је снажно упориште критици савременог града. Постало је квантитативно објашњиво (иако не до краја мерљиво) на који начин су нови градови сувише поједностављене структуре, које не пружају довољно могућности у односу на градове који су настали постепеним историјским развојем. Најбољи пример структуре дрвета Александер проналази у књизи *Природа градова* (1955), Лудвига Хилберсајмера (Ludwig Hilberseimer) у којој је изнета чињеница да су поједини римски градови водили порекло од војних логора. Хилберсајмеров приказ војних логора, Александер преузима као доследну концепцију дрвета, која сасвим одговара циљу армије да наметне дисциплину и крутост, иако таква структура никако не одговара динамичном животу у савременом граду. У истом контексту, Александер критикује одвајање пешачког и колског саобраћаја које "предлажу Ле Корбизје, Луј Кан и други", као и издвајање рекреације од осталих градских функција које је "омиљен концепт теоретичара *СИАМ*-а".²⁴⁸ Нови Београд, као очигледан представник групе *вештачких* градова, уклапао се у све елементе које описује Александер. Пре свега, основни принципи *СИАМ*-а су доследно спроведени колико год су то околности допуштале, тако да се нпр. раздвајању пешачког и колског саобраћаја тежило у већини новобеоградских блокова, као и раздвајању функционалних целина. Када су у питању блокови на Новом Београду који су грађени за војна лица, услед строгих грађевинских норматива ЈНА, додатно се водило рачуна о раздвајању стамбених и централних функција. Насупрот строгим нормативима и правилницима, у југословенском контексту је још од 1960. године и почетака часописа *Архитектура урбанизам*, постојао отклон према рационализму функционалне архитектуре, кроз мишљење исказано у уводнику првог броја да треба "одбацити шематичност, хладноћу

²⁴³ Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 81.

²⁴⁴ Дрво и полурешетка се односе на математичке појмове уведене у архитектуру, што не изненађује као методолошки приступ, ако се узме у обзир да је Кристофер Александер имао факултетско образовање из математике. Кристофер Александер, који је стекао титулу Професора Емеритуса архитектуре на Берклију, Универзитет Калифорније, има диплому Мастера из области математике и диплому основних студија из архитектуре на Универзитету Кембриџ, док је диплому Доктора наука из области архитектуре стекао на Универзитету Харвард. <https://ced.berkeley.edu/ced/faculty-staff/christopher-alexander>

²⁴⁵ Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 81.

²⁴⁶ Ibid., 82.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Christopher Alexander, "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971), 84.

и неживотност догматско функционалистичких а тако исто и формалистичких решења".²⁴⁹ Шире гледано, овај анти-функционалистички дискурс био је важан део општег наратива идеологије социјалистичког самоуправљања, ослањајући се на идеје структурализма.²⁵⁰

Где је онда лежао разлог да се у урбанистичким плановима често прибегне функционалистичким решењима? Према Александеровом есеју, приступ планирању који прати шему *дрвета*, који је карактеристичан за модерне градове, представља последицу начина "како разум делује" и чињенице да разумом не може да се обухвати сложеност система *полурешетке*. Међутим, на који начин би се могла превазићи ова ограниченост размишљања и како би изгледало планирање града који је полурешетка – Кристофер Александер на то није имао одговор. Такође, када је Оливер Минић као главни уредник часописа *Архитектура урбанизам* најавио борбу "за слободу стварања, за слободу мишљења и дискусије" и обећање да ће заступати "само прогресивну и истиниту архитектуру и урбанизам", није било сасвим јасно шта представља обећана алтернатива "шематској" и "догматској" архитектури модернизма.²⁵¹ Слично обећање се може пронаћи још у првој критици која је изнета на деветом скупу *CIAM*-а у Екс-ен-Провансу, 1953. године. Ова критика на закључке са претходног *CIAM*-а, је откривала потребу за идентитетом човека са градом у коме живи:

Човек може лако да се идентификује са сопственим огњиштем, али не тако лако и са градом у коме живи. 'Припадање' је основна емотивна потреба – њене су асоцијације веома једноставног значаја. То 'припадање' – односно идентитет – развија се даље у добросуседске односе. Кратка, уска уличица у сиротињском предграђу често у том погледу даје боље резултате од пространих обновљених четврти.²⁵²

У критичкој реакцији на модерне градове, како код критике *CIAM*-а, тако и у раду Кристофера Александера, постојала је тежња да се открије шта је доносило квалитет суседства који је постојао у "старим", "спонтано насталим" градовима. Међутим, у југословенском контексту је основна преокупација урбаниста била усмерена на нов начин постизања тих квалитета у структури послератних насеља. У својој урбанистичкој анализи, Оливер Минић сматра да су спонтано настали градови далеко "од теоријски насталих схема градова нашег времена" али да је примена неке теоријске схеме добра само када се ослања на "појаве у животу" и "на појаве у спонтаном настајању насеља".²⁵³ Иако понекад те схеме изгледају круте и беживотне, оне су од користи када се примењују "на животан, еластичан и органски начин". Дакле, према Минићу, проблем није био у модерној схеми него у њеном коришћењу. У том контексту, према његовој оцени структура југословенског комуналног система "у основи је добра и логична", принцип "степеновања територијалних јединица од мањих ка већим је природан и логичан", а теоријско упориште за поделу територије региона на ниже јединице са центрима различитог ранга Минић проналази код француских урбаниста.²⁵⁴ У Минићевој шематској скици територијалне поделе, у којој су приказани центри комуна и заједнице комуна, јасно се чита Александерова структура дрвета, где свака комуна представља целину за себе, без преклапања, уз јасну хијерархију центара (сл. 2.34). Шема се заснива на Минићевом ставу да у основи идеје савременог насеља лежи концепција

²⁴⁹ Уводник, *Архитектура урбанизам* 1 (1960), 3.

²⁵⁰ Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*, Докторска дисертација (Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2017), 133-136.

²⁵¹ Уводник, *Архитектура урбанизам* 1 (1960), 3.

²⁵² Цитат у преводу је преузет из: Kenet Frempton, *Moderna arhitektura: kritička istorija*, (Beograd: Orion art, 2004), 271.

²⁵³ Oliver Minić, "Funkcija i uloga naselja u regionu", *Архитектура урбанизам* 43 (1967), 41.

²⁵⁴ Он наводи француске теоретичаре Жана Лебретона (Jean Lebreton) и Гастона Бардеа (Gaston Bardet), који су у основи заговарали нешто традиционалније виђење кроз враћање мањим заједницама, али Минић не пружа образложења о предности њихових становишта. Oliver Minić, "Funkcija i uloga naselja u regionu", *Архитектура урбанизам* 43 (1967), 40.

јединице суседсва Кларенса Перија. Поред тога, он узима у обзир и случајеве градова утописта и вртних градова, који су код Кристофера Александера понуђени као пример вештачких градова. Минић своју неодређеност према критици модерног планирања насеља, разрешава констатацијом да ће бити потребно још 10 до 12 година развоја како бисмо пронашли "одговарајућу структуру територијалне организације и адекватне поделе еластичне и прилагођене животним условима".²⁵⁵ Он наводи да ће његове "сасвим уопштене формулације" моћи да добију конкретну форму тек када се научно приђе просторном планирању територије. До тада, недостатак који Минић уочава у структури југословенских насеља се налази у томе "што основне јединице, комуне, постају прилично издвојене, економски истина самосталне (ако то јесу), али без садејства у констатацији насеља разних категорија и других комуна".²⁵⁶ У закључку он износи приговор да се урбанистички планови обично баве само насељем као затвореном целином, док се утицај околних насеља слабо огледа у плановима. Слично као што Кристофер Александер не може да понуди примену модела полурешетке, тако ни Минић не пружа објашњење на који начин би урбанистички план могао да прикаже утицај околних насеља која нису део тог плана.

"Друга линија" критике југословенске архитектуре

Како се може уочити, концепција месне заједнице је имала значајну улогу у друштвеним променама и обликовању културних вредности на којима се заснивала теорија самоуправљања у Југославији. Истовремено са увођењем самоуправљања у законска акта и прописе, формирала се и његова критика, која је није у свим случајевима била цензурисана. Најзначајнија теоријска алтернатива насупрот државној интерпретацији југословенског самоуправљања чији је главни теоретичар био Едвард Кардељ, развијала се од почетка 1960-их година у оквиру филозофије *праксиса*, која је своје утемељење имала у марксистичкој идејној основи и критичкој теорији.

Група *праксисоваца* је деловала у периоду рада Корчуланске летње школе и излагања часописа *Praxis*, од 1964. године до 1974. године.²⁵⁷ Оснивачи *праксиса*, односно управни одбор летње школе, били су истовремено и чланови редакције часописа.²⁵⁸ Један од главних оснивача ове групе је тадашњи професор Универзитета у Загребу, социолог Руди Супек, који је током целокупног трајања покрета био уредник часописа и председник летње школе. Такође, подједнако значајна личност покрета и *spiritus movens* часописа, био је филозоф Гајо Петровић, професор Филозофског факултета Универзитета у Загребу, који је објаснио теоријско становиште филозофије *праксиса* у уводном тексту првог броја часописа, под насловом "Чему *Praxis*?"²⁵⁹ Према уводнику, централна намера покретања часописа односила се на отварање расправе о актуелним проблемима југословенског социјализма и савременог света и човека, полазећи од идеје да је социјализам "једини људски излаз из тешкоћа у које се заплело човечанство".²⁶⁰ Филозофија је у том контексту представљена као мисао револуције, односно 'непоштена критика свега постојећег'. У случају *праксиса*, критичка мисао се односила пре свега на марксистичку расправу о југословенском социјализму, али је, према Петровићевом тексту подразумевала и отвореност према

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Ibid.

²⁵⁷ Летња школа на Корчули је имала први скуп са темом "Прогрес и култура" 1963. године, али је он проглашен за експерименталан, и још увек није означавао почетак рада летње школе, већ припада периоду разматрања идеје. Ante Lešaja, *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014), 81.

²⁵⁸ Редакција часописа *Praxis* је током низа година била устаљена у основном језгру, које су чинили: Бранко Бошњак, Данко Грлић, Милан Кангрга, Гајо Петровић, Руди Супек, Предраг Вранички, Иван Кувачић.

²⁵⁹ Текст је у часопису изашао непотписан, али је познато да га је написао Гајо Петровић, уредник часописа од првог до последњег броја. Ante Lešaja, *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014), 51.

²⁶⁰ "Čemu Praxis?", *Praxis* 1 (1964) <https://www.marxists.org/srps/hrva/subject/praxis/cemu-praxis.htm>

(само)критици самог часописа. Овакав теоријски приступ је позиционирао филозофију праксиса као хуманистички орјентисану, еманципаторску нову левицу. Чланци објављивани у часопису *Praxis*, били су инспирисани расправама на Корчуланској летњој школи, која је од првобитне намере да буде допунско место образовања дипломираних филозофа и социолога, прерасла у међународну трибину коју су посећивали светски признати теоретичари заинтересовани за развој марксистичких идеја, критичке теорије и самоуправљања, као што су Херберт Маркузе, Јирген Хабермас, Ернст Блох, затим Анри Лефевр, Ерих Фром и други.²⁶¹ Посматрано са филозофског аспекта, Борислав Микулић објашњава да је праксис конституисан на основу критике институционалног отуђења хуманизма у социјалистичким режимима источне Европе и Југославије, преузимајући за своју теоретизацију разотуђене људске егзистенције позитивну реинтерпретацију хајдегеријанске критике хуманизма, који је у савременим европским филозофијама представљен као сам темељ теоријске разградње "хуманистичког универзализма".²⁶² Вероватно је ова специфична теоријска позиција допринела да Руди Супек у свом радијском интервјуу 1970. године, укаже на различите притиске који су били усмерени против рада Корчуланске летње школе – са једне стране је постојао притисак "тзв. нове левнице", затим "притисак малограђанштине 'сдесна' (која '[...]би нас исто тако радо ликвидирала)", као и притисак догматских снага који је долазио из других социјалистичких земаља.²⁶³ Међутим, пресудни отпор према часопису и Корчуланској летњој школи долазио је од званичне политичке структуре у Југославији, која је коначно 1974. године онемогућила издавање часописа и укинула донације раду школе. Како описује Гајо Петровић у интервјуу у часопису *Студент*, 1986. године, часопис *Praxis* није укинут или званично забрањен, већ је након низа медијских напада, привремених забрана и укидања донација, коначно дошло до тога да радни колективи штампарија одбију штампање часописа.²⁶⁴

Назив *праксис* је носио у себи основну концепцију ове филозофије, која се односила на људску делатност као изворно стваралачку, или прецизније речено, на *самостваралачки* карактер човека.²⁶⁵ Како објашњава Гајо Петровић позивајући се на Маркса, сажета дефиниција подразумева да је пракса "слободна, универзална, стваралачка и самостваралачка делатност којом човек ствара [...] и мења (обликује) свој историјски свет и самог себе".²⁶⁶ Пракса се у контексту филозофије праксиса односи пре свега на марксистичко схватање о човеку као "слободном стваралачком бићу праксе", односно, као свесном генеричком бићу.²⁶⁷ Сличну идејну основу је подразумевало званично југословенско одређење самоуправљања у првим годинама увођења, према коме социјализам није могао да се развија ако не јача улогу "личности и слободу сваког појединца у његовом стваралачком раду".²⁶⁸ Међутим, према анализи групе праксис, иако је југословенско радничко самоуправљање било изграђено на исправним принципима, оно је у својој примени отишло према једној

²⁶¹ Од најпознатијих ту спадају Erich Fromm, Herbert Marcuse, Lucein Goldman, Karel Kosík, Marc Bloch, Jürgen Habermas, Leszek Kolakowski, и др. Ante Lešaja, *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014), 102.

²⁶² Borislav Mikulić, "Poietički pojam prakse i njegov kulturni kontekst: Filozofija praxis u političkim, kulturnim i umjetničkim previranjima 60-ih", u: Branka Čurčić (ur.), *Ideologija dizajna* (Novi Sad: Centar za nove medije, 2009), 84.

²⁶³ Ante Lešaja, *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014), 104.

²⁶⁴ Део интервјуа са објашњењем Гаје Петровића види у: Ante Lešaja, *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014), 57.

²⁶⁵ Borislav Mikulić, "Poietički pojam prakse i njegov kulturni kontekst: Filozofija praxis u političkim, kulturnim i umjetničkim previranjima 60-ih", u: Branka Čurčić (ur.), *Ideologija dizajna* (Novi Sad: Centar za nove medije, 2009), 95.

²⁶⁶ Gajo Petrović, "Praksa", *Theoria* 1-2 (1985), 175.

²⁶⁷ Ibid., 182.

²⁶⁸ Кардел, О комуни, 187.

демократско-либералистичкој или "прудонистичкој" концепцији.²⁶⁹ У основи демократско-либералистичког уређења биле су добровољне асоцијације произвођача, чији су производни односи почивали на слободној размени производа. Таква основа производних односа, довела је између осталог и до појаве *тржишта* као битног посредника у размени, док су закони *понуде и потражње* постали регулатори производње.²⁷⁰ Поред тога, класна подела друштва замењена је социо-професионалном или корпоратистичком. Врло слично се, према Супеку, развијао социјализам у Југославији, где се "иза југославенског радничког самоуправљања крије једна 'вертикална организација друштвене моћи', коју представља Комунистичка партија".²⁷¹ Критика која се односила на конкретне механизме југословенског радничког самоуправљања, била је у оквиру теоријских истраживања праксиса истовремено усмерена на реконституисање саме идеје самоуправљања. У том контексту, самоуправљање је у контексту праксиса имало значајну везу са стваралачким радом. Међутим, иако је међу праксисовцима идеја *стварања* била доминантна у односу на уже значење појма праксе као *морално-практичног деловања*, у оквиру праксиса изненађује недостатак конкретних референци на уметничке праксе које су се развијале у Југославији 1950-их и 1960-их година.²⁷² Ту су међу најпознатијим неоавангардне уметничке групе *EXAT 51*, *Горгона* и међународни неоконструктивистички покрет *Нове тенденције*. Различит статус међу овим групама је био што су прве две деловале из позиције алтернативних појава у односу на владајући социјалистички реализам, док су *Нове тенденције* настајале у развијеном институционалном оквиру модернистичких музејских и галеријских институција.²⁷³ Значајан утицај на архитектуру током 1950-их година (и касније, након постојања групе) имали су чланови групе *EXAT 51*, која је постојала од 1950. до 1956. године у Загребу, и бавила се геометријским апстрактним сликарством и синтезом свих дисциплина ликовног стваралаштва.²⁷⁴ Како је наведено у манифесту групе, основна идеја групе *EXAT 51* је усмерење ликовног деловања према синтези свих ликовних уметности, кроз експериментални начин рада.²⁷⁵ У том контексту, било је потребно обухватити архитектуру, пластику и сликарство као јединствену целину у креативном раду, са коначним циљем да ликовна уметност не буде приказана само у галеријама и музејима, већ да постане део свакодневног живота људи у њиховим кућама и заједничким просторима.²⁷⁶ Већина чланова групе били су архитекти, укључујући Вјенцеслава Рихтера који је аутор дизајна Југословенског павиљона на светској изложби (ЕХРО 58) у Бриселу 1958. године, као и Бернарда Бернардија, аутора првонаграђеног пројекта на конкурс у "Стан блиске будућности", у оквиру Треће међународне изложбе *Породица и домаћинство* 1960. године у Загребу. Већ ова два награђена архитектонска пројекта потврђују значај креативног деловања чланова групе *EXAT 51*, када узмемо у обзир да је Рихтеров павиљон било први представник нове државе на једној међународној смотри, приказујући у ком правцу треба да

²⁶⁹ Детаљну анализу ове критике види у: Rudi Supek, "Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma", *Praxis* god. VIII, br. 37 (1971), 347-371.

²⁷⁰ *Ibid.*, 351.

²⁷¹ Детаљну анализу ове критике види у: Rudi Supek, "Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma", *Praxis* god. VIII, br. 37 (1971), 355.

²⁷² Borislav Mikulić, "Poietički pojam prakse i njegov kulturni kontekst: Filozofija praxis u političkim, kulturnim i umjetničkim previranjima 60-ih", u: Branka Čurčić (ur.), *Ideologija dizajna* (Novi Sad: Centar za nove medije, 2009), 96.

²⁷³ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti* (Zagreb: Horetzky, 2005), 403.

²⁷⁴ Чланови групе су били архитекти Бернардо Бернарди, Вјенцеслав Рихтер (Vjenceslav Richter), Здравко Бреговац, Звонимир Радић, Божидар Рашица, Владимир Захаровић, као и сликари и вајари Владимир Кристл, Иван Пицел и Александар Срнец.

²⁷⁵ О синтези као идеолошком полазишту југословенског друштвеног система види: Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*, Докторска дисертација (Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2017), 278-280.

²⁷⁶ Детаљни опис синтезе уметности описује један од чланова групе, Вјенцеслав Рихтер у раду који је написао 1954. године, а објавио тек 10 година касније, у оквиру књиге: Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 12-72.

се креће архитектонско промишљање, док је Бернардијево решење стана представљало узорни пример југословенске идеје минималног становања.

И поред успешног рада неколико истакнутих архитеката који су били чланови група југословенске уметничке неоавангарде, њихове идеје су се развијале у великој мери изоловано од великих архитектонско-урбанистичких (државних) пројеката, као једна врста латералног идејног тока (сходно ономе што Јеша Денегри назива "друга линија").²⁷⁷ Такође, критички текстови о југословенској архитектури чији су аутори историчари и теоретичари уметности (а не архитекти), били су ретко објављивани и маргинализовани. Један такав чланак написао је познати југословенски историчар уметности Матко Мештровић, 1963. године, под насловом "Што је будући пут архитектуре?".²⁷⁸ Мештровић је управо тих година објавио неколико радова који су се односили на образложење теоријске поставке уметничког покрета *Нове тенденције*, због чега је у савременој историографији добио јединствен статус југословенског водећег теоретичара и идеолога једне актуелне међународне уметничке оријентације.²⁷⁹ Његов утицај у покрету Нове тенденције значајно је допринео да се од прве до друге изложбе промишљање усмери према "идеалу сцијентификације и функционализације" уметности, кроз повезивање са архитектуром и индустријским дизајном.²⁸⁰ Промисљање о архитектури је код Мештровића полазило од кључне важности научно-технолошких достигнућа. У чланку о будућности архитектуре он објашњава да наука у практичном смислу заостаје иза својих властитих домета, тако да "модерно друштво још није свесно слике света коју је наука открила под његовим властитим окриљем", и за разлику од тренутних друштвених околности где и даље владају принципи хијерархије и доминације, производње и потрошње, наука је већ развила толико комплексне организационе структуре да човек још увек није способан да их усвоји.²⁸¹ У контексту архитектуре, то је значило да је неопходно да се усвајају сва техничка и технолошка искуства и да се максимално програмирају сви процеси и све функције, било производне или садржајне. Улога аутора, или како он каже "индивидуалног креатора", би се у тим околностима посве изгубила, док би естетски критеријуми били замењени "битним и темељитим законима", као и претходно успостављеним конструктивним и производним основама. Тиме би нестала свака произвољност у радном процесу, и не би постојала могућност да нечија наклоност или лични каприц дођу до изражаја. Мештровићев опис будућег развоја архитектуре пратили су илустративни примери, тако да је најпре приказан детаљ морфологије унутрашњости електронског рачунара и командни сто електронског рачунара са тастерима и сигналним лампицама (сл. 2.35). Поред приказа информатичког напретка који омогућава бесконачну обраду и контролу тачности информација, примери из архитектуре односили су се на структурализам, инжињерска достигнућа, метаболичке структуре, као и један пример пластичког истраживања у уметности. Мештровићева критика архитектонске праксе у Југославији односила се на превазиђене теме којима су се бавили архитекти, као што су квалитет и обликовање фасада, или гомилање станова који су "прокрустовски кројени и својевољно 'стандардизовани'". Међутим, његов радикални став који се у овом случају односио на архитектуру, подразумевао је преиспитивање приступа у контексту целог друштва:

²⁷⁷ Јеша Денегри и његова серија од три књиге *Прилози за другу линију*. Јеша Денегри, *Prilozi za drugu liniju*. 2, *EXAT-51, Nove tendencije, radikalni enformel, Gorgona: dopune hronici jednog kritičarskog zalaganja* (Већ, Београд: Масура; Београд: Топу, 2005).

²⁷⁸ Matko Meštrović, "Što je budući put arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 19 (1963), 38-40, 47-48.

²⁷⁹ Према анализи познатог југословенског историчара уметности Јеше Денегрија, Мештровићеви радови *Нове спознаје у ликовној уметности* (1962), *Идеологија Нових тенденција* (1963), *Методологија и утопија* (1963), *Разлози и могућности повијесног освећивања* (1965), стављају га у позицију идеолога покрета Нове тенденције. Види: Јеша Денегри, "Nove tendencije", *Virtualni muzej avangarde*, <https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-nove-tendencije-croatian~no6484/>

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Matko Meštrović, "Što je budući put arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 19 (1963), 40.

Социјалистичко друштво мора стално проналазити најефикасније методе свога самопредвиђања, свога све потпуније организирања. За њега научна реалност мора све више постајати подруштвљена и друштвена реалност и зато ни једно његово искуство не би смјело бити без знанствене основе. Његово савршенство бит ће савршенство знанствене организације и моћи ће се постићи једино тим путем.²⁸²

Основа Мештровићеве критике, теоријски и идеолошки посматрано, представља једну верзију савременог марксизма који је према неким општим поставкама имао додира са праксисовском филозофијом. Реалност везе Нових тенденција са праксисом Јеша Денегри порврђује кроз чињеницу да је у каталогу треће изложбе Нових тенденција Руди Супек написао уводни текст "Хуманизација људске средине и људског стварања", 1965. године.²⁸³ Међутим, посматрано из позиције проучавања филозофије праксиса, ова веза је релативизирана. Од самог настанка праксис филозофије у периоду преласка 1950-их у 1960-те године, све до покретања часописа *Praxis* 1964. године, уочљив је недостатак референци на уметничку праксу која се развијала у овом периоду, од групе *EXAT 51* до *Нових тенденција*.²⁸⁴ Борислав Микулић закључује да чланак Вјенцеслава Рихтера у једном од раних свезака *Praxis*-а, као и уводни текст Рудија Супека у публикацији *Нове тенденције*, представљају два изузетка која управо потврђују генерални недостатак сарадње.²⁸⁵ Разјашњењу овог односа доприноси интервју са Матком Мештровићем из 2017. године, у коме он објашњава своје неслагање са појединим ставовима Рудија Супека, посебно по питању ликовних уметности.²⁸⁶ Сам Мештровић каже како је био изненађен што је Супек прихватио његов позив да напише есеј за каталог треће изложбе Нових тенденција.

Синтурбанизам

Један од најистакнутијих представника нових уметничких тенденција, архитекта Вјенцеслав Рихтер, написао је још у периоду деловања групе *EXAT 51*, 1954. године, расправу која се односила на идеју о синтези уметности. Овај текст је објављен тек након десет година, тако што је најпре приређен кратак реферат на симпозијуму на тему синтезе ликовних уметности, 1963. године у Београду, а затим је допуњен другим делом и објављен 1964. године под насловом *Синтурбанизам*. Први део рада (написан 1954. године), под насловом "Прогноза животне и ликовне синтезе као израза наше епохе", састоји се из четири поглавља (Слика, Просторна слика, Пластика и Предмети индустријског обликовања), у којима Рихтер приказује и анализира примере из савремене уметности који указују на иновативни, синтезни приступ у оквиру већ утврђених самосталних ликовних дисциплина ("архитектура, пластика и сликарство").²⁸⁷ Социјализам, онако како га описује Рихтер, није практично питање које се односи на власт и државно уређење, већ је коренита друштвена промена укидања класног друштва која се појављује као историјско питање, те тако није везано за поједине личности, државе или партије. Напротив, социјализам се овде односи на промену слике о свету и о друштву, до које долази освешћивањем наших све ширих сазнања и кроз спознају "о повезаности сваког дела са целином".²⁸⁸ Ова повезаност у контексту

²⁸² Matko Meštrović, "Što je budući put arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 19 (1963), 48.

²⁸³ Ješa Denegri, "Nove tendencije", *Virtualni muzej avangarde*, <https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-nove-tendencije-croatian~no6484/>

²⁸⁴ Borislav Mikulić, "Poietički pojam prakse i njegov kulturni kontekst: Filozofija praxis u političkim, kulturnim i umjetničkim previranjima 60-ih", u: Branka Čurčić (ur.), *Ideologija dizajna* (Novi Sad: Centar za nove medije, 2009), 96.

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ "Čovjek je osnovna vrijednost: razgovor o komunikaciji, tehnologiji i društvenoj promjeni s Matkom Meštrovićem", *Sociologija medija* (6. april 2017) <https://socmediji.wordpress.com/2017/04/06/covjek-je-osnovna-vrijednost-razgovor-o-komunikaciji-tehnologiji-i-drustvenoj-promjeni-s-matkom-mestrovicem/>, приступљено 11. марта 2020. године.

²⁸⁷ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 15.

²⁸⁸ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 15.

ликовних уметности (укључујући и архитектуру, као ултимативни израз простора), имала је своје прве кораке у реализацијама током прве половине двадесетог века. Рихтер је ове назнаке реализације синтезе пронашао у радовима Баухауса, Де Стијла, совјетског конструктивизма и Нових тенденција. Његови примери су усмерени на сваки искорак који се односи на иновативно коришћење материјала и боја, промене у сагледавању и разумевању уметничког дела или употребну вредност која је посебно уочљива у предметима индустријског дизајна. Пажљиву анализу ових примера Рихтер прати сталним подсећањем на друштвени контекст чији су одраз, као и упорним ограђивањем од поједностављеног схватања синтезе. Површан приступ синтези уметности врло често доводи у заблуду да се синтеза постиже простом сарадњом различитих струка (сликара, вајара, архитекте) у истом простору, или једноставним прелажењем из једног формата у други (нпр. проширењем површине зидне слике са једног зида на други). Рихтер критикује ово поједностављено схватање анализом познатог ентеријера кафеа *l'Aubette* у Стразбуру, који је 1926. године пројектовао Тео ван Дусбург (Theo van Doesburg) и закључује да није циљ слика у простору, нити пластика у простору, ни простор осликан сликама и оплемењен пластиком, већ "објекат стваран процесом интеграције *ab initio* оперирајући плошним, пластичним и просторним вриједностима у идејно монолитне и практично сврсисходне предмете – дјела".²⁸⁹ До краја своје анализе, Рихтер долази до закључка да се паралелно са "распадањем класичног појма слике, пластике и куће" може пратити "рађање нових ликовних појава без правог имена и без праве нове категоризације".²⁹⁰ Тако се на основама "превладавања привидне супротности човјек – материја", отвара могућност ликовних синтетних остварења од "појединих предмета намијењених појединачној ликовној потрошњи до новог уређења живота кроз нове урбанистичке концепте".²⁹¹

Урбанистички концепт за ново уређење живота Рихтер је представио у другом делу своје књиге, под насловом "Синтурбанизам (синтезни урбанизам)", који је написан читаву деценију након првог дела, односно 1964. године. Синтурбанизам је представљен као урбанистички пројекат једног града, са пратећим текстуалним описом, односно теоријским образложењем. Концепција града се заснива на критици Ле Корбизјеовог урбанизма, који – иако нуди решење за велику густину становништва – ипак представља тзв. аналитички урбанизам са изразито раздвојеним функцијама, те тако остаје проблем утрошка времена на комуникације између различитих функција. Проблем комуникација у савременим градовима се исказује кроз улице константно закрчене аутомобилима и свакодневно губљење времена на путовање до посла. Рихтер је проблем времена и кретања поставио у центар свог истраживања, као главни израз савременог тренутка у коме човек осваја просторе других небеских тела.²⁹² За разлику од Ле Корбизјеовог урбанистичког решавања хигијенских и саобраћајних (у погледу раздвајања различитих видова саобраћаја) услова модерног начина живота, Рихтер је сматрао да живот у синтурбанистичкој јединици решава актуелни проблем ефикасности употребе времена. Како би подвукао значај проблема, он наводи врло арбитрарну рачуницу према којој процењује да се у току просечног живота од седамдесет година, десет година проведе у чекању.²⁹³ Спашавање човека од губитка времена, које је представљено као "заstraшујућа пошаст", изражено је у геометријски ригидној форми растера зигурата, који представљају јединице суседства (сл. 2.36). План синтурбанистичког града за милион становника се састоји од сто зигурата, који су – аналогно месним заједницама у југословенским градовима, описани као "основна ћелија синтурбанизма", чија је величина одређена економским потенцијалом који јој пружа одређен ниво независности (као у случају величина месних заједница), од 8.000, 10.000 и 12.000 становника.²⁹⁴ Такође,

²⁸⁹ Ibid., 55.

²⁹⁰ Ibid., 76.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Ibid., 85.

²⁹³ Ibid., 100.

²⁹⁴ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 86-89.

сваки од зигурата има свој центар (аналогно центру месне заједнице), док су сви заједно окупљени око једног општеградског центра. Надовезујући се на усвојене модерне принципе, зигурати су изграђени као блокови у зеленилу, у форми зарубљене пирамиде чија је основа површине 300 x 300 m². Стамбени део зигурата је смештен на "периферној опни", тако да сви станови имају терасе, док је унутрашњост пирамиде решена кроз две основне зоне, у једној су привредна делатност и сервиси, док је у самом језгру смештена индустрија (сл. 2.37). Функционална флексибилност једног зигурата огледа се у флексибилности његовог друштвеног дела, који је замишљен као "просторно саће", где је промена омогућена континуираним "ефикасним ремоделацијама унутарњих простора" (управо као идеја о трансформабилности и партиципативности у архитектури центара месних заједница).²⁹⁵ Без намере да улазимо у анализу услова живота у технолошки доста фиксираној структури зигурата, која се ослања на контролисане услове вештачког осветљења и климатизације, поставља се питање идејне основе која је обликовала идеју синтурбанизма. Према свом уређењу, зигурат представља фиксну заједницу у којој од "раног детињства људи виде и уче те функције (односи се на функције живота грађанског колектива, прим. аут.) као дио целине колективног организма".²⁹⁶ На тај начин се ствара осећај колективне припадности и одговорности, са којом се, према Рихтеру, развија могућност самоуправљања "као стварна и опипљива политичка функција", која се губи у савременом граду дезинтегрисаних функција, у коме се односи заснивају на правним и економским, апстрактним везама. Као инструмент политичког управљања у зигурату постоји дворана за 6.000 људи, где се одлуке врше "плебисцитарно-референдумски", тако да нема "одлагања и губљења времена". На готово исти начин дефинисане су друштвене просторије у центрима месних заједница. Рихтеров Синтурбанизам има утопијски карактер у којме су сликовито приказани проблеми савременог друштва. У том погледу, архитектонска замисао представља део критике постојећег друштвено-политичког поретка у социјалистичкој Југославији.

"Свако предсказивање будућности је у бити заблуда" – овако Рихтер почиње своје поглавље о Синтурбанизму.²⁹⁷ Посматрано из позиције од преко пола века касније, основни проблем синтурбанизма који се односио на ефикасну употребу времена, разрешен је развојем технологије (као класичног средства утопијске пројекције) која је омогућила да путовања више не буду препрека већ напротив, могућност за корисно радно време. Технологија је пружила слободу кретања, док је рачунарска умреженост омогућила комуникацију различитих делова света. Будућност о којој Рихтер пише је приказала његов рад у прилично конзервативном светлу, много сагласнијем са временом у коме је писао од времена које је наступило. Међутим, то нам пружа могућност да његов рад посматрамо као отеловљење идеалног уређења самоуправног града, приказаног као концепт, не као реалан план. Замишљен је колективистички идеал у коме друштвена заједница "као најфундаменталнији и најкомплекснији појам и категорија мора наћи у социјалистичком ткиву своје доминантно место", док њена величина зависи од "оног броја људи који по својој активности могу да издржавају и одржавају сву комплексност једног таквог организма".²⁹⁸ Поставља се питање да ли је Рихтеров приказани идеал колективизма заправо политички афективна критика, у смислу социјализма као својеврсне утопије. У прилог тој тези говори подела у којој Рихтер са једне стране поставља постојећу "дисперзирану збрку и органичну романтику историјских градова", док је са друге "сигурни, мирни ход система зигурата" који треба да донесе нова мерила, нове животне квалитете као и да промени "структуру наших потреба".²⁹⁹ Међутим, ова промена делује доста стриктно, узимајући у обзир његово објашњење да зигурат захтева један релативно устаљен систем структуре намене својих простора. У том контексту, зигурат представља организам који је унутар површинског омотача становања сав повезан

²⁹⁵ Ibid., 87.

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Ibid., 85.

²⁹⁸ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 101.

²⁹⁹ Ibid., 101-102.

вертикалним и хоризонталним тунелима, систем који захтева истоветност у читавом једном граду како би постигао ефикасност орјентације и ефикасност веза. Фиксна и херметична заједница у технолошки детерминисаној схеми зигурата, неизбежно подсећа на дистопијску идеју технократско-бироградског града, који у овом случају (уместо бирократије) као главно начело има самоуправну организацију заједнице. Истовремено са дистопијом, неизбежна је асоцијација на цитат из *Утопије* Томаса Мора, којим је Ранко Радовић почео свој приказ књиге *Синтурбанизам*:

Острво Утопија броји педесет и четири пространа величанствена града у којима су језик, обичаји [...] истоветни, имају сличан и положај и спољни изглед [...] ³⁰⁰

Како уочава Радовић, први творци утопија Томас Мор и Томазо Кампанела замишљали су идеално друштво које су потом смештали у идеалне градове, док је Рихтер (као и многи актуелни аутори које Радовић наводи) кренуо супротним приступом, да прво осмисли град, у који би затим уселио будућу идеалну заједницу.³⁰¹ У том контексту, није чудно што исту симболику Прокрустове постеље користе и Матко Мештровић у критици реализованих југословенских градова, као и Ранко Радовић у критици Синтурбанизма. Међутим, већ у свом наредном тексту, Рихтер се усмерио на критику југословенске архитектонске праксе, која је објављена у часопису *Praxis*, 1965. године. Кратак чланак индикативног наслова "Асистенција или ангажираност: о неким фундаменталним питањима наше архитектуре" (1965), односи се на критику позиције архитектата у југословенском друштвеном систему. Рихтер описује пројектантску праксу која се у главном своди на ниво "рутинске услужне дјелатности", где је архитекта пасиван интерпретатор појединачних друштвених наруџбина који ради са "инструментаријем преузетим из регистра напредне свјетске архитектуре [...] с типичном фазом закашњења и провинцијализма".³⁰² Према Рихтеру, ретки покушаји идејног пробоја дешавају се *упркос* и *на супрот* овом установљеном масовном приступу. Проблем је, како он наводи, био у томе што је немогуће замислити "било какав озбиљнији покрет на подручју нашег урбанизма и архитектуре, без њихове теоријске конфронтације са структуром нашег друштва".³⁰³ Друштво као наручилац, сведено је на физичко правно лице – инвеститора, који се "најчешће понаша као власник друштвених средстава".³⁰⁴ Расплет ове оштре и прецизне критике, Рихтер је представио у апсолутној нужности да се од уобичајене суме изолованих појединачних задатака (стан, фабрика, болница итд, које представљају друштвена средства разбијена на буџетске ставке), организује управа тако да се сагледава органска друштвена животна целина, кроз архитектонско-урбанистичке задатке.³⁰⁵ Закључак овог разматрања је да се на историјском хоризонту све више назире проблем друштвене животне целине као архитектонски задатак. Развојем самоуправљања, како објашњава Рихтер, створени су историјски услови да се сагледа потреба "рјешавања истовремене цјелине свих животних функција [...] као хармоничан механизам", чиме нужно долази до појаве нових архитектонско-урбанистичких категорија.³⁰⁶

³⁰⁰ Цитат је преузет из: Ranko Radović, "Sinteza ili zbir (Vjenceslav Richter: Sinturbanizam, Mladost, Zagreb 1964)", *Arhitektura urbanizam* 30 (1964), 55.

³⁰¹ Ranko Radović, "Sinteza ili zbir (Vjenceslav Richter: Sinturbanizam, Mladost, Zagreb 1964)", *Arhitektura urbanizam* 30 (1964), 55.

³⁰² Vjenceslav Richter, "Asistencija i angažiranost: o nekim fundamentalnim pitanjima nase arhitekture", *Praxis* 4-5 (1965), 575.

³⁰³ Ibid., 576.

³⁰⁴ Vjenceslav Richter, "Asistencija i angažiranost: o nekim fundamentalnim pitanjima nase arhitekture", *Praxis* 4-5 (1965), 575.

³⁰⁵ Ibid., 577.

³⁰⁶ Ibid., 577.

Spacium

Исте године када је објављен Рихтеров *Синтурбанизам*, као приказ идеје синтезног урбанизма, објављен је и један знатно мање запажен рад, који се бавио проучавањем концепције друштвеног простора, такође из архитектонско-урбанистичког угла посматрања. У оквиру Трећег конгреса урбаниста Југославије, један од прилога конгресу испред Института за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС), је чланак директора института архитекте Милорада Мацуре, под насловом "Друштвени простор као предмет научно-истраживачког рада – Spacium". Не изненађује што овај рад није добио више пажње у стручним круговима, ако се узме у обзир да је формулисан само као прилог конгресу, без разрађених графичких прилога или анализе примера. Осим тога, Мацурино представљање "овог списка, датог као претходно саопштење о једном раду у току", није се остварило кроз неку наредну, свеобухватнију публикацију.³⁰⁷ Идеја *spaciuma* се заснива на сличној тези коју заступа Рихтер у својој синтези ликовних уметности, где предвиђа нестајање класичних појмова слике, пластике и куће, и укидање баријера између дисциплина сликарства, вајарства и архитектуре кроз даљи развој "на новом, ширем и узбудљивијем схваћању и сагледању реалности, потпуно неоптерећеном досадашњим ликовним номенклатурним категоријама".³⁰⁸ Мацурино гледиште уопштава ову тезу на генерални заокрет у научној мисли, који је историјски био окарактерисан све већом "диференцијацијом сазнања и порастом баријера између појединих научних грана", а данас се одликује процесом реинтеграције.³⁰⁹ На тој основи се развија идеја реинтеграције *spaciuma* – друштвеног простора, који треба да превазиђе своју подељеност на регионални, урбанистички, архитектонски и ентеријерски. Овај "квалитативни скок" према Рихтеру, захтева "шири друштвени медиј и филозофску орјентацију схватања света као целине и у тој целини [...] обухватање већих или мањих просторних и временских комплекса као целине, као предмет интеграције и као програм синтезе".³¹⁰ Рихтер и Мацура су у својим радовима представили значај човековог истраживања космоса, као нове просторно-временске димензије која утиче да се из другачије перспективе разматра свакодневни живот на Земљи. Иако је Рихтерово разматрање *синтурбанизма* у потпуности подређено значају идеје *времена* (у контексту ефикасности), код Мацуре је *време* приказано пре свега као поглед на историјске промене које су настале у просторном уређењу градова, у односу градова и аграрних површина, индустријализацији производње и развоју саобраћајних средстава. Како описује Мацура, дистанце се више "не мере данима и недељама, већ сатима и минутима, мада их телефон, радио и телевизор скоро негирају".³¹¹ Ако се узме у обзир да је промишљање простора у контексту друштвених истраживања представљало значајан аспект хуманистичких наука током 1960-их година (нарочито у Француској), идеје *синтурбанизма* и *spaciuma* у великој мери одражавају *zeitgeist* европске мисли. Ова промена парадигме, која је названа 'просторни заокрет' (*spatial turn*), представља новину у приступу друштвених и хуманистичких наука према *простору* као основном средству разумевања историје и друштвених наука. Према географу и урбанисти Едварду Соци (Edward Soja), почевши од Монтеѕкјеа, Русоа и Волтера, па до двадесетог века и надреалиста, ситуациониста, *Школе Анала* и Фернана Бродела (Fernand Braudel), тек су "Лефевр и Фуко експлицитно започели радикално промишљање

³⁰⁷ Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme 2* (Beograd: IAUS, 1964), 46.

³⁰⁸ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 76.

³⁰⁹ Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme 2* (Beograd: IAUS, 1964), 45.

³¹⁰ Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 86.

³¹¹ Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme 2* (Beograd: IAUS, 1964), 48.

онтолошких, епистемолошких и теоретских веза између простора и времена и, самим тим [...] географије и историје".³¹²

У познатом интервјуу из 1977. године, Фуко је навео да је изненађујуће колико је дуго проблему *простора* требало да се појави као историјско-политички проблем и да поврати своју позицију у филозофији, коју је преузела идеја *времена*.³¹³ У том контексту, он је тврдио да су била преломна истраживања двојице француских историчара, аутора који су представници *Школе Анала*, Марка Блоха (Marc Bloch) који се бавио историјом руралних простора (пре свега Француске), и Фернана Бродела, који је историјски истраживао простор Медитерана.³¹⁴ Ови аутори су тако проширили значење простора од његове уске дефиниције у оквиру историјских истраживања, где је простор најчешће приказан или кроз своје припадање природи (као један праисторијски *stratum*), или као подручје које је одређено простирањем народа, културе, језика или државе као политичке институције.³¹⁵ Пружањем нових увида у руралне и поморске просторе, Блох и Бродел су отворили могућност да се о простору размишља у појмовима геополитичких стратегија, институционалне архитектуре и економских и политичких могућности. У том контексту, Фуко је предложио могућност, чак неопходност, за истраживање 'историје простора', која би истовремено била и 'историја моћи'.

У овим појмовима се може разматрати и успостављање Мацуриног *spaciuma*, који је, према ауторовом опису, настао управо кроз деловање људи и њихово мењање и прилагођавање природе, чиме се издвојио од природног (као и космичког, апстркатног или било ког другог) простора. Према дефиницији, *spacium* је "простор људског живота друштвеним радом формиран, организован и опремљен".³¹⁶ Пратећи марксистички начин размишљања, Мацура приказује *spacium* као истовремено "израз и предуслов егзистенције друштвене заједнице", тако да му заједница одређује садржај и својства, док он предодређује услове начина живота и рада заједнице – на тај начин се у њему вишеструко одражавају "целокупна привредна база и друштвена надградња".³¹⁷ Нови приступ проблематици *простора* је требало да разреши примарни проблем данашњице који је Мацура видео у томе што "техничким средствима саздан простор обезвређује човека као личност и као члана друштвене заједнице, отуђеног у пренасељеним градовима осећањем бескрајне усамљености".³¹⁸ Дакле, теоријска основа Мацурине идеје друштвеног простора била је у складу са хуманизацијским приступом "друге линије" југословенске теорије, која је покушавала да превазиђе кризу отуђења насталу стварањем великих урбаних градских центара који су довели до изолације појединаца.³¹⁹ Међутим, Мацура није понудио конкретан начин да се превазиђе отуђеност, већ је пружио пример кризе у београдском насељу Прокоп, где су становници нехигијенских потлеуша, 'уцерица', пресељени у модерне вишеспратнице, да би ускоро по пресељењу напустили своје модерне станове и вратили се на стару локацију и провизорно становање. Одмах затим он описује Трг партизана у Титовом

³¹² Предео аутор, у оригиналу: "But only Lefebvre and Foucault explicitly began a radical rethinking of the ontological, epistemological, and theoretical relations between space and time and, by implication rather than direct discussion, geography and history". Edward W. Soja, "Taking space personally", in: Barney Warf and Santa Arias (eds.) *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* (London: Routledge Studies in Human Geography, 2008), 18.

³¹³ M. Foucault, "The Eye of Power" in Colin Gordon (ed.) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* (New York: Pantheon Books, 1980), 149.

³¹⁴ Конкретне књиге на које Фуко реферише су: *Рурална историја Француске* из 1931. године *Феудално друштво* из 1939. године, Марка Блоха и *Медитеран I и II - Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II* из 1949. године, Фернана Бродела.

³¹⁵ M. Foucault, "The Eye of Power" in Colin Gordon (ed.) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* (New York: Pantheon Books, 1980), 149.

³¹⁶ Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme 2* (Beograd: IAUS, 1964), 49.

³¹⁷ Ibid., 50.

³¹⁸ Ibid., 46.

³¹⁹ Главни представник *Praxisa* Руди Супек, се често баво овом темом, нпр. погледај: Rudi Supek, "Sociološki značaj amaterizma", *Kultura* 26 (1974), 10.

Ужицу,³²⁰ који је изазвао позитивне реакције грађана и пружио подстицај "који интензивно зрачи на целу агломерацију достојанством, самопоштовањем и поштовањем другог човека". Као одговор, Мацура истиче да је потребно да елиминишемо "безлични, стерилни и обесхрабрујући простор" и да "кроз одушевљење које [...] изазива лепота и особеност [...] града" човек постане још више привржен "свом граду као друштвеној заједници, а преко њега и својој домовини".³²¹ Међутим, уместо Мацуриног романтичног одговора, могло би да се постави Фукоово питање односа моћи у оба наведена примера. Први пример приказује немогућност градске управе да оствари своју биополитичку замисао, док други пример може да се разматра као исказивање моћи градске управе у стварању репрезентативног простора града који својим својствима контролише и онемогућава стварање амбијента из Прокопа.

Поред анализе развоја идеје друштвеног простора, Мацура је у свом истраживању представио 'нову номенклатуру' коју је захтевало стварање "једног целовитог научног система" чији је предмет *spacium*. Научни систем је приказан кроз карактеристичне елементе и појаве, и дефинисање одговарајућих законитости које на први поглед изгледају као да су преузете из природних наука. Својства *spaciuma* су 1) функционалитет, 2) спацијалне појаве и односи, 3) процес настајања спацијалних јединица. Затим се функционалитет дели на 1) функционалне процесе, 2) функционална својства и 3) просторна збивања (у схеми на крају рада је приказан и трећи елемент, иако га нема у тексту). У спацијалне појаве и односе спадају 1) конституција, 2) градација и 3) релације. Коначно, процес настајања подразумева 1) програмирање и планирање, 2) креацију и пројектовање и 3) материјал и реализацију. Овако постављена схема треба да обухвати дословно све појаве у простору људског живота и да успостави реинтегрисану идеју простора која би заменила наше усвојено знање о простору. У том контексту не изненађује што први опис *spaciuma* подразумева резултате истраживања не само из области архитектуре и урбанизма, већ и из области психологије и социологије. Ипак, један овако сложен циљ као што је успостављање читаве нове научне области превазилазио је Милорада Мацуру и ИАУС. На почетку рада о *spaciumi* је пример екологије као нове научне дисциплине која се "развила у оквиру биологије и променила дотадашња схватања о природи и животу". У том смислу, Мацурину иницијативу можемо посматрати као посредну референцу на рад *Чикашке школе* (која се бавила социологијом, али је позната и као еколошка школа) која је деловала током 1920-их и 1930-их година, и одиграла значајну улогу у развоју две савремене дисциплине – *урбане социологије* и *екологије*. *Spacium* је антиципација потребе за једном новом научном дисциплином, настала као резултат мисаоних струјања која су се развијала у специфичној атмосфери технолошког напретка 1960-их година. Такође, *spacium* одражава идејну потребу да се оствари комплетан научни систем, "у коме ће свака појава добити одређено место, с тим да буду јасно дефинисане њене везе и међусобни утицаји са колеративним јој и опште друштвеним појавама".³²² Овде се може парафразирати питање које је Ранко Радовић поставио у својој критици Рихтеровог *Синтурбанизма*: да ли се ради о синтези или укидању појмовних и естетских граница у којима наједном нема шта да се са чим синтетизује; односно, да ли постоји нешто што остаје ван граница тоталитета, свеукупности појава око нас, од којих свака добија своје место у укупном поретку *spaciuma*.

³²⁰ Трг партизана у Ужицу, архитекте Станка Мандића, завршен је 1961. године.

³²¹ Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme* 2 (Beograd: IAUS, 1964), 46.

³²² Milorad Macura, "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium", *Savemene urbanističke teme* 2 (Beograd: IAUS, 1964), 49.

III ДЕО

3.1. Месна заједница у Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године

Социјалистички град у Југославији

Схематски речено, свако друштво нуди својствен, посебан простор, као објекат за анализу и свеукупно теоријско тумачење. Кажем свако друштво, али тачније би било рећи сваки начин производње, заједно са својим специфичним производним односима.¹

У радовима југословенских архитеката често је цитирана идеја Анрија Лефевра о томе да свако друштво ствара простор сходно сопственом друштвеном уређењу. Иако је током 1970-их година утицај Лефеврових идеја растао међу југословенским архитектима, његово интересовање за развој града у југословенском самоуправљању приметно је слабило, како се његов рад окретао према критици етатизма. Лефевр је сумњао у могућност институционализације самоуправљања, које би у том случају постало инструмент државе и изгубило своју улогу да разоткрива и провоцира контрадикторност унутар саме државе.² Упркос томе што се повукао са позиције активног учесника коју је до тада имао у праксису и Корчуланској летњој школи, његови радови су превођени на српско-хрватски језик и тек су добијали своје озбиљније интерпретације у архитектонском дискурсу у Југославији.³ Основно питање о коме се водила расправа у контексту развоја града, а које су југословенски теоретичари сумирали кроз Лефевров цитат да се "у простору сваког друштва могу прочитати основне вредности и значајке тога друштва",⁴ сводило се на питање разлике између градова насталих у социјализму и капитализму.

Разматрање обликовања 'социјалистичког града' почиње још са покушајима утврђивања социјалистичког друштва након комунистичке револуције 1917. године. Прву концепцију, такозвани *Сотсгород* ('социјалистички-град'), је поставио руски револуционар и урбани планер Миљутин [Николај Александрович Милјотин], крајем 1920-их. Остварење социјалистичких циљева било је овде конципирано кроз схему линеарног индустријског града, који би се ширио уз речни ток. Поред индустријског града, постојале су идеје за агрокултурни град (*агрогород*). Заједничко за ове типове града било је да настају на земљишту без претходне изградње, такорећи из *tabula rasa* ситуације, без икаквог историјског наслеђа претходног друштвеног система. Међутим, развој градова у социјалистичким земљама након Другог светског рата, подразумевао је надовезивање на постојеће (капиталистичке) градове и самим тим су отворена бројна питања на која прве концепције социјалистичког града нису пружале одговор. Наслеђена језгра старих градова и приступ њиховој реконструкцији, однос према пројектовању нових политичких и административних зграда и њихова позиција у постојећем граду, као и структура становништва, традиција, навике и друштвено понашање, све су важне карактеристике које

¹ Henri Lefebvre (Trans. D. Nicholson-Smith), *The Production of Space* (Oxford: Blackwell publishing, 1991), 31.

² Łukasz Stanek, *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011), 244.

³ Како наводи Љиљана Благојевић, до распада Југославије 1991. године, око петнаест књига и велики број стручних чланака је преведен на српско-хрватски, почевши од 1957. године *Прилог Естетици* (Contribution a l'esthetique, 1953), 1959. године *Критика свакидашњег живота* (Critique de la vie quotidienne, vol. 1 [Introduction, 1947]), издата је поново са преостала два дела 1988. године. Такође, 1974. године је изашао и превод *Урбане револуције* (La revolution urbaine, 1970), што је неких тридесет година претходило преводу на енглески језик. Ljiljana Blagojević, "Book, exhibition and film reviews: 'Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory. By Łukasz Stanek', *The Journal of Architecture*, Volume 17, Number 5 (2012): 812.

⁴ Ognjen Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija* (Zagreb: Školska knjiga, 1987), 15.

доприносе диверзитету развоја социјалистичких градова који су се развијали у послератном периоду.⁵ Из тог разлога су поједини аутори предлагали да се савремени совјетски и источноевропски градови називају *социјализовани град* уместо *социјалистички град*,⁶ док се у југословенском контексту постављало само питање употребе термина *социјалистички град*, када се у ствари говори о *граду социјалистичког друштва*, тако да је извршена "замена придева и субјекта, [...], чиме се дискусија враћа на ону познату расправу: да ли постоји социјалистичка уметност, социјалистичка књижевност итд."⁷

Када се размишља о теми односа социјалистичког и капиталистичког града, југословенски социолози и урбанисти су пружили обиман истраживачки материјал покушавајући да дефинишу специфичну социјалистичку позицију. Детаљан опис дискусије о феномену "социјалистичког града" која се развила у Југославији током 1970-их, описао је Огњен Чалдаровић, који је био активан учесник ове дискусије и аутор бројних дела о урбаној социологији.⁸ Чалдаровић описује два приступа овом питању, први се односи на ауторе који су се бавили (идеолошким) питањима о томе какве су одлике социјалистичког града, колико је 'остварен' и какав би то град требало да буде, док се други приступ (аналитички) односи на утврђивање одлика и карактеристика градова у постојећим социјалистичким земљама.⁹ У првој групи аутора, критике у контексту југословенских урбаних политика се претежно заснивају на истицању процепа између *нормативног* и *стварног*: разлици планова и изградње, неусклађености економског и просторног развоја, истицању репрезентацијских одлика урбанизма по узору на капиталистичке градове, уместо развијања хармоничних градских заједница којима би се превазишла друштвена сегрегација. Још један запажени приговор, који је подржан емпиријским истраживањима, односи се на недостатак партиципације грађана у доношењу одлука. Узрок ових проблема југословенски аутори уочавају превасходно у недостатку теоријске и идејне основе марксистичког модела урбанизације. Ипак, постављало се питање да ли је уопште могуће замислити тај модел, ако се о појму 'социјалистичког града' може говорити тек у смислу одређених претпоставки које ће се остварити када друштвени односи достигну социјализам.¹⁰ Овде наилазимо на утопијску идеју социјализма, који је немогуће унапред осмислити. Проблем који је описао Фредрик Џејмисон [Fredric Jameson] у својој критици утопије, објаснио је тако што се политичка утопија пре може посматрати као једна могућа пројекција тренутне стварности, него као предвиђање политичких и емпиријских могућности, односно "колонизација будућности".¹¹

Током седамдесетих година двадесетог века, расправа која се интензивно водила у Југославији од почетка увођења самоуправљања – о томе на који начин треба да се развија град у социјализму, постала је предмет ширег интересовања у земљама Западне Европе.¹²

⁵ R.A. French and F.E. Ian Hamilton (eds.), *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy* (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 253.

⁶ Ibid., 6.

⁷ Бранислав Крстић, "Људи управљају изградњом насеља уколико управљају односима у друштву и цјелином друштвеног развоја", у: *Друштво и развој градова: Трибина*, ур. Добрица Вуловић и Братислав Грубачић (Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1980), 33.

⁸ Ognjen Čaldarović је hrvatski sociolog (Sarajevo, 2. VIII. 1947). Diplomirao је sociologiju i filozofiju (1971) i doktorirao (1980) sociologiju на Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gde предаје од 1975; од 1986. редовни професор; од 2018. професор emeritus. Предаје sociološke teorije, sociologiju grada, sociologiju rizika i sociologiju vremena. Главна djela: Urbana sociologija (1985), Suvremeno društvo i urbanizacija (1987), Društvena dioba prostora (1989), Energija i društvo (1991), Socijalna teorija i hazardni život (1995), Urbano društvo на početku 21. stoljeća (2011), Čikaška škola urbane sociologije (2012).

⁹ Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 119-120.

¹⁰ Ibid., 123.

¹¹ Frederic Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions* (London, New York: Verso, April 17, 2007), 228.

¹² Већина истраживања је okupljena у bogatoj bibliografiji poznatog zbornika: French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian, (eds.). *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979.

Поново *откривање истока* се могло уочити у порасту броја истраживања развоја градова "иза гвоздене завесе" о коме се у западним земљама није много знало, пре свега услед слабе приступачности и комуникације између земаља два блока у Хладном рату.¹³ "Да ли постоји социјалистички град?", назив је првог поглавља, као и главно питање књиге коју су приредили Ричард Френч [Richard French] и Иан Хамилтон [Ian Hamilton], 1979. године.¹⁴ Зборник је издала међународна издавачка кућа са представништвима у Северној Америци, Канади, Великој Британији и Аустралији. Подстицај за њихово истраживање односио се на проблеме урбанизације Западне Европе и Северне Америке, који су у уводу зборника представљени као последица развоја градова у условима тржишне економије, где се неједнакост огледала у раслојеној просторној структури града – од формирања затворених елитних четврти, до неприступачних и опасних гетоа. Стога је централно питање истраживања било да ли се у социјалистички уређеним земљама може пронаћи суштински другачији приступ планирању градова у односу на такозване "градове капиталистичког друштва".¹⁵ У првом делу књиге су објашњене карактеристике совјетских градова, представљајући Москву као основни модел, док су у другом делу сакупљене студије које се односе на урбанистичке особености градова Источне Европе. Сходно утврђеној позицији несврстаности, Југославија је у првом поглављу књиге постављена изван ове две категорије, и описана као социјалистичка држава која није заснована на принципима планске економије и нема строго централистичку власт, што је издваја из групе социјалистичких градова Совјетског Савеза и Источне Европе.¹⁶ Иако је Југославија представљена као посебна категорија која не припада ни *истоку* ни *западу*, ипак је била укључена у статистичке процене и приказана у поглављима која се баве општим истраживањем источноевропских градова.

Један од приређивача зборника који се дуго бавио проучавањем источноевропских градова, Иан Хамилтон,¹⁷ је своје резултате истраживања представио графички, кроз општи модел структуре плана источноевропског града (сл. 3.1).¹⁸ Модел плана се заснива на равоју градова Источне Европе након Другог светског рата, узимајући у обзир сродне утицаје идеолошко-политичких процеса на просторне структуре источноевропских градова. Иако је план преваходно направљен према узору на пољске градове, у истраживању су размотрени (између осталих) и југословенски градови. Уочене зоне у моделу града биле су: (1) историјско језгро, развој око средњовековног утврђеног града; (2) унутрашња трговачка, стамбена и индустријска подручја из периода капитализма; (3) зона социјалистичке транзиције или обнове, где модерно градитељство полако преузима наслеђене урбане или старе (сеоске) особености изградње; (4) социјалистичка стамбена архитектура 1950-их; (5) интегрисана социјалистичка насеља и стамбена подручја 1960-их и 1970-их; (6) отворени или озелењени 'изолациони појасеви'; (7) индустријска и сродна подручја; (8) природа, шуме или

¹³ Ian Hamilton detaljno opisuje teškoće u istraživanju istočnoevropskih i sovjetskih gradova, pre svega usled nedostupnosti arhivske građe. Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities" in *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 196-198.

¹⁴ French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian, eds. *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979.

¹⁵ "The basic question, which forms the central theme of the book, is whether or not the socialist city is fundamentally different from the city in what may be called, for lack of a better term, capitalist societies." Ibid., 3.

¹⁶ Наведено је да се Совјетски Савез и градови у земљама источне Европе, осим Југославије, руководе планском економијом, где се коначне одлуке о приоритетима, главним инвестицијама, циљевима секторских и просторних система развоја и промене, као и о средствима којима се постижу ови циљеви, доносе у оквиру државних организација, пре свега централних органа власти и партије. French and Hamilton, *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, 3-4.

¹⁷ Иан Хамилтон је у време издавања зборника био професор социологије са посебном специјализацијом о Источној Европи на Универзитету у Лондону.

¹⁸ Ian F.E. Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities," in: *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian, (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 228.

брда, укључујући и туристичке комплексе.¹⁹ Анализа просторне структуре Београда показује да се према скоро свим аспектима и тачкама развоја, Београд уклапа у овако успостављено зонирање. Једина географска разлика у поређењу са моделом је позиција речног тока у Београду која прати линију железнице, раздвајајући тако историјско језгро од новог центра (који је био планиран у Новом Београду). У том контексту, уочљива сличност плана развоја Београда са Хамилтоновим моделом, оправдава могућност да се Београд посматра као варијација источноевропског социјалистичког града. Полазећи од ове претпоставке, у наставку ћемо приказати анализу Генералног урбанистичког плана из 1972. године, који покушава да превазиђе ограничења источноевропског модела обликовања града, али и да задржи посебност самоуправљања, односно карактеристике које су својствене концепцији развоја града у коме је основна јединица *месна заједница*.

Регионално планирање Београда – идеја града-архипелага

Крајем 1966. године, Скупштина града Београда је донела Одлуку о ревизији Генералног урбанистичког плана Београда из 1950. године. Разлози за ревизију су објашњени чињеницом да се друштвено-политичко и економско уређење државе током петнаест година континуирано мењало у тежњи да се прилагоди идејама самоуправљања, тако да је средином шездесетих био уочљив несклад у односу на идеје плана. Основни проблеми у Београду су се односили на непланирану експанзију града, која је подразумевала појаву неконтролисани урбанизације, изградњу нелегалних насеља, недовољан стамбени фонд који није успевао да подмири пораст броја становника, као и неадекватну саобраћајну мрежу. Био је уочљив недостатак ширег просторног плана, кроз који би се усмерио и регулисао неконтролисани раст града, о чијој брзини ширења говори податак да се у периоду од 40 година (1931-1971) број становника Београда увећао 3,1 пут.²⁰ Упоредо са променом околности у самом развоју града, теоријски и методолошки приступ урбаном планирању се такође мењао. Нове методе планирања (трајно (континуално) планирање, интегрално (просторно и друштвено) планирање и партиципативно планирање), затим, различити приступи у решавању раста градова (градови-сателити, вртни градови, регионализација, покушаји административног заустављања раста града и слично), као и интердисциплинарни приступ планирању, биле су све чешће теме југословенских планера, али је промена система била инертна.²¹ Честе измене надлежности и структуре планерских организација, као и измене у административно-територијалној подели земље, доприносиле су да припрема, израда, и нарочито имплементација планова буду изузетно дуготрајан процес. Један од примера је укидање срезова које је постављено као циљ комуналне реформе 1955. године, али су у Србији срезови постојали све до 1967. године. Током дванаест година срезови су постепено замењивани општинама – комунама, које су успостављене као основне територијално-политичке јединице.²² Исте године су коначно укинута срезови на целој територији Југославије, али се као последица створио процеп у просторно-административној хијерархији, између комуне (општине) и федералне јединице (републике). Решење проблема велике територијалне и административне разлике између подручја комуне и републике, како

¹⁹ *Ibid*, 227.

²⁰ Аноним, *Човекова средина и просторно уређење (преглед стања)*, Београд: БИГЗ (1979): 15.

²¹ Основни преглед теорија у области планирања које су се развијале током 1960-их и 1970-их година описан је у: Огњен Џалдаровић, *Савремено друштво и урбанизација* (Загреб: Школска књига, 1987); Димитрије Перišић, *О просторном планирању* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1985). Такође, у часописима *Архитектура Урбанизам* и *Урбанизам Београда* често се расправљало о овим темама крајем 1960-их година, посебно у контексту припрема новог Генералног урбанистичког плана Београда.

²² "Увођењем комуналног система тежило се да општина – комуна буде основна територијално-политичка производна јединица. У прво време сматрало се да је срез прегломзан за ову организациону структуру. Животна пракса је водила ка увећању општина и потпуно дезауисала ову бојазан. Данашње општине су територијално велике као бивши срезови, а често их и превазилазе. За једанаест година број општина се смањило од 717 на 22 у 1966." Oliver Minić, „Funkcija i uloga naselja u regionu”, *Arhitektura Urbanizam* 43 (1967): 40.

износи Оливер Минић, пронађено је у процесу удруживања појединих комуна у заједнице, односно, кроз процес који није кореспондирао са увођењем регионалног планирања.²³

Просторни план региона Београда је постављен као циљ још током израде првог послератног Генералног урбанистичког плана из 1950. године.²⁴ Тада су обављена истраживања ширег региона Београда, одређен је ужи градски регион од 200.841 хектара, затим градска територија величине 37.081 хектара, као и ужа градска територија од 8.150 хектара.²⁵ Слична ситуација је сачекала израду ГУП-а 1972. године. Како би се нагласио овај недостатак, регионално планирање територије Београда је Скупштина града поставила као задатак у Одлуци о Генералном урбанистичком плану Београда, 1972. године, у оквиру развоја система планова различитих нивоа. У тексту Генералног урбанистичког плана је наглашено да је просторно планирање целокупне територије града Београда (свих 15 општина), потребно израђивати паралелно са радом на просторном планирању региона Београда.²⁶ На тај начин је, у недостатку просторног плана, делимично решење пронађено у изради посебног елабората "Просторни елементи гравитационих зона Београда" који је послужио као референтни оквир за сам Генерални план, али и за даљи развој просторног планирања града.

Услед недостатка планова развоја ширег подручја Београда (Просторног плана региона Београда, Просторног плана СР Србије), однос града и ширих простора је сагледан кроз истраживање гравитационих зона града са окружењем.²⁷ Одређене су ужа гравитациона зона (агломерационо подручје) и шира гравитациона зона (регионално подручје) Београда (сл. 3.2). Ужа зона је подразумевала подручје у чијем оквиру су везе града са другим насељима директне, елементарне и свакодневне. Шира зона се односила на територију чије границе нису биле тачно утврђене, већ су оквирно претпостављене на основу интензитета односа са околним насељима и додатним утицајем суседних центара, односно њихових региона – Нови Сад, Зрењанин, Крагујевац итд. Кроз међусобне везе и утицаје на широј и ужој територији, постављена је просторна организација града, описана као "архипелаг насеља у мору зеленила". За разлику од претходног плана из 1950. године, где се тежило компактном граду, у плану из 1972. године била је доминантна идеја контролисања раста града кроз децентрализацију. Тежња децентрализацији градова била је такоређи тренд у развоју градова (и територија) западне Европе (међу најпознатије процесе децентрализације великих градова спадају планирање зеленог појаса око Лондона и планирање бројних малих градова око Париза).²⁸ Са друге стране, главна тежња у марксистичком односу према граду, која је и даље била доминантно начело у СССР-у и источноевропским земљама социјалистичког државног уређења, била је укидање разлике између села и града. Иако се овај циљ истицао у југословенском дискурсу о граду, као и у званичним образложењима плана, сама методологија израде плана није понудила конкретне технике ни стратегије које би водиле ка превазилажењу разлике села и града, као и центра и периферије. У плану Београда су постојећа села и приградска насеља третирана као део градске агломерације (архипелага), у оквиру које више неће имати рурални карактер. Превазилажење руралног карактера је претпостављено једним видом децентрализације, односно увођењем система центара који би утицали на промену активности и делатности у руралном насељу. За саму

²³ Minić, „Funkcija i uloga naselja u regionu”, 39.

²⁴ Милутин Главички, "Београдски хоризонти", *Урбанизам Београда* 63-65 (1981): 11.

²⁵ Савезним Законом о народним одборима од 01. априла 1952. године подручје града било је подељено на уже градско подручје (део Вождовца, источни Врачар, западни Врачар, Звездара, Карабурма, Пашино брдо, Немар, Палилула, Савски венац, Стари град, Стари Ђерам, Нови Београд, Теразије, Топчидерско брдо, део Чукарице) и шире градско подручје (Бежанија, Борча, Жарково, Железник, Крњача, Овча, Падинска Скела, Раковица и Земун). Александра Спалевећ, Трансформација периурбаног простора београда (Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, 2013), 20.

²⁶ Ibid.

²⁷ "Приступ и опште поставке примењеног метода", *Архитектура Урбанизам* 70-72 (1974), 14.

²⁸ Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 214.

методологију и технике савременог присућа развоју града, југословенски планери су се окренули према западу, односно према Сједињеним Америчким Државама. Процес рада се ослањао на већ постојећи такозвани *Југословенско-амерички пројекат* започет на иницијативу америчког урбаног планера Џека Фишера [Jack C. Fisher] 1966. године,²⁹ који је у то време радио на Универзитету Корнел [Cornell University] и Марка Слајмера, руководиоца Института за урбано планирање у Љубљани.³⁰ То је био највећи пројекат који су финансирали Фондација Форд [Ford Foundation] и Министарство иностраних послова САД [US Department of State] на подручју Источне Европе.³¹ Урбанистички завод Београда се укључио у Југословенско-амерички пројекат са специфичним захтевом везаним за растући проблем градског саобраћаја, тако да су у фебруару 1969. године, два представника завода отишла у Детроит на састанак са Фишером, који је тада радио на Универзитету у Вејну [Wayne State University, Detroit]. Тада је утврђено да ће на Урбанистичком плану Београда учествовати стручни консултанти из Сједињених Америчких Држава, које ће ангажовати Универзитет у Вејну за потребе развоја саобраћајног решења.

Саобраћајно решење у Београду је било окосница на којој се заснивао Генерални урбанистички план. Образложење за централни значај саобраћајног решења, приказано је као одговор на кључни проблем неконтролисаног ширења града. Дакле, како би се избегло неконтролисаног ширења града, које је карактеристично за концентричну организацију плана, одређени су линеарни правци експанзије, који се заснивају на доминантним међуградским везама према Смедереву, Обреновцу и Батајници, у складу са којима је био планиран метро систем.³² У линеарној организацији ширења града, нова насеља и нови центри се ослањају на снажан систем лонгитудалних друмских и шинских саобраћајница које воде у централну зону. Додатно, због потребе за растерећењем саобраћајне мреже, ови правци су међусобно повезани саобраћајним полупрстеновима. Дакле, како би се развили нови центри и на тај начин усмерио раст града, било је неопходно ослонити се пре свега на адекватну саобраћајну мрежу. Сам процес планирања града је текао кроз три циклуса у периоду од 1967 – 1972. године, при чему је након вредновања првог циклуса плана у коме је направљен нацрт за 15 алтернативних могућности развоја Београда, у другом циклусу одређено четири алтернативе могућег развоја. Као што је приказано на дијаграму тока планирања (сл. 3.3), одлуке које су се доносиле у процесу сужавања броја алтернатива и одређивања коначног профила плана догађале су се у другој фази рада, посебно интензивно током 1970. године, а то је период најинтензивнијег рада на саобраћајним решењима. Током 1970. године у израду плана су били укључени консултанти из Сједињених Америчких Држава са Државног Универзитета у Вејну, Детроит.³³ Како је наведено у објашњењу примењене методологије, одређене су вредности и циљеви по секторима: становање, индустрија и саобраћај, при чему је саобраћај истакнут као главни "индикатор вредности целог урбаног система", услед "могућности да се вреднује веома прецизно и на егзактан начин".³⁴ Стога су за четири алтернативе плана које

²⁹ Фишер је већ имао искуства са истраживањем планирања у земљама социјалистичког уређења, поред тога што је писао о развоју комуне у Југославији, исте године када је почео пројекат, био је уредник књиге о регионалном планирању у Пољској: Fisher, Jack C. ed, *City and Regional Planning in Poland*. Ithaca: Cornell University Press, 1966.

³⁰ "The purpose of the project was to introduce modern planning methodologies as practiced in the United States, namely computer modeling as applied to metropolitan and regional planning, to Yugoslavia, which Americans regarded as behind the times, because its urban planners continued to practice an architecturally dominated urban design approach." Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 219.

³¹ Le Normand, *Designing Tito's Capital*, 219.

³² Одређена су четири доминантна правца: 1- према Смедереву (210.000 становника); 2- према Авали (170.000 становника); 3- према Обреновцу (200.000 становника); 4- према Батајници (140.000 становника). Aleksandar Đorđević, „Uvodno izlaganje”, *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974), 3.

³³ Експерти са државног универзитета у Детроиту (Wayne State University, Detroit, USA) користили су савремене технологије компјутерске анализе која је тада била још увек у повоју, као и савремене моделе анализе саобраћаја (SPIDER, WORK TRIP MODEL). "Процес планирања по циклусима", *Архитектура Урбанизам 70-72* (1974), 22.

³⁴ Ibid.

су постављене у другом циклусу, анализирани и компјутерски проверене само оптималне схеме саобраћаја. Синтезом ове четири алтернативе, постављајући саобраћајно решење као одлучујући фактор, дошло се до предлога нацрта плана (сл. 3.4).

Део процеса планирања се спроводио кроз израду стручних елабората за које су унајмљиване консултантске фирме. Главни пример је израда студије о брзом јавном градском саобраћају, као и додатне студије у оквиру које су обрађене могућности провођења метро линија у осетљивим централним деловима града, за које је ангажована водећа консултантска америчка фирма за планирање саобраћаја Алан Ворхес и сарадници [Alan M. Voorhees and Associates]. Једна од значајних недоследности у односу на југословенску теорију планирања, како наводи Чалдаровић, је планирање градског превоза као аутономног технолошког система, уместо да буде регулисан као систем комплементаран јавном превозу који би морао да буде основни израз друштвене бриге.³⁵ Такође, сарадња са америчким институцијама, као и окретање савременим технолошким решењима, преузели су пажњу Урбанистичког завода и поставили саобраћајно питање као најзначајнију тему ГУП-а из 1972. године. Ипак, једна занимљива идеја плана је остала изван позиционирања у односу на исток и запад, а то је идеја о Београду као *архипелагу у мору зеленила*. Тема града-архипелага је истовремено разматрана у Унгерсовом [Oswald Mathias Ungers] и Колхасовом [Rem Koolhaas] истраживању Берлина као *зеленог архипелага*, односно *града у граду*, 1978. године.³⁶ Истраживање, односно пројекат *Берлин – зелени архипелаг*, настало је у периоду 1972-77. године, а објављено је у оквиру летње школе Универзитета Корнел,³⁷ као одговор на предвиђање о опадању броја становника у Берлину током 1980-их година. Иако су ове две идеје настале из супротних разлога (Београд је тежио да контролише најављени раст популације, док се Берлин суочавао са опадањем популације), развој идеје града-архипелага у контексту Београда свакако заслужује комплетнију историјску интерпретацију.

Ка интегралном планирању

Назнаке идеје интегралног планирања у контексту југословенског урбанизма могу се уочити још 1957. године, на Шестом саветовању Савеза друштава урбаниста Југославије у Аранђеловцу.³⁸ На саветовању су се окупили водећи архитекти из свих шест република, од којих је неколицина имала искуства у урбаном планирању.³⁹ Закључци скупа говоре да је "регионално просторно планирање у нашим условима постало нужност", и да је затим потребно да регионално просторно планирање постане саставни део општег система планирања.⁴⁰ Усмеравајући праксу ка интегралном планирању,⁴¹ осмишљени су етапни планови. Идеја је била да се генерални урбанистички план спроводи кроз етапне планове, односно, десетогодишње програме развоја града, у којима су првих пет година биле врло

³⁵ "Промет је, на примјер у градовима, изграђиван као аутономни технолошки систем, а није регулиран као систем комплементаран јавном промету који би имао бити израз друштвене бриге за друштвено комуницирање." Čaldarović, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, 125.

³⁶ Oswald Mathias Ungers, Rem Koolhaas with Peter Riemann, Hans Kollhoff, Arthur Ovaska, *The city in the city. Berlin: a Green Archipelago* (1977).

³⁷ Универзитет Корнел је био повезан са Југословенско-америчким пројектом, тако да представља заједнички именованитељ за идеје *града-архипелага*.

³⁸ Dimitrije Perišić, *O prostornom planiranju* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1985), 19.

³⁹ "A number of professionals from Serbia (e.g. Nikola Dobrović, Branislav Kojić, Branislav Piha, Borko Novaković and Dimitrije Perišić); Croatia (e.g. B. Petrović, V. Antolić, Stanko Žuljić and Franjo Gasparović); Slovenia (e.g. Braca Mušić, Milan Tepina and E. Ravnikar); Bosnia and Herzegovina (i.e. Ivan Taubman, Branko Krstić); Macedonia (e.g. Borislav Kolev); and Montenegro (e.g. Djordjije Minjević and Radovan Bakić) ...". Zorica Nedović-Budić and Branko Cavić, "Waves of Planning: A Framework for Studying the Evolution of Planning Systems and Empirical Insights from Serbia and Montenegro", *Planning Perspectives* 21(4) (2006), 410-411.

⁴⁰ Perišić, *O prostornom planiranju*, 19.

⁴¹ За детаљније објашњење интегралног планирања у овом периоду види: Dimitrije Perišić, *O prostornom planiranju* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1985), 17-19.

детално дефинисане, а наредних пет само оквирно.⁴² У Одлуци о Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године, у поглављу VI, "Услови за примену плана", наведен је следећи задатак:

2.5. Приступање изради просторног плана средњорочног развоја Београда до 1980. или до 1985. године као прве етапе развоја сагледаног Генералним планом. Овај план би требало да буде подлога за израду следећег средњорочног друштвеног плана развитка за период 1976 – 1980.⁴³

Такође, у закључном делу излагања на седници Скупштине града Београда 1973. године, приликом усвајања Генералног урбанистичког плана, директор Урбанистичког завода и руководилац тима на изради овог плана, архитекта Александар Ђорђевић, је издвојио главне карактеристике плана које приказују "основну идеју и суштину концепта".⁴⁴ Међу кључним карактеристикама Ђорђевић наглашава одлучујућу важност друштвеног планирања за урбанистички план, који је у југословенском систему "самоуправни друштвени договор", и чији квалитет зависи не само од усвојеног предлога, већ и од ставова "оних снага које су носиоци развоја у нашем друштву и који ће бити представници друштва приликом самоуправног договарања".⁴⁵

Дубоко смо убеђени, као стручњаци који смо створили подлогу за самоуправно договарање, да ће наше самоуправно друштво имати снаге да утврди путеве свога дугорочног развоја на најбољи могући начин, и да евентуалне корекције овога плана које из самоуправног договарања произиђу, могу само подићи његов квалитет на још виши ниво.⁴⁶

Наглашена улога стручњака Урбанистичког завода у изради плана посебно добија на значају када се узме у обзир да је учешће јавности спроведено само у последњој фази израде плана кроз две ограничене технике – упитник и јавну дискусију о плану. Одржавајући уобичајену реторику самоуправљања кроз истицање учешћа јавности (које је још увек изостајало у пракси) и значаја месних заједница као основних јединица урбанистичког плана, јачање стручних институција омогућило је да се привидно одумирање државе замени деловањем државне моћи кроз институционалну праксу производње знања, у овом случају кроз Генерални урбанистички план Београда.⁴⁷ Иако је план из 1972. године у литератури хваљен зато што уводи планирање као стратешки процес (уместо плана као наметнутог документа који треба апсолутно пратити у просторном развоју града), механизми израде новог плана су учествовали у грађењу идеолошке слике самоуправљања, знатно више него сам план.

Кроз наведену изјаву Александра Ђорђевића да урбанистички план треба да послужи као подлога за самоуправно договарање (иако би се према устаљеном размишљању могло очекивати да процес функционише обрнуто), урбанистичко планирање добија улогу основе за даљи развој друштвено-економског планирања. Настојање урбаниста да коначно дође до

⁴² Милош Перовић, *Анатомија Београда* (Београд: Плато, 2002), 17.

⁴³ Цитат из плана је преузет из: Милутин Главички, "Београдски хоризонти", *Урбанизам Београда* 63-65 (1981), 11.

⁴⁴ Aleksandar Đorđević, „Uvodno izlaganje”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1973), 5.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Наглашен текст од стране аутора. Aleksandar Đorđević, „Uvodno izlaganje”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1973), 5.

⁴⁷ Овај закључак који се ослања на Фукоово схватање односа моћи и знања, у сагласности је са закључком изнетим у раду о првом регионалном плану Југославије, Просторном плану котара Крапина. Nikola Bojić, "Social and Physical Planning: Two Approaches to Territorial Production in Socialist Yugoslavia between 1955 and 1963", *Architectural Histories* (Published on 31 Dec 2018), <https://journal.eahn.org/articles/10.5334/ah.309/#B65>, приступљено 10.01.2019.

интеграције ова два аспекта планирања, делимично дугује чињеници да је друштвено планирање било везано за државне институције и алиментирано буџетским средствима, док је урбанистичко планирање било препуштено тржишту, односно слободном избору институција од стране наручиоца, чиме Димитрије Перишић објашњава зашто су се просторни планери знатно више залагали за успостављање јединственог система планирања.⁴⁸ Пре него што се упустимо у анализу сагледавања месне заједнице у Генералном урбанистичком плану Београда, кратко ћемо приказати даљи развој интегралног планирања у годинама након изградње ГУП-а, како бисмо створили целовитију слику тока планирања током 1970-их година у Југославији.

Рад на првом интегралном плану, такозваном Етапном плану, започет је одмах након усвајања Генералног урбанистичког плана Београда, 1972. године. Уговарање плана је трајало две године, тако да је у међувремену донет нови Статут града, у коме је план назван Програм просторног развоја и изградње града, 1974. године. Одмах потом је дошло до спајања Завода за друштвено планирање и Урбанистичког завода, те је настала нова институција под називом Завод за планирање града Београда. Слично програму Урбанистичког завода, Завод за планирање је имао сопствени програм под називом "Пројекција дугорочног друштвеног развоја града". Спајањем ова два програма, настао је интегрални документ под називом "Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976 – 1985. године", са временским хоризонтом од 10 година.⁴⁹ План је преименован 1978. године⁵⁰ и под називом "Програм друштвено-економског и просторног развоја Београда" коначно је усвојен 1981. године. Те исте године су усвојена три плана значајна за Београд: Просторни план Београда, поменути Програм друштвено-економског и просторног развоја Београда у периоду од 1981. до 1990. године и Друштвени план Београда у периоду од 1981. до 1985. године. Кроз ове планове, заједно са ГУП-ом из 1972. године, представљене су пројекције развоја града за период од 5, 10 и 30 година. Доношење различитих нивоа планова, од краткорочних до дугорочних, који су усклађени са друштвено-економским планирањем, и који су формулисани тако да подразумевају континуирано ревидирање – означавало је дуго очекивану промену у методологији, која се (сада и у пракси) окренула од израде техничких докумената према стратешком процесу планирања.⁵¹ Ипак, већ током 1980-их година преовлађује мишљење да је покушај институционалног повезивања просторног и друштвеног планирања у Београду био неуспешан, пошто се сматрало да "искључиво институционално повезивање, уколико јединство није постигнуто на концептуалном, методолошком и нормативном нивоу, не може представљати основу интегралног планирања".⁵²

Посебан пример који се издваја у посматраном току успостављања интегралног планирања, због савремености приступа и методологије, односи се на рад под називом *Истраживање структуре Београда: Мултиваријантна анализа и компјутер атлас континуално изграђеног подручја*, на коме је руководио истраживања био архитекта Милош Перовић.⁵³ Истраживање се заснивало на примени мултиваријантне анализе урбане структуре града, са применом фактор анализе, која је једна од кључних техника из породице мултиваријантне статистике.⁵⁴ Идеја је била да се истраживање спроведе у четири размере, за (1) регион Београда, (2) метрополитанско подручје, (3) континуално изграђено подручје и

⁴⁸ Dimitrije Perišić, *O prostornom planiranju* (Београд: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1985), 20.

⁴⁹ Милутин Главички, "Београдски хоризонти", *Урбанизам Београда* 63-65 (1981): 11.

⁵⁰ *Статут града Београда*, 1978. година.

⁵¹ На пример, временски обухват Просторног плана Београда био 30 година, сваких пет година планирана је његова иновација, а ревизија сваке 10. године, у складу са средњорочним друштвеним плановима. "Просторни план града Београда", *70 година Урбанистичког завода Београда, Књига 2: Планови* (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018), 84.

⁵² Perišić, *O prostornom planiranju*, 20-21.

⁵³ *Истраживање структуре Београда: Мултиваријантна анализа и компјутер атлас континуално изграђеног подручја*. Београд: Завод за планирање развоја града Београда, 1976.

⁵⁴ Објашњење методологије у: Перовић, Милош. *Анатомија Београда*. Београд: Плато, 2002.

(4) централну зону града, како би се кроз повећање нивоа прецизности података, створила јаснија слика стварног стања Београда. На крају је ипак изведена само демонстрациона студија на нивоу континуално изграђеног подручја Београда, за коју је урађена квантитативна просторна дескрипција. Процес је подразумевао да се најпре прикупе подаци о демографским, социјалним, економским и стамбеним карактеристикама Београда (који су преузети из пописа становништва), као и анкете домаћинстава спроведене за потребе планирања саобраћаја. Попис, као и анкета, урађени су 1971. године за потребе Генералног урбанистичког плана. Ови подаци су примењени на зоне, које су основна јединица прорачуна, и које представљају територијалне јединице састављене од извесног броја статистичких кругова. Подаци су унети у зоне, на хороплет картама, које се затим могу међусобно поредити, што дозвољава "прављење неких врло грубих корелација између најразличитијих урбаних карактеристика".⁵⁵ Ова компјутерска квантитативна техника је заснована на радовима превасходно америчких аутора, као и на значајном доприносу истраживања Константиноса Доксиадиса [Constantinos A. Doxiadis], и његовог Центра за екистику [Athens Center of Ekistics]. Аутор студије, Милош Перовић је био на постдипломским студијама управо у овом центру од 1969. до 1971. године, што му је пружио прилику да савлада једну од најсавременијих метода у систему планирања и потом покуша да је примени на примеру Београда. Поред тога, рад у оквиру Центра му је омогућио да присуствује једном од Делос симпозијума, који су се одржавали током јула на Доксиадисовој јахти, у периоду од 1962. до 1974. године.⁵⁶ На симпозијумима су се окупљали светски значајни научници и истраживачи из различитих области (историје, архитектуре, филозофије, географије и сл.).⁵⁷ Овај престижни симпозијум, као и велики део Доксиадисових истраживања, ослањао се на сарадњу са Америчким институцијама и стручњацима, као и на финансијску подршку од стране Форд Фондације.

Месна заједница у систему планирања

Генерални урбанистички план Београда је усвојен годину дана пре доношења последњег Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1974. године, тако да је остао изван утицаја уставних промена. Нови Устав је донео одређене промене у контексту улоге месне заједнице, односно, друштвена мрежа организација је постала сложенија увођењем организација удруженог рада (ОУР) и самоуправних интересних заједница (СИЗ). У територијалној организацији Југославије више се не спомиње *комуна*, већ се свака територијална одредница у Уставу односи на *општину*. Месна заједница у том оквиру представља "право и дужност радних људи и грађана у насељу, делу насеља или у више повезаних насеља" да се самоуправно организују ради остваривања заједничких интереса.⁵⁸ Како објашњава Кардељ, месна заједница представља посебан облик самоуправне интересне заједнице (СИЗ-а), у којој се остварују интереси радних људи и грађана који живе на њеном подручју.⁵⁹ Такође, у Уставу је наведено да самоуправна интересна заједница (СИЗ) може да

⁵⁵ Перовић, *Анатомија Београда*, 38.

⁵⁶ Краћи приказ међународног сусрета урбаниста коме је присуствовао Перовић види у: Miloš Perović, "Atinski mesec Ekistica '71", *Urbanizam Beograda* 17 (1972): 21-23.

⁵⁷ Неки од познатих учесника били су: Arnold Toynbee (историчар), Kenzō Tange (архитекта), Sigfried Giedion (историчар), Fumihiko Maki (архитекта), Barbara Ward (економиста), Margaret Mead (антрополог), Buckminster Fuller (конструктор).

⁵⁸ Члан 114, у: „Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“, година XXX, број 9, Београд, четвртак, 21. фебруар 1974.

⁵⁹ Уставом је одређено пет СИЗ-ова од посебног друштвеног интереса: образовање, наука, култура, здравство и социјална заштита, за које је важно да имају корене у својим основним јединицама које се стварају око школа, позоришта, амбуланти и сл. Управо месна заједница треба да уједињује рад и врши утицај на поједине јединице СИЗ-а на свом подручју, односно на месту становања радног човека. Kardelj, *O komuni*, 465.

се оснује за подручје које је шире од територије једне општине.⁶⁰ Дакле, ако замислимо општину као скуп у коме се преклапају сви облици сарадње СИЗ-ова, ОУР-а и месних заједница које на њој делују (укључујући и пресек са интересним заједницама других општина), постаје јасно колико се разгранала сложеност организационе структуре у територијалном оквиру једне општине. Као што је описано, улога месне заједнице је усмерена према сложеној организационој функцији самоуправљања:

Месна заједница није збор грађана, него пре свега специфична интересна заједница свих организација удруженог рада из свих области рада, то јест из материјалне производње и из друштвених делатности, чији радници и њихове породице живе на подручју месне заједнице, затим свих самоуправних интересних заједница које своју делатност обављају на подручју те месне заједнице и свих организација удруженог рада које послују на подручју те месне заједнице, потом органа општине који на подручју те месне заједнице обављају одређене комуналне послове, као и стамбених организација и других самоуправних организација и заједница и грађана.⁶¹

Кроз ову дефиницију се може уочити да месна заједница постаје главни носилац не само друштвеног, већ и економског самоуправљања, у покушају да се приближи циљу остварења *интеграције самоуправљања*.⁶²

Дакле, уставно-правна дефиниција месне (претходно стамбене) заједнице се од 1950. године до 1974. године знатно изменила, тако да се поставља питање на који начин су се те промене одразиле на урбанистичку праксу. Почетком 1960-их, увођењем регулационих планова долази до развоја унутрашње структуре стамбене зоне поделом на месне заједнице.⁶³ Месна заједница је тада конципирана као основна структурална јединица урбанистичког плана. Међутим, за разлику од претходне концепције стамбене заједнице, месна заједница је превазишла одговорност грађана и њихових средстава и постала и ствар комуне (и њених средстава), као и радних заједница, предузећа и установа (и њихових средстава).⁶⁴ Дакле, увођење концепције месне заједнице у идеолошком дискурсу, одговара почетку израде регулационих планова града, истовремено са ре-структурирањем стамбених зона. Након тога, месна заједница се даље развијала као основна урбанистичка јединица у контексту израде регулационих планова, и према истим принципима је уведена и у Генерални урбанистички план Београда из 1972. године. Како је наведено у Основним урбанистичким циљевима развоја Београда у Урбанистичком плану, најпре је неопходно обезбедити *ефикасност и функционалност* града, тачније: "[о]рганизацијом стамбених јединица – месних заједница – обезбедити њихово функционисање као основних самоуправних територијалних јединица".⁶⁵ Други циљ о *сталном перспективном развоју* Београда подразумева да се не сме "окивати физичким оквирима развој свих друштвено-економских активности у граду", већ треба оставити "довољно простора и довољно могућности за перманентан развој свих градских активности, свих градских структура и система, као и самог града у целини". Трећи циљ који се односио на *стварање и неговање хумано-социјалних вредности и квалитета* града, је подразумевао да треба "избегавати оне физичке и просторне структуре које спутавају слободан избор и развој индивидуе и друштва", као и да "треба смањити разлику село-град,

⁶⁰ Члан 56, у: „Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“, година XXX, број 9, Београд, четвртак, 21. фебруар 1974.

⁶¹ Kardelj, *O komuni*, 475.

⁶² Интеграција самоуправљања је била коначни циљ самоуправног развоја, представљајући повезивање друштвеног и економског аспекта самоуправљања. Детаљније види: Edvard Kardelj, *Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu* (Sarajevo: Svjetlost, 1975).

⁶³ „Историјат и организација рада на Генералном урбанистичком плану Београда“, *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974), 8.

⁶⁴ Kardelj, *O komuni*, 308.

⁶⁵ "Циљеви развоја", *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974), 85.

између осталог и путем обезбеђења могућности да се и сеоско становништво користи градским функцијама, садржајима и услугама".⁶⁶

Конкретнији параметри месне заједнице су представљени у Опису урбанистичког плана, где је месна заједница дефинисана као основна јединица плана у станмбеном насељу, како би се "постигла оптимална просторна организација функције становања и сворили најповољнији услови за друштвене односе".⁶⁷ Месна заједница треба да окупи 5.000 до 15.000 становника и да има просечну густину око 150 становника по хектару. Више месних заједница се групише у рејон, који подразумева 50.000 до 100.000 становника, док се "повољно организоване стамбене групације" од 100.000 и више становника, окупљају око секундарних градских центара. Централна зона града саржи и функцију центара нижег реда, тако да око себе формира гравитационе зоне различитог интензитета са преко 500.000 становника.⁶⁸

Ако упоредимо наведене параметре месне заједнице са параметрима који су у истом периоду били прихваћени као економски и идеолошки успешан модел *микрорејона* у Совјетском Савезу, наићи ћемо на врло сличну просторну расподелу становништва. Микрорејон (микрорайон) је чинила популација од 10.000 до 12.000 становника, неколико микрорејона је било стамбено подручје (жилой район) од 30.000 до 50.000, следећи ниво у хијерархији је било градско подрује (городской район) од 100.000 до 300.000 становника, док је у већим градовима постојао и четврти ниво организације за 800.000 до 1.000.000 становника, који би се могао превести као урбана зона (городская зона).⁶⁹ Поред самих параметара, још важнија сличност се односила на опис микрорејона, који је дефинисан као "основна јединица планирања свих стамбених подручја".⁷⁰ Микрорејон поред стамбених јединица подразумева све услуге неопходне за свакодневни живот становника, као што су продавнице, перионице веша, занатске радње, ресторани, школе и предшколске установе. Према стандарду, подручје услуга је било у радиусу од 150 до 200 метара, док је планирање шире локације подразумевало и интеграцију отворених простора, стамбених јединица (кућа), као и комуналних сервиса и услуга. Аналогно микрорејону, месна заједница је подразумевала пратеће објекте: осмогодишњу школу, дечије установе, снабдевачки центар, сервисе и услужне занате, игралишта, паркинге и зеленило.⁷¹ Приговор који је изнет у оквиру анализе развоја Београда за Генерални урбанистички план из 1972. године, о недостатку пратећих објеката који се не реализују истовремено са становањем у новоизграђеним месним заједницама,⁷² био је актуелан и у Совјетском Савезу и источноевропским градовима, где је такође био популаран назив *градске спаваонице*. Дакле, месна заједница и микрорејон су у урбанистичкој теорији 1970-их година имали подударну концепцију, док се приговор о развоју Београду, као и Москви, односио пре свега на неиспуњеност и неоствареност ове концепције. Сасвим је очекивано да су ови градови имали потпуно различите резултате изграђених микрорејона и месних заједница, ако узмемо у обзир да су различити механизми одлучивања утицали на управљање њиховим просторним развојем.

Идеолошки посматрано, у контексту Београда, уставна и урбанистичка дефиниција месне заједнице развијале су се у различитим правцима. Док је у Уставу истакнут развој организационе улоге месне заједнице у којој је циљ да се оствари интегрално самоуправљање (повезивање друштвеног и економског аспекта самоуправљања), у

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ "Опис плана", *Архитектура урбанизам 70-72* (1974), 106.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Thomas A. Reiner and Robert H. Wilson, "Planning and Decision-Making in the Soviet City: Rent, Land, and Urban Form", in: *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian, (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 60-61.

⁷⁰ "Today the micro-district is accepted as the basic unit for planning all residential areas" (превод: аутор). Ibid., 60.

⁷¹ "Развој Београда по секторима", *Архитектура урбанизам 70-72* (1974), 64.

⁷² Ibid.

урбанистичкој документацији месна заједница је била ограничена на своју територијално-организациону улогу, и односила се на утврђивање параметара и карактеристика од стране стручњака, док је учешће јавности – као што је раније наведено – било укључено тек у јавној расправи, када је план већ био предложен. Прилика за приближавање Уставне и урбанистичке концепције месне заједнице била је могућа кроз интегрално планирање Београда. Међутим, као што смо приказали, још од припреме Генералног урбанистичког плана Београда, просторна истраживања су била окренута идејама регионализације, децентрализације и савремених кибернетичких метода и техника, тако да је насупрот доминантној идеолошкој реторици сложеног система самоуправних организација (СИЗ-ова и ОУР-а), стајала запостављена разрада самоуправног аспекта просторног развоја месне заједнице.

3.2. Систем центара као "мрежа" у Генералном урбанистичком плану Београда из 1972. године

Централна градска зона Београда

Планирање Београда у послератном периоду се може посматрати кроз два приступа решавању градског центра, од којих се један односи на дефинисање центра у постојећем, традиционалном градском језгру, док се други односи на идеју блиску 'социјалистичком граду', односно на планирање без претходног урбаног контекста. Као што је приказано на мапи централне зоне Београда која је израђена за потребе новог Урбанистичког плана, постојале су две централне зоне града (једна се односила на старо језгро Београда, друга на Земун), док је центар Новог Београда означен испрекиданом линијом, као "предвиђени центар Новог Београда" (сл. 3.5).⁷³ Нови Београд који је након рата замишљен као управни центар читаве федеративне републике, већ је у својој концептуализацији наишао на бројне проблеме које са собом носи планирање сасвим новог града.⁷⁴ Један од тих проблема била је управо организација градског центра у динамичним условима све веће федерализације. Почевши од прве послератне Скице регулације Београда на левој обали Саве Николе Добровића из 1946. године, где је фокална тачка зракасто постављених булеварна била зграда новопланиране железничке станице, у решењима конкурса који је расписан крајем исте године, понуђене су обликовно и идејно врло разноврсне концепције организације града.⁷⁵ Понуђена решења Новог Београда су варијирала од формалистичког пројекта Урбанистичког института Србије где је у центру лепезе булеварна зграда Народне скупштине, преко покушаја остваривања континуитета са историјским делом Београда на десној обали Саве у раду Зденка Стрижића, до ортогоналне саобраћајне мреже (најзаступљеније у конкурсним радовима) која нуди могућност остваривања манифестационих тргова блиских социјалистичком реализму, али и функционалистичког града, блиском Ле Корбизјеовој концепцији.⁷⁶ Разрешење ових лутања и несигурности у ком правцу треба кренути, понуђено је кроз одлуку да се најпре изграде зграда Централног комитета Комунистичке партије Југославије и зграда Представништва владе ФНРЈ, према резултатима конкурса. Идеја је била да ова два представништва највиших државних институција буду основ развоја "нове, и по могућству, дефинитивне урбанистичке основе Новог Београда".⁷⁷ Међутим, управо као што се током 1950-их година идеја управљачког града претопила у идеју града становања,

⁷³ "Развој Београда по секторима", *Архитектура урбанизам 70-72* (1974), 68.

⁷⁴ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: Оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 73.

⁷⁵ Конкурси су расписани за идејна решења зграда Централног комитета Комунистичке партије Југославије и Представништва владе ФНРЈ, уз који је захтеван и предлог урбанистичког плана Новог Београда.

⁷⁶ Благојевић, *Нови Београд*, 72-83.

⁷⁷ Цитирано у: Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978), 42.

тако се и централна зона изнова дефинисала у наредним годинама. Центар Новог Београда је добио своје дефинитивне контуре кроз План централне зоне Новог Београда из 1960. године.⁷⁸ Управо ова контура на папиру дочекала је израду новог Генералног урбанистичког плана. Као што је приказано на мапи градских центара, Нови Београд је још увек представљао празно поље по питању централних функција (сл. 3.5).

Доминантан градски центар Београда почетком 1970-их година представљало је историјско језгро града на десној обали реке Саве, на потезу Калемегдан – Теразије – Славија.⁷⁹ Насупрот "празном" центру Новог Београда, у старом делу града се у послератном периоду одвијала интензивна изградња јавних и пословних објеката.⁸⁰ Притисак на саобраћајнице услед повећања броја возила, недостатак зелених површина и отворених простора, као и повећање загађености ваздуха, отежавали су организацију и унапређење живота у граду. И поред тога, центар града на десној обали Саве је и почетком 1970-их Београђанима био најпожељније место за становање. Један од разлога склоности грађана према историјском центру града, свакако се односио на податак да је око 70% свих објеката терцијарних делатности било лоцирано у градским центрима (општем и локалним).⁸¹ Преосталих 30% је дисперзовано у стамбеним зонама ван центра – углавном су то објекти трговине, угоститељства, администрације и средњих школа, као и студентски домови и објекти научних институција. Такође, ако погледамо ниво реализације локалних центара (од којих су само неки делимично реализовани, док је већина тек у фази планирања, види Сliku 1), постаје јасно да су се централне делатности у Београду развијале готово сасвим концентрисано. Локални центри у историјској зони града су претежно лоцирани око градских пијаца, којима и дугују свој зачетак. Генерални урбанистички план из 1950. године и регулациони планови општина који су уследили у наредним годинама, поставили су нов систем локалних центара, рејона и месних заједница, са циљем да равномерно опслуже цео град. Међутим, како су ови центри нових насеља претежно остали неизграђени, становништво је било упућено на главни градски центар чак и за основне потребе. Што се тиче садржаја постојећих локалних центара, највише се развијала трговина, нешто мање занатство, а угоститељство веома слабо, "док објекти културе и социјалне заштите изостају готово редовно".⁸² Једино је градски центар Земун могао да конкурише историјском језгру Београда, пошто је имао комплетно развијене функције центра, као и амбијенталне вредности, што је наравно било условљено историјским развојем Земуна који се развијао као потпуно независан град.⁸³

У расподели главних централних функција која је подразумевала три градска центра: једну функционално презасићену зону (Београд), други независно развијен центар (Земун) и између њих нову концепцију центра осмишљену још увек само на папиру (Нови Београд), постављало се питање на који начин обликовати и уједначити месне заједнице у оквиру целог града, тако да се омогући равномерни систем развоја. Ово питање као да је било одјек проблема са комуналном организацијом земље, где се већ толико дуго расправљало о решењу неуједначеног развоја и величине комуна. У историјском језгру Београда "немогуће је одредити границу између центара и стамбеног ткива, између градског центра и блиских му

⁷⁸ Аутори конкурсног решења који су учествовали у даљој разради плана у Урбанистичком заводу, били су Урош Мартиновић и Милутин Главички (руководиоци тима), као и Леонид Ленарчић, Милосав Митић и Душан Миленковић.

⁷⁹ Резултати анкетног конкурса који је расписан управо за овај потез централне зоне приказани су у: Бранко Петричић, "О резултатима конкурса за урбанистичко решење потеза од Калемегдана до Трга Димитрија Туцовића", *Архитектура урбанизам* 49-50 (1968), 7-24.

⁸⁰ Развој Теразија погледати у: Оливер Милић, "Трансформације центра Београда", *Архитектура урбанизам* 1 (1960), 18-21.

⁸¹ "Развој Београда по секторима", *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974), 70.

⁸² Ibid.

⁸³ Паралелни развој Београда и Земуна укратко је представљен у: Жељко Шкаламера, "Историјски развој Београда", *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974), 39-48.

локалних центара".⁸⁴ У том смислу се нису могле раздвојено дефинисати функције градског центра и стамбене зоне. Закључак ове анализе односио се на приступ реконструкцији старог језгра Београда, која би подразумевала да се избегава приступ реконструкцији појединачних блокова, већ да се обухвати месна заједница као јединствена целина (тако да се посматра целовита схема кретања, улична мрежа, повезивања блокова и сл.). Ипак, било је неминовно да ће усмереност становништва према централној зони града отежавати реорганизацију стамбених зона на бази месних заједница као "основних ћелија градског живота", што је водило до закључка да месна заједница у непосредној близини центра неће моћи да оствари онај значај који има месна заједница удаљена од центра.⁸⁵ Са друге стране, југословенски урбанисти су уочавали проблем беживотности који се јављао код "идеалних структуралних урбаних јединица (јединица суседства – стамбених заједница – микрорејона) и вртних градова", у којима су центри насеља "од стакла и челика – неупоредиво лепши(м) од хаоса наслеђених чаршија које се гуше и распрскавају под прекомерним оптерећењем доконих и пословних грађана и њихове моторизације".⁸⁶ Естетичко-етичке категорије 'лепше' и 'доконо' показатељ су да се дискурс држао конзервативних категорија, упркос тежњи за континуираним променама. Додатни проблем урбанистима је био што је интересовање наручилаца изградње стамбених насеља према слободним теренима све више расло, услед тога што је изградња постајала све јефтинија и поред улагања у саобраћајнице и комуналне инсталације, тако да се уплитање стамбених зона и централних функција у старом граду није програмски регулисало. Дакле, у раскораку између слободних терена ван центра града где се развијала интензивна стамбена изградња претежно без централних функција, и загушеног центра у коме је притисак на централне зоне растао са сваким новоизграђеним насељем, од новог Генералног урбанистичког плана очекивало се да успостави систем центара који ће успети да подржи функције месне заједнице.

Регионални центри у Генералном урбанистичком плану Београда као "капије града"

Значајна промена у сагледавању Београда средином 1970-их година настала је као последица вишегодишње тежње према децентрализацији земље. Иако је након Другог светског рата центар Новог Београда замишљен као друштвено-политички центар целе Федерације, током наредних двадесет година економски значај Београда је постепено заостајао иза Љубљане и Загреба.⁸⁷ Поред тога, централне функције федерације које су одмах након рата успостављене у Београду су услед децентрализације земље преношене на републике, то јест на главне градове република, што је утицало на слабљење појединих административних и финансијских функција града. Један део економских проблема са којима се град суочавао односи се и на распоред терцијарних активности, односно високу концентрацију централних функција у зони градског центра. Главни економски циљ према анализи Генералног урбанистичког плана, јесте био да се у Београду формира економски јак центар, али је такође било неопходно да се традиционално језгро града ослободи притиска кроз стварање хијерархије центара. Ипак, упркос првобитној идеји да ће центар Новог Београда да постане центар федерације, у новом плану је главни градски центар задржан у традиционалном језгру Београда, са циљем да се развија кроз перманентну ревитализацију историјско-културних амбијената и развијање садржаја највећег градског значаја, највишег нивоа услуга и јединственог карактера. Као део ширег подручја, али истог нивоа

⁸⁴ Коста Карамата, "Трансформација старог Београда", *Архитектура урбанизам* 41-42 (1966), 44.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Владимир Бјеликов, "Нова диспозиција и координате градских центара", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 3.

⁸⁷ Заостајање београдске индустрије иза југословенског просека има за последицу и нижу стопу запослености у Београду. Са 37,7% запослених од укупног становништва, Београд је знатно иза Љубљане (53,2%) и Загреба (41,5%). "Економски развој", *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974), 57.

централитета, посматрани су центар Земуна, као и још увек неизграђени центар Новог Београда. Садржаји који не морају бити део ове централне градске зоне лоцирани су у секундарне градске центре и специјализоване центре за здравство, високо школство и науку. У том контексту су предвиђена три секундарна центра као "капије Београда" на кружном путу код Винче, Железника и Батајнице⁸⁸, и још један секундарни центар који се налази у Обреновцу и представља постојећи (историјски већ развијен) центар насеља. Поред ових центара предвиђена је мрежа рејонских и локалних центара месних заједница, при чему је наглашено да центри месних заједница поред функционалног имају и друштвени значај, то јест да "помажу да се месна заједница афирмише као значајна основна урбанистичка ћелија у структури града".⁸⁹ Дакле, нови ниво у хијерархији центара коју је донео Генерални урбанистички план, били су секундарни градски центри. Они су планирани на главним развојним саобраћајним правцима Београда (Винча – Смедеревски пут, Железник – Ибарска магистрала и Батајница – Новосадски пут, уз будућу магистралну саобраћајницу Е-5), тако да имају улогу не само за град, већ и за регион. Наведени развојни правци града, истовремено су и планиране трасе метроа, које су подразумевале повећање концентрације активности и садржаја. Секундарни градски центри су у Генералном плану одређени капацитетима и нормативима. Такозвано гравитационо подручје ових центара обухватало је 200-300 хиљада становника (Ђорђевић у уводном говору наводи податак о 100-200 хиљада) као и део региона према коме је усмерен саобраћајним правцем. Сваки од ових центара треба да има 25-35 хиљада радних места за комерцијалне и друштвене делатности, а са осталим делатностима (примарне и секундарне делатности), око 35-45 хиљада радних места. С обзиром да секундарни центри садрже све елементе повремене и свакодневне потрошње за околно становништво, рејонски и центри месних заједница би се утопили у садржаје вишег реда.⁹⁰ Како је приказано на Плану друштвених и комерцијалних делатности у систему центара (сл. 3.6), главни градски центар скоро да нема примарних делатности (које се пре свега односе на администрацију пољопривреде, шумарства и риболова), док су у секундарним центрима ове делатности знатно више заступљене. Са друге стране, планирани удео комерцијалних делатности је у свим центрима (и у главном и у секундарним) изразито доминантан, тако да је сасвим јасно да се очекује њихово даље јачање. Иако су садржаји центара у самом плану дефинисани процентуалним уделом различитих активности, нигде није назначено на који начин су замишљене ове *капије града*. У том контексту, било је и даље отворено питање концепције ових центара, како садржајне, тако и формалне.

Једно интересантно становиште у разматрању концепције регионалног центра, заузео је архитекта Владимир Бјеликов још на самом почетку присутовања ревизији генералног плана.⁹¹ Бјеликов у својој анализи полази од раздвајања различитих видова саобраћаја у различите равни, као императива новог урбанизма изнетог у Атинској повељи, иако пре тога даје и другу могућност кроз амерички приступ раздвајања пешака и моторног саобраћаја у једној равни, који је успешно примењен на примерима америчких градова (познат пример је Радберн) и шопинг-центра. Он сматра да је нове центре неопходно разматрати кроз развијање "треће вертикалне координате" која ће омогућити синтезу садржаја новог центра са активним и мирујућим саобраћајем. Посматрајући историјско језгро метрополе као заштићену зону, кроз коју не треба да пролазе регионалне саобраћајнице, претпоставка је да ће путне трасе бити у непосредној близини – тангенцијално постављене у односу на језгро града. На тај начин нови регионални центри својом позицијом уз саобраћајнице, на прилазу према граду, треба да спрече притисак на градско језгро, које ће стога и саобраћајно бити растерећеније. Како наводи Бјеликов, "нова 'зона' терцијарних делатности регионалног центра, јасно издвојена од осталог ткива града и лоцирана на токовима 'сировине'", треба да

⁸⁸ „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974), 110.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974), 110.

⁹¹ Владимир Бјеликов, "Нова диспозиција и координате градских центара", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 3-6.

буде организована према "најсавременијим технолошким принципима бескрајних вертикалних и хоризонталних трака на којима се обрадује посетилац – купац, гледалац".⁹² Његов опис, који говори о токовима сировина и бескрајним тракама, асоцира на фордистичку идеју савременог друштва, где се у високотехнолошком систему на покретним тракама у овом случају уместо робе налазе посетиоци, односно адекватније речено, *конзументи*.⁹³ Управо потврђујући централну улогу потрошача, у наставку Бјеликов наводи да се "присуство у центру, проузроковано једном потребом, користи (се) за сугерисање и задовољење још низа других".⁹⁴ Као најпожељнију концепцију регионалног центра, Бјеликов наводи првонаграђено решење на интернационалном конкурс за центар Скопља (1965), јапанског архитекте Кенза Тангеа (Kenzo Tange). Осим узорног примера реконструкције Скопља, као негативан пример Бјеликов приказује пословни квартал Дефанс (La Défense) у Паризу, који описује као покушај растерећења града изградњом новог регионалног центра, који у просторном смислу има одлике стихијски насталог Менхетна. Остали прикази америчких пројеката, без наведених аутора и назива, представљају сликовите примере који говоре заједничким језиком савременог центра-машине са интегрисаним различитим врстама саобраћаја. Као главни и најсавременији представник ове идеје, чије је извођење тада било у току (прва фаза је завршена наредне године, 1967), био је иконички центар у британском граду Камбернолду (Cumbernauld). Бјеликов закључује да се савремено урбанистичко решење регионалног центра намеће "као један од најактуелнијих задатака пред ауторе предстојеће ревизије урбанистичког плана".⁹⁵ У том контексту, он наводи да нема основа да се у Новом Београду и даље разматра формирање парадног административног центра, који припада времену апсолутиста и фараона који су себи подизали споменике, док савремени град захтева центре који му служе, уместо да њиме владају. Стога, како би се решило загушење старог језгра града, нужно је урадити и ревизију новобеоградских централних садржаја. Бјеликов кроз две скице приказује предлог измене саобраћаја – на првој је приказан проблем саобраћајница које се сустичу у центру града (како он каже "у фамозном 'кругу' двојке"), који је већ планом из 1950. године решен кроз ортогоналну схему саобраћајног система, приказану на другој скици (сл. 3.7). Регионални центар у новом систему саобраћајница (приказан шрафуром), налазио би се уз зону аутопута, надовезујући се на већ формиран комплекс Сајма на десној обали Саве и продужавао преко леве обале на Нови Београд.

Регионални центри су уведени у Генерални урбанистички план Београда као секундарни градски центри. Позиције ових центара биле су одређене у односу на саобраћајно решење, тако да су лоцирани на три главна прилазна правца граду, у пресеку са кружним путем, односно главним саобраћајним прстеном око Београда. Идеја *катује града* о којој је писао Бјеликов, дефинисана је и у самом Генералном плану, који у том контексту концепцију дугује Кензо Тангеовом решењу центра Скопља из 1965. године.⁹⁶ Тим Кенза Тангеа је награђен на конкурс који је организован у оквиру пројекта Специјалног фонда

⁹² Владимир Бјеликов, "Нова диспозиција и координате градских центара", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 4.

⁹³ *Конзумент* се овде односи на енглески термин *cosumer*, субјекат који не само што је потрошач, купац, већ, како наводи Бјеликов – и гледалац, што додатно објашњава његову позицију конзумирања. Термин *конзументизам* је 1955. године настао управо у контексту компаније Форд Мотор (Ford Motor Company).

⁹⁴ Владимир Бјеликов, "Нова диспозиција и координате градских центара", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 6.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Конкурс за обнову Скопља након разорног земљотреса 1963. године, расписан је 15. јануара 1965. године и завршен 31. маја исте године. Како је конкурс организован као део пројекта Специјалног фонда Организације уједињених нација за урбанистички план Скопља, на учешће у конкурс позване су четири југословенске и четири међународне групе учесника. Ристо Галић, "Међународни конкурс за урбанистичко решење централног подручја Скопља", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 7.

Организације уједињених нација за урбанистички план Скопља.⁹⁷ У великој мери захваљујући деловању архитекте Ернеста Вајсмана [Ernest Weissmann], који је био члан Економског и социјалног савета Уједињених нација [United Nations Economic and Social Council, ECOSOC], Уједињене нације су се придружиле помоћи обнове Скопља 14. октобра 1963. године, што је подразумевало финансијску и организациону подршку у контексту даље реконструкције града.⁹⁸ У складу са правилима Уједињених нација, на учешће на конкурс су позване четири југословенске и четири међународне групе учесника, као и међународни жири којим је председавао Ернест Вајсман. Разлог за то што је Организација уједињених нација одабрала да позове управо Кенза Тангеа међу четири међународне архитектонске фирме, као и чињеница да је организација активно учествовала у обнови Скопља, може да се потражи у међународним односима. Како наводи Инес Толић, Скопље је након земљотреса привукло велику пажњу земаља оба хладноратовска блока, тако да је преузимање иницијативе у руковођењу пројектом било добар начин да Уједињене нације истакну свој значај у грађењу симбола међународне солидарности.⁹⁹ Знатно сложенији разлози постављају Тангеа у позицију кључне архитектонске личности која на светском плану повезује Исток и Запад.¹⁰⁰ Тангеов значај је посебно порастао са пројектом за Токијски залив (1960-1961. године) конципираним као мегаструктура, који је британски критичар Рејнер Банам [Reyner Banham] прогласио за један од најзначајнијих доприноса савременој архитектонској дебати о планирању градова.¹⁰¹ Одабрано победничко решење се заснивало на два концепта, то су били *градски зид* и *градска капија*. Обе идеје су евоцирале карактеристичне елементе традиционалног историјског града, иако су биле њихова далека и посредна реинтерпретација. Градски зид су чиниле стамбене зграде постављене у низу, тако да су својом ободном позицијом наглашавале урбано подручје градског центра. У коментарима на изложбу која је представила пројекте конкурса, издваја се мишљење о предимензионисаности објеката и претераном подређивању града саобраћају.¹⁰² Још једна замерка односила се на сеизмолошке захтеве, пошто би за *градску капију* темељи морали да буду по 15 метара дубоки, што доприноси питању економске оправданости објекта. И поред приговора, архитектонској јавности је привукла пажњу *градска капија* управо зато што је пружала занимљиво разрешење саобраћаја у центру, чиме је Бјеликов у својим описима био толико одушевљен. Посебно важан аспект се односио на тему неограниченог проширења центра, карактеристичну за идеју метаболистичке архитектуре. Оса центра исток-запад, је пратила линеарну морфологију насеља и правац претпостављеног даљег ширења насеља по тој оси.¹⁰³ Ипак, ове идеје су остале само концепти на папиру. Када је дошло до разраде пројекта, на коначном решењу су заједно и равноправно сарађивали представници награђених тимова, под руководством Завода за урбанизам и архитектуру града Скопља.¹⁰⁴ Уклапање монументалног решења јапанског тима и уравнотеженог функционалистичког пројекта југословенског тима, захтевало је, како је то навео архитекта Зденко Колацио, читав нови креативни процес како би се две фундаментално различите идеје међусобно повезале.¹⁰⁵ На крају је направљена нека врста колажа, тако да се коначни пројекат заснива на три

⁹⁷ Прво место је подељено тако што је рад тима Кенза Тангеа добио 60% награде, док су архитекти из Загреба, Мишчевић Радован и Венцлер Федор [Wenzler Fedor] такође добили прву награду, али 40%.

⁹⁸ Ines Tolic, "Ernest Weissmann's "World City"", *Southeastern Europe* 41 (2017): pp. 171 – 199.

⁹⁹ Ines Tolic, "Japan looks West. The reconstruction of Skopje in the light of global ambitions and local needs", in: *Unfinished Modernisations. Between Utopia and Pragmatism*, Zagreb: Croatian Architects' Association (2012): 221.

¹⁰⁰ Како наводи Толић, бројни радови у стручним часописима, као и наводи критичара и колега, истицали су ову Тангеову позицију. Tolic, "Japan looks West", 221-222.

¹⁰¹ Reyner Banham, *Megastructures: Urban Future of the Recent Past*, London: Thames and Hudson Ltd (1976), 44.

¹⁰² Ines Tolic, "Japan looks West. The reconstruction of Skopje in the light of global ambitions and local needs", in: *Unfinished Modernisations. Between Utopia and Pragmatism*, Zagreb: Croatian Architects' Association (2012): 223.

¹⁰³ *Ibid.*, 225.

¹⁰⁴ "Урбанистички пројект центра Скопја", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 13.

¹⁰⁵ Ines Tolic, "Japan looks West. The reconstruction of Skopje in the light of global ambitions and local needs", in: *Unfinished Modernisations. Between Utopia and Pragmatism*, Zagreb: Croatian Architects' Association (2012): 223.

међусобно повезана дела центра, који су чинили: (1) историјско наслеђено језгро – стара Чаршија, (2) постојећи центар на супротној страни реке и (3) увођење нове структуре центра, намењеног пословању, који "треба да изађе у сусрет ери пуне моторизације".¹⁰⁶

Пројекат јапанског тима је остао практично неизведен (или делимично изведен, ако се рачунају појединачне зграде које су пројектовали претежно југословенски архитекти у консултацијама са тимом, и у складу са коначним урбанистичким решењем које је само по себи значајно одступило од првобитне идеје). Међутим, чак и да се приступило извођењу конкурсног пројекта, постојали су практични проблеми предимензионисаности и економске неодрживости пројекта, док се у међувремену поставило питање значења концепције *градске капије*.¹⁰⁷ И поред наведених недоречености, идеја регионалног центра оличена у концепцији капије града која има могућност бесконачног ширења, имала је специфичне квалитете *мегаструктуре* које Рејнер Банам описује са једне стране кроз пространост која омогућава архитектама да пројектују супер-споменик који конкурише величини модерног града, а са друге стране пружа могућност да становници града сами креирају своје мало окружење унутар задатог оквира.¹⁰⁸ И поред закључка који износи Инес Толић о задовољеном циљу спољно политичких интереса за све укључене актере (Уједињене нације су показале своју доминантну улогу у грађењу помирљиве међународне сарадње, док су се Јапан и Југославија представиле као прогресивне земље, спремне за политичку сарадњу),¹⁰⁹ остаје отворено питање о концепцији модела мегаструктурног пројекта у контексту самоуправљања – слично као што је приказао и Вјенцеслав Рихтер у свом *Синтурбанизму*. Уједначена инфраструктурна опремљеност система која демократски омогућава свим становницима да организују свој део простора, висока технологија која је у служби друштвених сервиса и потрошње – представљају основне особине мегаструктурног система, који најпре захтева велика улагања 'одозго на доле' како би се омогућило слободно деловање 'одоздо на горе'. У том смислу, не може се замислити адекватнија друштвено-политичка средина за усвајање ове идеје од Југославије у периоду развоја самоуправљања и истовременог увођења тржишног модела привреде

Рејонски центри и Центри месних заједница у урбанистичким плановима

Значај мреже центара у Генералном урбанистичком плану Београда имао је и социолошко-психолошки аспект. Поред тога што су центри планирани према равномерном распореду, да би опслуживали целу површину града, пројектовање центара је морало да укључује и бригу о очувању и развоју амбијената и симболике града из које се развија осећај припадности.¹¹⁰ Како истиче Александар Ђорђевић у свом излагању: "очекујемо да се градски амбијенти и градска микро и макро-композиција подигну на један висок естетски ниво, на такав ниво да грађани осете задовољство и гордост што су Београђани".¹¹¹ Ова настојања су наведена и у самом Опису плана: "[с]истем центара је прворазредан фактор у формирању организационе структуре града, као и у формирању специфичних амбијената,

¹⁰⁶ "Урбанистички пројект центра Скопја", *Архитектура урбанизам* 39 (1966), 14.

¹⁰⁷ Концепција *градске капије* је највероватније потекла од Арате Исозакија [Arata Isozaki], који је тих година већ имао идејна разилажења са Тангеом.

¹⁰⁸ "Megastructure, the concept of a giant, adaptable, multipurpose building containing most of the functions of a city, was one of the dominant design themes of the late nineteen-fifties and of most of the sixties, occupying the difficult middle ground between architecture and town planning. Vast, it offered architects the chance to create super-monuments on a scale matching the modern city; adaptable, it offered the citizenry the possibility of creating their own small-scale environments within the enormous frame. Yet, in spite of these promises, architects and citizens alike abandoned the idea and sought more modest solutions to their needs – and ambitions – soon after 1970." Reyner Banham, *Megastructure Urban Futures of the Recent Past*, London: Harper & Row (1976).

¹⁰⁹ Ines Tolic, "Japan looks West. The reconstruction of Skopje in the light of global ambitions and local needs", in: *Unfinished Modernisations. Between Utopia and Pragmatism*, Zagreb: Croatian Architects' Association (2012): 228.

¹¹⁰ Aleksandar Đorđević, „Uvodno izlaganje”, *Архитектура урбанизам* 70-72 (1973), 5.

¹¹¹ Ibid.

лика и карактера града".¹¹² Ипак, и у остваривању амбијенталних вредности је постојала одређена хијерархија: главни (традиционални) центар града треба да има "значај симбола" који ће код грађана "развијати осећај припадности и љубави према свом граду",¹¹³ секундарни градски центри садрже све елементе повремене и свакодневне потрошње, имају пословни и комерцијални значај за цело околно подручје и примарну улогу у саобраћајном решењу, рејонски центри имају пре свега улогу повремене потрошње (у том смислу су они у ствари југословенски облик тржног центра), док центри месних заједница преузимају комплексну улогу како утилитарног тако и друштвеног значаја. Такође, један од седам основних урбанистичких циљева у развоју Београда наглашава да треба "[о]безбедити да Београд буде леп град, то јест обезбедити стварање, развијање и чување естетско-културних вредности и квалитета града". Након што је дошло до идејног раздвајања унутар СИАМ-а, наступа време конфузности које Кенет Фремpton (Kenneth Frampton) описује кроз пример једне дискусије између Бакеме и Тангеа, где долази до забуне у покушају да се (у контексту суседства) диференцирају идеје корбизијеовског рационализма, у односу на концепције суседства изнете у радовима Ернста Маја (Ernst May) (које су у вези са првим плановима социјалистичког града) или Артура Корна (Arthur Korn)¹¹⁴ (у његовом плану за Лондон, у оквиру MARS-а, 1946. године), уз генералну нестабилност настојања тог периода да се пронађу нови одговори у контексту просторне организације савременог живота у граду.¹¹⁵

Конфузија која је пратила архитектонска одређења током 1960-их година, одразила се на свој начин и у југословенским оквирима. И поред тога што су наглашене идеје о неопходној хуманизацији урбане средине и спроведена социолошка истраживања и елаборати, у Генералном плану није понуђена новина у приступу урбанистичком решењу месне заједнице, већ је и даље третирана као хијерархијски успостављена јединица суседства. У том контексту су центри месних заједница у Генералном плану исказани кроз строго задате параметре, што је умногоме умањивало могућност прилагођавања појединачним случајевима и ограничавало идеје архитеката о хуманизацији и пружању новог лика граду.

Као један пример истраживања рејонских и локалних центара у југословенском контексту, анализирана су постојећа решења трговинских центара, претежно у Европи (посебно скандинавске земље) и Сједињеним Америчким Државама. Према анализи коју је понудио архитекта Бранко Бојовић, за Сједињене Америчке Државе била је карактеристична тростепена хијерархија центара (Табела 1):

Табела 1: Просторна организација трговинских центара у САД¹¹⁶

Врста центра	Број становништва опслуживаног	Број паркинг места
Регионални центри	веома велики број људи	3.000 – 10.000
Рејонски центри	50.000 – 100.000	1.000 – 3.000
Центри суседства	10.000 – 20.000	500 – 800

Истражујући скандинавске примере центара, Бојовић је издвојио њихову четворостепену хијерархију (Табела 2):

¹¹² „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1973), 110.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Артур Корн је радио у Југославији, у Загребу у преиоду 1935-37. <https://alexandralazar.com/art-archive/arthur-korn-an-analytical-and-utopian-architect/>

¹¹⁵ Кенет Фремpton, *Модерна архитектура: Критичка историја* (Београд: Орион арт, 2004), 274.

¹¹⁶ Подаци у табели преузети су из: Бранко Бојовић, "Скандинавски трговински центри", *Архитектура Урбанизам* 63 (1970), 45.

Табела 2: Просторна организација трговинских центара у Скандинавији¹¹⁷

Врста центра	Основна клијентела	Величина продајног простора
Регионални центри	150.000 – 400.000	више од 30.000 m ²
Рејонски центри	50.000 – 120.000	12.000 – 30.000 m ²
Центри стамбене четврти	8.000 – 15.000	2.500 – 5.000 m ²
Центри суседства	4.000 – 7.000	мање од 1.500 m ²

Табела 3: Просторна организација центара у Генералном урбанистичком плану Београда¹¹⁸

Врста центра	Број становништва	Радијус гравитације
Главни градски центар*	-	-
Секундарни (регионални) центри	200.000 – 300.000	
Рејонски центри	50.000 – 100.000 (50-70.000)	1,5 – 4,0 km
Центри месних заједница	око 10.000 (10-12.000)	300 – 400 m
Снабдевачки пунктови**	2.000 – 3.000	< 300 m

* - Главни градски центар је подразумевао централне зоне Београда и Земунa и нову централну зону Новог Београда, тако да је врло конкретно дефинисан, без општих параметара

** - Мали снабдевачки пунктови су у плану наведени као још један могући виши стандард - У заградама су приказане величине преузете из документа: *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године*

Када упоредимо Бојовићево истраживање са Генералним урбанистичким планом, уочићемо да је планом предвиђена четворостепена хијерархија центара (Табела 3), која је осмишљена за специфичан контекст Београда. Ова хијерархија се може посматрати само у релативном односу према наведеним параметрима, који су у америчким градовима често односили на веће градове, док су се у скандинавском контексту односили на градове који су обично мањи од Београда. Међутим, хијерархија центара у Београду је последица циља који је постављен у Генералном урбанистичком плану – да центри буду равномерно распоређени по целој територији града, како би опслуживали све делове града и решили све практичне потребе у најближем стамбеном окружењу. Овај циљ је даље разрађен у документу који се односи на почетак етапног планирања Београда, под називом *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године*, који је Скупштина града Београда усвојила 2. децембра 1976. године. Проблем који је наведен у плану, да су просторни услови за рад друштвено-политичких организација при месним заједницама веома скромни, односи се на податак према стању из 1975. године, где је просечна површина за друштвено-политичке организације при месним заједницама износила 110 m², при чему је 30% месних заједница имало мање од 100 m², а 11% минималну површину од 25 m².¹¹⁹ У поглављу бр. 4, "Основна стратешка опредељења", дефинисано је да

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Подаци су преузети из: „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974), 110-111.

¹¹⁹ *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године* (Београд: Библиотека Скупштине града Београда, 1977), 78.

се рејон састоји од 5 до 7 месних заједница, док се месна заједница састоји од 4 до 6 стамбених група величине 2.000 до 2.500 становника. Стамбене целине вишег реда (рејони) обухватају поред функције становања, основну здравствену заштиту, средње образовање, снабдевање робом повремене потрошње, рекреацију, културне и друштвено-политичке садржаје, и функцију рада. Месне заједнице обједињују становање, основно образовање,¹²⁰ снабдевање робом дневне потрошње, културу, друштвено-политичке активности, рекреацију и др. Како се унутар месне заједнице планирала основна школа, вртић и јаслице, као и обављање функција на пешачким дистанцама, тако је постојала и тежња наглашена у плану да се што је више могуће саобраћајна мрежа унутар стамбених целина вишег реда тако реконструише и планира, да прати контуру месних заједница. Дакле, остало се при томе "да се пресецање месних заједница колским саобраћајницама потпуно онемогући".¹²¹

Када упоредимо планирање месних заједница у оквиру Генералног урбанистичког плана и Етапног плана Београда који је уследио, уочљив је континуитет у параметарском приступу планирању. У Генералном урбанистичком плану Београда, методологија при распоређивању централних активности односила се на генерално усвојену методологију планирања кроз тзв. building блокове. У том контексту, "[т]ипови блокова за центре разрађени су на бази анализе постојећег стања и секторске анализе за централне активности. Капацитети центара месних заједница квантификовани су и утопљени у стамбену зону као 'дисперзија' и обрачунати у квиру F.S.I. (Floor Space Index – Индекс изграђености парцеле) стамбених 'building' блокова".¹²² Након што су ова истраживања урађена за потребе Генералног урбанистичког плана, у Етапном плану се дошло до коначних параметара који су изнети у посебном поглављу под називом: "Минимални садржај пратећих објеката и комуналне опремљености нових насеља".¹²³ Најпре су изложене предвиђене величине станова у односу на број метара квадратних по становнику, које су нпр. предвиђале да се у првом периоду гради тако да површина стана одговара стандарду 16,5 до 18 m² по становнику, док је пројекција за 2000. годину, са порастом стандарда, подразумевала 21 m² по становнику.¹²⁴ У сличном маниру, са детаљнијим приказом параметара, одређене су све површине у оквиру месне заједнице (за становање, саобраћај и пратеће објекте). То је у контексту самих објеката друштвених делатности подразумевало да се за потребе јавне управе и администрације у првој фази реализације (до 1985. године) обезбеди 0,052 m по становнику у месној заједници, док је бруто-површина етажа објеката износила 0,021 m² по становнику. До 1985. године је планирано да се изграде канцеларије месне заједнице и друштвено-политичких организација, микро-пошта са јавном телефонском говорницом и евентуално шалтери банке.¹²⁵ Објекти за културу треба да заузму површину терена од 0,342 m² по становнику, док бруто површина етажа објеката треба да износи 0,054 m² по становнику. У погледу просторија намењених култури, до 1985. године треба да буде реализована мала универзална сала са око 150 места, огранак библиотеке и клупске просторије.¹²⁶ Било је прорачунато да ће објекти друштвених делатности бити реализовани 1985. године за око 72% од капацитета предвиђених за 2000. годину.¹²⁷ На исти начин су представљене и комерцијалне делатности, што је све заједно приказано у табели: Преглед

¹²⁰ Мрежа основних школа се није разматрала на нивоу Генералног плана, него у оквиру месних заједница.

¹²¹ *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године* (Београд: Библиотека Скупштине града Београда, 1977), 123.

¹²² "Процес планирања по циклусима", *Архитектура урбанизам 70-72* (1974), 18.

¹²³ *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године* (Београд: Библиотека Скупштине града Београда, 1977), 255-265.

¹²⁴ *Ibid.*, 258.

¹²⁵ *Ibid.*, 261.

¹²⁶ На исти начин су успостављени параметри за здравствене објекте у оквиру месне заједнице, апотеку и клуб пензионера.

¹²⁷ *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године* (Београд: Библиотека Скупштине града Београда, 1977), 261.

површина потребних терена објеката за пратеће објекте месне заједнице. Циљ је био да до 1985. године буде реализовано 70% капацитета планираних за 2000. годину.

Дакле, кроз урбанистичке и друштвене планове је донет прилично круг систем параметара и норми, у односу на које је било потребно пројектовати центре месних заједница, као и рејонске центре. Иако су центри месних заједница пројектовани као обавезан део садржаја сваког насеља – као што је наведено у анализи новобеоградских блокова – током изградње су редовно остављани за наредне фазе извођења и тако остали неизграђени. У прегледима стамбене архитектуре, који су били посебно актуелни 1975. године, због обележавања тридесетогодишњице југословенске архитектуре у социјалистичкој држави (стручни часописи *Изградња*, *Архитектура Урбанизам* и *Урбанизам Београда* праве посебна издања о стамбеној архитектури Београда, а одржана је и изложба са истом тематиком),¹²⁸ и даље је једини пример изграђеног центра био Центар месне заједнице "Фонтана", у новобеоградском експерименталном Блоку 1. Иако је до средине 1970-их прошла скоро деценија од изградње овог центра, не може се пронаћи ниједна свеобухватна социолошко-архитектонска анализа која би приказала резултате овог експеримента, осим лапидарних оцена његове физичке појавности – сасвим у складу са дугом традицијом историографије о југословенској архитектури. Мартиновићева зграда центра, остала је пример објекта који, "заиста, уводи једну нову динамику у урбани пејзаж стамбених блокова 1 и 2", својим троугаоним растером конструктивног склопа, сложеном геометријом, односима волумена и коришћењем материјала.¹²⁹ Ликовни израз центра "Фонтана" који је био доминантан међу стручним оценама у наредним годинама, ставља га у позицију неке врсте урбане скулптуре. Међутим, кључни циљеви који треба да се постигну изградњом центара према Генералном плану, као што је договарање о заједничким интересима становника месне заједнице, или секундарно, утицај препознатљивости главних елемената насеља на појачани осећај припадности локалној заједници, нису даље истражена. Иако је идеја центра месне заједнице била непрестано присутна у дискурсу самоуправљања, њени потенцијали су и даље били непознаница архитектонско-урбанистичкој струци. Овај процеп говори о ултимативном неуспеху идеолошких концепата социјалистичког самоуправљања у реалном контексту друштва.

Планирање у оквиру месне заједнице

Центри месних заједница имају поред утилитарног још и друштвени значај. Њиховом реализацијом обезбедиће се остварење месне заједнице као основне ћелије урбанистичке организације града. Они треба да постану место остварења честих сусрета између суседа и решавања питања од заједничког интереса суседа. Остварењем ових центара и решењем материјалне базе пословања месних заједница створили би се услови да месне заједнице постану хумани облик структурирања града као противтежа разорном и нехуманом дејству анонимне џунгле велеграда.¹³⁰

Према опису из Генералног урбанистичког плана Београда из 1972. године, центри месних заједница представљају важан друштвени аспект који је кључан за остварење самоуправних односа у месној заједници. Док су остали центри (рејонски и регионални)

¹²⁸ У посебном издању часописа *Изградња* приказани су токови изградње стамбених насеља: "Стан и становање", *Изградња* (посебно издање) (1975). Часопис *Урбанизам Београда* број 30 стамбеној изградњи Београда (1975), док је часопис *Архитектура Урбанизам* направио посебан троброј 74-77 (1975). Поред ових свеобухватних издања, примери изградње и пројеката стамбених насеља приказани су на изложби одржаној у Галерији Студентског културног центра: *Изложба стамбене архитектуре Београда*, Београд: Друштво архитеката и техничара архитектонске струке Београда, 10. – 20. 11. 1975.

¹²⁹ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 159.

¹³⁰ Извод из плана преузет је из: „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974), 111.

претежно имали улогу сервиса у граду, примарно као центри трговине и услуга, једино су центри месних заједница подразумевали додатни циљ – да подстакну интеракцију суседа и омогуће остваривање социјалистичке самоуправне заједнице. Сходно томе, у оквиру израде Генералног плана, анализирани су и "Могућности за унапређење људских односа".¹³¹ Основна идеја је била да план не буде "само збир функција које се у њему одвијају", већ да пружи "довољно могућности за остваривање специфичности хуманих односа између града и људи који у њему живе".¹³² Наглашен је психолошки аспект људских потреба, кроз односе: човек – друштво (у оквиру града); човек – микрозаједница (месна заједница); човек – макросредина (град у целини). На нивоу односа човека и друштва, закључено је да човек може да "осећа град као свој" само уколико активно учествује у његовој изградњи и уређењу. Што се тиче односа човека према месној заједници, ту се главни циљ односио на развој "оних елемената који су блиски људима и које они воле".¹³³ Оба закључка су усмеравала на партиципативност у планирању града, односно у планирању месне заједнице.¹³⁴ У том контексту, скупштина града Београда је 1975. године усвојила документ *Стамбена изградња и становање у наредном периоду: Полазне основе стамбене политике у Београду*, у коме је наглашено да:

Друштвено усмерена стамбена изградња [...] обезбеђује, односно омогућава радним људима у организацијама удруженог рада да одлучују о свим битним питањима стамбене изградње, [...] почев од програмирања потреба за становима у организацијама удруженог рада па до коришћења изграђених станова.¹³⁵

Изводи из планских докумената говоре да је идеја партиципације становништва у планирању насеља била једна од најбитнијих тема у законодавним прописима, иако је у пракси пројектовања и изградње насеља упадљив недостатак стратегија и механизма кроз које би становништво било укључено у процес доношења одлука. Занемаривање партиципативног планирања у архитектонско-урбанистичкој пракси, иако је партиципација на први поглед потпуно компатибилна смерницама политичког самоуправног дискурса, може се посматрати у светлу унутрашњих антагонизама идеје самоуправљања.¹³⁶ Уставна претпоставка према којој су "[р]адничка класа и сви радни људи носиоци [...] власти и управљања другим друштвеним пословима",¹³⁷ је у даљој разради подразумевала да радни људи остварују власт и управљање друштвеним пословима у својим месним заједницама. Месне заједнице су према урбанистичким плановима имале своје друштвене просторије у оквиру центра заједнице, али центри заједница још увек нису били изграђени нити функционални. Први проблем који се поставио пред пројектанте нових стамбених насеља, односио се на чињеницу да "не постоје услови да се провери да ли центри месних заједница обезбеђују потребне социјалне контакте, да ли привлаче омладину насеља и да ли подстичу друштвено-политички живот".¹³⁸ Како даље објашњава архитекта Јосип Свобода у својој

¹³¹ Anonim, "Могућности за унапређење међуљудских односа", *Архитектура urbanizam* 70-72 (1974), 126.

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Последњи ниво проучавања, однос појединца и макросредине, се остваривао кроз симболе града – споменике културе и градске амбијенте – "који су друштвено и стручно признати као културно-историјска вредност". Ibid.

¹³⁵ Андрија Менделсон, "Заштита човекове средине и становање", *Стан и становање* (Часопис *Изградња* посебно издање) (1975), 8.

¹³⁶ Сложени односи политике (простора), друштва и архитектуре у контексту унутрашњих неусаглашености самоуправљања, на примерима стамбене архитектуре у Београду приказани су у: Александар Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)* (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2014), 15.

¹³⁷ Према Уставу СФРЈ из 1974. године, Члан 88, види у: „Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“, година XXX, број 9, Београд, четвртак, 21. фебруар 1974.

¹³⁸ Јосип Свобода, "Програмирање и планирање стамбених насеља", *Стан и становање* (Часопис *Изградња* посебно издање) (1975), 43.

анализи о програмирању и планирању насеља, недостатак искуства о функционисању и улози центара месних заједница оставља пројектантима само да 'верују' да центри "могу да допринесу смањењу отуђености личности у великом граду".¹³⁹ Успостављање заједништва становника који живе у месној заједници и који би партиципативно доносили одлуке о сопственом месту становања, још увек је било засновано на претпоставкама, односно 'веровањима'. Једина смерница су били нормативи и регулативе који су такође тек изградњом центара могли да се провере и преиспитају. Тек кроз рад центра би постало евидентно где је постојао захтев за повећањем активности, а где потреба за смањењем капацитета у корист центара вишег реда.¹⁴⁰

Управо у периоду завршних радова на Генералном урбанистичком плану, одвијала се прва фаза извођења IV рејонског центра, у оквиру које је изграђен тржни центар на Новом Београду у Блоку 11ц, за који је конкурс расписан још 1966. године. Иако након изградње није било детаљнијих анализа у стручној штампи, сами резултати конкурса су били представљени приказом победничког решења бироа "Архитектура и урбанизам", као и осталих награђених решења у часопису *Архитектура Урбанизам*.¹⁴¹ Проблем који је наглашен у чланку о конкурс у односу се на сукоб интереса између позиције расписивача конкурса, односно Дирекције за изградњу Новог Београда и Урбанистичког завода града Београда, чији запослени су били чланови жирија, док су са друге стране њихове колеге у истим установама имале право равноправног учешћа на конкурс у. Како наводи аутор чланка, таква пракса је преседан у односу на усвојену праксу широм света, зато што за собом повлачи питања о објективности жирија и анонимности учесника.¹⁴² Управо овај коментар отвара тему која ће бити једно од кључних питања у изградњи центара месних заједница, као и у архитектури Београда генерално током 1970-их година, а односи се на питање ауторства у архитектури. Насупрот истицању значаја појединца био је постулат према коме се самоуправљање развијало на принципима критике буржоаске културе која је "поцепала ново друштво на јавног и приватног човека [...] и потврдом приватне својине као темеља новог поретка створила слободу егоистичног индивидуума".¹⁴³ Иако се социјалистички самоуправни начин производње остваривао кроз удруживање и међусобно повезивање радника у процесу друштвене репродукције (што је подразумевало аналогни принцип у случају сваке организације удруженог рада, па и производње архитектонских фирми), током 1970-их година архитекти су све чешће истицали проблем да су формално-правни носиоци пројектовања "архитектонско пројектне организације – па су оне као 'фирме' постале пројектанти", а под таквим околностима "губе се архитекти, аутори, личности".¹⁴⁴ Заснована на овој критици, развијала се идеја тзв. београдске школе становања, коју карактерише "одсуство 'јединства' и чини је изразитом архитектуром аутора врло аутономних израза".¹⁴⁵ У даљем опису ове групе аутора, у чланку који је објављен 1976. године у часопису *Урбанизам Београда* поводом тридесетогодишњице архитектуре у послератном Београду, Урош Мартиновић наглашава да је представљање читавог периода кроз радове појединачних аутора, само покушај да се избегну "непожељне области производних конструкција створених односа вредности и суштинских кретања идеја".¹⁴⁶

Мартиновићев кратак приказ главних актера архитектонске сцене, након две године ће прерасти у једну од најпознатијих монографија о југословенској архитектури и урбанизму, *Београд 1945-1975* (1978). У сарадњи са Братиславом Стојановићем, који је у првој половини

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Сима Миљковић, "Приказ урбанистичко-архитектонског конкурса за део IV рејонског центра у Новом Београду", *Архитектура урбанизам* 38 (1966), 60-61, 68.

¹⁴² Ibid., 68.

¹⁴³ Ante Fiamengo, „Politika i socijalizam”, *Politička misao* 1 (1966), 9.

¹⁴⁴ Братислав Стојановић, "За аналитички осврт на досадашњу стамбену изградњу", *Урбанизам Београда* 30 (1975), 24.

¹⁴⁵ Урош Мартиновић, Тридесет година архитектуре у Београду", *Урбанизам Београда* 37 (1976), 11.

¹⁴⁶ Uroš Martinović, Trideset godina arhitekture u Beogradu", *Urbanizam Beograda* 37 (1976), 11.

књиге представио урбанистичка достигнућа наведеног периода, Мартиновић је добио прилику да свој приказ прошири на већи број аутора, детаљнији опис њихових радова, праћен фотографијама и архитектонским цртежима. У уводном тексту је наведен назив "београдска школа архитектуре" (уз скраћеницу БАШ) кроз поређење у односу на архитектуру која се развијала у Љубљани и Загребу. Док је у првом чланку из 1976. године Мартиновић навео како архитектонске школе "као што су љубљанска и загребачка, [...] носе у себи нека посебна обележја ужих националних култура којима припадају",¹⁴⁷ у књизи је одређено како је "загребачка школа архитектуре" орекнута утицајима из средње Европе, "посебно утицају савременог функционализма, пре свега школе Баухаус", а "љубљанска школа архитектуре" је ближа традицији занатства (*crafts*), која се развијала кроз радове "несумњивих ауторитета [...] од Плечника и Вурника до Равникара".¹⁴⁸ Раздвајање "архитектонских школа" према главним градовима федералних јединица поистовећених са националним центрима, и успостављање потпуно раздвојених традиција које су формирале те школе, уклапало се у проблематику *националног питања* у Југославији које је од краја 1960-их "све више узимало маха".¹⁴⁹ Са тензијама које су остале у ваздуху након студентских демонстрација из 1968. године, кулминације "хрватског пролећа" (односно "хрватског масовног покрета") 1971. године, затим забраном часописа *Praxis* 1975. године и бројним отпуштањима и принудним оставкама политичара и професора, ситуација у федеративној држави је била врло нестабилна. У таквим околностима, тражила се идеолошка утемељеност (националног) континуитета, која би одредила координате "београдске школе", односно како то илустративно прижељкује Мартиновић, "присуство заједништва њених припадника истој 'крвној групи' карактеристичних својстава".¹⁵⁰ Континуитет је пронађен пре свега кроз везу са међуратним периодом југословенског модернизма, док је као главна особеност проглашен антидогматизам у схватању модерне архитектуре, како у теорији тако и у пракси. Идеја антидогматизма у овом случају, како објашњава Александар Игњатовић, "истовремено је заступала заједнички, југословенски културни идентитет, и представљала означитељ партикуларног националног идентитета".¹⁵¹ Тако посматрано, постаје потпуно разумљиво како је било могуће да београдски архитекти прихвате "у целини идеологију 'функционализма' и интернационалног стила", али да истовремено никад не остану "'верни' њеним постулатима".¹⁵² Сходно томе, иако је антидогматизам словио као важна категорија у југословенској архитектури од увођења и преиспитивања модерних постулата, сада је присвојен као инхерентна карактеристика београдске архитектуре, истовремено задржавајући и одбацујући свој југословенски идентитет. Овај дуалитет је представљао симптом много ширег феномена у друштву, економији и политици осме деценије двадесетог века, чији ултимативни симбол представља Устав из 1974. године. У таквим околностима, идеолошка улога архитектуре, којом је успостављено повезивање унутар "београдске школе" и њена посебност, неприметно је уводила тему значаја ауторства и лидерства, потискујући самоуправне идеје о заједничким резултатима унутар пројектних бироа и неприкосновености тимског рада.

¹⁴⁷ Uroš Martinović, *Trideset godina arhitekture u Beogradu*, *Urbanizam Beograda* 37 (1976), 10.

¹⁴⁸ Uroš Martinović, "Beogradska škola arhitekture", u: Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978), 111.

¹⁴⁹ Зундхаусен, *Историја Србије*, 405.

¹⁵⁰ Uroš Martinović, "Beogradska škola arhitekture", u: Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978), 111.

¹⁵¹ Aleksandar Ignjatović, "Mit o Trojanskom konju: 'Beogradska škola arhitekture'", u: Miško Šuvaković et al. (eds.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata* (Belgrade: Orion Art, 2012), 425.

¹⁵² Uroš Martinović, "Beogradska škola arhitekture", u: Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975* (Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978), 111.

3.3. Типско решење центара месних заједница: Префабрикација и стандардизација

Одлука о изградњи центара месних заједница

Након кризе "националног питања" почетком 1970-их година, југословенска власт је успоставила одлучнији идеолошки курс, како би се супротставила "центрифугалним тенденцијама у држави и духовно-културном животу".¹⁵³ Законске промене су почеле са Уставним променама из 1971. године,¹⁵⁴ наставиле се реорганизацијом Савеза комуниста Југославије и државе, и достигле врхунац доношењем новог Устава 1974. године и Закона о Удруженом раду, 1976. године. Овај период је карактеристичан по темељним променама у законским регулативама и државним институцијама, укључујући и урбанистичко-архитектонску легислативну и институционалну реорганизацију. У погледу месних заједница, најпре је 1973. године промењен начин финансирања кроз одлуку да се средства врате "самоуправно удруженим произвођачима", ликвидацијом свих фондова за стамбену изградњу која су унета у кредитни фонд банака.¹⁵⁵ Надаље, Уставом је одређено да "радни људи у општини своје социјалне, културне и друге потребе задовољавају првенствено удруживањем средстава на самоуправној основи".¹⁵⁶ Јачање општина је представљено као начин да се омогући што непосредније одлучивање радних људи, као део процеса одумирања државе, али су према Уставу, државна управа и државни органи и даље неопходни "као чувар законитости и инструмент самоуправљања".¹⁵⁷ То је Кардељ објаснио реферишући на организацију радничке класе, која се у првом реду повезује у самом удруженом раду (кроз међусобне економске односе, то јест, права, обавезе и одговорности), али мора да буде организована "као држава, као политичка власт [...] и [да делује] као друштвено политички чинилац преко таквих организација као што су Савез комуниста, Синдикати, Социјалистички савез радног народа и слично".¹⁵⁸ Улога државних органа је приказана као систем у који постепено треба да се прелије друштвена власт. Објашњено је да се самоуправним методама усклађују противречности између општег и појединачних интереса, те се смањује раскорак и сукоб између "класичне државе као носиоца политичке власти и радничке класе и свих радних људи као непосредних носилаца и функција политичке власти и функција самоуправљања".¹⁵⁹

Први корак према народном преузимању власти био је замишљен кроз непосредно управљање, које је омогућено унутар општине, односно комуне. Непосредно самоуправљање није подразумевало да сви морају да учествују у управљању свим друштвеним пословима, већ да им је пружена могућност да се укључе у питања која су њима значајна. Остваривање власти и друштвено управљање у општини је уставно уређено кроз одлучивање на зборовима, референдуме, појединачно изјашњавање у основним самоуправним организацијама, делегатско одлучивање, као и самоуправним споразумевањем и друштвеним договарањем. Уставном променом система у оквиру општине, зборови бирача и референдуми су изгубили свој претходни значај, на рачун увођења нових (слободнијих,

¹⁵³ Зундхаусен, *Историја Србије*, 411.

¹⁵⁴ Након уставних амандмана из 1967-68, који су довели до првог таласа федерализације, "[п]осле вишемесечних расправа, Скупштина је, јуна 1971, усвојила додатне 22 уставне промене." Зундхаусен, *Историја Србије*, 400.

¹⁵⁵ „Програм ликвидације средстава бивших фондова за стамбену изградњу друштвених инвестиционих фондова и других средстава града и општина унетих у кредитни фонд банке и њиховог враћања самоуправно удруженој привреди Града,” *Службени лист града Београда* 20, бр. 22 (1973): 651.

¹⁵⁶ Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 87.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 91.

¹⁵⁸ Цитирано из Кардељ: *Противречности друштвеног власништва у савременој социјалистичкој пракси*, Београд: „”, 1972, у Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 96.

¹⁵⁹ Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 100.

општијих) форми, самоуправног споразумевања и друштвеног договарања,¹⁶⁰ кроз које треба да се примене различити облици одлучивања у зависности од специфичности сваког одређеног питања од општег интереса. Уведене демократске методе *споразума* и *договора*, имале су за циљ да "насупротив административној присили и координацији која се стихијски остварује деловањем законитости тржишта", омогуће усклађивање и решавање питања од ширег заједничког интереса или општег друштвеног интереса.¹⁶¹

Као што је већ речено, удруживање средстава радних људи било је пре свега организовано кроз оснивање самоуправних интересних заједница, за које су се плаћали доприноси из личних доходака или из доходака основних организација удруженог рада, већ у зависности од намене и циљева којима средства у конкретном случају служе. Права, обавезе и одговорности у самоуправној интересној заједници била су дефинисана самоуправним споразумом о њеном оснивању, статутом и другим актима. Према Уставу су одређене различите врсте СИЗ-ова, између осталог и СИЗ-ови у стамбеној области, који имају задатак да непосредно преко радних људи, њихових организација удруженог рада и других самоуправних организација и заједница, "утврђују политику и програм (те) изградње и заједно са станарима управљају стамбеним зградама и становима у друштвеном власништву и остварују друге заједничке интересе".¹⁶² Организација стамбене изградње у Београду је била у надлежности Самоуправне интересне заједнице становања, која је дефинисана самоуправним споразумом 1975. године.¹⁶³ Уставом је дефинисано да уколико се оснива СИЗ за подручје шире од територије општине, могу се за територије општине основати основне заједнице или јединице као делови овог СИЗ-а. Стога је Самоуправна интересна заједница становања у Београду, укључивала СИЗ-ове свих појединачних београдских општина.

Концепт месне заједнице је до средине 1970-их година већ прошао кроз неколико фаза развоја. Током 1950-их година установљене су стамбене заједнице у оквиру града и месни одбори у оквиру села, да би се њихова позиција променила доношењем Устава 1963. године кроз успостављање униформног статуса месне заједнице, било да се налази у граду или селу. Тада су дефинисане функција, садржај и карактер месних заједница, као заједнице сеоских и градских насеља у којима се непосредно остварује друштвено самоуправљање и обављају комунални, социјални, културни и остали послови везани за заједнички интерес. Велики део активности је био одређен статутом општине, тако да месне заједнице нису биле прописане као обавезан део друштвене структуре. Новим Уставом СФРЈ из 1974. године утврђено је начело да је "[п]раво и дужност радних људи и грађана у насељу, делу насеља или у више повезаних насеља, [...] да се, ради остварења одређених различитих заједничких интереса и потреба, самоуправно организују у месну заједницу".¹⁶⁴ На тај начин је највишим законским актом одређено да је месна заједница обавезни конститутивни елемент самоуправног система и самоуправне организације друштва уопште. Такође, друштвено-економски аспект је постао кључна одредница, инсистирањем како месна заједница није само једноставан збир људи који живе на њеној територији, већ укључује ОУР-е и СИЗ-ове на свом подручју. За разлику од претходног периода, када је била уређена – иако не и конципирана – као примарно територијална управна заједница која се према потреби повезивала са организацијама које делују на њеној територији, сада је постала превасходно функционална заједница чији стварни оквир није одређен само територијом, већ различитим

¹⁶⁰ Према Уставним одредбама, у закључивању *самоуправних споразума* учествују, уз раднике у организацијама удруженог рада, и радни људи у месним заједницама, СИЗ-овима и другим самоуправним организацијама и заједницама. У *друштвеном договору* учествују овлашћени органи организација удруженог рада, коморе и других општих удружења, самоуправних интересних заједница, друштвено-политичких заједница, синдиката итд. Скупштина општине (и скупштине ширих друштвено-политичких заједница), имају задатак да подстичу самоуправно споразумевање и друштвено договарање, а могу и да одреде обавезу спровођења ових поступака.

¹⁶¹ Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 109.

¹⁶² Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 131.

¹⁶³ „Самоуправни споразум о оснивању Самоуправне интересне заједнице становања у Београду,” Службени гласник града Београда 22, бр. 1 (1975).

¹⁶⁴ Устав из 1974. године, члан 114.

везама радних људи и грађана који су на било који начин интересно повезани са датом територијом. Дакле, са новим уставом почиње период успостављања интегралног самоуправљања, односом "између рада и становања, између функционалне и територијалне организације друштва".¹⁶⁵ У том контексту је посебно важан циљ била интеграција личности грађанина и личности човека – у јединствену самоуправну личност.¹⁶⁶ Месна заједница је на тај начин успостављена као катализатор у остварењу једног од кључних идеолошких ослонаца социјалистичког самоуправљања, тзв. слободне стваралачке личности.

Генералним планом Београда из 1950. године, као и израдом реулационих планова општина, а затим и у појединачним пројектима насеља, успостављен је систем локалних центара који је коначно обједињен ГУП-ом из 1972. године. Међутим, средином 1970-их година, реализација центара у оквиру изградње стамбених насеља је и даље упадљиво каснила, што је појачавало незадовољство грађана и било симптоматичан показатељ процепа који је стајао између идеолошке пројекције и реалности социјалистичког самоуправног система. Притисак на централну зону града се и даље повећавао, чак и "за свакодневне потребе" становништва.¹⁶⁷ Тим поводом је покренута иницијатива за изградњу центара месних заједница у Скупштини града Београда 1974. године, у договору са општинским скупштинама и друштвено-политичким организацијама, према којој је било неопходно да се "што хитније приступи изградњи центара месних заједница". Коначном одлуком, Скупштина града Београда је у мају 1975. године на седницама Већа удруженог рада и Већа општина, усвојила документ под називом Програмска оријентација изградње пратећих објеката у новим насељима. Као основни разлози који су условили доношење одлуке, наведене су две групе проблема. Прва се односила на недостатак техничких услова који би омогућили самоуправни живот заједнице у новим насељима, у којима практично није било просторија за окупљање, где би могло да се договара и одлучује. Друга група проблема се односила на недостатак најелементарнијих објеката (осим импровизованих), у којима би се организовале трговинске и угоститељске услуге, занатске радње и други сервиси за основне потребе грађана. Примери такозваних "великих спаваоница" као што је Нови Београд (посебно блок 70) били су практично без продавница свакодневне потрошње, или насеље Железник, где се 30.000 становника снабдевало у само неколико мањих трговинских радњи.¹⁶⁸ Симптоматично, као важан циљ у изградњи центара наведена је хуманизација односа, односно стварање "места где ће се сусретати и виђати и међусобно упознавати, [...] , да би постали познаници и комшије".¹⁶⁹

Тако схваћена месна заједница је у ствари самоуправна заједница у функцији удруженог рада у којој се превазилази двојаки карактер односа и личности човека: с једне стране као произвођача, и с друге, као потрошача, и омогућава да се те две стране истог лица интегришу у јединствену личност самоуправљача који суверено одлучује о свом целовитом друштвено-економском и политичком положају.¹⁷⁰

Одлука о изградњи центара је наглашено представљена као "резултат [...] схватања одговорности у изграђивању целовитог система самоуправљања", као нуклеус друштвеног и политичког живота, који представља "материјализовану форму остваривања начела Устава" у интегралном самоуправљању.¹⁷¹ Држава је коначно одговорила на дуго присутан проблем

¹⁶⁵ Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 137-138.

¹⁶⁶ Драгутин Божић, Савин Јоган, *Самоуправљање у комуни* (Загреб: Глобус, 1974), 138.

¹⁶⁷ Anonim, "Razvoj Beograda po sektorima", AU 70-72 (1974), 70.

¹⁶⁸ Nebojša Bogunović (ur.), *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda u saradnji sa "Jugoslavija-publikom", 1977), 4.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid., 5.

¹⁷¹ Ibid.

и то изненадном одлуком да недостатак централних функција реши такођећи у једном потезу.

У периоду доношења одлуке је у Београду живело 1.350.000 становника распоређених на 16 општина, односно 286 месних заједница, у оквиру којих је број становника варирао од по неколико хиљада до преко десет хиљада.¹⁷² У новим насељима је у послератном периоду било изграђено преко 176.000 станова од којих већина у својој близини није имала потребне централне садржаје. Одлуком о изградњи замишљен је велики градитељски подухват, којим је предвиђено да изградња центара траје до 1980. године, што би значило да је за пет година потребно изградити 37 центара месних заједница. За прву етапу изградње планирано је да се 23 центра изграде до краја 1977. године, што је подразумевало пословни простор у укупној површини од око 82.200 m², што би разложено према намени подразумевало:

- супермаркети и ресторани	26.200 m ²
- занатске радње и услужне делатности	18.900 m ²
- банке, пошта, канцеларијски простори	24.300 m ²
- простор за месне заједнице и друштвено-политичке организације	12.100 m ²

Важан аспект у оквиру одлуке односио се на логику изградње центара, према којој ће организације удруженог рада такође имати доста користи, кроз проширење мреже продавница и локала, увећање промета робе, што би довело до повећања дохотка. Поред тога, сама изградња објеката центара је била знатно испод цене изградње пословног простора у Београду, тако да је привредна функција оправдавала ову инвестицију са економске тачке гледишта.¹⁷³ Значај економског аспекта био је резултат ширег контекста економске и привредне кризе у Југославији 1970-их година.¹⁷⁴ У сваком центру је планирано радно место за запошљавање 300 до 400 људи, углавном оних професија и квалификација које су тражене преко Београдске заједнице запошљавања, што је подразумевало да ће се у многим случајевима запослити и други члан радничке породице, што се уклапало у политику запошљавања у Београду.¹⁷⁵

План и програм центара месних заједница

Време припреме програма било је кратко – од доношења закључка о програму до усвајања Програмске оријентације, прошло је пет месеци. У том периоду, радна група за изградњу центара месних заједница, у сарадњи са предузећем "Пословни простор", Дирекцијом за изградњу и реконструкцију Београда, Заводом за планирање развоја града и Градским секретаријатом за привреду, представила је предлог изградње центара, који је припремљен у односу на различите фазе изградње стамбених насеља, утврђени су приоритети, обим изградње и садржај центара. Планирано је да се тридесет и седам центара месних заједница изгради у четири етапе, у периоду од 1975. до 1980. године. У складу са схематском мапом (сл. 3.8), која приказује будуће позиције центара месних заједница, нови објекти су планирани у следећим насељима, по етапама (списак центара по етапама је комбинован поређењем два извора, пошто спискови објеката нису сасвим доследни кроз време¹⁷⁶):

¹⁷² Од 286 месних заједница, 128 се налази на ужем градском подручју, 122 на сеоском и 36 на приградском подручју. Ibid.

¹⁷³ У изградњу прве фазе (23 центра до 1977. године) ће бити уложено 820 милиона динара што значи да ће цена једног квадратног метра да износи око 10.000 динара. Bogunović (ur.), *Centri mesnih zajednica u Beogradu*, 5.

¹⁷⁴ Džon Lempi, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja* (Beograd: Dan Graf, 2004).

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Подаци су преузети из два извора: Nebojša Bogunović (ur.), *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda u saradnji sa "Jugoslavija-publikom", 1977), 9-10; Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 15.

ПРВА ЕТАПА (почетак изградње 1975-76. година):

- 1) блок 45 и блок 70 у Новом Београду, који ће максимално имати по 16.000 становника – два центра;
- 2) Железник, са укупно 8.000 становника – један центар;
- 3) за IX, X и XII месну заједницу у Земуну, са укупно 16.000 становника – један центар;
- 4) за Месну заједницу Земун поље, са 12.000 становника – један центар;
- 5) за IX месну заједницу на Карабурми, са 9.000 становника – један центар;
- 6) за насеље Миљаковац I и II са 8.000, односно 10.000 становника – један центар;
- 7) за I, II месну заједницу на Коњарнику, са 10.000 становника – један центар;
- 8) за насеље Медаковић са 8.000 становника – један центар;
- 9) ЦМЗ за насеље Петлово брдо (спомиње се у каснијим изворима у првој етапи, иако је убрзо пребачен у трећу етапу¹⁷⁷);

ДРУГА ЕТАПА (почетак изградње 1976-77. година):

- 10) за блокове 21 и 22, 23, 28, 29 и 30 са по 6.000 до 10.000 становника – четири центра;
- 11) за блокове 37 и 38, који ће имати по 6.000 до 7.000 становника – два центра;
- 12) за насеље Церак-Ледине, са 10.000 становника – један центар;
- 13) за насеље Браћа Јерковић II, са око 10.000 становника – један центар;
- 14) за насеље Кумодраж II, са 6.000 становника – један центар;
- 15) за Месну заједницу "Нова Галеника" са 10.000 становника – један центар;
- 16) за насеље "Спортски центар" у Жаркову са око 10.000 становника – један центар;
- 17) за насеље Стара Раковица, са 4.000 до 6.000 становника – један центар;

ТРЕЋА ЕТАПА (почетак изградње 1978-79. година):

- 18) ЦМЗ "Кошум" (спомиње се у каснијим изворима¹⁷⁸);
- 19) за блокове 61 и 62, са по 5.000 до 6.000 становника – два центра (када је програм прилагођен новим потребама, овде је предвиђен уместо два – један центар);
- 20) Блок XIc у Земуну (спомиње се засебно у каснијим изворима¹⁷⁹);
- 21) за блок 33, који ће имати по 6.000 до 7.000 становника – један центар;
- 22) за Скојевско насеље, са 3.000 до 4.000 становника – један центар;
- 23) за насеље Пере Велимировића на Кошутњаку, са 3.000 становника – један центар;
- 24) за месне заједнице у насељу Кијево-Кнежевац, са по 7.000 до 8.000 становника – три центра (у каснијим изворима су наведена четири центра¹⁸⁰);
- 25) X месна заједница на Карабурми, са 9.000 становника – један центар;
- 26) за месну заједницу III на Коњарнику, до 10.000 становника – један центар;
- 27) за насеље Бањица I и II са по 8.000 до 10.000 становника – два центра;

ЧЕТВРТА ЕТАПА (почетак изградње 1979. године, до краја 1980. године):

- 28) за насеље Миријево са 16.000 становника – један центар;
- 29) за блокове 63 и 64, са по 5.000 до 6.000 становника – два центра (када је програм прилагођен новим потребама, овде су предвиђена уместо два – један центар);
- *) У четвртој етапи је планирана и изградња центара у Котежу – Крњачи, Борчи, Врачару IX и X месна заједница.

¹⁷⁷ Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 15.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

Дакле, центри су били планирани за месне заједнице које су знатно варирале у величинама. Најмањи центри били су за око 3.000 становника (Пере Велимировића, Скојевско насеље), док су велики центри месних заједница били планирани у заједницама и до 16.000 становника (новобеоградски блокови 45 и 70, Земун, Миријево).

Већ у првој одлуци је одређено да изградња центара буде брза и економична, јефтинија од класичне изградње, али од материјала који обезбеђују трајност објеката.¹⁸¹ Задатак је био да се центри уклопе у урбанистичку целину насеља и да буду максимално функционални. Ако се узме у обзир да је већина ових насеља у оквиру својих пројеката имала и центар као саставни део урбанистичке целине, поставља се питање зашто није најпре размотрена функционалност и исплативост претходно пројектованих и већ промишљених центара, већ се припремао комплетно нов пројекат. Само је неколицина изграђених центара месних заједница који су се у коначном решењу ипак ослањали на постојећи пројекат. По свој прилици, било је јасно да је неисплативо градити све центре према постојећим пројектима, који би захтевали посебан систем изградње за сваки центар, као и сопствене фондове. Како би се достигли постављени рокови, било је неопходно да се гради брзо и ефикасно, тако да план изградње буде унифициран и предвидив, док је истовремено било битно да се не користе фондови намењени за стамбену изградњу која је и даље била дефицитарна. То је наметнуло задатак проналажењу исплативе финансијске конструкције, у коју ће се уклопити и пројектанти и извођачи. Први корак је била припрема програма за изградњу центара месних заједница за снабдевање и услужне делатности у Новом Београду, тако да је одлучено да би тај пројекат (уколико буде усвојен) могао да се користи као типски пројекат центара и за остала насеља. Стога је у програму предвиђена етапна изградња, у зависности од финансијских средстава и конкретних потреба одређених локација, тако да је сваки блок објекта могао да се гради посебно: пословни део, друштвени део, занати и сервиси, самоуслуге и угоститељство.¹⁸² Према наведеним наменама су раздвојене засебне архитектонске целине, које ће по величини и функционалној схеми бити прилагођене потребама конкретних капацитета центара, кроз флексибилно решење грађевинске конструкције.

Садржај будућих центара месних заједница је у основним цртама постављен још у првом закључку 1974. године, и подразумевао је објекте за основне потребе: снабдевање (посебно прехрамбеним производима), занатске, банкарске, ПТТ и друге услуге, и просторије за друштвене и политичке активности грађана.¹⁸³ Садржаји су разрађени кроз поделу на четири раније поменуте (архитектонске) целине, на основу којих је пројектни биро у оквиру предузећа "Комграп" израдио идејни архитектонски пројекат.¹⁸⁴ Четири функционалне целине су означене техничком номенклатуром као објекти А, В, С и D (сл. 3.9). Објекат А је подразумевао административно-пословни простор, банку и пошту, са површином у зависности од потреба корисника. Објекат В је намењен просторијама за друштвену и политичку активност грађана у месној заједници. То је подразумевало сале за скупове, радне просторије за друштвено-политичке организације, омладински клуб и библиотеку. Укупна површина (у зависности од броја становника у месној заједници) износила би од 450 до 550 m² нето површине објекта. У трећем објекту С, налази се самопослуга са пратећим просторијама (магацини, хладњаче и слично), укупне површине од 900 до 1.200 m², као и угоститељске функције (бифе, ресторан, посластичарница), са кухињом и пратећим просторијама, површине од 200 до 350 m². Коначно, објекат D је намењен за занатске радње, услуге и сервисе, површине од 550 до 700 m². То је

¹⁸¹ Bogunović, *Centri mesnih zajednica*, 9.

¹⁸² Ibid., 12.

¹⁸³ Ibid., 9.

¹⁸⁴ Пројекат је усвојен на интерном конкурсима као најрационалнији. Дирекција за изградњу и реконструкцију града поверила је пројектовање путем понуда пројектантским организацијама, тако да је пројекте за другу етапу градње радило осам пројектантских бироа. Ibid., 14.

подразумевало фризерске радње, "сервисе за одржавање кућних апарата (радио, ТВ, бела техника), три до девет радњи за разне занате, просторе за књижару, за продавнице новина, лутрије и цвећа, за апотеку са дрогеријом, две до четири продавнице опште намене и са јавним телефонским говорницама".¹⁸⁵ Пројектом је предвиђено да укупна нето површина износи 3.850 m², а бруто површина 5.100 m², "као трг средње површине".¹⁸⁶

Предузеће за развој, одржавање и закуп пословног простора, "Пословни простор", било је значајан учесник у припреми програма центара, док је кроз анкету одређено које ће све организације удруженог рада учествовати у снабдевању грађана и пружању услуга.¹⁸⁷ На основу анкете, већ током припрема изградње у пројекат су укључене фирме "Центропром", Робне куће "Београд", Београдска банка, ПТТ Београд, Апотекарска установа "Београд", Београдски издавачки и графички завод, "Просвета" и "Нолит". Касније су се прикључиле и друге организације удруженог рада, као што су Млинско-пекарска индустрија и Београдска индустрија меса "Славија". Наведени одабир предузећа сликовито говори о организацији тржишта. Није било конкуренције нити такмичарског односа међу понуђачима, већ се јасно знало ко има примарну улогу на тржишту, нарочито у контексту прехранбених производа и робе свакодневне потрошње. Средства за изградњу центара су се обезбеђивала кроз кредите.¹⁸⁸ Фирме које су преузеле улогу корисника простора намењених за угоститељство или самопослуге (као што је наведени "Центропром", на пример), имале су обавезу учешћа и отплате кредита за изградњу објеката дате намене. Предузеће "Пословни простор", је било инвеститор изградње објеката намењених друштвено-политичкој активности, док је поред тога било и суинвеститор код изградње административно-пословних објеката. У том погледу, средства за изградњу друштвених објеката је "Пословни простор" обезбедио из разлике остварене између продаје објекта А (који је намењен административним установама) по тржишним ценама, и стварних трошкова изградње (користећи бенефиције при изградњи и уступању грађевинског земљишта). Из ове разлике су се обезбеђивала и средства за кредитирање изградње сервисних и занатских објеката.¹⁸⁹ Идеја је била да се кредити објеката за друштвене активности, као и занате и услуге, исплаћују из закупа пословног простора.¹⁹⁰ Овај систем финансирања изградње представљен је као форма заједничког улагања, кроз удружена средства будућих корисника пословних простора.¹⁹¹

Пројектовање и изградња центара месних заједница

Први типски центар месне заједнице од 37 планираних, који је изграђен је према идејном пројекту фирме "Комграп", аутора архитекте Милана Вукасовића, налази се у месној заједници "Сава" у новобеоградском насељу Блок 45. Изградња ЦМЗ "Сава" је почела 25. јула 1975. године, што обележава и почетак целокупног великог пројекта серијске изградње. ЦМЗ "Сава" је отворен у октобру наредне године, док је исте 1976. године, завршен и типски центар у суседном Блоку 70, као и центри месних заједница на Карабурми и у насељу Медаковић, који нису грађени према истом типском пројекту. Пре изградње центара, значајан недостатак објеката за снабдевање био је посебно евидентан у Блоку 45, који је имао 17.500 становника¹⁹² и до изградње центра само четири мања трговинска објекта, као и у

¹⁸⁵ Bogunović, *Centri mesnih zajednica*, 18.

¹⁸⁶ Ibid., 14.

¹⁸⁷ Ibid., 18.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid., 21.

¹⁹⁰ "Сви објекти изграђени су добијањем кредита код Београдске банке под повољним условима, и то са 20% учешћа, са 11,5% камате и роком отплате од 10 година." Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 14.

¹⁹¹ Bogunović, *Centri mesnih zajednica*, 21.

¹⁹² Описана је демографска слика према којој је у Блоку 45 било 4.500 станова и два самачка хотела. Од укупног броја становника, око 45% је било запослено, док су 840 становника били пензионери, а око 1.000 домаћице. Трећина становника је била млађа од 27 година, од чега је било око 900 студената, а 4.200 ученици средњих

суседном Блоку 70, где није постојао ни један трговински објекат. Чим је изграђен први објекат центра у Блоку 45, промовисане су све предности које центар доноси, кроз описе различитих друштвено-културних активности које су се одвијале у оквиру центра: од састанака месне заједнице и вежби опште народне одбране и друштвене самозаштите (ОНО и ДСЗ), преко различитих секција за децу и одрасле као што су драмска и литерарна, радио-аматери, турнири у стони-тенису, до уметничких садржаја представљених кроз локалне уметничке изложбе становника насеља, наступе аматерског фолклорног ансамбла, дечје изложбе и приредбе и сличне манифестације локалног карактера.¹⁹³ Поред простора за активности, центри су представљени као коначно остварена могућност за организовање становника месне заједнице, односно као остварење првобитне идеје о деловању месне заједнице као проширене породице. Поред функционалних захтева, као што су продужени боравак за децу или организовање пионирских савета, месна заједница је и знатно директније учествовала у породичном животу, тако што су представници месне заједнице у сарадњи са Центром за социјални рад "обишли све породице у којима су поремећени односи родитеља", тако да су вођени чак и разговори везани за бракоразводне спорове.¹⁹⁴ Поред бриге о деци, значајна је била и брига о пензионерима, тако да је након што су представници месне заједнице обишли 58 пензионера, њих 12 добило материјалну помоћ од Фонда солидарности, док је 17 послато у бању, а 38 у летовалишта.¹⁹⁵ Иако Скупштина месне заједнице није имала право да доноси прописе, узима порезе и врши управне послове, у важнијим одлукама је била у позицији да распише референдум и донесе петогодишњи план развоја, тако да је у оквиру МЗ "Сава" донет план за период од 1976. до 1980. године, који је подразумевао да поред радних организација примарно задужених за изградњу планираних објеката, у активностима учествују и чланови месне заједнице, кроз добровољни рад (који је у целом планском периоду подразумевао преко 178.000 радних часова).¹⁹⁶

Технологија изградње центара месних заједница била је планирана као у потпуности индустријски префабрикована и модуларна. Инстистирало се на рационалним типским елементима за грађење. Први типски центри су пројектовани као челично-монтажна конструкција, коју су чинили пуни и кутијасте челични профили стубова, челични рамови укрупњени кровним спрегама. Кровни носачи су решеткасти "Р" носачи, док је кровна конструкција била од конструктивних монтажних плоча "Дурисол", преко које су предвиђене хидро и термо изолација. Фасаде су од монтажних армиранобетонских елемената (фасадни панои, фасадни парапети и венци), $d=20$ cm, док су фасадни елементи произведени у фабрици "Стандардбетон" и "Дурисол" – Кијево. Темљење објеката је било монолитно, урађено према статичком прорачуну. Унутрашњи зидови су од гипсаних плоча, $d=12$ cm, осим у мокрим чворовима, где се најчешће зидало опеком. Таванице у ентеријеру су углавном спуштене, у систему "Hunter Douglas" или од гипсаних плоча, док су подови од керамичких плочица, тераца или итисона, већ према намени просторија. Фасадна браварија је од кумановских кутијастих профила са обичним или "термопан" стаклом, ролетне су платнене или венецијанери, док су завршне обраде унутрашњих зидова обрађене поликолором, а фасадне фасапластом.¹⁹⁷ Зидни елементи су у пројекту за ЦМЗ "Сава" били бели, једноставне пофилације (сл. 3.10). Ликовна динамика фасаде је остварена различитим ритмом отвора и зидних елемената, као и остављањем отворених поља у растеру (само са

школа. Такође, било је 3.200 чланова Савеза комуниста, 550 чланова Савеза бораца, и око 1.000 чланова Савеза социјалистичке омладине. Vогuновiћ, *Centri mesnih zajednica*, 22.

¹⁹³ Ibid., 22-28.

¹⁹⁴ Разговори су вођени у 35 породица, 16 деце је преузето на васпитање, у 11 случајева је интервенисано због деликвенције и укупно 176 лица је добило услуге социјалне заштите. Ibid., 24.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ План је подразумевао изградњу још једног дечјег вртића и јаслица, величине 800 m² за 200 деце; паркинг за 1.000 аутомобила; изградњу прилазних путева, уређење зелених површина и обале реке; планирана је и изградња истуреног одељења Дома здравља.

¹⁹⁷ Опис коришћених материјала и опис конструкције преузет из: Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 16.

конструкцијом, без завршних површинских елемената), које су служиле као мале јавне баште. Такође, у типским пројектима, делови објекта су повучени из једне равни тамо где је планирана башта ресторана, тако да је тераса имала полу-атријумски амбијент, са декоративним жардињерама према унутрашњој "улици" центра (сл. 3.11). Објекти су претежно били приземни, осим једног дела који је имао спрат, у првом типском пројекту то је био административни део у коме су се налазиле канцеларије банке и поште. Спрат је представљао најупечатљивији део објекта који је у приземљу формирао наткривени прилазни трем.

Према инвестиционо-техничкој документацији ЦМЗ у Блоку 45, изграђени су ЦМЗ у Блоку 70, Земун IX и X, односно, у првој етапи део ЦМЗ "Сава Ковачевић" у Земуну, где је до краја 1976. године изграђен само објекат С који подразумева ресторан и супермаркет (сл. 3.12). Табела са схемом која приказује прогрес изградње центара, јасно говори о динамици изградње која није могла да испрати претходно планирани темпо (сл. 3.13). Осим наведених центара, ЦМЗ на Карабурми је садржао све пројектом захтеване функционалне целине, просторије за друштвену активност грађана, као и простор за трговину, занатство и угоститељске делатности, иако није био изграђен према типском пројекту. Дакле, програм центара се у основи није мењао, али је конструкција могла да се прилагоди конфигурацији терена и осталим карактеристикама локације, иако је морала да буде од префабрикованих елемената, уз примену монтажног или полумонтажног система. У другачијем систему монтажне конструкције у односу на ЦМЗ "Сава", током прве етапе су изграђени центри у насељу Медаковић (у коме су смештени самопослуга и ресторан) и ЦМЗ у Железнику (самопослуга и ресторан, као прва фаза изградње), који су пројектовани у складу са типским функцијама објекта, али од другачијих префабрикованих елемената. Пројектни биро је и у овом случају био "Комграп", али је аутор пројеката био архитекта Александар Станковић. Поред тога, од центара који су делимично остварени до краја 1976. године, изграђена је велика самопослуга у Земун пољу (као прва фаза ЦМЗ), која је имала посебан обликовни израз, нешто другачији од типских пројеката.

Прве две етапе изградње обележили су пројекти фирме "Комграп" (око половина од укупног броја објеката изграђених до 1980. године), док је у наредним фазама развијена шира сарадња са другим фирмама и пројектантима. У другој етапи изградње, на предлог извођача радова, донета је одлука да се дефицитарна челична конструкција која је у међувремену поскупела, замени конструкцијом од армиранобетонских префабрикованих елемената који би се производили у фабрици, док би се на градилишту само вршила монтажа.¹⁹⁸ Фабричка производња бетонских елемената конструкције би заиста била исплативија али само уколико би се производила у великим серијама, што је могло да оправда инвестициона улагања у челичне калупе и опрему за производњу бетонских елемената. Међутим, како је од друге етапе израда пројектне документације све чешће уступана различитим пројектним бироима, није усвојен јединствен конструктивни систем, већ је за пројектанте остао обавезан само типски програм и пројектни задатак, тако да се на крају није исплатио прелазак на бетонски конструктивни склоп. Поред тога, кратки рокови за израду пројектне документације и притисак да припремни радови трају што краће, онемогућавали су анализу и процену најповољнијих решења конструкције, разраду извођачких детаља пројекта, као и дефинисање усаглашавања фаза грађевинског дела објекта са инсталацијама и технологијом опреме, тако да су се многи проблеми решавали на градилишту, што је водило до продужења изградње и даљег поскупљења објеката.¹⁹⁹ Такође, када се упореде објекти који су грађени на терену са денивелацијом, са подземним водама

¹⁹⁸ Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 17.

¹⁹⁹ Према инвестиционо-техничкој документацији извођење радова уступљено је путем лицитације извођачима радова, при чему су условљавани кратки рокови извођења радова (6-8 месеци) и фиксна цена по m² корисне површине. Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 17.

(Коњарник II, Миљаковац II, Стара Раковица) у односу на центре који су изграђени на потпуно равним теренима (Железник и Блок 37) цена друге групе је 50% јефтинија по m².²⁰⁰ Центри који се налазе на теренима у паду, захтевали су потпорне зидове, дијафрагме и армиранобетонске шајбне како би се обезбедио терен, тако да су сутеренски делови ливени на лицу места, а остатак објекта је грађен у систему префабрикације. Као последица упорних покушаја да се цена изградње минимизира, као и да се задовоље вртоглави рокови, резултати изграђених центара су већ у првим годинама изградње наишли на негодовање архитеката, али маргинално. Критика се у прво време односила пре свега на обиман и убрзан ток изградње центара, где је наглашено да су пројектанти "показали велику храброст прихватајући се обавеза и кратких рокова да реализују тако деликатан задатак који је град ставио пред њих".²⁰¹ У наставку текста је наведено да "ови објекти и по значају и по свом изразу представљају успешан подухват београдских неимара".²⁰² Међу приказима центара урађених према типском пројекту и у задатом систему префабрикације, по успешности се издвојио центар месне заједнице у Блоку 23, који је такође настао у оквиру програма изградње ЦМЗ, али је донекле одолео задатим ограничењима.

Центар месне заједнице у Блоку 23 су пројектовали архитекти који су иначе били аутори урбанистичко-архитектонске целине читавог блока, Божидар Јанковић, Бранислав Карацић и Александар Стјепановић. Концепција центра месне заједнице је постављена још у њиховом првобитном решењу, који је награђен на Општем југословенском конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља Блок 23 у Новом Београду, 1968. године. Ако узмемо у обзир да су поред стамбених објеката изграђене комбиноване дечје установе и основна школа "Лаза Костић" 1977. године, Блок 23 је редак случај где је у највећој мери испоштовано ауторско решење конкурсног пројекта. Према основној урбанистичкој концепцији у блоку су заступљена три типа стамбених објеката, који су подељени у неколико просторних целина.²⁰³ На југозападном делу блока налази се група од четири стамбене куле, висине П+21 спрат. Други тип објеката су две стамбене зграде дужине око 280 метара, висине П+10 спратова, постављене на јужној и на северној граници блока, паралелне подужној оси, а смакнуте у односу на краћу осу блока. Трећи тип објекта у обликовном смислу, представља такозвани меандар, висине П+4, лоцирани на источној и западној зони блока, тако да чине практично затворене атријумске целине са дугачким стамбеним зградама и објектима комбинованих дечјих установа. У централној зони блока асиметрично је постављена основна школа и зелене површине. Главни центар у коме би се одвијао свакодневни живот насеља одређен је позиционирањем школе, групе солитера и центра месне заједнице, који су усмерени према Трећем булевару (данас Булевару Милутина Миланковића), а супротно од аутопута Братства и јединства (данас Булевар Арсенија Чарнојевића). На тај начин је у југозападном делу блока, насупрот делу окренутом ка аутопуту, остварена већа густина становања и зона појачане фреквенције становништва. За разлику од стамбених објеката постављених у правилну геометријску схему, центар месне заједнице се простире отвореним делом блока, између солитера, стамбених зграда и школског дворишта, сходно тада већ уобичајеним структуралистичким решењима која су у то време постала главни израз југословенске архитектуре. Као и остали центри, центар у Блоку 23 је решен кроз правилни растер армирано-бетонског скелетног система са префабрикованим елементима.²⁰⁴ Основна просторна јединица центра је дефинисана двоводним кровом, са покривачем од ребрастог лима, чији наглашени венац истиче хоризонталност објекта. Основне јединице су повезане у функционалне целине, и међусобно смакнуте за половину дужине растера, што је био корак према увођењу динамике и

²⁰⁰ "Центри месних заједница на територији Београда", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 20.

²⁰¹ Милета Радосављевић, "Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 17.

²⁰² Ibid.

²⁰³ Опис конкурсног решења види у: "Блок 23", *Архитектура Урбанизам* 74-77 (1975), 57.

²⁰⁴ Кушић, докторска дисертација, 105.

срачунате неформалности у организацију јавног простора. Такође, елементи опеке на фасади су допринели питорескном ефекту фасаде, као контраст у односу на велика бетонска платна стамбених објеката. Попречни продори, управни на главну осу објекта, наглашени су наткривеним пасарелама и функционална су веза између унутрашњости блока и Трећег булеvara. Ипак, поједностављено извођење првобитне идеје (која је имала нешто сложенију форму), неформалан архитектонски израз и примена јефтених материјала, допринели су утиску да је у питању привремени објекат. И поред тога, центар месне заједнице у Блоку 23 је у стручној критици представљен као искорак у односу на остале типске центре, који су били део петогодишње акције изградње. Истакнуто је како ЦМЗ у Блоку 23, поред похвала у обликовном и урбанистичком погледу, "[п]о својој структури и атмосфери којом зрачи [...] носи обележја модерног базара [...] привлачне жиже са бројним хуманим порукама".²⁰⁵

Са друге стране, урбанистичка издвојеност објекта ЦМЗ "Фонтана" који је добио засебан објекат у оквиру урбанистичког решења Блока 1 архитекте Уроша Мартиновића, оправдана је тиме што је центар постављен на најпроминентнију тачку блока. Сличан урбанистички приступ, Мартиновић је поновио у Блоку 30 где је поред урбанистичко-архитектонског решења, пројектовао и ЦМЗ "Кадињача", изведен у префабрикованом систему у оквиру акције изградње центара. Форма ЦМЗ "Кадињача" је компактна и према свему усаглашена са префабрикованим елементима осталих центара, тако да није достигла атрактивност Мартиновићевог претходног центра. Поређењем центра у блоку 23 са осталим типски изграђеним центрима, дошло је до поделе на два генерална пројектантска приступа – један који је тежио да центар повеже са стамбеним зградама и други који га је издвојио у засебан објекат. У контексту те поделе, Бранко Алексић је описивао важност центара месних заједница у физичком и социолошком смислу као основ "сазревања осећаја солидарности и свести о припадништву одређеном заједништву", и истакао је да њихова својства долазе до изражаја у зависности од "начина њиховог везивања за стамбено ткиво".²⁰⁶ Први случај се односи на такозване 'пунктове', који су лоцирани у средишњој зони стамбеног блока, "везани више механички него суштински за стамбено ткиво".²⁰⁷ У другом случају центри су промишљено "органски – уграђени у стамбени садржај и његове највиталније токове".²⁰⁸ Веома је тешко потврдити овај однос између физичког обликовања и друштвене свести, ако се узме у обзир да су центри месних заједница у Београду остали без икакве анализе и процене социолошких вредности.

3.4. Архитектонска критика у оквиру научног скупа "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја", 1978. године

Научни скуп "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја"

Значајан део самоуправног дискурса у Југославији чиниле су стручне конференције и симпозијуми на којима се у оквиру различитих научних области преиспитивала и утврђивала улога социјализма. Након приближно две деценије развоја концепције *стамбене*, односно *месне заједнице*,²⁰⁹ Институт за архитектуру и урбанизам Србије организовао је научни скуп под називом "Месна заједница: Друштвени и просторни аспекти развоја", 1978. године. Носилац скупа био је Урбанистички савез Југославије, у сарадњи са Савезном

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Бранко Алексић, "Центар месне заједнице у Блоку 23 у Новом Београду", *Архитектура Урбанизам* 85 (1980), 28.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Ступањем на снагу Уредбе о управљању стамбеним зградама (Службени лист ФНРЈ број 29/54), послове стамбених управа презеле су стамбене заједнице. На основу ове Уредбе, земљиштем на коме су зграде подигнуте управљале су градске општине, општине, као и станари преко кућних савета и стамбених заједница по основу свог права на стан. Петар Вујадиновић, *Анализа система месне самоуправе* (Ужице: СКГО, 2010), 6.

конференцијом ССРНЈ, Саветом за човекову средину и просторно уређење СИБ-а, као и Сталном конференцијом градова Југославије. Конференција је одржана 29. и 30. септембра у новоотвореном Сава центру на Новом Београду.

Прва фаза изградње Сава центра, архитекте Стојана Максимовића, који је свечано отворен 15. маја 1977. године, завршена је у рекордном року услед организације Конференције о европској безбедности.²¹⁰ Од значајних међународних догађаја, одржана је већ 1979. године и Скупштина Међународне банке за обнову и развој и Међународног монетарног фонда. Одржавање поменутих интернационалних скупова је било идеолошки важно за кризни период 1970-их година у Југославији. У међувремену је – у оквиру друге фазе изградње Сава центра – отворена конгресно-концертна дворана са преко 4.000 места, у којој је први одржани догађај 1978. године био XI Конгрес СКЈ (последњи конгрес коме је присуствовао председник Јосип Броз Тито). Титов реферат на конгресу, под насловом "Савез комуниста Југославије у борби за даљи развитак социјалистичке, самоуправне и несврстане Југославије", одражавао је тежњу руководства "да мањак демократских слобода надокнади даљом изградњом самоуправљања".²¹¹ У првом и најдужем делу реферата, истакнути су југословенски успеси у међународним односима и спољној политици, где је Југославија током 1970-их година успоставила улогу "непристрасног посредника између Истока и Запада", кроз активно учешће на састанцима Конференције за европску безбедност и сарадњу (КЕБС) и развој сарадње са Совјетским Савезом и Кином.²¹² Међутим, односи у земљи су и даље били нестабилни, тако да је почетком седамдесетих успостављена контрола медија и смена јавних личности, уз познати Титов коментар – "сувише смо били склони демократији".²¹³ Међутим, то није мењало настојање да у његовом излагању на конгресу буде високо оцењен корак ка даљој децентрализацији и демократизацији, кроз нови Устав из 1974. године и Закон о удруженом раду из 1976. године, који су уместо конкурентске тржишне привреде, донели тзв. договорну економију. За предузећа су биле предвиђене основне организације удруженог рада (ООУР), које су се затим удруживале у сложене организације (СОУР), што је требало да радницима омогући већа права у одлучивању. Посебну важност је добио делегатски систем, кроз који је омогућено "[н]епосредно учешће радних људи и грађана у рјешавању свих друштвених питања", тако да "сваки радни човек заиста буде у могућности да управља друштвом".²¹⁴ Иако је Тито у свом реферату похвално говорио о чињеници да је на изборима за чланове делегација изабрано готово два милиона грађана, то је у контексту државног уређења подразумевало да самоуправни органи бирају окружне и покрајинске скупштине које су, затим, бирале парламенте република, што је према Савезном заводу за статистику, 1982. године довело до 71.000 делегација са око 767.000 чланова.²¹⁵ У том контексту, како закључује Мари-Жанин Чалић, уместо да води одумирању државе, реформа је водила још већем неконтролисаном порасту бирократије, тако да је до краја 1970-их написано 1,5 милиона нових одредби за примену закона, те се администрација увећала толико да је бројала осам до једанаест пута више запослених у односу на земље сличне величине.²¹⁶ Ипак, Тито је истицао даљу изградњу самоуправљања држећи се уобичајене нормативне реторике. Месна заједница је остала и даље дефинисана као кључни чинилац у развоју социјалистичке самоуправне демократије, посебно делегатског система, заједно са ООУР-ом. Разуме се, поново је истицано да месна заједница *треба да постане* основна самоуправна заједница људи у којој се решавају питања

²¹⁰ Nebojša Bogunović (ur.), *Sava centar u Beogradu*, Beograd: Beogradski izdavački i grafički zavod, bez godine izdanja.

²¹¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clío, 2013), 318.

²¹² Ibid., 317.

²¹³ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni Procesi* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 436.

²¹⁴ Јосип Броз Тито, *Савез комуниста Југославије у борби за даљи развитак социјалистичке, самоуправне и несврстане Југославије* (Београд: Комунист, 1978), 37.

²¹⁵ Преузето из: Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clío, 2013), 319.

²¹⁶ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Clío, 2013), 319.

свакодневног живота и рада, укључивањем ООУР-а у самоуправни живот комуне, која ће тим путем постати Марксов политички облик економског ослобођења рада.²¹⁷

Уводни реферат на научном скупу који је организовао Урбанистички савез, у основним цртама одражава приступ из пар месеци раније одржаног конгреса СКЈ, што није нимало необично ако се узме у обзир да аутор реферата није био урбаниста већ политиколог и председник скупштине града Љубљане, Марјан Рожич [Marjan Rožič], истовремено секретар Социјалистичког савеза радног народа Југославије. У складу са стандардном дуалистичком позицијом, централни субјекат у уводном реферату је "радни човек и грађанин", месна заједница одређује "територијалну самоуправну заједницу", али је и "веома значајна интересна заједница", која у пуном смислу представља оквир за друштвено договарање и делегатско одлучивање.²¹⁸ Рожич се директно позива на Титов говор на XI конгресу СКЈ, понављајући у основним цртама део његовог излагања посвећен месној заједници. Поред политичког дискурса, у Уводном реферату су наведени у основним цртама урбанистички циљеви, по свему судећи преузети из Основног материјала, који је за скуп припремио Бранислав Мирић из Сталне конференције градова Југославије, уз консултацију редакционе групе Организационог одбора.²¹⁹ Као основни циљ урбанистичког скупа наведено је питање: "Како у систему социјалистичког самоуправљања стварати друштвено-економске услове да радни људи и грађани у месној заједници и општини у самоуправном систему и делегатским односима овладају процесом планирања?", узевши у обзир да је планирање у Југославији истовремено и интегрално, економско и социјално, просторно, еколошко итд.²²⁰ Међутим, независно од ових претпоставки о посебној сложености планирања у Југославији и истицања дубоких промена које "настају остваривањем Устава и Закона о удруженом раду, што условљава и темељно мењање положаја и улоге месне заједнице" и "самоуправног преображавања удруженог рада",²²¹ у Уводном реферату су поновљене теме које су већ неколико деценија фигурирале у званичном политичком дискурсу. Најпре је као основни проблем наведен недостатак одлучивања радних људи и грађана у самом процесу изградње, организовања и функционисања насеља, као и његових садржаја и функција, где "постоји очити раскорак између стварног и нормативног".²²² Дакле, уочљива је развијена самосвест и саморефлективност о проблему дискрепанције између идеолошке прокламације и реализације. Како би се омогућио жељени квалитет живота, повећање продуктивности рада, самоуправни делегатски односи, као и партиципативност у одлучивању, било је најпре неопходно обезбедити све потребне садржаје који су у већини насеља недостајали. То су у првом реду били тзв. објекти друштвеног стандарда. Поново је истакнуто како објекти за разноврсне услужне и друштвене делатности недостају у већини месних заједница, од свакодневних потреба, бриге о деци, социјалне заштите, па до различитих сервиса и услуга. Такође, у складу са општим темама које је представио Основни материјал, а које подразумевају уобичајене формулације као што су "плурализам самоуправних интереса", "јединство произвођача и потрошача", "усавршавање унутрашње

²¹⁷ Јосип Броз Тито, *Савез комуниста Југославије у борби за даљи развитак социјалистичке, самоуправне и несврстане Југославије* (Београд: Комунист, 1978), 40-41.

²¹⁸ Marjan Rožič, "Uvodni referat", *Naučni skup Mesna zajednica: Društveni i prostorni aspekti razvoja* (Beograd: Organizator skupa IAUS, nosilac skupa Urbanistički savez Jugoslavije, 29. i 30. septembra 1978), 1.

²¹⁹ Како је наведено, материјал је размотрила редакциона група у саставу: инж. Недељко Боровница, Владимир Чавић, др Миодраг Јанић, Роберт Крамер, инж. Ђорђије Мињевић, Богољуб Павловић, инж. Нада Пејовић, мр Божидар Поповић, инж. Милош Савић, Миливоје Татић и Драган Васиљевић, на основу чијих сугестија је дефинитивно редигован. Branislav Mirić, "Osnovni materijal", *Naučni skup Mesna zajednica: Društveni i prostorni aspekti razvoja* (Beograd: Organizator skupa IAUS, nosilac skupa Urbanistički savez Jugoslavije, 29. i 30. septembra 1978), nepaginirano.

²²⁰ Marjan Rožič, "Uvodni referat", *Naučni skup Mesna zajednica: Društveni i prostorni aspekti razvoja* (Beograd: Organizator skupa IAUS, nosilac skupa Urbanistički savez Jugoslavije, 29. i 30. septembra 1978), 3.

²²¹ Anonim., "Mesna zajednica – društveni i prostorni aspekti razvoja: Informacija sa održanog naučnog skupa", *Arhitektura Urbanizam* 82 (1989), 44.

²²² Marjan Rožič, "Uvodni referat", 5.

организације СИЗ-ова", "стварање материјалних, организационих и других услова за оптимално задовољавање заједничких потреба и остваривање интереса радних људи и грађана.",²²³ Рожич у уводном реферату такође врло уопштено описује становиште о томе како је неопходно да "стамбене зоне буду заокружене целине организованог живота", и да је потребно "чинити све, да се човек и његови интереси не третирају као технички проблем".²²⁴

Истовремено са одржавањем научног скупа "Месна заједница" у општини Нови Београд је у највећем јеку била акција техничког решавања недостатка центара месних заједница, која је према свим својим елементима била усмерена "одозго на доле". Зачетник ове замисли је био Велизар Маслаћ, потпредседник Скупштине града Београда, коме је припала улога "идејног реализатора програма изградње тридесет и седам центара месних заједница у Београду", у сарадњи са председником СО Нови Београд, Новицом Благојевићем, који је био иницијатор изградње центара месних заједница на територији Новог Београда.²²⁵ Поред њих, значајно место у овом пројекту имали су поједини чланови организације удруженог рада "Пословни простор", затим, Завод за планирање развоја града Београда, Завод за изградњу града Београда, грађевинско предузеће "Комграп" и друга предузећа која су учествовала у изградњи. Иако су грађани својим захтевима и повременим негодовањем истицали недостатак основних услуга у оквиру својих стамбених насеља, поново нису били укључени у планирање или извођење центара месних заједница. Такође, архитекти су били укључени само оперативно, као служба која у најбољем случају треба да одговори на типски пројектни задатак, и тако реши проблематику односа форме и функције објекта, које су претходно биле програмски дефинисане.

У светлу наведених околности, позиција архитеката и урбаниста који су били учесници научног скупа имала је двоструки значај – са једне стране да одговори на тему скупа, али истовремено и да покуша да пружи коментар на велики грађевински подухват који се одвијао у главном граду. Реферати су организовани по групама у односу на интердисциплинарну природу научног скупа: 1) Друштвени живот и потребе становника месних заједница; 2) Урбанистичка теорија и планска пракса месних заједница; 3) Просторно-функционална организација месне заједнице; 4) Истраживања.²²⁶ Прву групу учесника чинили су претежно социолози (тачније, урбани социолози), у другој групи су били урбани планери (стручно усмерење се већ дефинисало до 1978. године), у трећој су били већином архитекти (који су представили поједина остварења у оквиру месних заједница у селима и градовима Југославије), док је четврта група обухватала реферате архитеката и урбаниста који су се односили на потенцијале месних заједница и њихов могући развој у будућности. Посебан прилог скупу су чиниле студије које је приредило 15 аутора, професора са Архитектонског факултета Универзитета у Београду, под називом Прилог последипломског курса Становање научног скупу – "Месна заједница" – у Београду, јуна 1978. У складу са општом поделом, посебни прилог са Архитектонског факултета је уврштен у трећу групу радова. И поред неспорне важности научног скупа са овако обимним материјалом и бројним стручњацима из различитих области, легитимација је пружена у објашњењу да "[п]осебан значај и актуелност овог скупа лежи у чињеници што је одржан у току расправе о Нацрту резолуције Савезне скупштине о месној заједници",²²⁷ што је представљало вид укључивања у јавну дискусију о овом документу. Основна претпоставка научног скупа која је поновљена у Уводном реферату и Основном материјалу, била је неопходност да "свака одредница уставне концепције о месној заједници има у одговарајућој

²²³ Branislav Mirić, "Osnovni materijal", 13.

²²⁴ Marjan Rožić, "Uvodni referat", 12.

²²⁵ Mileta Radosavljević, "Projektovanje i izgradnja centara mesnih zajednica u Beogradu", *Arhitektura Urbanizam* 85 (1980), 19.

²²⁶ Свака група прилога имала је 1-3 главна реферата, а затим више кореферата и саопштења, тако да је укупно било 53 реферата, које је припремило око 60 аутора. Anonim., "Mesna zajednica – društveni i prostorni aspekti razvoja: Informacija sa održanog naučnog skupa", *Arhitektura Urbanizam* 82 (1989), 44-45.

²²⁷ Ibid., 44.

мери и своју просторну (урбанистичку) компоненту у друштвено економском и стручно оперативном смислу".²²⁸ На који начин су уставне идеје биле повезане са урбанистичким дискурсом није сасвим јасно, али ћемо кроз даљу анализу радова са конференције обратити пажњу на однос између одређених вредносних ставова који су формулисани као посебна места у контексту вишедеценијског развоја идеје о социјалистичком самоуправљању, а пресликавали су се и у радовима архитеката, као што је случај са *социјалистичком демократијом* која се остваривала кроз *слободну стваралачку личност*, затим, идеје *заједничког добра* и *партиципације* су се исказивале кроз *колаборативно пројектовање*, док је идеја *хуманизма* пронашла своју слику у *органичком приступу пројектовању*.

Улога самоуправљача у планирању месне заједнице

Као што је наведено у Уводном реферату и Основном материјалу скупа, полазна идеја о месној заједници је полазила од њене уставне дефиниције. У основним начелима Устава из 1974. године, државно уређење је социјалистичка самоуправна демократија, као посебан облик диктатуре пролетеријата.²²⁹ Демократија је представљена у контексту "[с]лободе права и дужности човека и грађанина", у којима се човек ослобађа експлоатације, сопственим радом ствара услове за свестрани развитак, слободно изражавање и заштиту своје личности.²³⁰ Две често понављане теме у основним начелима Устава, које су произашле из концепције *слободне стваралачке личности*, биле су 'слободан стваралачки рад' и 'свестрани развој личности'. Међу карактеристикама идеалног самоуправљача била је способност да препозна сопствени лични интерес, који ће затим (ре)дефинисати у контексту заједничког интереса. Ова особина је била од пресудне важности за рад и живот у колективу као и за способност партиципативног доношења одлука. У уводном реферату је претпостављена идеја да ће самоуправљање у месној заједници допринети сазнању о простору не као о нечему што је туђе, државно, групно својинско и отуђено, већ да је простор *друштвено добро* којим треба управљати у оквиру друштвене репродукције.²³¹ Међутим, у појединим радовима је уочљива промена вредности која се налази у корену идеје партиципације – а то је *заједнички интерес*. Иако је у дотадашњој пракси просторног планирања "планер веровао да постоји неки 'заједнички интерес' или 'уопштена добробит' и да је његова улога да их процени", анализа претходних одлука и планова открива да се обично испод општих интереса прикривају појединачни или лични.²³² У свом реферату, испред Института за архитектуру и урбанизам Србије, Соња Продановић је изложила да је потребна нова улога планера кроз коју планер мора да дефинише и појасни конфликтне интересе и да изложи оптимална решења, а не да даје критеријуме акције. Даље, циљ планерске праксе треба да постане што јасније приказивање *плурализма интереса* и могућности њихове синтезе ка општим друштвеним циљевима. Дакле, требало је обезбедити услове за заједничко планирање, односно *сусретно планирање*.²³³

Наиме, у оквиру југословенске праксе, документ који је израђен према принципу сусретног планирања био је Програм усмерене стамбене изградње, где је сагледан могући обим стамбене изградње у периоду 1976-1980. године, анализиран хронолошки и по

²²⁸ Marjan Rožić, "Uvodni referat", 3. Цитат у нешто измењеном облику, види у: Branislav Mirić, "Osnovni materijal", 4.

²²⁹ Устав из 1974. године, 1.1.4 IV.

²³⁰ Устав из 1974. године, 1.1.5 V.

²³¹ Marjan Rožić, "Uvodni referat", 7.

²³² Sonja Prodanović, *Podruštvljavanje sistema informisanja kao oslonca za uspešniji dijalog između planera i subjekta planiranja* (Београд: Материјал са конференције, 1978), 3.

²³³ Ibid.

локацијама, могућностима припреме земљишта и обезбеђивања финансијских средстава.²³⁴ Како износи у свом реферату Коста Карамата, сусретно планирање у овом документу је подразумевало да су са једне стране били "основни ставови, опште потребе и могућности, као и друге информације сагледане у Концепцији програма развоја, а са друге планови стамбене изградње радних организација", који су објашњавали потребе запослених (број и структуру станова), локације, финансирање, динамику изградње итд.²³⁵ Према мишљењу Соње Продановић, правилно схваћена улога информације је најзначајнији елемент у оваквом процесу планирања, у том смислу, информациони систем не треба схватити ни као једносмерну информацију која се добија кроз средства јавног информисања, нити као избор најбољег технолошког решења који ће класификовати квантификоване информације добијене применом математичких модела. Потребно је тражити модел који ће подруштвљавањем информационог система омогућити приступ што већем броју учесника у планирању, у складу са њиховим образовањем и конкретним задатком. Критика је пре свега усмерена према рационализацији процеса одлучивања у тзв. моделском планирању, које је подразумевало израду системских анализа, "forecast" [sic], социометрију и сл. које представљају објективне неутралне "процене потребног и жељеног 'општег интереса'".²³⁶ Као коментар на развијање математичких метода, којима су се у том периоду посебно бавили Владимир Бјеликов (који је у кореферату на истом скупу изложио "метод дијагнозе"²³⁷) или Милош Перовић (пре свега у контексту његовог већ описаног рада на истраживању структуре Београда²³⁸), наведено је у помало саркастичном тону, да се чека још "само да неко негде обезбеди велики компјутер у прописно расхлађеним просторијама".²³⁹

Са друге стране, расподела времена у капитализму, која се исказивала кроз раздвојено 'време за рад' и 'време за одмор', критикована је као један од узрока подељености личности на *произвођача* и *потрошача*. У Уводном реферату, као и у Основном материјалу скупа, као друштвени проблем који месна заједница треба да реши, наведена је дезинтегрисаност личности радника као произвођача и потрошача, тако да је "[з]а даљи развој самоуправљања одлучујућа [...] синтеза личности произвођача и потрошача у интегралну личност радника самоуправљача, и то самоуправним путем а не помоћу државне принуде".²⁴⁰ Самоуправни идеал личности је подразумевао успостављање синтезе, кроз стварање услова "за настанак потпуне, интегралне личности, која развија и нов тип културе, у којем се битно мења однос човека према културним вредностима".²⁴¹ Предуслов за ову синтезу је био другачија организација града, која би била постигнута кроз постепено преплитање простора за рад, слободно време и одмор, како би се превазишла сегрегација простора која је карактеристична за модерне капиталистичке градове, а која се показала као проблем и у новим (београдским) стамбеним насељима са недостатком централних садржаја.

Међутим, циљ није било потпуно преклапање места за рад и места становања – што је такође водило бројним недостацима на које су указивале фабричке стамбене колоније у Југославији. Проблеми су се у таквим случајевима преносили из стамбеног насеља у

²³⁴ Програм је настао на основу потреба и могућности сагледаних у документу: Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. године до 1985. године, који је усвојен 1976. године.

²³⁵ Kosta Karamata, *Planiranje mesnih zajednica u okviru stambene izgradnje u Beogradu za period 1976-1985*. (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 4.

²³⁶ Sonja Prodanović, *Podruštvljavanje sistema informisanja kao oslonca za uspešniji dijalog između planera i subjekta planiranja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 4.

²³⁷ Vladimir Bjelickov, "Prilog vrednovanju stambene sredine u mesnoj zajednici" (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 1-3.

²³⁸ *Iстраживање структуре Београда: Мултиваријантна анализа и компјутер атлас континуално изграђеног подручја*. Београд: Завод за планирање развоја града Београда, 1976.

²³⁹ Sonja Prodanović, *Podruštvljavanje sistema informisanja kao oslonca za uspešniji dijalog između planera i subjekta planiranja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 1.

²⁴⁰ Marjan Rožić, "Uvodni referat", 4. Branislav Mirić, "Osnovni materijal", 6.

²⁴¹ Olivija Mihajlović i Miloš Jevtić, *Kultura i kulturna politika u samoupravnom društvu* (Beograd: Đuro Salaj, 1969), 9.

предузеће, и обрнуто. Становници насеља нису желели да проводе толико времена у истом кругу људи, што се посебно одражавало на колективни годишњи одмор, који је такође често планиран у оквиру истог одмаралишта радне организације.²⁴² У том контексту, негативна критика у оквиру скупа је усмерена према 'архитектонском детерминизму', односно идеји да просторна (ре)организација и трансформација физичке структуре може да мења карактер друштвених односа, што води до технократског приступа.²⁴³ Сматрало се да је идеја да архитектура може да промени друштво, која је била дубоко утемељена у модерничком дискурсу, дефинитивно превазиђена, тако да је општи став био да друштвене и урбане промене треба да теку упоредо. Већ у првој групи радова, архитекта Ђорђевић Мињевић је изнео став да се питање урбанистичког решења месне заједнице не може решавати само кроз *форму*, која је у југословенском контексту испробана кроз бројне варијанте просторне организације (од ивичне изградње дисперзивног размештаја до централно концентрисане у блоку, од врло високе до мешовите), већ да је нужно истражити суштинске одговоре на потребе грађана.²⁴⁴ Неколико година раније, у свом *Уводу у социологију становања* који је настао као део последипломског курса "Становање" на Архитектонском факултету, 1975. године, Мирослав Живковић је, кроз анализу хрениологије (науке о људским потребама) у контексту суседства оштро критиковао живот у солитерима, као најнепожељнији тип стамбене зграде са становишта корисника.²⁴⁵ Управо овој идеји се супротставио Мињевић, објашњавајући како нису криви пројектанти "нити су солитери узрок сваког зла".²⁴⁶ Према његовом ставу, проблем се налазио у детерминисаном идејном и филозофском погледу на град као место живота, из кога поизилазе програмски и просторни параметри за планирање и изградњу. Иако су се последњих година градила и насеља са нижим зградама, као и центри у месним заједницама, иако су се поправљали материјални услови живота у насељима, проблем је остајао нерешен, услед чињенице да је "прошло време пасторалног живота" и да се "живот [...] у суштини осетно више променио него човек".²⁴⁷ Иако је у наставку свог рада Мињевић претпоставио решење отуђености кроз нови просторни положај радних зона у граду, у његовом, али и у другим радовима постојала је опипљива и све јасније исказана немогућност да град сустигне промене у савременом начину живота.

Критика изградње типских центара месних заједница на Новом Београду појављује се већ у рефератима прве групе радова који се односе на друштвени живот и потребе становника. Наглашено је да је идеја о унифицираном облику месне заједнице неприхватљива и да је дистрибуција идентичних садржаја и тежња да се задовоље све потребе у свакој месној заједници нереална.²⁴⁸ Посматрано из социолошке перспективе, закључак је био да "не желимо да репродукујемо истог тј. 'типског' човека нити 'типизирани' живот".²⁴⁹ Још од своје најраније дефиниције, месна заједница је требало да реши кључни проблем градског живота, односно дехуманизацију, која није толико последица саме величине града, колико савременог приватизованог потрошачког друштва.²⁵⁰ Како би се превазишао капиталистички менталитет било је неопходно засновати односе у комуни на принципима солидарности и хуманости. Солидарност би се постигла кроз развој суседских веза и друштвених активности, али је остало питање како остварити хумано окружење у

²⁴² Zdravko Mlinar, *Mesna zajednica kao sredina društvenog života* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 10-11.

²⁴³ Као пример аутора који су ово проучавали наведени су Мануел Кастелс и Џо Бејли [Joe Bailey], Zdravko Mlinar, *Mesna zajednica kao sredina društvenog života* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 6-7.

²⁴⁴ Ђорђевић Мињевић, *Urbani oblik mesne zajednice u konceptu grada našeg društva* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 5.

²⁴⁵ Мирослав Живковић, *Увод у социологију становања* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1975), 51-55.

²⁴⁶ Ђорђевић Мињевић, *Urbani oblik mesne zajednice u konceptu grada našeg društva* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 6.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid., 8.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Edvard Kardelj, *O komuni* (Beograd: Radnička štampa, 1981), XXII.

граду. У том контексту се даље развијала стара идеја смањивања разлике село-град, и "превазилажења тенденција бежања из велеграда у природу у корист повратка природе у град".²⁵¹ На скупу је био општеприхваћен став о органском ширењу града, који је већ истакнут у Генералном урбанистичком плану Београда, из 1972. године, где је месна заједница одређена као основна ћелија урбане структуре града.²⁵² У том контексту, град је посматран "као сложени растући организам" у коме је месна заједница основни елемент, насупрот приступу који се заснива на концентрисаном моделу града подељеном на зоне, такозваном моделу "зонинга", који је критикован као генератор сегрегације, елитизма, класне подвојености и социјалне дезинтеграције.²⁵³ Како је наведено, концепција органске структуре градова усвојена је од 'напредних урбаниста у свету', где су као пример дата два цитата, преузета из реферата који су изложени на симпозијумима Уједињених нација.²⁵⁴ Иако је модел органске структуре града био предмет проучавања западних аутора, овај приступ је погодовао самоуправном концепту 'природног' или 'органског' развоја, у који се уклапала и идеја да је месна зједница 'заокружена', односно 'природна' јединица.²⁵⁵ Дискурс натурализације је био важан за легитимацију основних претпоставки социјалистичке демократије.²⁵⁶ Кључна разлика у односу на западне градове је налазила се у самом опису ћелије која чини тај градски организам, односно, како наводи урбани планер Милица Јакшић, узимајући у обзир комплексност месне заједнице, она се ни у ком случају не би смела поистоветити са сродним моделима као што су *микро-рејон* или *јединица суседства*.²⁵⁷ Дихотомија природно-вештачко је обједињавала различите дискурсе, тако да је у свом реферату о потребама становништва, стручњак за просторну економију и професор Архитектонског факултета Љубинка Пјанић, анализирао између осталог и 'вештачке потребе' становништва, према дефиницији Ериха Фрома [Erich Fromm].²⁵⁸ Међутим, проблем успостављања природне заједнице испољавао се већ у првом кораку који се односио на оптималну величину месне заједнице, која не би смела да буде дефинисана једноставним параметрима као што су величина територије или број људи. Општи приступ на скупу је био да величина месне заједнице не сме да буде стриктно дефинисана, већ се могу утврдити само горња и доња граница.²⁵⁹ Свако утврђивање граница и строго програмско и просторно дефинисање посматрано је као ограничавање флексибилности и, самим тим, динамике даљег развоја.²⁶⁰

Ипак, како у свом реферату наводи социолог Здравко Млинар, упркос честим расправама, и даље нису успостављени јасни критеријуми за утврђивање величине месних

²⁵¹ Dušan Stefanović, *Mesna zajednica kao činilac dugoročnog urbanog razvoja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 7.

²⁵² Извод из плана преузет је из: „Opis novog urbanističkog plana Beograda”, *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974), 111.

²⁵³ Đorđije Minjević, *Urbani oblik mesne zajednice u konceptu grada našeg društva* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 1.

²⁵⁴ Први цитат је преузет је и реферата Р. Меја из САД у публикацији: *Symposium on the Impact of Urbanization on Man's Environment* (New York, United Nations, 1971), 48. Други цитат је изнео проф. Х. Гудапел, у брошури: *The Future Pattern and Forms of Urban Settlements* (New York, United Nations, 1968), 147-155. Реферати су цитирани у: Dušan Stefanović, *Mesna zajednica kao činilac dugoročnog urbanog razvoja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 11.

²⁵⁵ Здравко Млинар, *Mesna zajednica kao sredina društvenog života* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 13.

²⁵⁶ О 'огранском' складу природе и изграђеног окружења види: Даница Стојиљковић, *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*, Докторска дисертација (Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2017), 268-277.

²⁵⁷ Milica Jakšić, *Mogućnost doprinosa građana humanizaciji urbane sredine kroz aktivno uključivanje u process prostornog planiranja mesne zajednice* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 3.

²⁵⁸ Љубинка Пјанић, *Potrebe stanovnika mesne zajednice kao sredine življenja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 3.

²⁵⁹ Здравко Млинар, *Mesna zajednica kao sredina društvenog života* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 12-15.

²⁶⁰ Đorđije Minjević, *Urbani oblik mesne zajednice u konceptu grada našeg društva* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 7.

заједница.²⁶¹ Међу неке од опште прихваћених фактора међу стручњацима на скупу, који одређују величину МЗ спадају: социјални састав становништва, ниво урбанизације, природни фактори, старосна структура грађана, али и категорије које је било тешко утврдити, попут етичких особина становништва.²⁶² У том смислу је утврђена потреба развијања информационе базе, у којој би се за сваку месну заједницу или типове месних заједница, у одређеним временским периодима континуално спроводила конкретна анализа стања и прерађивала аналитичко-документациона основа.²⁶³ Флексибилан приступ би пружио могућност "да се у њу [месну заједницу] током времена уграђују нове вредности", и да се избегне даља изградња стамбених структура које су физички и функционално нефлексибилне или, како се наводи, "сувише чврсте и предодређене".²⁶⁴ Како је изложено у једном од кореферата испред Урбанистичког завода Словеније, већ се догодила коначна "промена система вредности у урбанизму града", а изазвана је резултатима градитељске праксе која је "девалвирала елементе у које су веровали очеви модерне архитектуре и урбанизма, Ле Кобизје, Гропијус [Walter Gropius] и други".²⁶⁵ Велики пројекти модернизма су изузели становништво из процеса пројектовања и изградње и поставили га за немог посматрача и корисника везаних руку. Поред тога, ови пројекти су подстицали раст густине становништва у насељима, све до суперструктура, што је у југословенском контексту нпр. било оличено у тзв. капијама града, о којима је већ било речи.²⁶⁶ Сада је било неопходно преиспитати тај приступ кроз нове методе које су се ослањале на учешће грађана.

Партиципација у месној заједници

Реферат за трећу групу радова на научном скупу "Месна заједница: Друштвени и просторни аспекти развоја", под називом "Месна заједница – основе за разматрање просторно-функционалних својстава", припремио је професор Архитектонског факултета у Београду Бранко Алексић. Истовремено, овај реферат је први у оквиру посебног издања последипломског курса Становање. Након што је изложио питања и проблеме настале из саме праксе месних заједница, као и оквирне теме за даље разматрање на скупу, у закључку рада је наведено да је задатак учесника скупа да расветле питања која "утичу на хуманизацију живљења у просторима човековог свакондевља", како би се остваривало аутентично, слободно и стваралачко самоостваривање житеља и њихово заједништво.²⁶⁷ Истовремено је изложен и став Анрија Лефевра да "[н]и архитекта, ни урбанист, ни социолог, ни економист, ни филозоф или политичар не могу декретом извући [...] нове облике и односе[...] ни један ни други [архитекта и социолог] не стварају друштвене односе".²⁶⁸ Према Лефевру, њих ствара друштвени живот (праксис), док су, како подвлачи Алексић, стручњаци ту да се 'отвори пут' и 'припреме облици' да би се пракса приближила остварењу. Ова 'припрема облика' је у архитектонском контексту у већини радова сведена на једноставно питање: "[к]оји су то садржаји и какви су то простори потребни за удруживање људи због њихових јавних, заједничких интереса, могућности опуштања, одмора и

²⁶¹ Zdravko Mlinar, *Mesna zajednica kao sredina društvenog života* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 13.

²⁶² Цитиран је рад Мирослава Живковића у: Ljubinka Pjanić, *Potrebe stanovnika mesne zajednice kao sredine življenja* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 8.

²⁶³ Miodrag Janić, *Planiranje u mesnoj zajednici* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 10.

²⁶⁴ Milica Jakšić, *Mogućnost doprinosa građana humanizaciji urbane sredine kroz aktivno uključivanje u process prostornog planiranja mesne zajednice* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 3.

²⁶⁵ Andrej Škarica i Marjan Bežan, *Mesna zajednica u izgradnji* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 3.

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ Branko Aleksić, "Mesna zajednica – основе за разматрање просторно-функционалних својстава", у: Mate Bylon, (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naucnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), p. 23.

²⁶⁸ Ibid.

рекреације?"²⁶⁹ Као кључну институцију у остваривању хуманих односа унутар заједнице и самоостваривања појединца, професор Светислав Личина сматра *дом културе*, дефинисан као друштвено-политичка, културно-уметничка и забавно-васпитна институција. Такође, он говори да простори дома културе треба да буду поливалентни и практично, незавршени.²⁷⁰ О каквој незавршености се овде ради? Одговор можемо пронаћи у реферату још једног архитекте са Архитектонског факултета Димитрија Младеновића, где су понуђени конкретни примери у којима је остварена партиципација становништва управо кроз 'недовршеност' архитектонске структуре, на примеру центара месних заједница. У свом реферату, Младеновић полази од преиспитивања одлуке о изградњи центара месних заједница у Београду, коначно узимајући у разматрање конкретан проблем.²⁷¹ Најпре је потврдио утемељеност и исправност одлуке, као неопходне за живот у насељима, да би затим анализирао недостатке који се односе на начин реализације. Истакнуте су две основне дилеме: 1) да ли су ЦМЗ потрошачки центри или центри друштвеног окупљања; 2) да ли има смисла градити центре према 'клишеима' какве доносе типски пројекат и типски програм садржаја. Прво питање осликава својеврсну крутост у сагледавању функције месне заједнице, која је постављена као искључиво потрошачки или друштвени центар, уместо кроз истовремено сагледавање обе функције. Друго питање је детаљније размотрено у Младеновићевом раду, како би се преиспитао приступ формалном обликовању центара. Полазни аргументи се односе на сагледавање "идејног и концептуалног значења таквих центара у нашем самоуправном друштву".²⁷² Уместо 'крутих' програма у 'крутим' просторним оквирима до којих доводе типски ЦМЗ, он предлаже *експеримент*, на који смо се "као друштво већ одавно [...] определили".²⁷³ Кроз истицање значаја самоуправљања као југословенског експеримента, Младеновић, упоредно постављајући друштвени и естетички догматизам (у утврђеној традицији југословенског архитектонског дискурса), наглашава да "непроменљиви, бетонски обликовани" центри који се граде у бројним стамбеним насељима ускоро "могу постати једнако сумњиви као бројни примери архитектуре еклектицизма, социјал-реализма и сл.". ²⁷⁴ Политичка "одозго-на-доле" одлука о изградњи центара је у овом реферату испитана изнутра, из саме позиције самоуправљања је суочена са сопственом недоследношћу. Као адекватан пример експеримента (који "у суштини то и није" али би био неуобичајена пракса у нашој средини), Младеновић приказује центре насеља које је пројектовао холандски архитекта Френк ван Клингерен [Frank van Klingeren] у мањим градовима у Холандији – Лелистаду и Дронтену (центар 'De Meegraal'), као и познатији центар 'Karregat' у Ајндховену. Наведен је и цитат ван Клингереа да архитектура за њега није прављење грађевине већ стварање оруђа којим ће људи моћи да се служе. Центри су у суштини архитектонски-конструктивно осмишљени као оквир, на пример, структура центра у Дронтену је била велика кровна конструкција која се ослањала на девет тачака, тако да се у самом објекту може произвољно организовати ентеријерски простор са различитим садржајима. Изградња 'несавршеног центра', како га је називао ван Клингерен, позивала је становништво насеља на уношење својих идеја у обликовање садржаја и циљева. У том концепту нема луксуза и полираних ентеријера, скупих завршних обрада и сл. Центар има велики екран, како би људи гледали телевизијске и спортске програме у заједници, а не појединачно у својим становима. Такође, има позоришну салу, ресторан, изложбени простор, терен за спортске активности, све оно што та конкретна заједница сматра да је потребно.

²⁶⁹ Svetislav Ličina, "Prostori slobodnog vremena," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), p. 78.

²⁷⁰ Ibid, 80.

²⁷¹ Dimitrije Mladenović, "Centri mesnih zajednica – agore našeg vremena," u: Mate Bylon, (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 104-117.

²⁷² Ibid., 106.

²⁷³ Ibid., 107.

²⁷⁴ Ibid.

Тако је центар у Ајндховену имао дању један ритам, док се увече централни слободни простор претварао у одбојкашки терен или плесни подијум. У Лелистаду су становници насеља сматрали да је ресторан прескупа опција, тако да је питање исхране у центру решено тржницом која је у свом склопу имала опрему и потребне апарате, типа 'уради сам'. Концепције ових центара су према Младеновићу контраверзне, провокативне и захтевају од корисника ангажовање и заједничку одговорност.²⁷⁵ У том смислу је у архитектури главни непријатељ хуманизације представљала стандардизација изградње, а поготово стандардизација садржаја услуга. Уочљива је дихотомија између жељене адаптивности, флексибилности и контекстуалне осетљивости са једне стране, у односу на круту стандардизацију која је обележила архитектонски дискурс 1970-их, са друге. Насупрот томе, наводи Младеновић, насеља треба да постају хуманија, тако да "услужни садржаји у њима постану Агоре нашег времена"(реферат се завршава речима из наслова).²⁷⁶ Такође, иако то није наведено у Младеновићевом реферату, Френк ван Клингерен је своје центре називао *агорама*, док се центар у Лелистаду и званично звао "Агора". Позивање на старогрчке узоре је било – поред тога што је рефлектовало ново постмодерно стање у дискурсу архитектуре – сигуран начин да се заобиђу све замке самоуправне комуне, и дође на директан извор од ког потичу западноевропске идеје о демократији и слободној личности.

Ако се вратимо реферату Светислава Личине и његовом опису дома културе, поново наилазимо на идеал грчке агоре, која је описана као "место састајања, нека врста клуба жаришта културно-политичког живота".²⁷⁷ Како наводи Личина, потребно је да постоји оквир, док ће садржину сам живот наметнути, али је проблем отуђености и једнообразности у новим, типским центрима, лежао у примени техничких решења, без идентитета и без тежње за уметничким доживљајем.²⁷⁸ Оквир је било немогуће обликовати, како објашњава професор Бранислав Миленковић, пре свега зато што концепт живота стоји на супротној страни од могућности произведеног простора, који увек касни, тако да и његов друштвени смисао остаје недокучив.²⁷⁹ Миленковић говори о моделу живота за чије се потребе ствара физички оквир, као о већ завршеној слици за коју архитектура – у складу са лефевровским идејама – само тражи погодну форму. Стога он види архитекту у незахвалној позицији која повезује одређене захтеве и циљеве са личним искуствима и тумачењима, која "нису увек реалне слике-претпоставке могуће будућности".²⁸⁰

Криза концепције центра месне заједнице

У оквиру четврте групе радова, под називом "Истраживања", издвојен је један уводни реферат (и четири рада у групи кореферата и саопштења), професора Ранка Радовића, који је излагао пред Архитектонским факултетом у Београду. Његов рад под насловом "Теорија и пракса јединица становања у свету (развој, критичке анализе и тенденције)", је кратки приказ историјског континуитета онога што би се једним именом могло назвати концептом 'јединице становања', пре свега у оквиру теорије и праксе модерног урбанизма. Почетна историјска тачка залази у знатно ранију прошлост од модерног периода, тако да је на почетку кратко описана основна јединица насеља у старој Кини у време Конфучија, звана *фанг*, као и

²⁷⁵ Dimitrije Mladenović, "Centri mesnih zajednica – agore našeg vremena," u: Mate Bylon, (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 111.

²⁷⁶ Ibid., 112.

²⁷⁷ Svetislav Ličina, "Prostori slobodnog vremena," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 81.

²⁷⁸ Svetislav Ličina, "Prostori slobodnog vremena," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 79.

²⁷⁹ Branislav Milenković, "O prostoru zajedništva," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 101.

²⁸⁰ Ibid.

структуре средњовековних и ренесанских градова. Стога је назив 'јединица становања' релативизован већ у Уводу, где је објашњено да се овај појам у зависности од времена и места односи на 'стамбену заједницу', 'јединицу суседства', 'микрорејон', 'структурну јединицу', 'стамбено подручје' итд.²⁸¹ Овај приступ нам указује да се у четвртој групи радова на научном скупу може уочити свест о комплексности историјски и географски широког поља истраживања које се односи на месну заједницу, што је очекивано с обзиром да су аутори четврте групе радова из академског контекста. Радовић наглашава како је требало да се изврши критичка анализа светске праксе и укаже на могуће тенденције, међутим, када погледамо претходне радове, уводни реферат и општи материјал скупа, није обухватније уведена ова тема. Један од разлога је била наметнута политичка аутономија самоуправне концепције месне заједнице, тако да је у складу са идејом о јединствености месне заједнице, у реферату било неопходно нагласити да циљ истраживања историје развоја јединице становања није ни угледање ни негација, већ да "има смисла критички анализирати туђа искуства, тражећи универзалније и опште вредности, уочавајући слабости, често и догматизам".²⁸² Према Радовићу, било је од кључне важности да се коначно преиспита нормативни и канонски урбанистички модел хијерархијске организације становања, која подразумева устаљену шему: кућа - стамбена група - 'микрорејон' – рејон - јединице вишег реда, која се увек разматра према истим критеријумима. Међутим, за разлику од поједностављене тврдње наведене у другим радовима (која, узгред, није поткрепљена позивањем на релевантна истраживања), да корбизијански "суперблокови" онемогућавају партиципацију и дехуманизују градску заједницу, Радовић поставља питање зашто је и после педесет година, поред свих критика, корбизијански блок и даље главни урбанистички предлог у већини 'јединица становања' у свету. Иако је историјски преглед у реферату Ранка Радовића помало хектички окупио најразличитије концепције стамбених јединица, представљених претежно кроз број становника, величину суседства и друштвено уређење (односно тип заједнице за коју је у датом историјском тренутку конципирана јединица суседства), у раду је задржан полемички тон, који отвара питања формализма и догматизма у размишљању о архитектури. У том контексту је у закључку рада истакнуто да слободностојећи објекти-блокови не могу бити једини облик организације становања и да је потребан "већи акценат на истинском суседству" које води ка хуманизацији становања.²⁸³ У контексту анализираних истраживања, Радовићево 'истинско суседство' произлази из анализе конкретне ситуације, услова и контекста, односно како он каже – из 'духа локације', насупрот концепцији 'оптималног модела'. Уочљив је искорак према критици високог модернизма у оквиру постмодерне теорије, која ће се у југословенском контексту теорије и праксе архитектуре развијати тек током девете деценије, тако да се улога Ранка Радовића, како наводи Љиљана Благојевић, може видети као артикулација једне еманципаторске теоријске позиције.²⁸⁴ Поред тога, истористички сентимент који је исказан код Радовића, једновремено је део постмодернистичког дискурса и критичке реакције на искуство социјалистичке самоуправне државе.

Ранко Радовић је у оквиру скупа имао још један рад, објављен у оквиру Прилога последипломског курса Становање на поменутом научном скупу о месној заједници, који је насловљен "Централне функције у месној заједници". Ова два рада се могу посматрати као два аспекта истог критичког размишљања, при чему се први реферат бави теоријским развојем идеје јединице суседства, док се други односи на практичну анализу једног конкретног аспекта месне заједнице у Југославији – њеног централитета. Суштинска одлика

²⁸¹ Ranko Radović, *Kritički prikaz teorije i prakse jedinica stanovanja u svetu* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 1.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ranko Radović, *Kritički prikaz teorije i prakse jedinica stanovanja u svetu* (Beograd: Materijal sa konferencije, 1978), 14.

²⁸⁴ Ljiljana Blagojević, "Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma", *Kultura* 134 (2012): 184 и 187.

његове критике, коју смо већ представили као критику формализма и догматизма, огледа се у самој поставци теме да је потребно преиспитати опште-прихваћену концепцију (у новим савременим насељима у Југославији, а слично је и у другим срединама) према којој су централне функције у месној заједници исто што и централно лоциран објекат или група објеката.²⁸⁵ Дакле, веровање у просту везу између функције и форме доводи до погрешног логичког закључка да је за сваки садржај потребно направити засебну архитектонску целину, тако да су за централне функције месних заједница унапред замишљени центри као самосталне просторно-физичке целине. У садржајном смислу, Радовић наводи да је центар месне заједнице планиран нормативно и табеларно, што је последица "слепог догматизма поделе насеља на стриктне и искључиве нивое".²⁸⁶ То је линија којом се креће пракса планирања градова и у новим европским насељима, тако да се ретко одступа од строге хијерархије центара. У периоду писања рада, Ранко Радовић се већ дубоко бавио истраживањем постмодерних теорија о граду, тако да он не умањује значај и вредност централног места, позивајући се на феноменолошки приступ у раду норвешког теоретичара архитектуре Кристијана Норберг-Шулца [Christian Norberg-Schulz] или америчког урбаног планера, познатог по идеји когнитивног мапирања у доживљају града, Кевина Линча [Kevin A. Lynch], чије су књиге већ биле преведене на српско-хрватски језик.²⁸⁷ Међутим, наводећи како у погледу економичности изградње, развоја и коришћења центара месних заједница још увек није било научних студија и анализа, као што није истражена ни њихова вредност у виду симбола, Радовић је тиме себи отворио пут да предложи сасвим другачији размештај централних функција у месној заједници. Иако централни размештај није оцењен као нужно негативан, проблематично је било то што је схваћен као једини приступ у размештају централних функција. Алтернативу Радовић види у решењу Јужног Амстердама (Plan Zuid) познатог холандског архитекте и урбанисте Хендрика Петруса Берлахеа [Hendrik Petrus Berlage] из 1915. године. Како наводи швајцарски историчар архитектуре Зигфрид Гидион [Sigfried Giedion] у свом семиналном раду *Простор, време и архитектура* (1941), Берлахеов пројекат по концепцији и даље припада урбанизму 19. века, у коме улица доминира над целином.²⁸⁸ Улица је у овом плану свакако постала хуманија у односу на претходна деветнаестовековна решења, фасаде су строго уједначене, а улични фронтови широки, са дрворедима. Међутим, карактеристика којом се бави Радовић у свом истраживању, односи се на централне функције, које су, како он описује, равномерно размештене дуж главних саобраћајница, као и на пресецима главних и споредних улица. У том смислу, он не види препреку да се 'хомогени размештај централних функција' усвоји у постојећим месним заједницама.²⁸⁹ Супротстављање догматизму, нарочито сопствене стручне и професионалне средине, Радовић истиче критиком да "Урбанистички завод Београда шездесетих година ни по коју цену није давао централне функције у приземља нових стамбених објеката у новим насељима".²⁹⁰ Као коментар на инсистирање на финансијској економичности у оквиру програма изградње центара месних заједница, Радовић наводи како за два реализована ЦМЗ-а у Блоковима 45 и 70, један квадратни метар у префабрикованом систему је износио "око 5.500 динара [...] док су у исто време приземља објеката високе спратности практично неискоришћена, осим за скупно остављање старих и непотребних ствари станара" и сличне неформалне функције.²⁹¹ На овај начин, за разлику од Димитрија Младеновића, који је своју

²⁸⁵ Ranko Radović, "Centralne funkcije u mesnoj zajednici," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog posle diplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 120.

²⁸⁶ Ibid., 121.

²⁸⁷ Обе књиге је објавила Грађевинска књига: Kevin Linč, *Slika jednog grada* (Beograd: Građevinska knjiga, 1974), оригинално издање из 1960. године; Kristijan Norberg-Šulc, *Egzistencija prostor i arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 1975), оригинално издање из 1971. године.

²⁸⁸ Sigfried Giedion, *Prostor, vreme i arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 1965), 477.

²⁸⁹ Ranko Radović, "Centralne funkcije u mesnoj zajednici," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog posle diplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 123.

²⁹⁰ Ibid., 124.

²⁹¹ Ibid.

критику засновао на анализи саме теорије самоуправљања, Радовић нуди критику урбанизма из једне контрадикторне, могло би се рећи истовремено модерне и антимодерне позиције – као што то у широј анализи Радовићевог рада објашњава Љилјана Благојевић, цитирајући Јиргена Хабермаса – позиције из које се на основу модернистичких ставова оправдава непомирљиви антимодернизам.²⁹²

Амбивалентан однос према модерним принципима се одражавао све интензивније и на архитектонску праксу у Београду. Један пример који је изложен на научном скупу односио се на урбанистички пројекат који је био у току друге фазе израде у Институту за архитектуру и урбанизам Србије, то је био пројекат насеља Церак виногради, аутора Дарка Марушића, Миленије Марушић и Недељка Боровнице. Прва фаза урбанистичког пројекта завршена је у периоду мај-септембар 1977. године.²⁹³ Један од аутора пројекта, архитекта и професор на последипломском курсу Становање, Архитектонског факултета у Београду, Дарко Марушић, изложио је рад на тему "Центар суседства насеља Церак виногради". Метод у пројектовању насеља је подразумевао хијерархијску просторно-социолошку организацију стамбених целина, која се сажето може представити кроз три нивоа: улица – суседство – насеље. Целокупно насеље од око 8.500 становника подељено је на три мања суседства (како је показано у ранијим праксама, заједнице од око 10.000 становника, свакако су се делиле на две или три подцелине), Северно, Источно и Јужно. На нивоу пешачких улица предвиђени су садржаји за децу, односно игралишта за различите узрасте, као и баште испред станова у приземљу. Са друге стране, на највишем нивоу – нивоу насеља, по нормативима је планиран центар месне заједнице. Међутим, пројектанти су поставили кључно питање организације заједничког живота, а то је – на који начин афирмисати међуниво који се односи на суседство.²⁹⁴ Према важећим нормативима се подразумевало да друштвене просторије постоје на најнижем и највишем нивоу хијерархије, односно, у зградама су предвиђене просторије кућног савета, док је у ЦМЗ-у предвиђена адекватна површина просторија која се односи на потребе целокупног насеља. Просторије кућног савета биле су уситњене по приземљима зграда, малих површина и непогодне за било какве активности које би могле да имају значај, односно било какву функцију на нивоу суседства. Управо у овом делу своје анализе, Марушић наилази на теоријску позицију Ранка Радовића, кроз закључак да је "од посебног интереса за просторно сагледавање ове проблематике [...] непогодност једног центра у погледу организације хомогене целине", која се односи како на проблем дистанци тако и на питање несразмерног односа величине централних активности према становању.²⁹⁵ Међутим, решење је у овом случају пронађено кроз предлог увођења центара суседства, који су позиционирани на пресецима токова стамбених улица, организовани као истурени снабдевачки пунктови у оквиру малог трга. Идеја је била да се кућни савети изместе из приземља зграда и да се нормиране површине којима се располаже обједине у засебне објекте. Дакле, како је у насељу било 2.500 станова, којима би према нормативу припадало 0.5 m² површине за кућни савет, то је значило да укупна површина за кућне савете износи 1.250 m², односно подељено на три суседства, 350 до 450 m². Како су у улицама задржани кућни савети, названи 'савети улица', преостала је површина од 300 до 350 m² намењених за центре суседства.²⁹⁶ Овај предлог је усвојен од стране инвеститора насеља Интересне заједнице становања ЈНА и Београдске интересне заједнице становања, као и од стране Завода за планирање развоја града Београда. Занимљиво је да је ово решење прихваћено и поред неумитног повећања трошкова услед изградње засебних објеката центара нижег реда (иако аутор наводи да је изградња центра суседства инвестиционо покривена, то и даље не

²⁹² Љилјана Благојевић, "Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma", *Kultura* 134 (2012): 196.

²⁹³ На конкурс је први пласман припао ГП Напред и ИАУС-у.

²⁹⁴ Darko Marušić, "Centar susedstva naselja 'Cerak Vinogradi'," u: Mate Bylon, (ed.), *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978), 91.

²⁹⁵ Ibid., 92.

²⁹⁶ Ibid., 93.

мења поскупљење самог пројекта). У годинама након изградње насеља, а посебно у првим деценијама 21. века, пројекат Церак виногради је афирмисан у стручној јавности кроз различите аспекте, најпре кроз високе оцене обликовања и конструкције,²⁹⁷ затим кроз значај покушаја увођења партиципације становништва (посебно услед концепције „Опитно-изложбеног центра”),²⁹⁸ и коначно кроз одлуку о проглашењу за културно добро 2019. године, као Просторна културно историјска целина.²⁹⁹ Идеја прерасподеле централних функција коју је Марушић представио на научном скупу Месна заједница, остала је запостављена у односу на друге одлике насеља. За архитекте у овом периоду, борба против утврђених крутих норматива постала је значајан мотив у процесу пројектовања насеља, што се догодило и на примеру Вишњичке бање, аутора Драгољуба Бакића и Љиљане Бакић, иако се у том случају решење односило на становање вишег стандарда.³⁰⁰ Ипак, увођење додатних нижих центара суседства у насељу Церак виногради, и поред напора да се превазиђу нормативи, остало је у оквирима институционалних одлука у којима су архитекти добили свој глас, али је ток одлучивања и даље текао одозго на доле. Математичко прерачунавање површина није наговештавало квалитативну промену, посебно ако се узме у обзир да је архитектонска критика већ увелико напустила идеју самосталних центара, који смањивањем цене изградње и уситњавањем површина остају на неодрживој позицији привремених објеката. Безизлазност из стега норматива и неуспешни покушаји проналажења компромисног решења захтевали су радикалну промену приступа, и истовремено су били показатељ коначне кризе концепције центра месне заједнице.

²⁹⁷ Изложено на изложби *Ка бетонској утопији – архитектура Југославије 1948–1980 (Toward a concrete utopia: architecture in Yugoslavia, 1948–1980)* у Музеју модерне уметности МоМА у Њујорку, одржаној у периоду од 15. јула 2018. године до 13. јануара 2019. године.

²⁹⁸ Кушић, докторска дисертација, 179-184.

²⁹⁹ Насеље Церак – Виногради (Церак 1 и Церак 2) у Београду (Одлука о проглашењу, „Сл. лист града Београда“ бр. 4/19).

³⁰⁰ Ljiljana Bakić, *Anatomija B&B arhitekture* (Београд: Ljiljana Bakić, 2012), 46-55.

ЗАКЉУЧАК

Архитектура центара месних заједница планираних и изграђених у оквиру нових стамбених насеља у Београду, у периоду од 1950. до 1978. године, на сликовит начин указује на одлике југословенског самоуправљања. Како истраживање показује, не постоји једнозначан нити једносмеран утицај одређеног система вредности (у овом случају самоуправног), који директно обликује архитектонски дискурс. Анализа планирања и изградње месних заједница указује на сложене међусобне утицаје идеологије и архитектуре, тако да је са једне стране идеолошка доктрина инкорпорирана у дискурс архитектуре, док је архитектура истовремено значајан чинилац у грађењу идеје о самоуправном друштву. Као исход овог комплексног односа, кључна улога у оквиру југословенског самоуправљања је припала концепцији месне заједнице. Стога су у склопу културне имагинације самоуправљања испреплетани различити аспекти месне заједнице: пре свега просторни, али и политички, друштвени и економски. Такође, како би се утврдили дискурси самоуправљања који су прихваћени као *régime* друштвене истине, било је неопходно да се прикаже однос концепције месне заједнице према прошлости (на које историјске моделе реферише), према савременом транзицијском тренутку социјалистичке Југославије и према будућности (кроз њен даљи развој и утопијске пројекције). Анализом наведених дискурса приказана је сложена мрежа утицаја и односа моћи који су били укључени у концептуализацију и реализацију месне заједнице. Из ове анализе произашли су основни закључци рада, кроз које су успостављене нове теме и отворена питања за наредна истраживања.

Основни закључак истраживања указује да се од доношења *Основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* из 1950. године, југословенско самоуправљање остваривало кроз утврђивање самоуправних односа у архитектонском дискурсу, док је истовремено архитектура у великој мери формирала културну имагинацију самоуправљања. Анализирани урбанистички планови, архитектонски програми и стручни скупови, показују да самоуправљање није било збир апстрактних теоријских принципа који су остали ограничени на домен политичке, социолошке или економске теорије. Управо супротно, операционализација самоуправних односа је кроз велике архитектонске изложбе, јавне расправе и организацију живота у локалној заједници, допирала све до нивоа утицаја на свакодневицу и приватни живот појединца.

У том контексту, главна расправа о идеологији је у овом истраживању успостављена у односу на становиште Луја Алтисера које је изложено у књизи *Идеологија и државни идеолошки апарати (Белешке за истраживање)* (1970), према коме је идеологија "систем идеја и представа које доминирају умом човека или друштвене групе".¹ Алтисер полази од марксистичког становишта према коме су држава, тачније *државни апарат* (влада, администрација, војска, полиција, судови, затвори итд.) у својој крајњој инстанци увек репресивни. Он проширује ово гледиште ослањајући се на идеје Антонија Грамшија (Antonio Gramsci) који је сматрао да се држава не може свести само на државне апарате, већ укључује и одређен број институција цивилног друштва (цркву, школе, синдикате, породице, културна дешавања итд.).² Алтисер назива наведене институције *државним идеолошким апаратима* којих је мноштво, за разлику од јединственог државног (репресивног) апарата.³ Кроз даљу разраду ове идеје, Алтисер објашњава да је идеологија "представа" имагинарног односа индивидуа према њиховим реалним условима егзистенције".⁴ Дакле, важно је нагласити да у његовој поставци идеологија не представља систем реалних односа који управља

¹ Ibid., 47.

² Ibid., 26.

³ Иако је основна разлика у функционисању путем репресије насупротив идеологије, подразумева се да ни један државни или идеолошки апарат не функционише у потпуности репресивно или идеолошки.

⁴ Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati* (Београд: Karpos, 2009), 53.

индивидуама, већ имагинарни однос индивидуа према реалним односима у којима живе. Из тога проистиче Алтисерова теза према којој "идеологија поседује материјалну егзистенцију".⁵ Он објашњава да сваки идеолошки апарат захтева материјализацију, односно одређене активности, *праксе* којима управљају *ритуали*, унутар материјалне егзистенције идеолошког апарата. Једноставно речено, идеологије се реализују у институцијама, односно кроз њихове ритуале и културне праксе.⁶ Тако Алтисер, када објашњава идеолошки апарат у образовним институцијама, описује обавезно школовање у капитализму следећим речима:

Али ниједан други државни идеолошки апарат у капиталистичким друштвеним формацијама нема обавезну (и ништа мање битно, бесплатну) публику, 8 сати дневно, 5 до 6 дана седмично, сачињену од укупног броја деце.⁷

У оквиру анализе самоуправљања се такође могу применити Алтисерове идеолошке категорије које чине: *субјекат*, *ритуал* и *пракса*. *Субјекат* би у самоуправном социјализму био слободна стваралачка личност, која се конституише кроз *ритуале*, односно активно учешће у систему самоуправљања – управљање сваког појединца у оквиру месне заједнице – које подразумева одлучивање у свим њеним аспектима: економском, друштвеном и просторном. Следствено томе, *пракса* у самоуправљању подразумева живот породице, односно улоге и активности које се одвијају у свакодневном животу њених чланова. Овде је важно напоменути да је у анализи месне заједнице Алтисерово становиште о идеологији узето са одређеним резервама, пре свега ослањајући се на Фукоове ставове. Фуко примећује да је значајан проблем сваког истраживања идеологије у томе што се подразумева да идеологија стоји насупрот некој замишљеној истини, што умногоме отежава оно што у ствари треба да буде анализирано, а то је на који начин су "произведени ефекти истине унутар оних дискурса који по себи нису ни истинити ни лажни".⁸ Како он даље објашњава, појам истине није изван појма моћи, нити се може разумети као привилегија појединаца који су довољно 'ослобођени' да спознају истину. Напротив, свако друштво има сопствени "*régime* истине", своју "општу политику истине", односно, поједине дискурсе које прихвата и употребљава као истините; а који обухватају механизме, технике и процедуре којима се вреднује и утврђује шта јесте, а шта није истина.⁹ У том смислу, анализа југословенског самоуправљања у архитектури месних заједница није покушај да се из данашње позиције утврди историјска истина о том периоду, већ, напротив, да се пронађе шта је била истина *за тај период*. Другим речима, у истраживању је приказано како је архитектура као културна пракса учествовала у конституцији те истине.

Утицај самоуправног система вредности на свакодневни живот заједнице и појединца, пре свега се одвијао кроз функције месне заједнице која је представљала основну територијалну јединицу урбанистичког плана. Када се узму у обзир све промене у развоју идеје месне (у почетку стамбене) заједнице, показује се да је она кроз читав период социјализма функционисала као универзална јединица која је у почетку имала задатак да превазиђе поделу на насеље, срез и општину, са циљем да кроз своју универзалност коначно достигне главну замисао комунистичке теорије: превазилажење разлике између села и града, односно центра и периферије. Шире посматрано, како би се постигао њен универзални карактер који је подразумевао превазилажење хијерархијског односа територијално-административне поделе, истраживање показује да је месна заједница стога успостављена

⁵ Ibid., 57.

⁶ Ibid., 83.

⁷ Луј Алтисер овде описује школу као главни државни идеолошки апарат савременог друштва. Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati* (Београд: Каргос, 2009), 45.

⁸ Поред проблема истине, Фуко наводи као други недостатак то што се појам идеологије нужно односи на поредак субјеката, док као трећи проблем, идеологија стоји у секундарном положају у односу на своју инфраструктуру, тј. на њена материјална, економска и друга одређења. Colin Gordon (ed.), *Power, Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 by Michel Foucault* (New York: Pantheon Books, 1980), 118.

⁹ Ibid., 131.

истовремено као коректив друштвених, политичких, економских и просторних подела. Међутим, током даљег развоја концепције месне заједнице, њена улога се остваривала превасходно на административном плану територијалне расподеле, док су друштвено-организациони и економски проблеми решавани из централизованог врха државе. Тако се испоставља да је месна заједница највише успеха остварила кроз свој дидактички аспект у првом периоду концептуализације, када је служила као заједничка тема промишљања политичара, архитеката, урбаниста и становништва. Међутим, у наредном периоду, иако основна замисао остаје иста, њена улога се мења. Истраживање стамбене реформе у контексту политичко-економских промена током шездесетих година двадесетог века, показује да је месна заједница постала инструмент за масовну стамбену изградњу. Дихотомија између нормативног и стварног, односно између замишљене универзалне улоге месне заједнице и њеног остварења у виду масовне стамбене изградње, постала је упадљив проблем. Разрешење овог проблема, довело је до одлуке о великом пројекту изградње мреже центара месних заједница током 1970-их година, широм територије Београда. Како показује архитектонска критика у оквиру скупа "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја" из 1978. године, масовна изградња центара је била формални одговор на проблем, тако да није успешно премошћен процеп између нормативног и оствареног.

Већ сама контрадикторност у процесу успостављања самоуправљања, које је донето одлуком власти (*одозго на доле*, уз очекивање да се оствари *одоздо на горе*), као и непроменљивост државне структуре током читавог самоуправног периода Југославије, указивала је на могућност да је концепција месне заједнице послужила као једна врста идеолошког застора централистичке власти Комунистичке партије Југославије (Савеза комуниста Југославије). Идеја о самоуправној заједници у којој ће сваки члан доносити одлуке усклађујући свој лични интерес са општим интересом заједнице није се остваривала ни у контексту економског управљања (на месту рада), ни у контексту друштвеног самоуправљања (на месту становања). У оквиру економског управљања постављен је циљ да сваки члан радне организације буде укључен у доношење одлука о свом радном колективу, процесу рада у својој фирми и средствима за производњу. Та одлука је донета законом (*одозго*), док су радни колективи претежно наставили да функционишу без колективне иницијативе (*одоздо*). У контексту друштвеног самоуправљања је требало усклађивати још сложеније интересе, који су подразумевали све становнике који живе на подручју месне заједнице, затим оне који раде на подручју те месне заједнице, као и све радне организације и друге интересне заједнице које делују на подручју месне заједнице. Проблеми са овом концепцијом исказивали су се у оквиру урбанистичког планирања у Југославији, пре свега кроз неуспешно укључивање грађана месне заједнице у процесе планирања и партиципације.

Поред тога, значајна контрадикторност је представљала са једне стране идеал одумирања државе, који је са друге стране пратило јачање централистичке власти. Кроз истраживање се ова контрадикторност показала као знатно сложенија него што то на први поглед делује, када се узме у обзир да су у одлучивању о урбанистичко-архитектонским пројектима истовремено деловале супротне, сликовито речено центрифугалне и центрипеталне силе. Бројни примери у истраживању су показали да су одлуке скоро једнозначно доношене из позиције једног центра моћи, који је представљала владајућа партија. Међутим, ове одлуке су истовремено утицале на два међусобно контрадикторна нивоа: први је подразумевао повезивање по хоризонтали, између комуна (односно, месних заједница унутар комуне), док је други подстицао дезинтегришуће процесе у федерацији. Дакле, истовремено са доношењем законских одлука да се повежу месне заједнице и ојачају комуне, укидани су срезови (као ниво између комуне и републике) и подстицало се јачање одлучивања у републикама, које је надилазило значај комуна. Ова контрадикторност је била посебно важна за урбанистичко планирање месне заједнице, за коју су архитекти током 1960-их и почетком 1970-их година без успеха покушавали да истакну значај комплексне изградње стамбених насеља, све док није централистичком одлуком града спроведена накнадна изградња центара месних заједница након 1975. године.

Коначно, периодизација истраживања у овом раду довела је до неколико значајних закључака. Иако постоје аргументи да се истраживање конститутивне улоге архитектуре у самоуправљању кроз преглед развоја месних заједница могло посматрати све до краја 1980-их година, као завршна година истраживање узета је 1978. година. Аргументи подразумевају да се завршетак самоуправљања може законски посматрати кроз увођење приватне својине, нпр. са законом из 1988. године.¹⁰ Такође, Закон о месним заједницама је донет тек 1982. године,¹¹ док је у истој деценији изграђено неколико центара месних заједница (последњи пут је центар месне заједнице награђен на Салону архитектуре управо 1988. године). Ипак, како је истраживање показало, улога самоуправљања је постепено губила свој првобитни значај посебно од Устава Југославије из 1974. године, када је са увођењем нових институција, пре свега ОУР-а и СИЗ-ова (којима је требало да се поново потврди демократичност самоуправљања) та улога постала до те мере формална, да је било скоро немогуће разматрати идеју политичког деловања *одоздо на горе*. Показало се да научни скуп "Месна заједница: друштвени и просторни аспекти развоја" који је поставио границу оквира овог истраживања до 1978. године, заиста одражава промену културне имагинације самоуправљања и указује на коначну немогућност остварења концепције месне заједнице у измењеним пост-уставним друштвено-политичким условима.

Када се наведени закључци повежу и интерпретирају у временском оквиру истраживања, може се извести кратак резиме о развоју архитектуре месне заједнице у периоду југословенског самоуправљања.

Југословенска комуна је имала бројне потенцијале у контексту политичког, друштвеног, економског и просторног развоја. Сам почетак комуналног уређења односио се на успостављање теоријских принципа, пре свега оних који су усвојени из марксистичког дискурса. Такозвани југословенски експеримент је подразумевао исцрпну и теоријски разрађену позицију у односу на идеју *одумирања државе*, која је темељни концепт марксистичке теорије. У том смислу, месни народни одбори су представљали прве носиоце самоуправног уређења након 1950. године, који су (као и касније стамбена и месна заједница) имали за циљ да превазиђу разлику између села и града, која је представљала основу урбанистичко-архитектонске теорије у свим социјалистичким земљама. Међутим, већ током ове ране фазе успостављања југословенског самоуправљања појавиле су се поларизације у самом процесу доношења одлука. У контексту државне политике, насупрот идеји комуналног уређења које би уједначило развој и територијално уређење широм целе земље, јачао је федерализам који је пратио границе националних псеудо-држава. У области уметности су фигурирала два доминантна и међусобно супротстављена становишта: са једне стране је био социјалистички реализам (који је подразумевао идеју националног по форми), док је са друге стране био модернизам (који се позивао на идеје интернационализма). Самоуправна комуна је пронађена као разрешење ових поларизација, доносећи са собом концепцију *слободне стваралачке личности*, која је у самоуправном идеолошком апарату претпоставила идеју појединца идеји колектива. На овај начин је успостављен државни идеолошки апарат који се заснивао на идеји и систему вредности самоуправљања у оквиру комуне, односно њеној материјализацији у виду стамбене заједнице. Како показује истраживање, у првом периоду свог деловања током 1950-их година, овај систем је утицао на убрзане друштвене промене које су у значајној мери допринеле еманципацији од претходног модела друштва, које је било претежно земљорадничко и технолошки заостало.

Међутим, већ током 1960-их година се одвија нова фаза која уводи једну специфичну верзију тржишног модела у југословенску економију, која коинцидира са променом *стамбене* заједнице у *месну* заједницу. Такође, ова промена је подразумевала увођење такозваног *савета потрошача*, који је окупљао грађане једне месне заједнице, као

¹⁰ Zakon o preduzećima. „Službeni list SFRJ”, December 31, 1988, br. 77/88.

¹¹ Објављен у „Службеном гласнику СРС“, број 48 од 9. октобра 1982. године.

еквивалент раније уведеног *савета произвођача*, који је окупљао чланове једног предузећа. Истовремено са економским реформама током 1960-их година, дошло је до великих грађевинских подухвата широм земље, а посебно на подручју Београда. Иако су нова стамбена насеља представљена као урбанистичко-архитектонске реализације концепта месне заједнице, њихове карактеристике су много више указивале на пројекат масовне стамбене изградње, који је био усмерен према решавању кризе недостатка станова. Најзначајнији показатељ да се није радило о остварењу концепције месне заједнице био је недостатак центара и уопште централних садржаја у новим насељима. Како показују резултати истраживања, осим у случају експерименталних блокова 1 и 2 (који су били прве реализоване стамбене заједнице, те самим тим представљају у много чему изузетак, односно пример који је био чест предмет критике, уместо да послужи као полазна тачка), ни једна месна заједница није комплетно нити у свим аспектима изведена према пројекту. Као последица, није постојала могућност да се евалуирају резултати становања у месним заједницама, што је онемогућило даљи развој ове концепције. Критика из домена архитектуре и уметности, указивала је на недостатке који су пратили концепцију месне заједнице, истовремено са критиком друштвено-политичког система самоуправљања. У том погледу, истакнут је централизам у југословенском политичком уређењу који није допустио да дође до развоја истинског плурализма, што је за последицу имало опште незадовољство које се у контексту месних заједница исказало пре свега унутар архитектонске струке. Неповерење у односу на одлуке које је централна власт доносила без могућности преиспитивања, достигло је свој врхунац крајем 1960-их година, тако да су промене које су уследиле током 1970-их биле усмерене према одржавању централизма, а све мање према даљем развоју самоуправног система.

Током 1970-их година постаје све очигледнија дискрепанција између планираног и оствареног, што је довело до радикалне одлуке у Београду да се једним великим пројектом изградње мреже центара месних заједница надокнади недостатак централних функција у новим насељима. Међутим, ова одлука је подразумевала типске, полумонтажне објекте, са ниским буџетом и кратким роковима изградње. Чисто техничко решење изградње центара указивало је да је значај реализације концепције месне заједнице знатно опао услед континуираних промена карактеристичних за југословенски социјализам. У том контексту, када је 1978. године одржан скуп на тему друштвених и просторних аспеката развоја месне заједнице, постало је потпуно јасно да у периоду од три деценије није био успостављен консензус о томе шта је улога месне заједнице и на који начин она треба да се оствари. Како се показало у анализи дотадашњих реализација стамбених насеља, једино су стамбени нормативи и системи изградње били неупитни, док су централни садржаји, додатне функције, као и партиципација грађана, у сваком примеру пројекта месне заједнице били различито интерпретирани, а често и потпуно занемарени. Посматрајући развој концепције месне заједнице и немогућност да се она оствари истовремено у свом друштвеном, економском и урбанистичком аспекту, југословенско самоуправљање се током 1970-их година суочило са новим идеолошким садржајима. Дисконтинуитет са прошлошћу који је представљало самоуправљање, као и универзалност коју је представљала месна заједница, замењени су идејама континуитета, традиције и истраживањем такозваног критичког регионализма у архитектури. У оваквом оквиру, више није било места за идеју месне заједнице, пре свега зато што је идеолошки представљала самоуправни систем вредности, који није могао да се одржи. Поред тога, месна заједница није успела да добије легитимитет кроз валоризацију у архитектонској и урбанистичкој пракси, тако да је након 1978. године, остала сведена на административно-територијално одређење, уместо да се оствари као истинска друштвено-економска заједница становништва на свом подручју.

БИБЛИОГРАФИЈА

Архивска грађа

Документација Архива Југославије;
Документација Архива Музеја савремене уметности, Београд;
Документација Историјског архива града Београда;
Документација Музеја историје Југославије;
Документација Урбанистичког завода Београда.

Периодика

Arhitektura Urbanizam (Београд)
Arhitektura (Загреб)
Tehnika (Београд)
Изградња (Београд)
Џовјек и простор (Загреб)
Годишњак града Београда (Београд)
Urbanizam Beograda (Београд)

Примарни извори

- Aleksić, Branko. „Centar mesne zajednice u Bloku 23 u Novom Beogradu.“ *Arhitektura Urbanizam* 85 (1980): 28-31.
- Aleksić, Branko. „Mesna zajednica – osnove za razmatranje prostorno-funkcionalnih svojstava.“
U: *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naucnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978*, ur. Mate Bylon. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978.
- Anonim. "III Stambeni rejon". *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 35-36.
- Anonim. „Blok 23.“ *Arhitektura Urbanizam* 74-77 (1975): 57-58.
- Anonim. „Blok 29“. *Arhitektura - Urbanizam*, br. 74-77 (1975): 51.
- Anonim. "Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda". *Arhitektura - Urbanizam* 7, br. 41-42 (1966): 82-87.
- Anonim. „Економски развој.“ *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974): 56-57.
- Anonim. "Zaključci VII zasedanja komisije za stanovanje Međunarodne unije arhitekata (UIA)".
Arhitektura urbanizam 11-12 (1961): 50-51.
- Anonim. *Izgradnja i rekonstrukcija Beograda*. Beograd: Direkcija za izgradnju i rekonstrukciju grada, 1969.
- Anonim. "Izložba društvenog standarda u Zagrebu". *Arhitektura* 25-27 (1949): 61-73.
- Anonim. "Izložba 'Stan za naše prilike'". *Arhitektura* 6 (1956): 32-56.

- Anonim. "Istorijat i organizacija rada na Generalnom urbanističkom planu Beograda". U: *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974): 6-10.
- Anonim. „Mesna zajednica – društveni i prostorni aspekti razvoja: Informacija sa održanog naučnog skupa.“ *Arhitektura Urbanizam 82* (1989): 44-45.
- Anonim. „Mogućnosti za unapređenje ljudskih odnosa“. *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974): 126.
- Anonim. „Opis novog Urbanističkog plana Beograda“. *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974): 105-123.
- Anonim. „Prikaz nagrađenih radova opšte jugoslovenskog konkursa za arhitektonsko rešenje stambenih i pratećih objekata u blokovima 22 i 23 u Novom Beogradu“. *Izgradnja 22*, br. 10 (1968): 5-19.
- Anonim. „Pristup i opšte postavke primenjenog metoda.“ *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1974): 13-17.
- Anonim. „Pozdravna reč povodom primanja u počasno članstvo drugova Franca Leskoškega, Đure Salaja i Alije Sirotanovića“. *Tehnika* br. 8-10 (1950): 239-243.
- Anonim. „Razvoj Beograda po sektorima.“ *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974): 62-82.
- Anonim. „Stambeno naselje Julino brdo u Beogradu“. *Izgradnja 25*, br. 3 (1971): 34-39.
- Anonim. „Urbanistički projekt centra Skopja.“ *Arhitektura urbanizam 39* (1966): 13-15.
- Anonim. „Uvodno izlaganje.“ *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1974): 2-7.
- Anonim. „Ciljevi razvoja.“ *Arhitektura urbanizam 70-72* (1974): 85-96.
- Anonim. „Centri mesnih zajednica na teritoriji Beograda ('KOMGRAP').“ *Arhitektura Urbanizam 85* (1980): 20-27.
- АНОНИМ. *Човекова средина и просторно уређење (преглед стања)*. Београд: БИГЗ, 1979.
- Vajlon, Mate. „Stan u Beogradu“. *Arhitektura Urbanizam 74-77* (1975): 23-42.
- Броз Тито, Јосип. *Савез комуниста Југославије у борби за даљи развитак социјалистичке, самоуправне и несврстане Југославије*. Београд: Комунист, 1978.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni Procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Bičanić, R. "Economics of Socialism in a Developed Country". *Foreign Affairs* (1966): 632-650.
- Bjelikov, Vladimir. „Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja“. *Arhitektura urbanizam 74-77* (1975): 11-15.
- Bjelikov, Vladimir. „Lik našeg urbaniste“. *Arhitektura Urbanizam 14* (1962): 46-47.
- Bjelikov, Vladimir. „Nova dispozicija i koordinate gradskih centara“. *Arhitektura urbanizam 39* (1966): 3-6.

- Bjelikov, Vladimir. „Prilog vrednovanju stambene sredine u mesnoj zajednici“. Beograd: *Materijal sa konferencije Mesna zajednica: društveni i prostorni aspekti razvoja*, 1978, 1-3.
- Bjelikov, Vladimir. „Sa desetog savetovanja Saveza urbanističkih društava Jugoslavije u Subotici“. *Arhitektura urbanizam* 14 (1962): 48-49.
- Bjelikov, Vladimir. „Uvodnik“. *Arhitektura urbanizam* 55 (1969): 9.
- Bjeličić, Sreten. „Stambena zajednica – osnovna planska urbanistička jedinica grada“. *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962): 43.
- Bober, Juraj. „Čovjek u društvenom sistemu“. *Politička misao* 3 (1-2) (1966): 57-62.
- Bogunović, Nebojša. ur. *Centri mesnih zajednica u Beogradu*. Beograd: Kulturni centar Beograda u saradnji sa "Jugoslavija-publikom", 1977.
- Bogunović, Nebojša. ur. *Sava centar u Beogradu*. Beograd: Beogradski izdavački i grafički zavod, bez godine izdanja.
- Božić, Dragutin i Savin Jogan. *Samoupravljanje u komuni*. Zagreb: Globus, 1974.
- Bojović, Branko. „Skandinavski trgovinski centri.“ *Arhitektura Urbanizam* 63 (1970): 45-48.
- Bolčić, Silvano. "O kriterijima efikasnosti političkog sistema". U: Pusić, Eugen (ur.), 33-41. *Teritorijalno politički sistemi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1975.
- Bučar, Franc. "Naše upravno-političke institucije". U: Pusić, Eugen (ur.), 61-70. *Teritorijalno politički sistemi: prilozi izučavanju društvenog sistema*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1975.
- Vlak, Neven. „Projektovanje i gradnja stambenog bloka 28“. *Izgradnja* 25, br. 5 (1971): 4-11.
- Vrbanić, Vido. "Urbanistički plan Novog Beograda". *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951): 118-134.
- Вујадиновић, Петар. *Анализа система месне самоуправе*. Ужице: СКГО, 2010.
- Vujnović, Ratko. "O kompleksnoj stambenoj izgradnji". U: Miloš Jarić i dr. (ur.). *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*) n.d.: 3-6.
- Galić, Risto. „Međunarodni konkurs za urbanističko rešenje centralnog područja Skopja.“ *Arhitektura urbanizam* 39 (1966): 7-12.
- Geršković, L. Ur. *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*. Sv.1. Čakovec: Pravni fakultet Zagreb, 1983.
- Geršković, L. *Dokumenti o izgradnji narodne vlasti*. Beograd: Prosveta, 1948.
- Gerišković, Leo. *Komuna kao društveno-ekonomska zajednica i političko-teritorijalna jedinica*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1959.
- Гершковић, Леон. *О изградњи комуна*. Београд: Омладина, 1954.
- Glavički, Milutin. „Beogradski horizonti“. *Urbanizam Beograda* 63-65 (1981): 11-14.

- Glavički, Milutin. „Detaljni urbanistički plan mesne zajednice u Bloku 28 – jedna faza razrade idejnog urbanističkog rešenja centralne zone Novog Beograda”. *Arhitektura - Urbanizam*, br. 41-42 (1966): 82-87.
- Glavički, Milutin. „Regulacioni plan Novog Beograda”. *Arhitektura urbanizam* 32 (1965): 5-11.
- David, Miša. "Studija i prostornim i sociološkim karakteristikama novih stambenih naselja u Beogradu". *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 85-93.
- Dobrović, Nikola. "Novi Beograd kao gradotvorački poduhvat: njegov lik i simbolika iz perspektive 1957 godine". *Tehnika* 10 (1957): 425-430.
- Đorđević, Aleksandar. "O nekim problemima planiranja i finansiranja kompleksne izgradnje stambenih naselja". *Arhitektura Urbanizam* 14 (1962): 44.
- Đorđević, Aleksandar. "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda". *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 3-12.
- Đorđević, Aleksandar. „Uvodno izlaganje“. *Arhitektura Urbanizam* 70-72 (1973): 2-5.
- Đorđević, Jovan. *Prilog pitanju komuna*. Beograd: Izdanje saveza udruženja pravnika Jugoslavije, 1955.
- Đurovski, Lazar. *Mesna zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije*. Beograd: Institut za političke studije, 1979.
- Ž. St. "Izložba Porodica i domaćinstvo". *Čovjek i prostor* 65 Zagreb (15. VIII 1957): 65.
- "Zaključci sa Prvog opštejugoslovenskog savetovanja i stanbenoj izgradnji i stanovanju". *Komuna* 3 (1956): 5.
- "Zakon o preduzećima". *Službeni list SFRJ*, December 31, 1988, br. 77/78.
- Ilić, Ljubo. "O urbanističkoj metodi". *Arhitektura* 25-27 (1949): 5-18.
- Ilić, Ljubo. "Uz izgradnju Novog Beograda". *Arhitektura* 8-10 (1948): 9.
- Ilić, Ljubomir. "O problem stanbene jedinice u Novom Beogradu". *Arhitektura* 18-22 (1949): 101.
- „Историјат и организација рада на Генералном урбанистичком плану Београда”. *Архитектура урбанизам* 70-72 (1974): 8-10.
- Истраживање структуре Београда: Мултиваријантна анализа и компјутер атлас континуално изграђеног подручја*. Београд: Завод за планирање развоја града Београда, 1976.
- Jakšić, Milica. *Mogućnost doprinosa građana humanizaciji urbane sredine kroz aktivno uključivanje u process prostornog planiranja mesne zajednice*. Beograd: Materijal sa konferencije Mesna zajednica, 1978.
- Janković, Božidar, i Branislav Karadžić. „Izgradnja blokova 22 i 23 u Novom Beogradu”. U: *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*) n.d.: 134-147.

- Јовановић, Батрић. *Омладинске радне акције - школа социјализма*. Београд: Ново покољење, 1948.
- Jovanović, Stevan. "Stambena izgradnja u razvoju Beograda". *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 6-8.
- Kara-Pešić, Ž. "Simpozijum 'Sociološki aspekti izgradnje gradova'". *Arhitektura Urbanizam* 47 (1967): 19.
- Karamata, Kosta. *Planiranje mesnih zajednica u okviru stambene izgradnje u Beogradu za period 1976-1985*. Београд: Materijal sa konferencije Mesna zajednica, 1978.
- Karamata, Kosta. "Stambena izgradnja u urbanističkom planiranju Beograda". Anonim. *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 9.
- Karamata, Kosta. „Transformacija staroga Beograda,“ *Arhitektura urbanizam* 41-42 (1966): 39-47.
- Kardelj, Edvard. *O komuni*. Београд: NIRO Radnička štampa, Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, 1981.
- Кардељ, Едвард. *КПЈ у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам: реферат одржан на Петом конгресу КПЈ*. Београд: Борба, 1948.
- Кардељ, Едвард. *Социјалистичка демократија у југословенској пракси*. Београд: Култура, 1954.
- Kardelj, Edvard. *Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду од 1976. до 1985. године*. Београд: Библиотека Скупштине града Београда, 1977.
- Крстић, Бранислав. „Људи управљају изградњом насеља уколико управљају односима у друштву и цјелином друштвеног развоја.“ У: *Друштво и развој градова: Трибина*, уредници Добрица Вуловић и Братислав Грубачић, 33-45. Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1980.
- Lazić, Slobodan. "Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja". *Arhitektura urbanizam* 74-77 (1975): 94-97.
- Ličina, Svetislav. "Prostori slobodnog vremena". U: Bylon, Mate. Ur. *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978*. Београд: Архитектонски факултет, 1978.
- Lojanica, Milan, Predrag Cagić. "Naselje Julino brdo u Beogradu". U *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*), n.d.: 92-99.
- Maksimović, Branko. "Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture", *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10. (1948): 73-75.
- Мандић, Станко. "Структура региона Београда", *Урбанизам – архитектура* 1-4 (1951): 61-70.
- Manević, Zoran. "Novija srpska arhitektura". U: *Katalog izložbe "Srpska arhitektura 1900-1970"*. Београд: Музеј савремене уметности, 1972.

- Martinić, Tena. "Socijalizam kao negacija dihotomije 'radno' i 'slobodno' vrijeme." *Politička misao* 3 (1965): 104-113.
- Martinović, Uroš. „Beogradska škola arhitekture.“ U: *Beograd 1945-1975*, ur. Bratislav Stojanović i Uroš Martinović, 111-113. Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978.
- Мартиновић, Урош. „Тридесет година архитектуре у Београду.“ *Урбанизам Београда* 37 (1976): 10-13.
- Marušić, Darko. "Blokovi 61 i 62 u Novom Beogradu". U: *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*) n.d.: 125-133.
- Marušić, Darko. "Stambeno naselje Bežanija (Blokovi 61-64) u Novom Beogradu". *Izgradnja* 12 (1976): 33-44.
- Marušić, Darko. „Centar susedstva naselja 'Cerak Vinogradi'.“ U: *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978*. Ur. Mate Bylon. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978.
- Macura, Milorad. "Društveni prostor kao predmet naučno-istraživačkog rada – Spacium". *Savemene urbanističke teme* 2. Beograd: IAUS, 1964.
- Macura, Milorad. "Sociologija stanovanja i industrijalizacija stambene arhitekture". *Arhitektura urbanizam* 2 (1960): 31-33.
- Mendelson, Andrija. "Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda". Anonim. *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 17-21.
- Mendelson, Andrija. „Zaštita čovekove sredine i stanovanje.“ U: *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*) n.d.: 7-11.
- Meštrović, Matko. "Što je budući put arhitekture". *Arhitektura urbanizam* 19 (1963): 38-40.
- Milenković, Branislav. „O prostoru zajedništva.“ U *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978*, ur. Mate Bylon. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978.
- Mileta, Vlatko. "Komuna u novim uvjetima". *Politička misao* 4 (1967): 647-655.
- Miljković, Sima. „Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu.“ *Arhitektura urbanizam* 38 (1966): 60- 61.
- Minić, Miloš. "Stanbeno pitanje u gradovima i industriskim naseljima: Uvodna reč Miloša Minića na Prvom opštejugoslovenskom savetovanju o stanbenoj izgradnji i stanovanju". *Komuna* 3 (1956): 25.
- Minić, Oliver. "Struktura grada i centri društvenog života". *Urbanizam – arhitektura* 1-4 (1951): 150-155.
- Minić, Oliver. „Funkcija i uloga naselja u regionu.“ *Arhitektura urbanizam* 43 (1967): 39-42.
- Minić, Oliver. „Transformacije centra Beograda.“ *Arhitektura urbanizam* 1 (1960): 18-21.

- Minjević, Đorđije. *Urbani oblik mesne zajednice u konceptu grada našeg društva*. Beograd: Materijal sa konferencije, 1978.
- Mirić, Jovan. „Univerzalna zajednica kao uvjet slobode.” *Politička misao* 3 (1965): 121-131.
- Mihajlović, Olivija i Miloš Jevtić. *Kultura i kulturna politika u samoupravnom društvu*. Beograd: Đuro Salaj, 1969.
- Mišković, Jovan. „Prikaz urbanističkog rešenja blokova 45 i 70 u Novom Beogradu”. U: *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*), n.d.: 87-91.
- Mlinar, Zdravko. *Mesna zajednica kao sredina društvenog života*. Beograd: Materijal sa konferencije Mesna zajednica, 1978.
- Mladenović, Dimitrije. "Centri mesnih zajednica – agore našeg vremena". U: Bylon, Mate. (ur), 103-118. *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978.
- Mohorovičić, A. "Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja". *Urbanizam-arhitektura* (Zagreb) br. 1-2 (1950): 5-12.
- Mohorovičić, Andrija. "Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja", *Arhitektura* (Zagreb), br. 1-2 (1947): 6-8.
- Mutnjaković, Andrija. "Stambena problematika: U okviru II međunarodne izložbe: 'Porodica i domaćinstvo' 1958.". *Čovjek i prostor* 79. Zagreb (15. X 1958): 4-5.
- "Napomene Redakcije uz članak prof. B. Maksimovića 'Ka diskusiji u aktuelnim problemima naše arhitekture'". *Arhitektura* (Zagreb), br. 8-10 (1948): 76-80.
- New Housing Concepts: Report on NAACP Equal Opportunity Tour – European Industrialized Building Systems*. New York: NAACP Special Contribution Fund, 1970.
- Novak, Vojko. Ur. *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958*. Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958.
- "Одлука о изменама оснивачког акта Друштвеног предузећа Завод за изградњу града Београда". *Службени гласник РС*, број 22, 9. април 2010.
- "Одлука о проглашењу Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије". *Службени лист СФРЈ* 30, бр. 9 (1974): 209-262.
- "Општи закон о народним одборима". *Службени лист ФНРЈ* број 43/46.
- "Општи закон о уређењу општина и срезова". *Службени лист ФНРЈ* бр. 26/1955.
- "Органи државне власти административно-територијалних јединица". *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*. година II, број 10, Београд, петак, 1. фебруар 1946.
- Оријентационе смернице за израду регулационог плана: пратећи објекти и установе*. Београд: Урбанистички завод града Београда, 1960.

- "Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива". *Службени лист ФНРЈ* бр. 43/50.
- Perišić, Dimitrije. *O prostornom planiranju*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1985.
- Perović, Miloš. „Atinski mesec Ekisticsa '71“. *Urbanizam Beograda* 17 (1972): 21-23.
- Петрановић, Бранко, и Момчило Зечевић. *Југославија 1918-1988: тематска збирка докумената*. Београд: Рад, 1988.
- Петрановић, Бранко. Ур. *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ*. Београд: Архив Југославије и Службени лист СРЈ (1995): 1019-1023.
- Petričić, Branko. "Izgrađeni stambeni blokovi 1 i 2 u Novom Beogradu". *Urbanizam Beograda* 2 (1969): 14-16.
- Petričić, Branko. „O rezultatima konkursa za urbanističko rešenje poteza od Kalemegdana do Trga Dimitrija Tucovića". *Arhitektura urbanizam* 49-50 (1968): 7-24.
- Петричић, Бранко. "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975". *Годишњак града Београда XXII* (1975): 219-233.
- Petrović, Gajo. "Praksa". *Theoria* 1-2 (1985): 175.
- Petrović, Zoran B. "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu". *Arhitektura urbanizam* 44 (1967): 25-27.
- Пијаде, Моша. *Експозе о предлогу општег Закона о народним одборима*. Одржан у Народној скупштини ФНРЈ маја 1946.
- Pjanić, Ljubinka. *Potrebe stanovnika mesne zajednice kao sredine življenja*. Београд: Материјал са конференције Месна заједница, 1978.
- Поповић, Владислав. *Од месног народног одбора до комуне*. Београд: Рад, 1963.
- Popović, Milentije. "Komunalna zajednica u sistemu društveno-ekonomskih odnosa". *Naša stvarnost* br. 9 (1953).
- „Prikaz prvonagrađenog i drugonagrađenog rada na konkursu za idejno rešenje stambenih objekata u Bloku 29 u Novom Beogradu“. *Izgradnja* 22, br. 7 (1968): 8-14.
- Program Saveza komunista Jugoslavije*. Београд: Издавачки центар "Комунист", 1980.
- Prodanović, Sonja. *Podruštvljavanje sistema informisanja kao oslonca za uspešniji dijalog između planera i subjekta planiranja*. Београд: Материјал са конференције Месна заједница, 1978.
- Radović, Ranko. *Kritički prikaz teorije i prakse jedinica stanovanja u svetu*. Београд: Материјал са конференције Месна заједница, 1978.
- Radović, Ranko. "Sinteza ili zbir (Vjenceslav Richter: Sinturbanizam, Mladost, Zagreb 1964)". *Arhitektura urbanizam* 30 (1964): 55.

- Radović, Ranko. „Centralne funkcije u mesnoj zajednici.“ U: *Prilog poslediplomskog kursa stanovanje naučnom skupu 'Mesna zajednica' u Beogradu, juna 1978.* Ur. Mate Bylon, 119-124. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1978.
- Radosavljević, Mileta. „Projektovanje i izgradnja centara mesnih zajednica u Beogradu.“ *Arhitektura Urbanizam* 85 (1980): 13-19.
- Richter, Vjenceslav. "Asistencija i angažiranost: o nekim fundamentalnim pitanjima nase arhitekture". *Praxis* 4-5 (1965): 574-579.
- Richter, Vjenceslav. *Sinturbanizam*. Zagreb: Mladost, 1964.
- Rožić, Marjan. „Uvodni referat.“ *Naučni skup Mesna zajednica: Društveni i prostorni aspekti razvoja*. Beograd: Organizator skupa IAUS, nosilac skupa Urbanistički savez Jugoslavije, 29. i 30. septembra 1978.
- Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*. Beograd (1968): непагинирано.
- Svoboda, Josip. „Progamiranje i planiranje stambenih naselja.“ *Stan i stanovanje* (posebno izdanje časopisa *Izgradnja*), n.d.: 39-46.
- Стамбени блок 28 Нови Београд*. каталог. Београд: ЈИНГРАП, 1968.
- Stjepanović, Aleksandar, i Aleksandar Vukićević-Sarap". *Izgradnja naselja 'Banjica'*. *Izgradnja* 12 (1976): 19-24.
- Stojanović, Bratislav i Uroš Martinović, *Beograd 1945-1975*. Beograd: NIRO Tehnička knjiga, 1978.
- Стојановић, Братислав. „Архитектура Београда од 1944 до 1954“. *Годишњак Музеја града Београда* Књ. I (1954): 189-200.
- Stojanović, Bratislav. "O socijalističkoj arhitekturi (Predavanje arh. B. Stojanovića održano u Ruskom domu 22.X 1947. godine)". *Arhitektura* (Zagreb) br. 4-6 (1947-1948): 14.
- Stojanović, Bratislav. "Za analitički osvrt na dosadašnju stambenu izgradnju". *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 22-24.
- Supek, Rudi. *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcij*. Beograd: Mladost, 1963.
- Supek, Rudi. "Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma". *Praxis* god. VIII, br. 37 (1971): 347-371.
- Supek, Rudi. "Sociološki značaj amaterizma". *Kultura* 26 (1974): 8-16.
- Tepina, Marijan i saradnici. Ur. *Housing for Our Conditions, exhibition along with the First General Yugoslav Symposium on Housing Development and the Apartment in Ljubljana*, May 1956. Ljubljana, 1957.
- Trbović, Uroš. „Komuna i komunisti.“ *Politička misao* 1 (1967): 88-95.
- Trbović, Uroš. „Radikalni zaokret prema demokraciji samoupravljača.“ *Politička misao* 3 (1966): 117-120.

- Turina, Vladimir. "Fizionomija jednog javnog arhitektonskog natječaja", *Čovjek i prostor* 96. Zagreb, mart (1960): 96.
- Ungers, Oswald Mathias, and Rem Koolhaas, Peter Riemann, Hans Kollhoff, Arthur Ovasca. *The city in the city. Berlin: a Green Archipelago*. Berlin: Lars Müller Publishers, 1977.
- Uputstvo za izgradnju stambenih zgrada za potrebe JNA*. Državni sekretarijat za narodnu odbranu, 1955.
- Fiamengo, Ante. „Politika i socijalizam.” *Politička misao* Vol. 3 No. 1-2 (1966): 6-19.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
- Škalamera, Željko. „Istorijski razvoj Beograda.“ *Arhitektura urbanizam* 70-72 (1974): 39-48.

Секундарни извори

- Alexander, Christopher. "Grad nije drvo", *Arhitektura urbanizam* 69-69 (1971): 81-85.
- Altiser, Luj. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Karpos, 2009.
- Arnold, Dana. *Reading architectural history*. London, New York: Routledge, 2002.
- Bakema, J.W. "Pokušajmo učiniti da zgrade ponovo jedna drugoj pruže ruke". *Arhitektura* 89 (1965): 37.
- Bakić, Ljiljana. *Anatomija B&B arhitekture*. Beograd: Ljiljana Bakić, 2012.
- Bisenić, D. "Prvorborci Jugoslovenske supermarket revolucije. Ekspanzija počela sa beogradskog Cvetnog trga. Zaveštanje Milorada Jovanovića". *Danas* 18. Dec. 2009. Web. 7. 7. 2019. http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/ekspanzija_pocela_sa_beogradskog_cvetnog_trga.26.html?news_id=179561
- Blagojević, Ljiljana. „Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma“. *Kultura* 134 (2012): 184 -187.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Blagojević, Ljiljana. "Book, exhibition and film reviews: 'Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory. By Lukasz Stanek'". *The Journal of Architecture*, Volume 17, Number 5 (2012): 807-812.
- Bogunović, S. G. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX I XX veka*. Tom I, Arhitektura, Odrednica Cvetni trg. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.
- Bojić, Nikola. "Social and Physical Planning: Two Approaches to Territorial Production in Socialist Yugoslavia between 1955 and 1963." *Architectural Histories* (Published on 31 Dec 2018). Доступно на: <https://journal.eahn.org/articles/10.5334/ah.309/#B65>, приступљено 10.01.2019.

- Bošković, Dušan. *Stanovišta u sporu: stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici: 1950-1960*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981.
- Братина, Борис Р. "Фојербах, Маркс, Други". У: *Зборник радова Филозофског факултета* XLII (2) / (2012): 447-459.
- Vratuša, Anton. Уг. *Enciklopedija samoupravljanja*. Beograd: Savremena administracija i NIRO Komunist, 1979.
- Бујадиновић, Петар. *Анализа система месне самоуправе*. Ужице: СКГО, 2010.
- Vukić, Feđa. *Modernizam u praksi*. Zagreb: Meandar, 2008.
- Vukić, Feđa. "Social activism in housing. Selfmanagement and design". In: Guy Julier, Cecilia Jane (ed.), *Design Activism and Social Change*. Design History Society Annual Conference Book of Abstracts. Barcelona, 7-10 September 2011 (Barcelona: Design History Society, Fundacio Historia del Disseny, 2011).
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Galjer, Jasna. *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: Od utopije do stvarnosti*. Zagreb: Horetzky, 2004.
- Galjer, Jasna, i Iva Ceraj. "Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine". *Radovi Instituta za povijest umjetnosti (Zagreb)* 35 (2011): 277–296.
- Глигоријевић, Жаклина, Ана Граовац (ур). *70 година Урбанистичког завода Београда, књига II: планови*. Београд: Урбанистички завод Београда, 2018.
- Golubović, Zagorka. *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova*. Beograd: "Filip Višnjić"; Zagreb: Naprijed, 1988.
- Denegri, Ješa. "Nove tendencije". *Virtualni muzej avangarde*. <https://www.avantgarde-museum.com/hr/jesa-denegri-nove-tendencije-croatian~no6484/>
- Denegri, Ješa. *Prilozi za drugu liniju. 2, EXAT-51, Nove tendencije, radikalni enformel, Gorgona: dopune hronici jednog kritičarskog zalaganja*. Beč, Beograd: Macura; Beograd: Topy, 2005.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Ђурђев, Александар. "Lokalna samouprava u Srbiji: od 1804. godine do tranzicije". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1–2 (2007): 7-20.
- Живанчевић, Јелена. *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије*. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2012.
- Живковић, Мирослав. *Увод у социологију становања*. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1975.
- Зундхаусен, Холм. *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: Clio, 2008.

- Игњатовић, Александар. „Иза застора југословенске федерализације: Александар Дероко и дијалектика идентитета у архитектури средњовековне Србије”. *Годишњак за друштвену историју* 2 (2018): 63-88.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Ignjatović, Aleksandar. „Tranzicija i reforme: Arhitektura u Srbiji 1952-1980”. U: Šuvaković, Miško, i saradnici, 689-710. *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Tom 2, Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*. Beograd: Orion Art, 2012.
- Игњатовић, Александар. "У стегама федерализације: Александар Дероко и историја архитектуре у средњовековној Србији (други део)". *Годишњак за друштвену историју* 2 (2019): 7-33.
- Игњатовић, Александар. „Усавршена природа: Београдски сајам (1953–1957)”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41 (2013): 181-203.
- Ignjatović, Aleksandar, i Olga Manojlović Pintar. "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat". U: Bosto, Sulejman, i Tihomir Čipek, Olivera Milosavljević (ur), 95-112. *Kultura sjećanja: 1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2008.
- Istorija SKGO*. Stalna konferencija gradova i opština. <http://www.skgo.org/strane/234>
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej; Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Kadijević, Aleksandar. "O socrealizmu u beogradskoj arhitekturi i njegovim oprečnim tumačenjima". *Nasleđe*, br. 9 (2008): 75-88.
- Крстић, Бранислав. *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их*. Београд: Библиотека Бранислава Крстића, 2014.
- Kulić, Vladimir. "Richterov paviljon u Bruxellesu u pedesetoj". *Oris* 54 (2008): 102-115.
- Кушић, Александар. *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма (1965-1991. година)*. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2014.
- Lempi, Džon. *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Le Normand, Brigitte. *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.
- Lešaja, Ante. *Praksis orijentacija, časopis praxis i korčulanska ljetna škola*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2014.
- Манојловић Пинтар, Олга. *Уметничке праксе и концепт друштвене посебности. Југословенска културна политика и уметност после 1948*. Приступљено 22. децембра 2015. <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/umetnicke-prakse-i-koncept-drustvene-posebnosti/>

- Marinković, Radivoje. *Komuna: Vizija i ostvarenje*. Beograd: Savremena administracija, 1990.
- Marković, Mihailo. "Self-government and Planning". In: Horvat, Branko et al. (eds.), 479-490. *Self-governing Socialism: A Reader: v. 1*. New York: Internatioml Arts and Sciences Press, 1975.
- Mendelson, Andrija. "Uloga i značaj regulacionih planova u razradi Generalnog plana Beograda". *Arhitektura urbanizam* 41-42 (1966): 35.
- Меџанов, Драгана. "Утицај система префабриковане градње на архитектуру Београда". *Наслеђе* 17 (2016): 97-124.
- Mikulić, Borislav. "Poietički pojam prakse i njegov kulturni kontekst: Filozofija praxis u političkim, kulturnim i umjetničkim previranjima 60-ih". U: Čurčić, Branka. Ur. *Ideologija dizajna*. Novi Sad: Centar za nove medije (2009), 83-102.
- Миленковић, Бранислав. *Саветовање архитеката и урбаниста Југославије: Дубровник 23-25. новембар 1950*. Београд: Епархијска радионица за уметничко пројектовање и обликовање, 2014.
- Милосављевић, Оливера. *Држава и самоуправљање: 1949-1956*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 1987.
- Miljan, Zrinka, i Josip Mihaljević. "Ivanec kao eksperimentalna lokacija jugoslavenske samoposlužne trgovine", *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*. Vol. 48. Zagreb (2016): 353-385.
- Miljački, Ana. "Once Upon a Time in Yugoslavia". *The Avery Review* 35 (December 2018): 1-12.
- Mrduljaš, Maroje. "Architecture for a self-managing socialism." In: Martino Stierli et al. (eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018.
- Мрђењ, Иван. Ур. *60 година Сталне конференције градова и општина Савеза градова и општина Србије*. Београд: СКГО, 2013.
- Nedović-Budić, Zorica and Branko Cavrić. "Waves of Planning: A Framework for Studying the Evolution of Planning Systems and Empirical Insights from Serbia and Montenegro". *Planning Perspectives* 21(4) (2006): 410-411.
- Pašić, Najdan. *Istorijski put komune*. Beograd: Rad, 1981.
- Pašić, Najdan. "Samoupravljanje i političke nauke". *Politička misao* 1-2 (1980): 47-62.
- Перовић, Милош. *Анатомија Београда*. Београд: Плато, 2002.
- Perry, Clarence. *The Neighbourhood Unit (1929)*. London: Reprinted Routledge/Thoemmes, 1998.
- Петовар, Ксенија. *Социолошко истраживање услова живота у стамбеним заједницама у Новом Београду*. Магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 1976.
- Петрановић, Бранко. *Историја Југославије 1945-1988. Књига III – Социјалистичка Југославија 1955-1988*. Београд: Нолит, 1988.

- Петрановић, Бранко. *Србија у Другом светском рату 1939-1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992.
- Пешић, Младен. *Изложбене праксе архитектуре у Југославији и југословенски културни простор од 1945. до 1991*. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2018.
- Popović, Tamara. *From Plan to Non-plan: Transformations of the Shopping Centre Novi Beograd*. Master thesis, Bauhaus-Universität Weimar, 2016.
- Prosen, Milan. "O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji". *Nasleđe*, br. 8 (2007): 95-118.
- "Просторни план града Београда." У: *70 година Урбанистичког завода Београда, Књига 2: Планови*. Београд: Урбанистички завод Београда (2018): 84-85.
- Reiner, Thomas A. and Robert H. Wilson. "Planning and Decision-Making in the Soviet City: Rent, Land, and Urban Form". In: *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. French, R.A. and Hamilton, F.E. Ian, 49-72. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979.
- Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.
- Спалевић, Александра. *Трансформација периурбаног простора београда*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2013.
- Стојиљковић, Даница. *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2017.
- Суботић, Момчило. *Право на самоопредељење и "Југословенски експеримент": прва, друга, трећа Југославија*. Београд: Институт за политичке студије, 2004.
- Soja, Edward W. "Taking space personally". In: *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, ed. Barney Warf and Santa Arias, 11-35. London: Routledge, 2009.
- Suvin, Darko. *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije 1945-72*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Tolic, Ines. "Ernest Weissmann's "World City"." *Southeastern Europe* 41 (2017): 171 – 199.
- Tolic, Ines. "Japan looks West. The reconstruction of Skopje in the light of global ambitions and local needs." In: *Unfinished Modernisations. Between Utopia and Pragmatism*, ed. Maroje Mrduljaš and Vladimir Kulić, 218-231. Zagreb: Croatian Architects' Association, 2012.
- Tomašević, Nebojša (ur). *Tito u svetskoj štampi*. Beograd: Jugoslovenska revija, NIP Borba, 1973.
- Tuk, Ana. "Prikaz teritorijalnih reorganizacija mjesnih narodnih odbora na primjeru kotara Varaždin (1945-1952)". *Arh. vjesnik* 56 (2013): 207-226.
- Unkovski-Korica, Vladimir. *Jugoslovensko samoupravljanje: upravljanje radništva ili upravljanje radništvom?* <http://www.marks21.info/istorija/jugoslovensko-samoupravljanje-upravljanje-radnistva-ili-upravljanje-radnistvom>.

- Fisher, Jack C. (ed). *City and Regional Planning in Poland*. Ithaca: Cornell University Press, 1966.
- French, R.A. and F.E. Ian Hamilton, (eds). *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979.
- Hamilton, F.E. Ian. "Spatial Structure in East European Cities" in *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, eds. R.A. French and F.E. Ian Hamilton, 195-262. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979.
- Heynen, Hilde. "Modernity and Community: A Difficult Combination". In: Heynicks, Rajesh and Avermaete, Tom (ed.), 69-78. *Making a New World: Architecture and Communities in Interwar Europe*. Leuven: Leuven University Press, 2012.
- Хофман, Иван. *Ми градимо пругу – пруга гради нас: Омладинске радне акције у Југославији 1946-1951*, каталог изложбе. Београд: Архив Југославије, 2012.
- Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Сlio, 2013.
- Čaldarović, Ognjen. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- "Čemu Praxis?". *Praxis* 1, 1964. <https://www.marxists.org/srps/hrva/subject/praxis/cemu-praxis.htm>
- "Čovjek je osnovna vrijednost: razgovor o komunikaciji, tehnologiji i društvenoj promjeni s Matkom Meštrovićem", *Sociologija medija* (6. april 2017) <https://socmediji.wordpress.com/2017/04/06/covjek-je-osnovna-vrijednost-razgovor-o-komunikaciji-tehnologiji-i-drustvenoj-promjeni-s-matkom-mestrovicem/>, приступљено 11. марта 2020. године.
- Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Литература

- Adorno, Theodor W. "Functionalism Today" (1965). In: Leach, Neil. Ed. *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory*. London and New York: Routledge (1997), 6-20.
- Anderson, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.
- Banham, Reyner. *Megastructures: Urban Future of the Recent Past*. London: Thames and Hudson Ltd, 1976.
- Gidion, Zigfrid. *Prostor, vreme i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 1965.
- Engels, Fridrih. *Anti-Diring*. Beograd: Kultura, 1959.
- Енгелс, Фридрих. *Порекло породице, приватне својине и државе*. Београд: Култура, 1950.
- Erjavec, Aleš. *Ideologija i umetnost modernizma*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Žižek, Slavoj. *Birokratija i uživanje*. Beograd: Studentski izdavački centar, 1984.
- Žižek, Slavoj. *The sublime object of ideology*. London: Verso, 1999.

- Ilj, Ilja i Evgenij Petrov. *Dvanaest stolica*. Titograd: Grafički zavod i Novi Sad, Progres, 1964.
- Jameson, Frederic. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London, New York: Verso, 2007.
- Киш, Данило. *Рани јади: за децу и осетљиве*. Београд: Полит, 1970.
- Le Korbizije. *Ka pravoj arhitekturi*. Београд: Грађевинска knjiga, 2006.
- Le Korbizje. *Putovanje na Istok*. Loznica: Karpos, 2008.
- Lenjin, Vladimir Iljič. *Država i revolucija*. Београд: Prosveta, 1983.
- Lefebvre, Henri. (Trans. D. Nicholson-Smith). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell publishing, 1991.
- Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Београд: Грађевинска knjiga, 1974.
- Mallgrave, Harry Francis and David Goodman. *An Introduction to Architectural Theory: 1968 to the present*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2011.
- Marks, Karl. "Građanski rat u Francuskoj". U: Marks, Karl, i Fridrih Engels, *Izabrana dela, tom 1*. Београд: Kultura, 1949.
- Marks, Karl. "Otuđeni rad". Poglavlje u: Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1844/ekonomsko-filozofski-rukopisi/ch01/04.htm>
- Marks, Karl, i Fridrih Engels. "Nemačka ideologija". U: Marks, Karl, i Fridrih Engels. *Dela*, tom 6. Београд: Prosveta, 1974.
- Маркс, Карл, и Фридрих Енгелс. *Комунистички манифест*. Београд: Борба, 1945.
- Norberg-Šulc, Kristijan. *Egzistencija prostor i arhitektura*. Београд: Грађевинска knjiga, 1975.
- Stanek, Łukasz. *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
- Foerbah, Ludvig. *Izbor iz djela*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1956.
- Foucault, M. "The Eye of Power". In: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, ed. Colin Gordon. New York: Pantheon Books, 1980.
- Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. London: Harvester Press, 1980.
- Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Београд: Orion art, 2004.
- Hobsbawm, Eric J. *Nacije i nacionalizam: Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, 1983.
- Colomina, Beatriz. "The Media House". *Assemblage* No. 27 (1995): 55-66.
- Šuvaković, Miško. *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Horetzky, 2005.

СЛИКЕ

I ДЕО

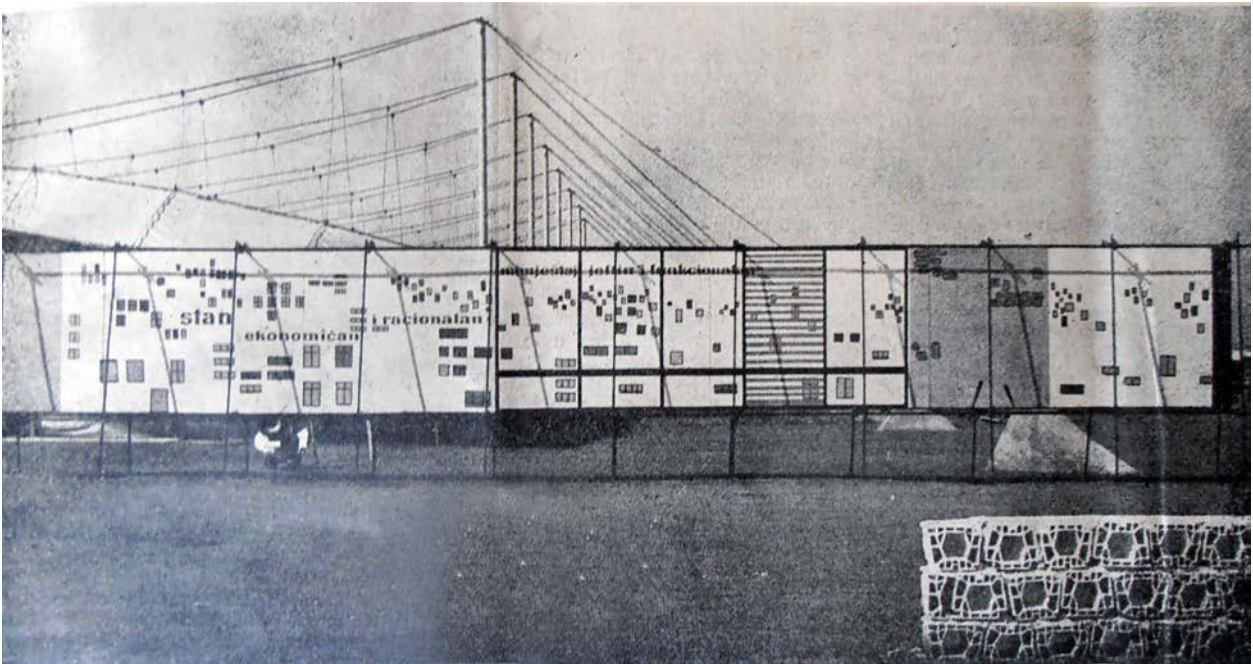
Слика 1.1 Дочек председника на посети изложби *Породица и домаћинство*, 1957. године. Фотографија архиве Музеја историје Југославије, сва права резервисана ©2012.

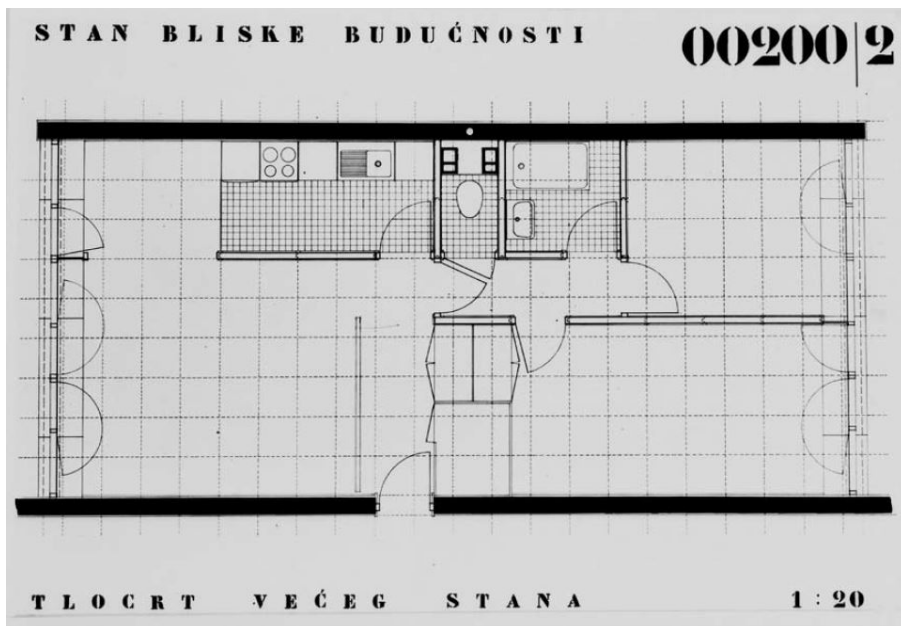
Слика 1.2 Председник Тито отвара изложбу *Породица и домаћинство*, 1958. године. Фотографија архиве Музеја историје Југославије, сва права резервисана ©2012.

Слика 1.3 Пепца Кардељ и Јосип Броз Тито на отварању изложбе *Породица и домаћинство* 1957. године. Фотографија архиве Музеја историје Југославије, сва права резервисана ©2012.

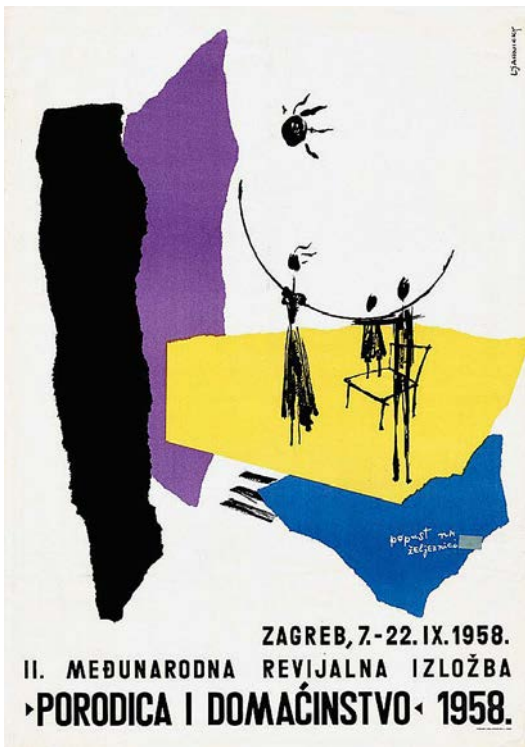
Слика 1.4 Декоративни пано изложбе *Породица и домаћинство*, Вјенцеслав Рихтер (Vjenceslav Richter), 1958. године. Ivan Zemljak, "Maksimir", *Čovjek i prostor* 79 (1958), 1.

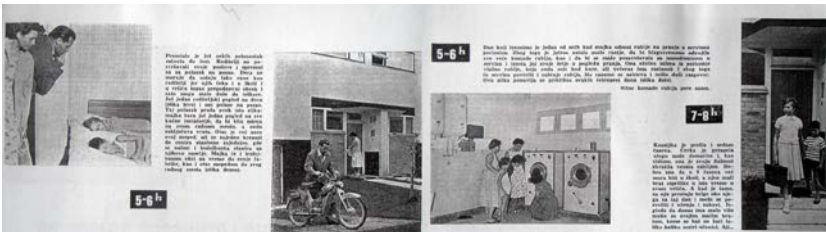
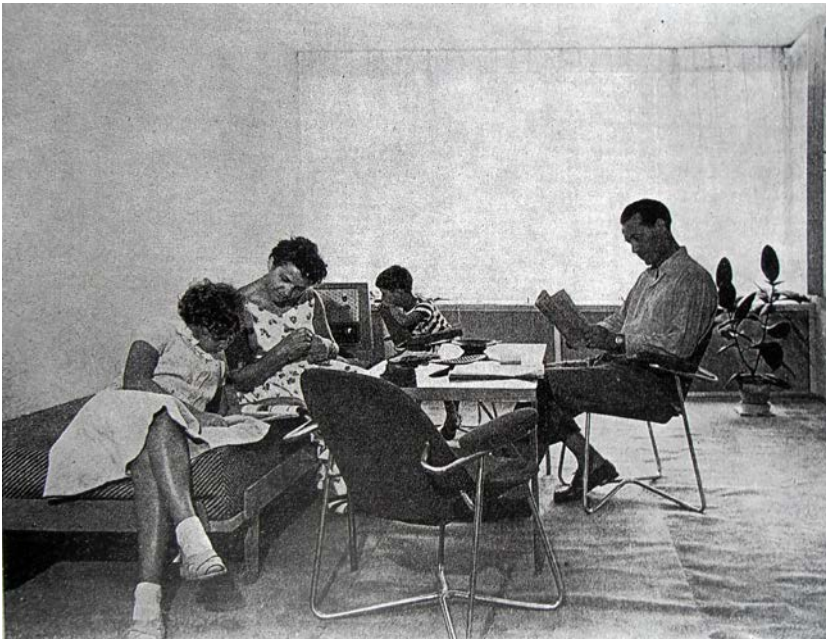
Слика 1.5 Стан блиске будућности – основа већег стана, Бернардо Бернарди, изложба *Породица и домаћинство*, 1960. године. Преузето из: V. Т., "Fizionomija jednog javnog arhitektonskog natječaja", *Čovjek i prostor* 96 (1960), 3.

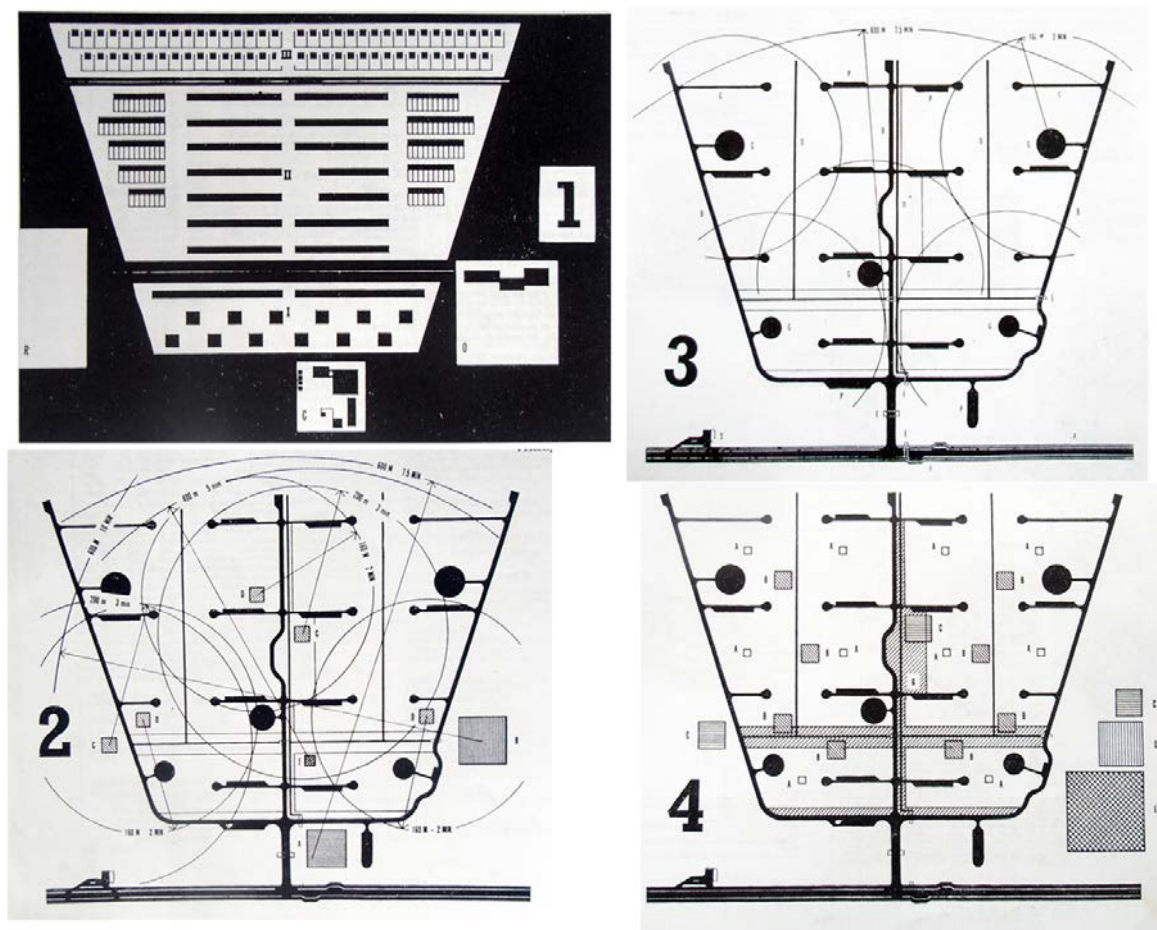
Слика 1.6 Приказ модела стамбене заједнице, макета и панои приказани на изложби *Породица и домаћинство*, 1958. године. Фотографија архиве Музеја историје Југославије, сва права резервисана ©2012.

Слика 1.7 Плакат изложбе *Породица и домаћинство*, 1958. године.

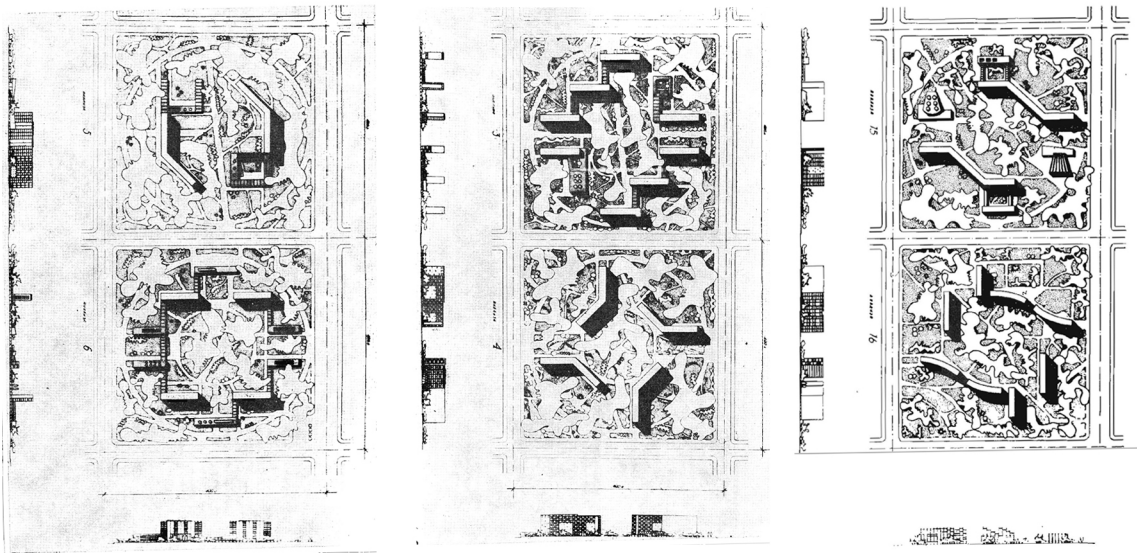
Слика 1.8 Фоторепортажа: радни дан просечне породице која живи у стамбеној заједници. Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Pородица i домаћинство 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 2-11.

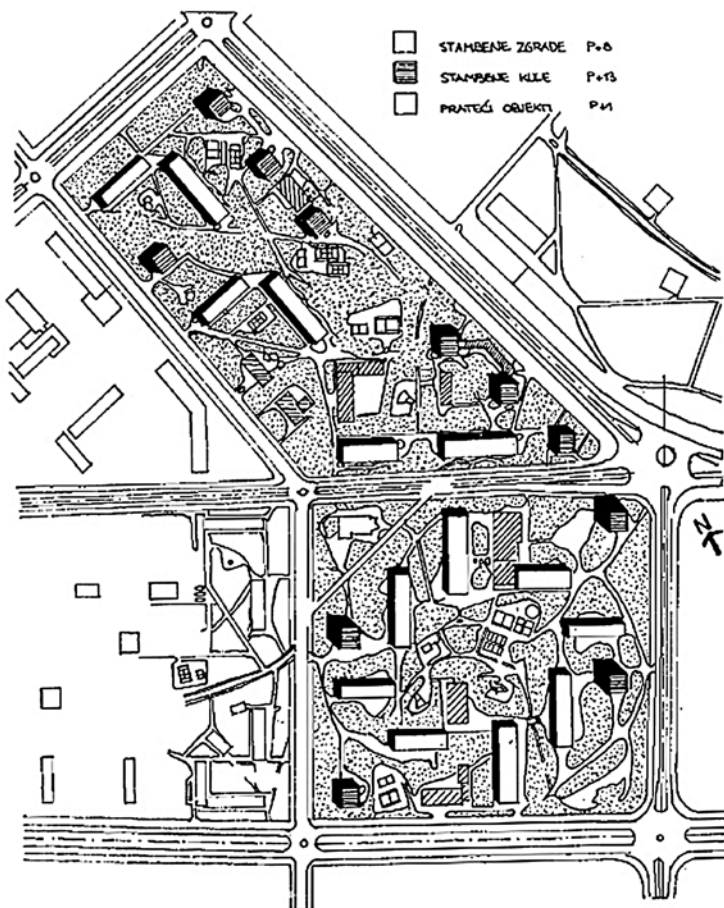
Слика 1.9 Стамбена заједница рашчлањена на четири дијаграма. Репродуковано из: Vojko Novak (ur.), *Stambena zajednica – Porodica i domaćinstvo 1958* (Ljubljana: Gospodarsko razstavišče, 1958), 36-37.

Слика 1.10 Границе рејона и главни рејонски центри. Оливер Минић, "Структура града и центри друштвеног живота", *Урбанизам – архитектура* 1-4 (1951), 154.

Слика 1.11 Различите могућности диспозиција зграда у варијантама урбанистичке јединице. Преузето из: Бранко Петричић, "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975.", *Годишњак града Београда XXII* (1975), 219-233.

Слика 1.12 Ситуација блокова 1 и 2 у Новом Београду. Преузето из: Бранко Петричић, "Прве урбанистичке реализације: Нови Београд 1955-1975.", *Годишњак града Београда XXII* (1975), 229.

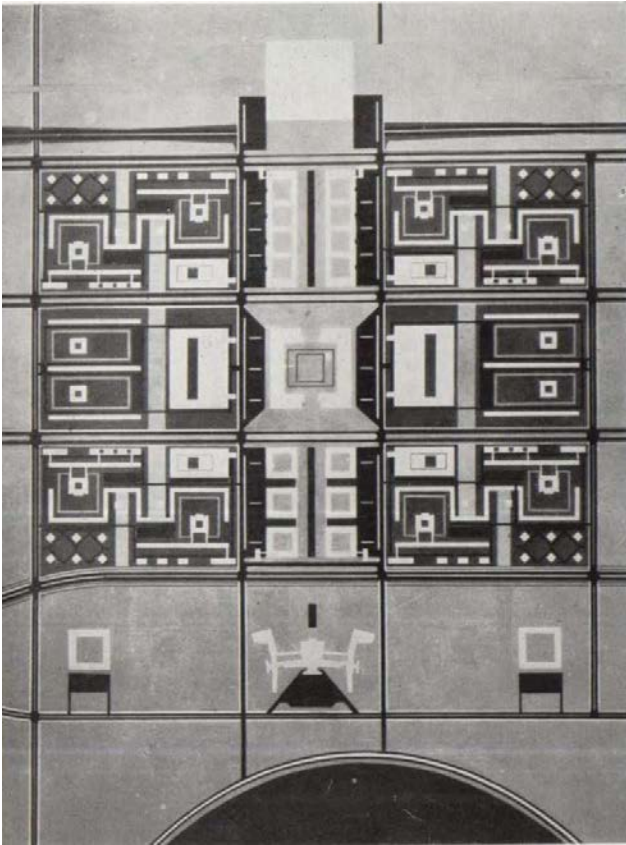
II ДЕО

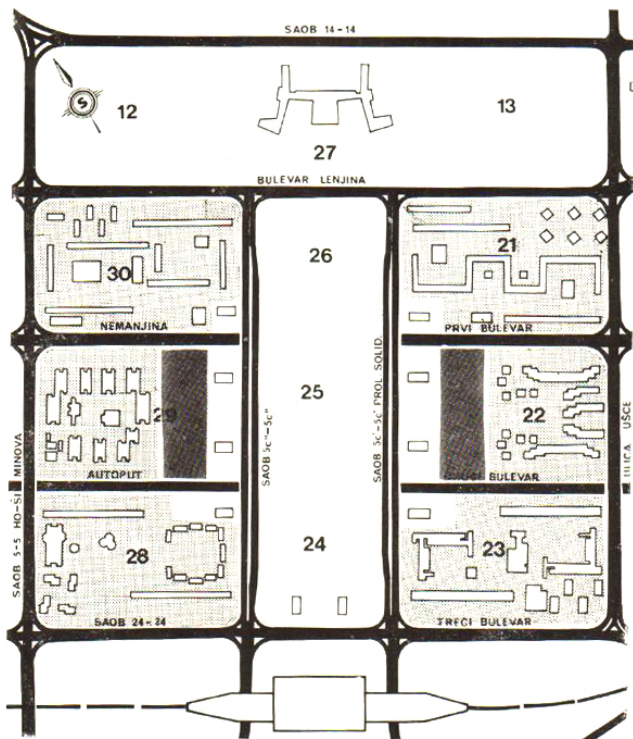
Слика 2.1 Диспозиција самопослуга "Врачара" у Београду. Преузето из: *Samoposluga "Cvetni trg": desetogodišnjica osnivanja prvog supermarketa 1958-1968*, Beograd (1968), непагинирано.

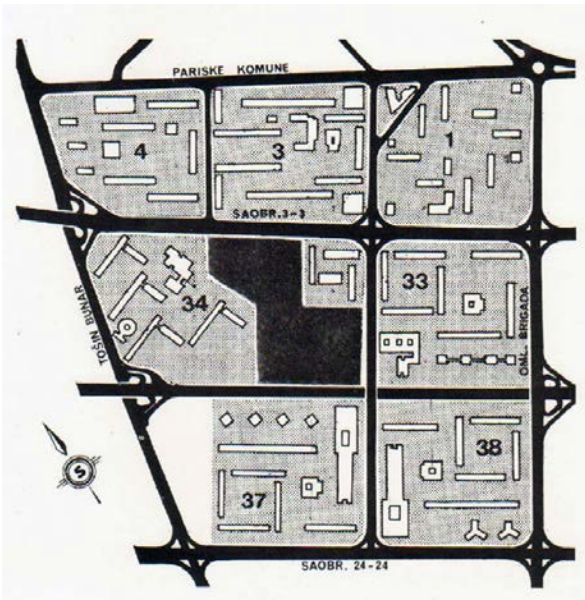
Слика 2.2 ЦМЗ "Фонтана". Преузето из: *Dijana Milašinović Marić, Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda* (Beograd: Publikum, 2002), 157, и *Zoran V. Petrović, "Centar mesne zajednice u Bloku 1 u Novom Beogradu", Arhitektura urbanizam 44* (1967): 25-27.

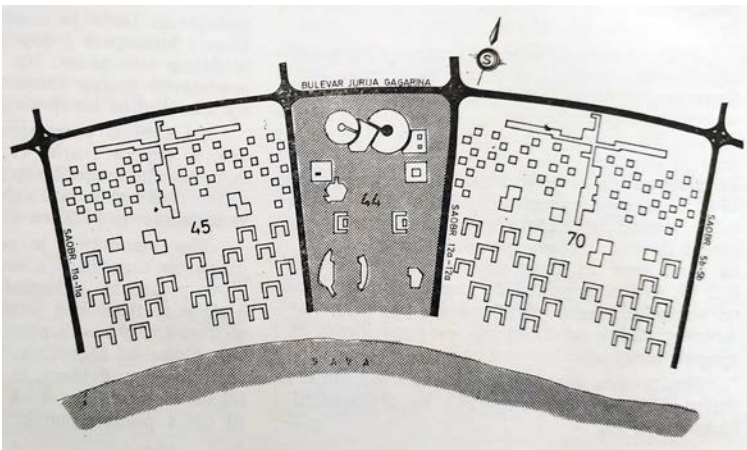
Слика 2.3 Централна зона Новог Београда. Преузето из: Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Urbanizam Arhitektura* 2 (1960): 4.

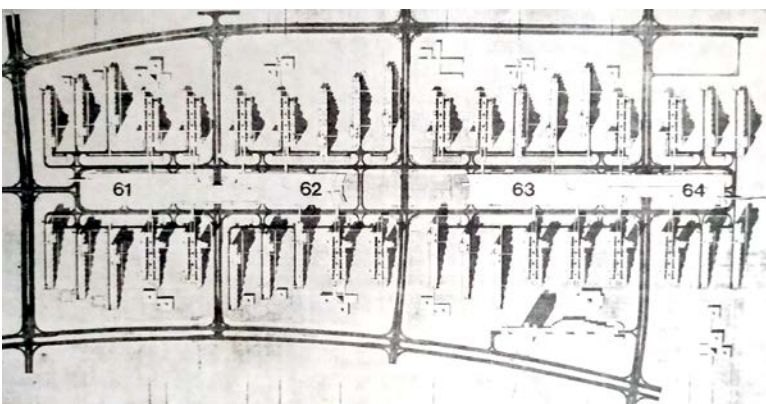
Слика 2.4 Блокови централне зоне Новог Београда. Преузето из: Bratislav Stojanović, "III stambeni rejon", *Urbanizam Beograda* 30 (1975): 30.

Слика 2.5 План за Трећи стамбени рејон у Новом Београду. Преузето из: Anonim., "Nova stambena naselja," *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 35.

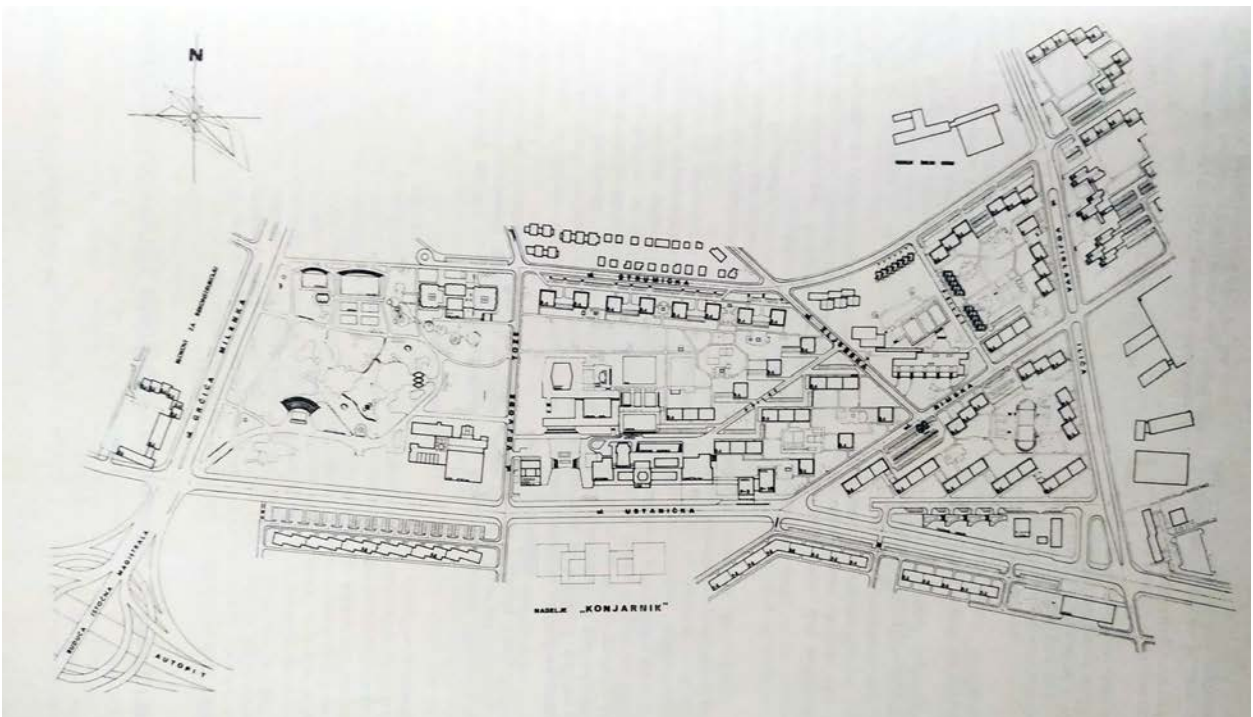
Слика 2.6 Ситуациони план стамбених блокова 44, 45 и 70. Преузето из: Jovan Mišković, "Prikaz urbanističkog rešenja blokova 45 i 70 u Novom Beogradu", u: Miloš Jarić i dr. (ur.), *Stan i stanovanje* (Beograd: Časopis "Izgradnja", posebno izdanje, 1975), 88.

Слика 2.7 Блокови 61-64 у Новом Београду. Преузето из: Darko Marušić, "Stambeno naselje Bežanija (Blokovi 61-64) u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 34.

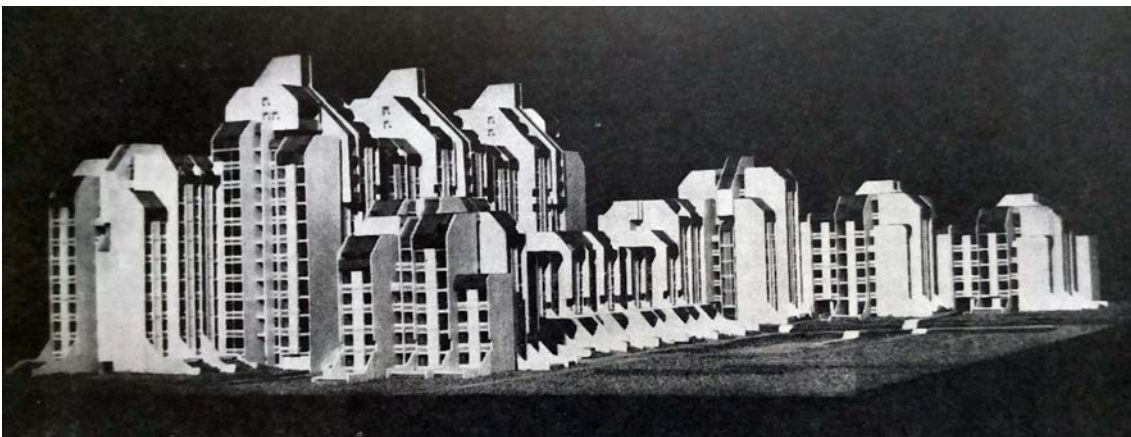
Слика 2.8 Стамбени блокови 61 и 62 у Новом Београду у изградњи. Репродуковано из: Anonim., "Deset godina Direkcije za izgradnju i rekonstrukciju Beograda," *Izgradnja*, br. 12 (1976), 136.

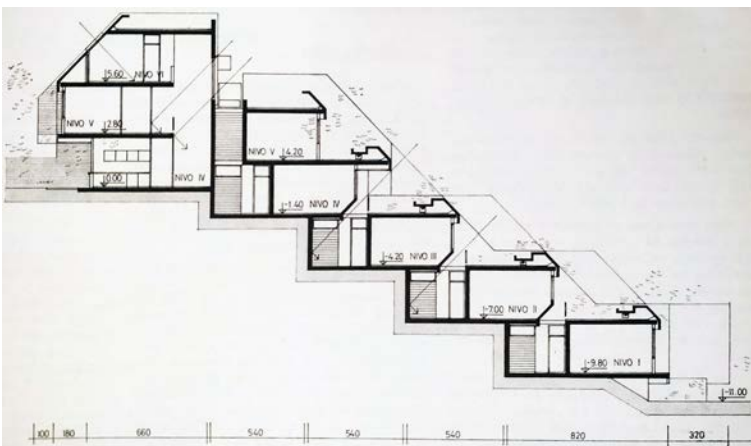
Слика 2.9 Ситуациони план насеља Шумице. Репродуковано из: Anonim., "Nova stambena naselja," *Urbanizam Beograda* 30 (1975), 44.

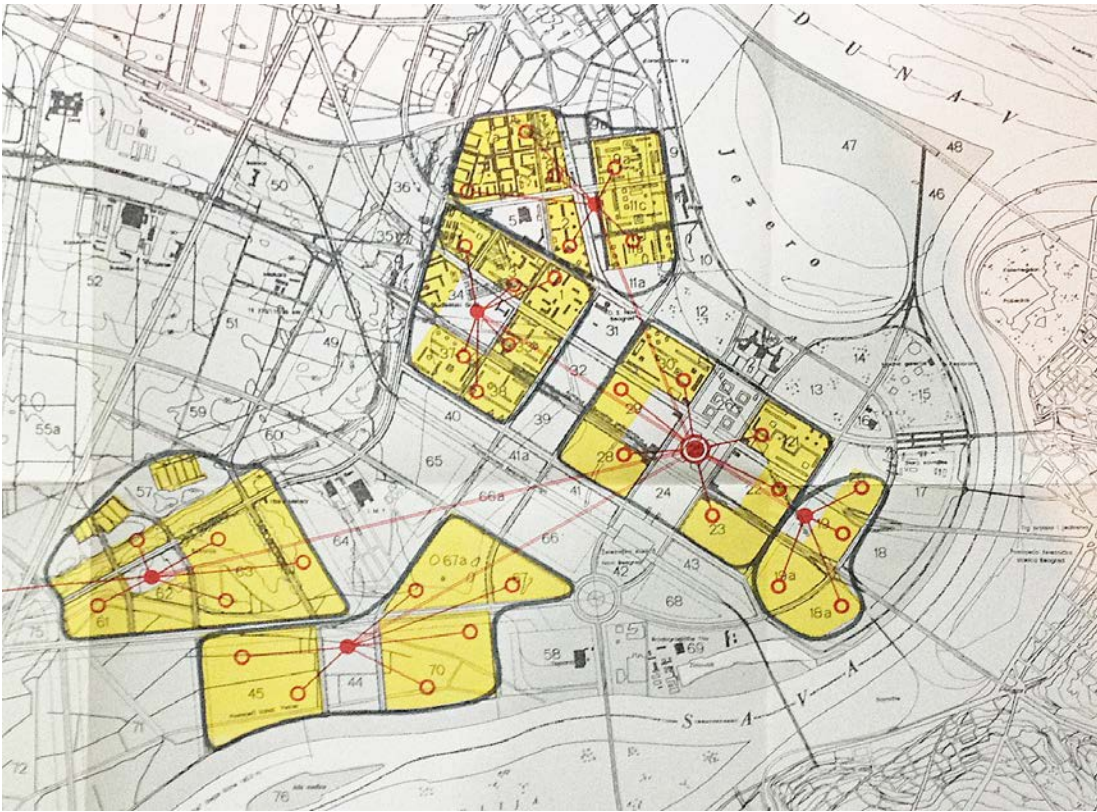
Слика 2.10 Стамбено насеље Јулино брдо. Репродуковано из: Алексеј Бркић, *Знакови у камену: Српска модерна архитектура 1930-1980*. (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 254.

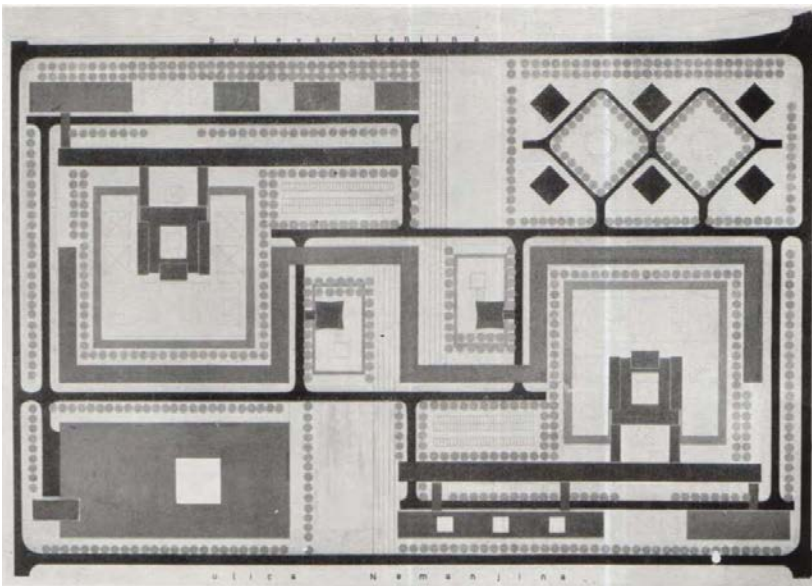
Слика 2.11 Макета објеката у стамбеном насељу Бањица. Репродуковано из: Aleksandar Stjepanović i Aleksandar Vukićević-Sarap, "Izgradnja naselja 'Banjica'", *Izgradnja 12* (1976), 26.

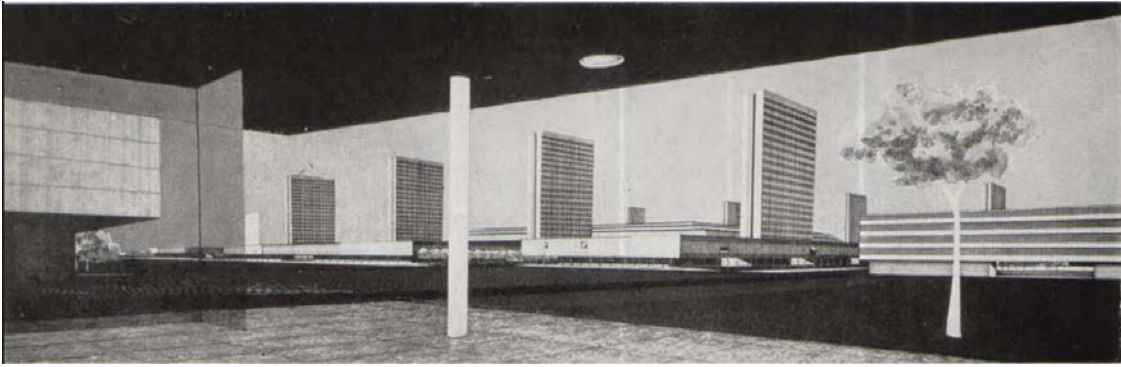
Слика 2.12 III етапа, терасasti објекти типа А, пресек. Репродуковано из: Aleksandar Stjepanović i Aleksandar Vukićević-Sarap, "Izgradnja naselja 'Banjica'", *Izgradnja 12* (1976), 30.

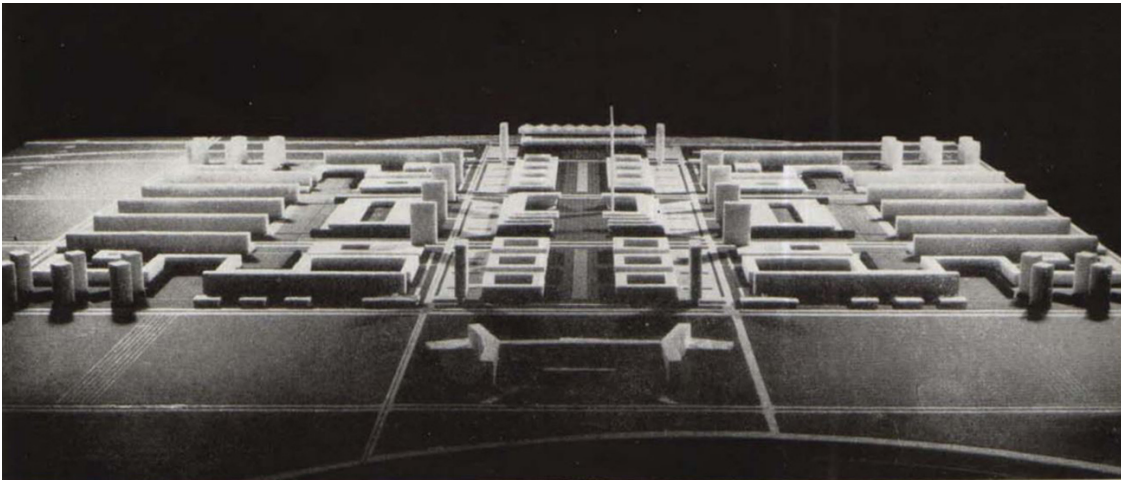
Слика 2.13 Шема организације стамбених зона са диспозицијом центра, 1967. година. Репродуковано из: Архив Урбанистичког завода Београда.

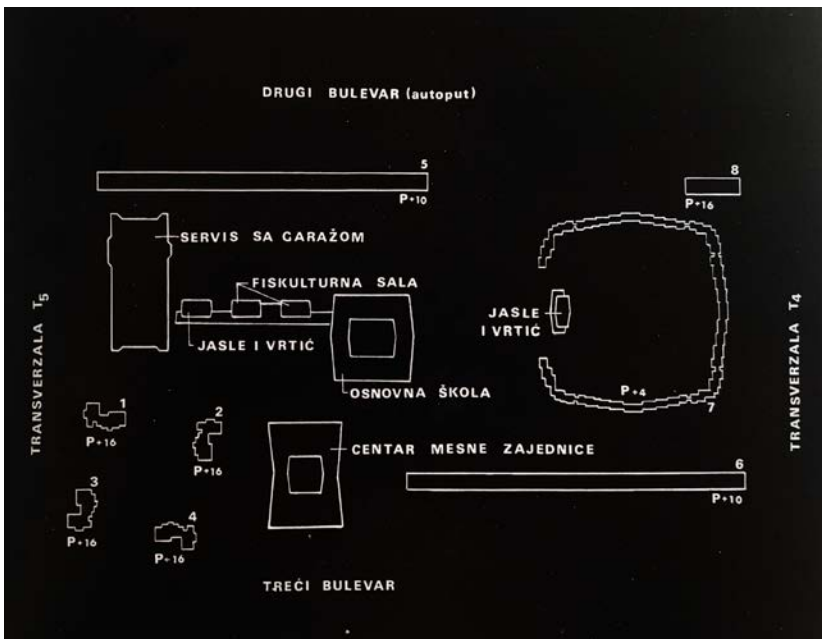
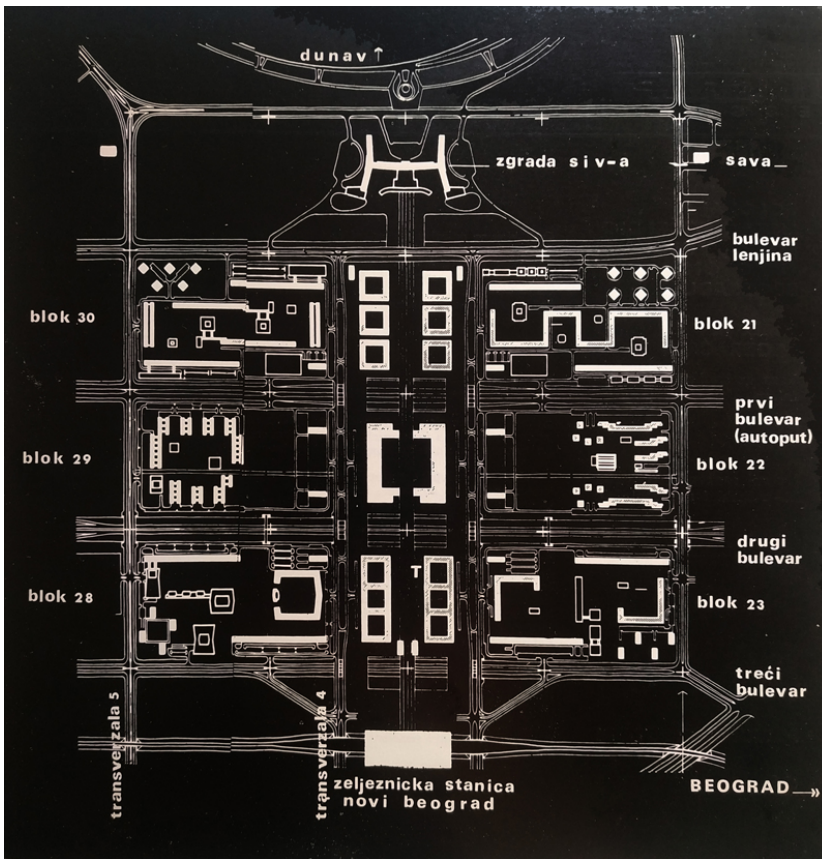
Слика 2.14 Детаљни урбанистички план стамбеног блока уз Булевар Лењина, центар месне заједнице је пространа атријумска зграда окренута дужом страном према Немањиној улици. Преузето из: Aleksandar Ђорђевић, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Urbanizam Arhitektura* 2 (1960): 8.

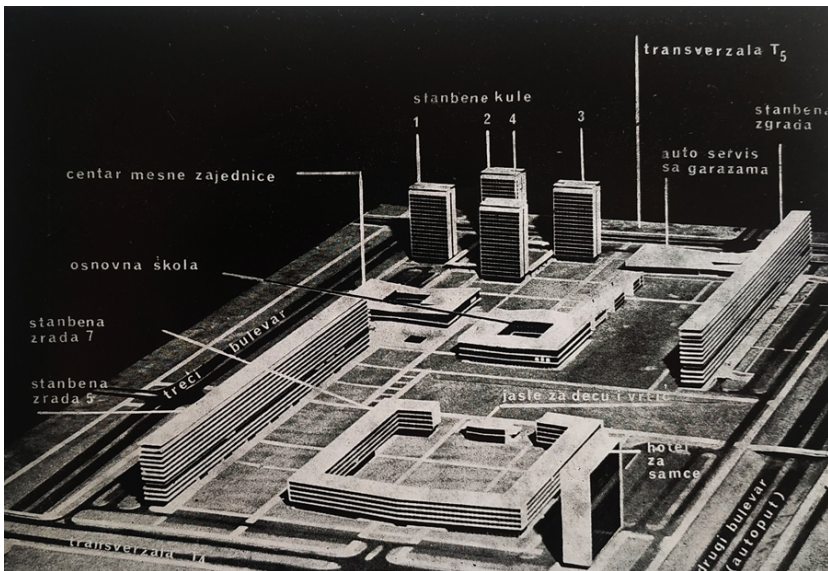
Слика 2.15 Поглед из језгра стамбеног блока. Преузето из: Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Urbanizam Arhitektura 2* (1960): 8.

Слика 2.16 Макета централног потеза са јавним објектима и симетрично распоређеним стамбеним блоковима. Преузето из: Aleksandar Đorđević, "Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda", *Urbanizam Arhitektura 2* (1960): 7.

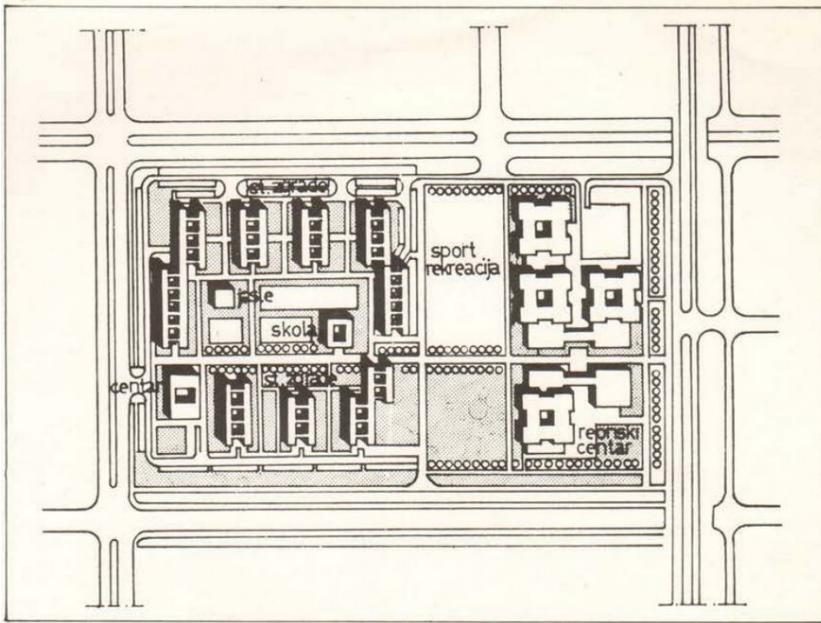
Слика 2.17 План централне зоне Новог Београда и блок 28. Преузето из: *Стамбени блок 28 Нови Београд*, каталог (Београд: ЈИНГРАП, 1968), непагинирано.

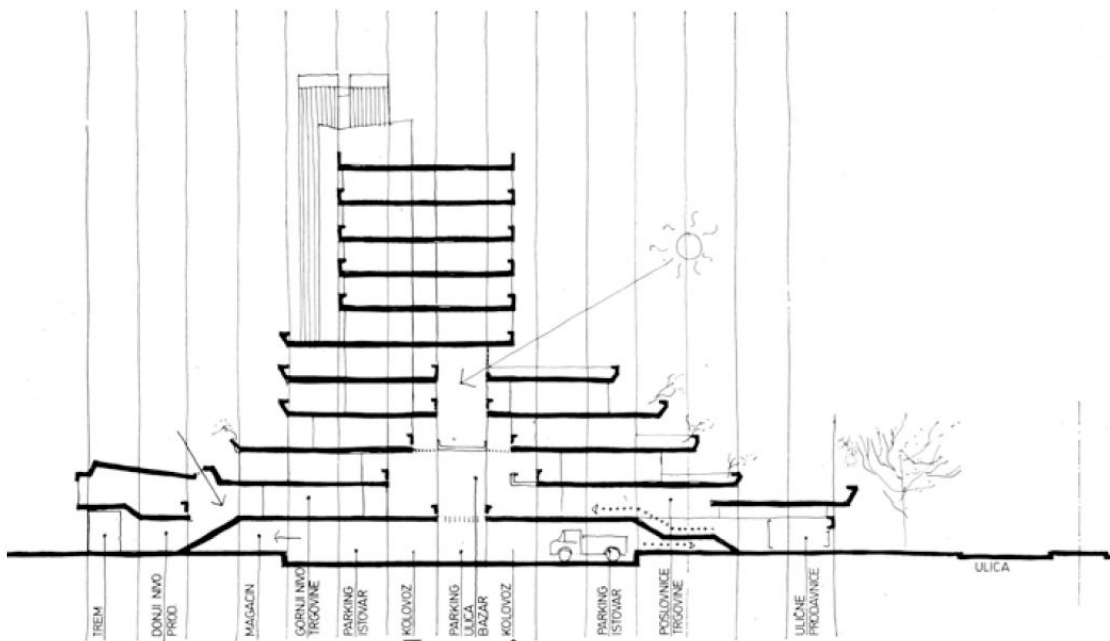
Слика 2.18 Макета блока 28. Преузето из: *Стамбени блок 28 Нови Београд*, каталог (Београд: ЈИНГРАП, 1968), непагинирано.

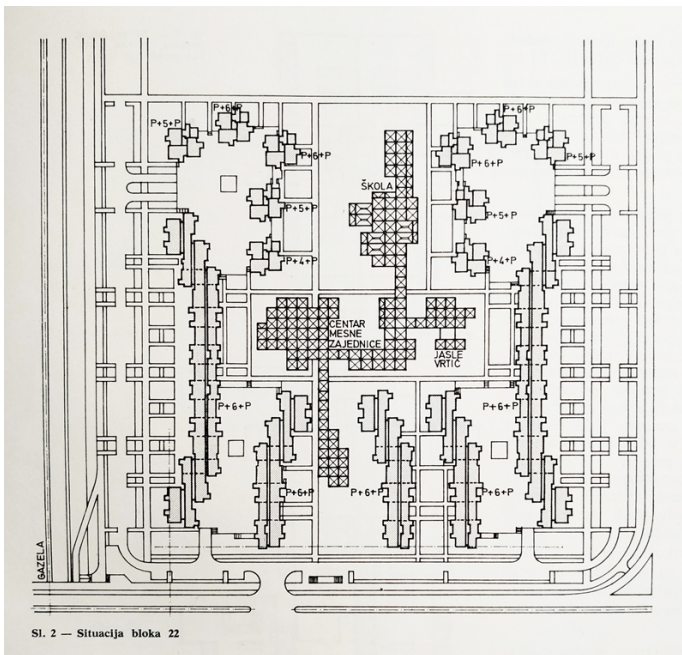
Слика 2.19 Налсовна страна каталога *Стамбени блок 28 Нови Београд*. Преузето из: *Стамбени блок 28 Нови Београд*, каталог (Београд: ЈИНГРАП, 1968), непагинирано.

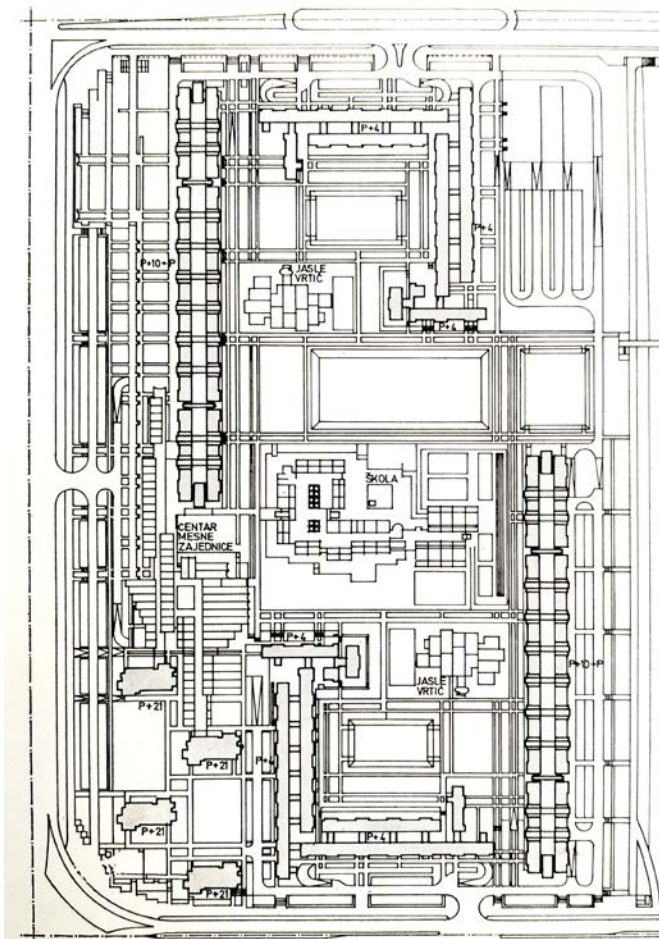
Слика 2.20 Ситуација блока 29 у Новом Београду. Преузето из: Аноним, "Blok 29", *Arhitektura - Urbanizam*, бр. 74-77 (1975): 51.

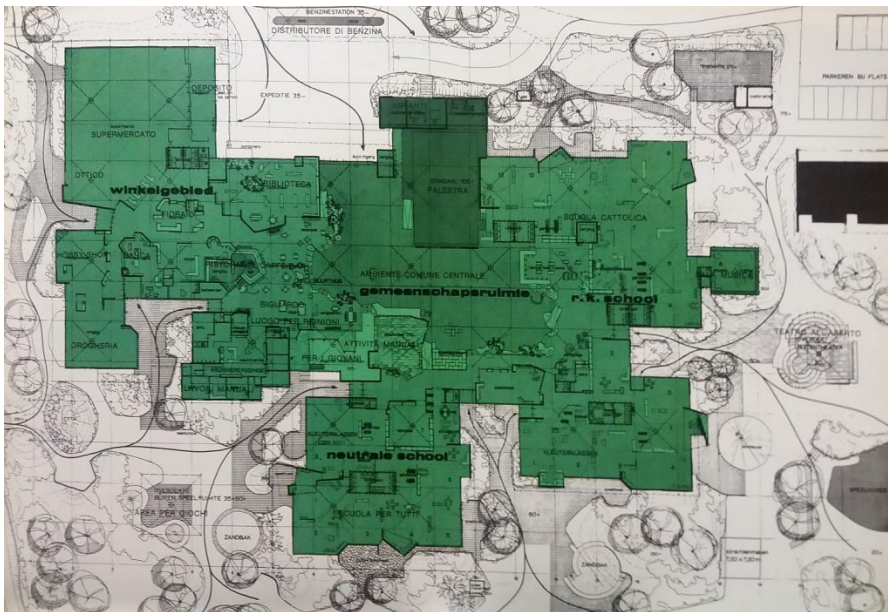
Слика 2.21 Стамбени објекти 5 и 6 у блоку 23, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић и Александар Стјепановић, 1967–1974. Нереализовани предлог Јанковића и Стјепановића. Цртеж репродукован из: Александар Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља*, Докторски рад, Архитектонски факултет Универзитета у Београду (2014), 103.

Слика 2.22 Ситуациони план блока 22, Нови Београд. Aleksandar Stjepanović i Boško Jovanović, "Stambeni blokovi 22 i 23 u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 5.

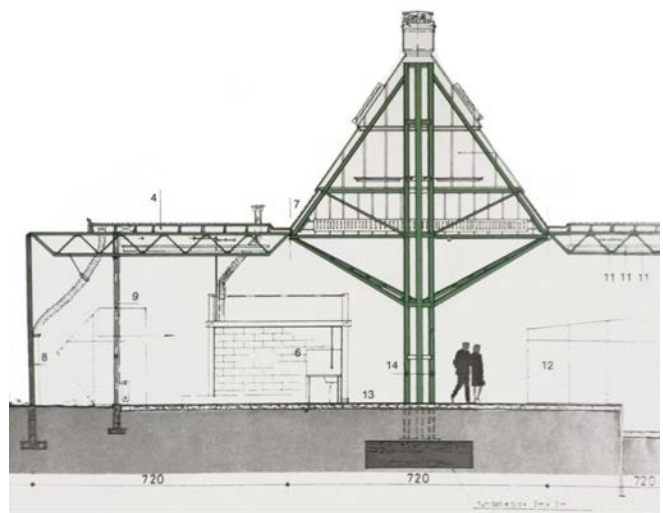
Слика 2.23 Ситуациони план блока 23, Нови Београд. Aleksandar Stjepanović i Boško Jovanović, "Stambeni blokovi 22 i 23 u Novom Beogradu", *Izgradnja* 12 (1976), 9.

Слика 2.24 Франк Ван Клингерен (Frank Van Klingeren), План друштвеног центра "Т Karregat", Ајндховен. Чланак објављен у: *Hidden Architecture*. 13. 09. 2017. године. Преузето са: <http://hiddenarchitecture.net/t-karregat-centre/>

Слика 2.25

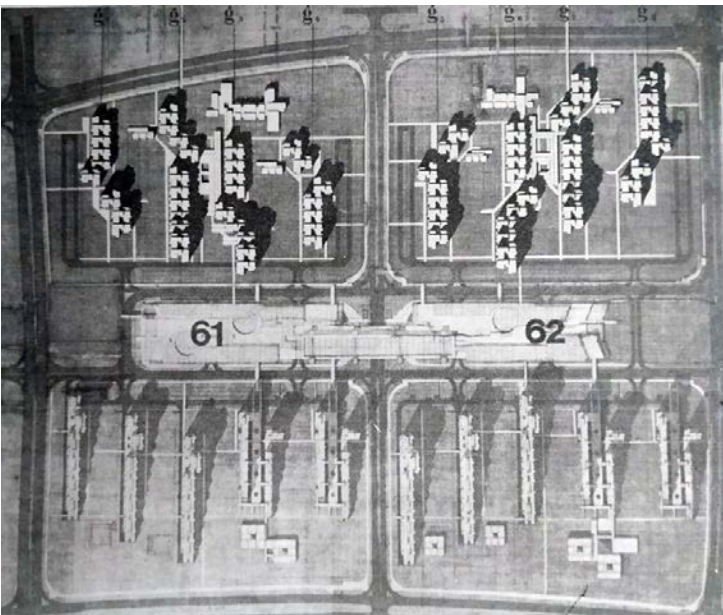
Слика 2.26

Слика 2.25 Франк Ван Клингерен (Frank Van Klingeren), Друштвени центар "Т Karregat", Ајндховен. Чланак објављен у: *Hidden Architecture*. 13. 09. 2017. године. Преузето са: <http://hiddenarchitecture.net/t-karregat-centre/>

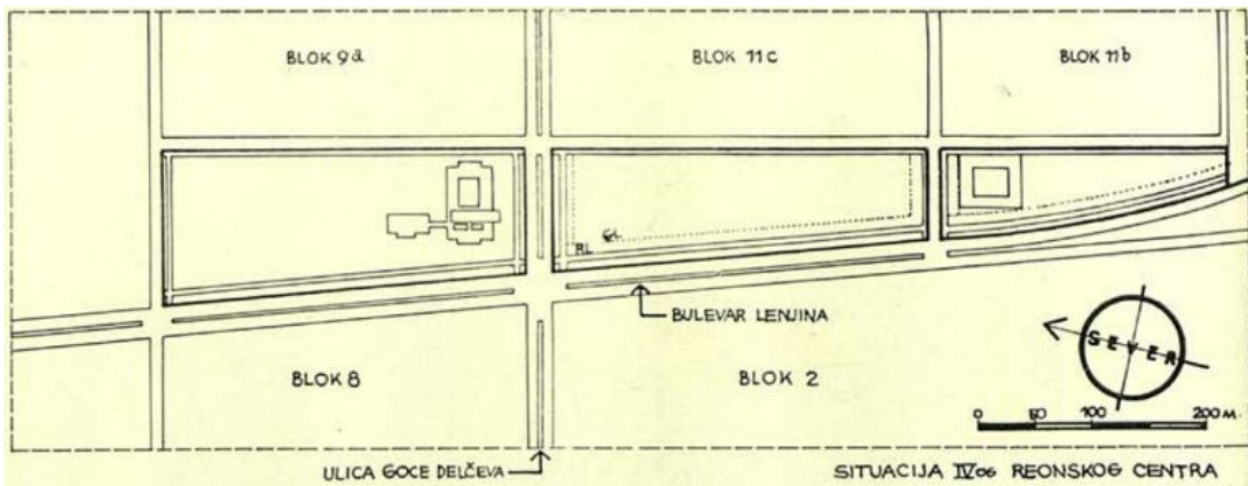
Слика 2.26 Пресек кроз једну самонесећу челичну надстрешницу са интегрисаним инсталацијама. Франк Ван Клингерен (Frank Van Klingeren), Друштвени центар "Т Karregat", Ајндховен. Чланак објављен у: *Hidden Architecture*. 13. 09. 2017. године. Преузето са: <http://hiddenarchitecture.net/t-karregat-centre/>

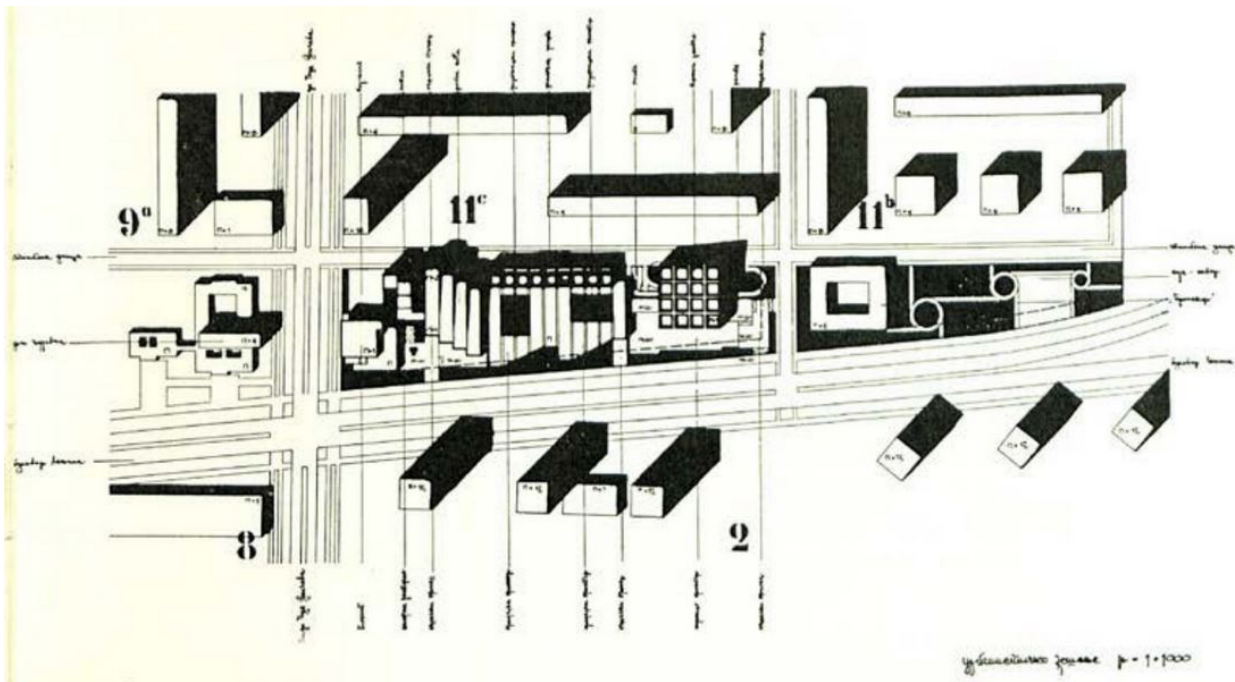
Слика 2.27 Поређење ситуационих планова месне заједнице "Сава" и месне заједнице "Каленић".

Слика 2.28 Урбанистичко решење северних делова стамбених блокова 61 и 62. Преузето из: Darko Marušić, "Blokovi 61 i 62 u Novom Beogradu", u *Stan i stanovanje* (posebno izdanje часописа *Izgradnja*), n.d.: 130.

Слика 2.29 Ситуација на којој је приказана позиција Четвртог рејонског центра. Преузето из: Sima Miljković, "Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu", *Arhitektura Urbanizam*, br. 38 (1966), 60.

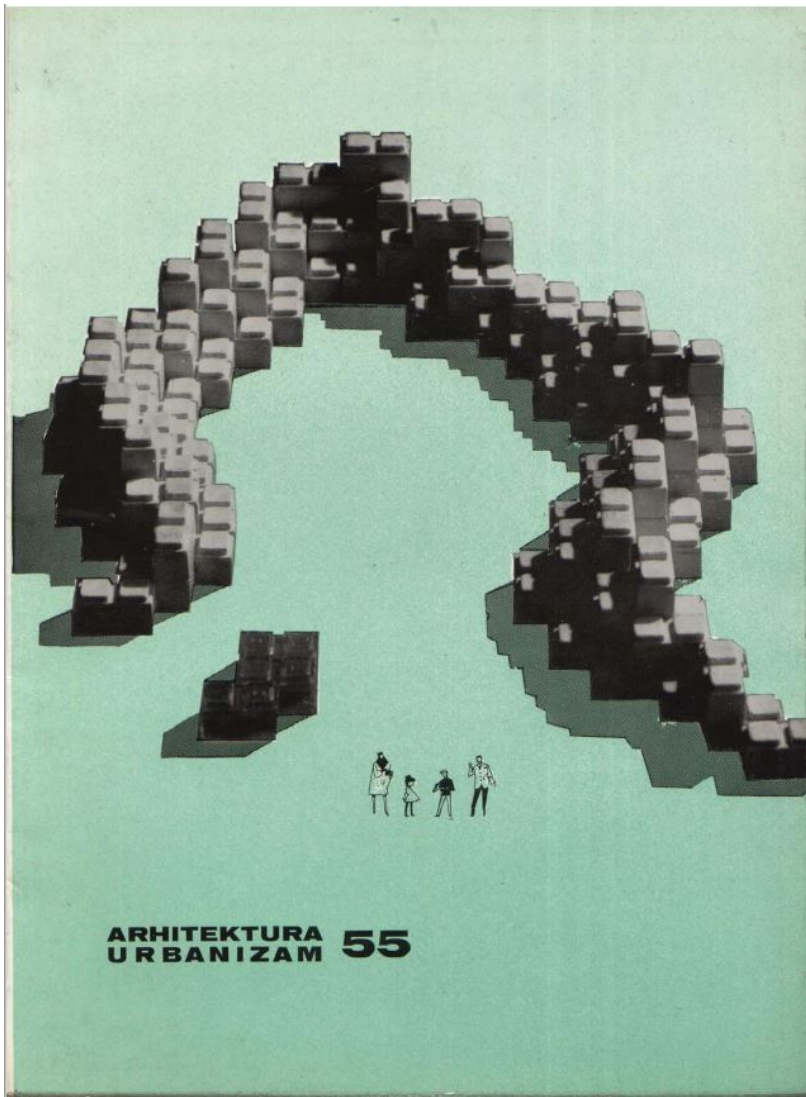
Слика 2.30 Ситуационо решење првонаграђеног рада на конкурс за Четврти рејонски центар. Преузето из: Sima Miljković, "Prikaz urbanističko-arhitektonskog konkursa za deo IV rejonskog centra u Novom Beogradu", *Arhitektura Urbanizam*, br. 38 (1966), 61.

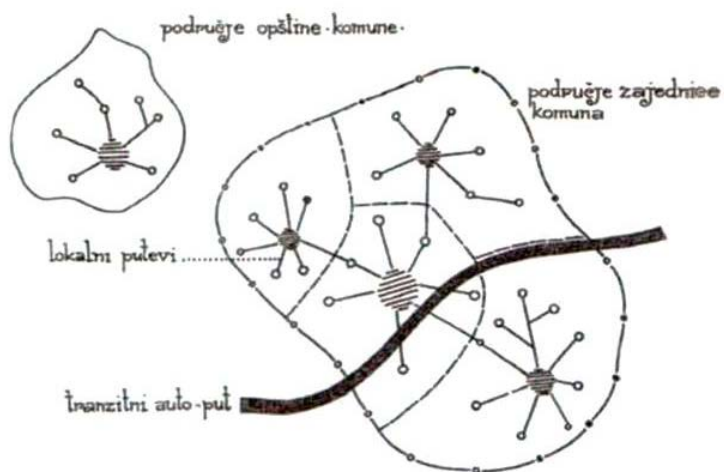
Слика 2.31 Рејонски центар Четвртог рејона, "Меркатор". Репродуковано из: Архив Урбанистичког завода Београда.

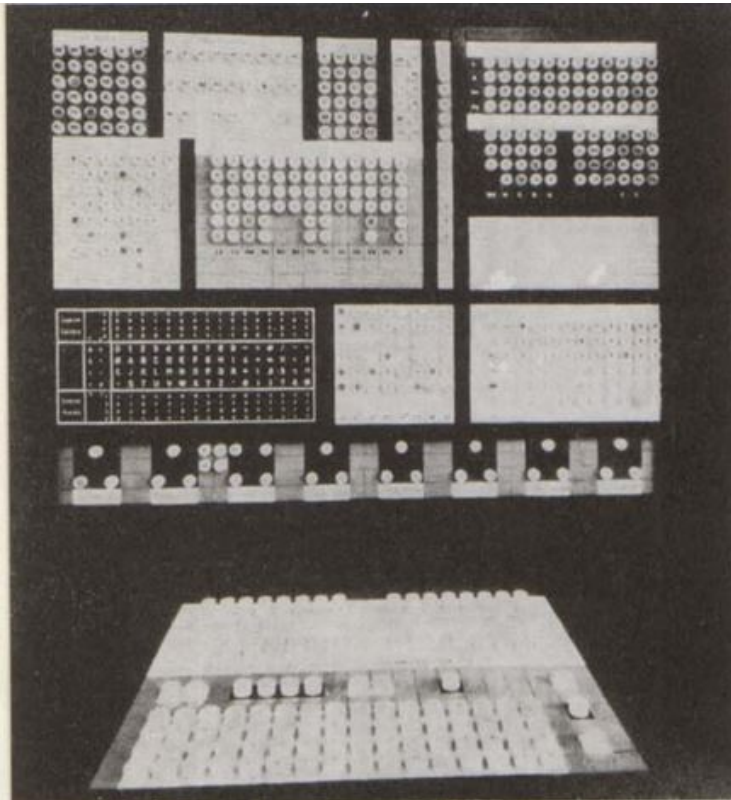
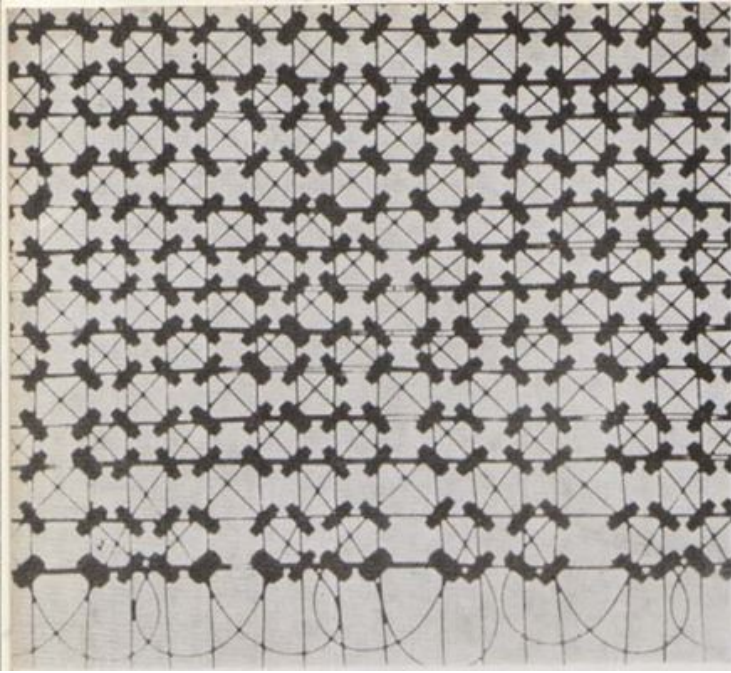
Слика 2.32 Рејонски центар Четвртог рејона, "Меркатор". Репродуковано из: Архив Урбанистичког завода Београда.

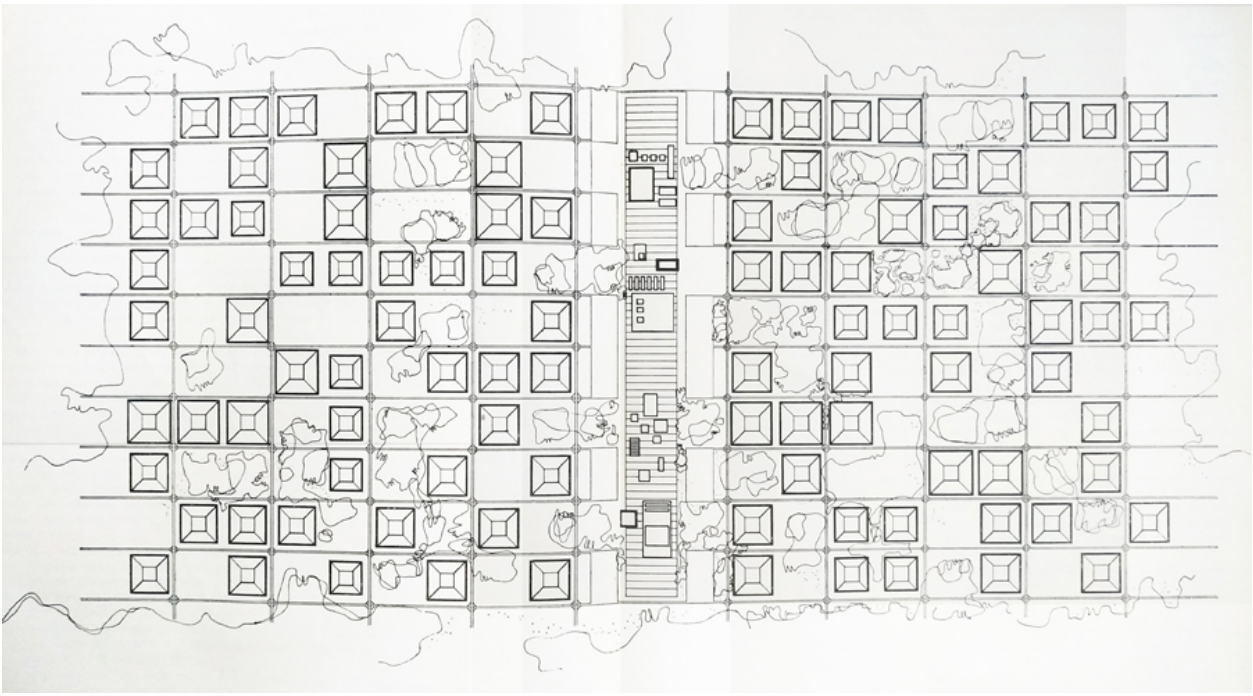
Слика 2.33 Насловна страница часописа *Архитектура Урбанизам* број 55 из 1969. године, аутор Владимир Бјеликов. Репродуковано из: *Архитектура - Urbanizam* 10, br. 55 (1969).

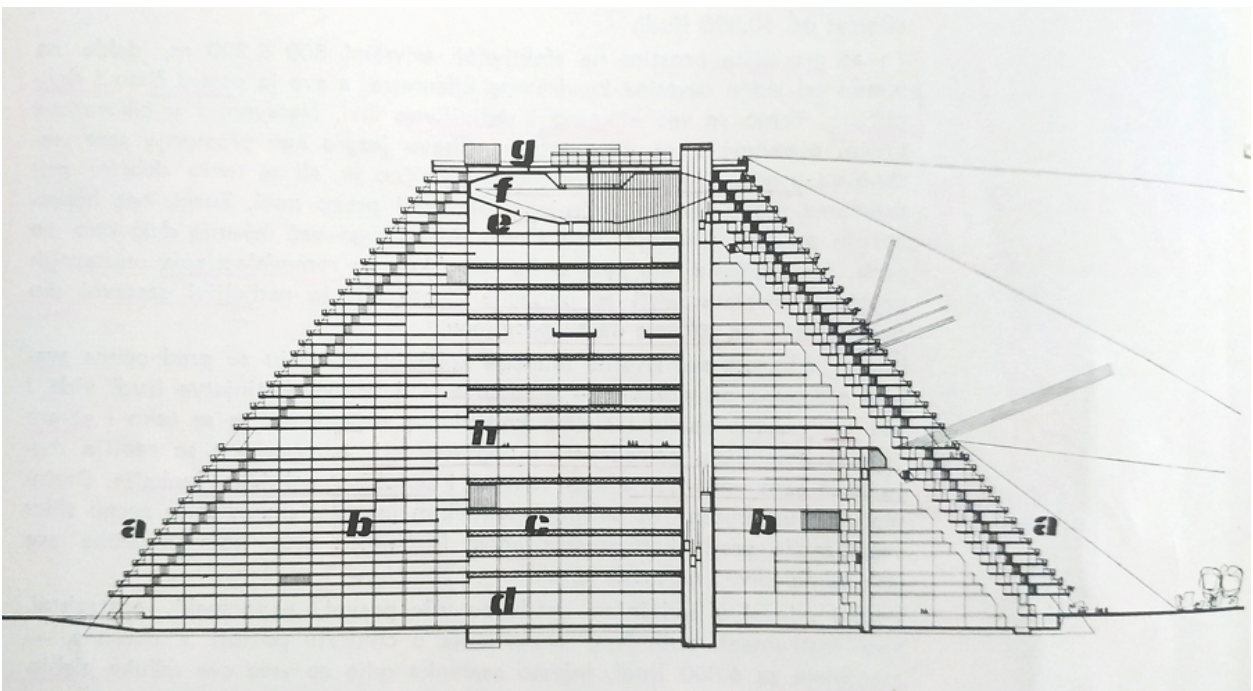
Слика 2.34 Схема територијалне поделе: центри комуна и заједнице комуна. Репродуковано из: Oliver Minić, "Funkcija i uloga naselja u regionu", *Архитектура урбанизам* 43 (1967), 39.

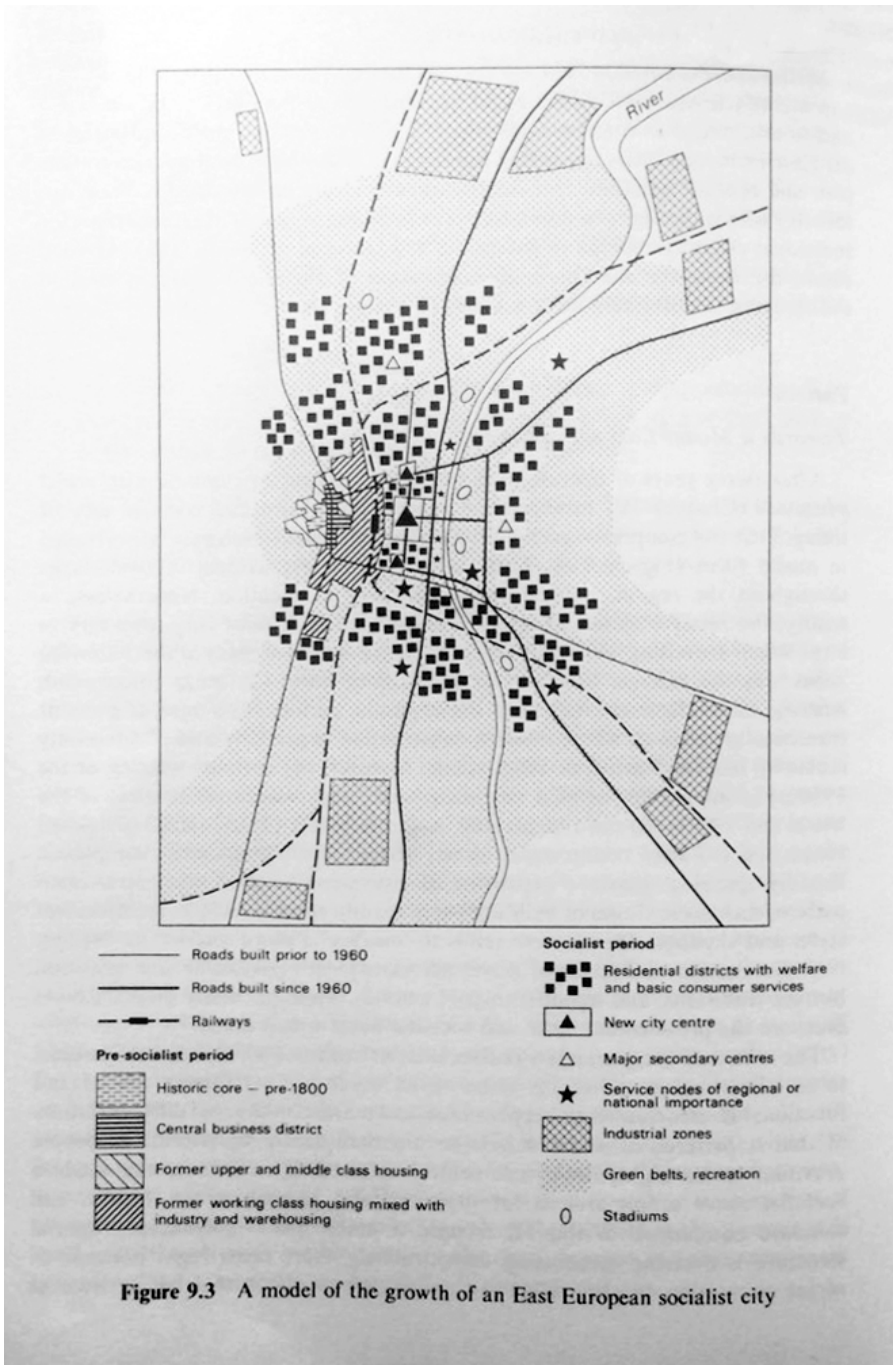
Слика 2.35 Деталј морфологије унутрашњости електронског рачунара и командни сто електронског рачунара. Репродуковано из: Matko Meštrović, "Što je budući put arhitekture", *Arhitektura urbanizam* 19 (1963), 38.

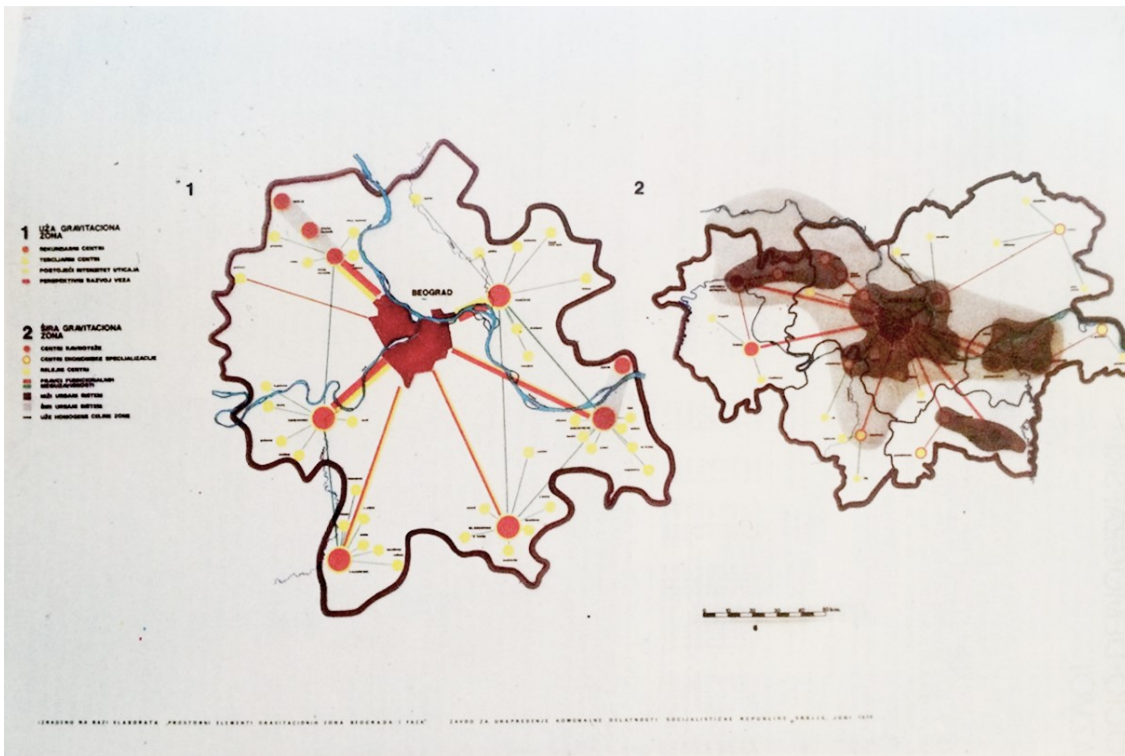
Слика 2.36 План Синтурбанистичког града. Репродуковано из: Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 87.

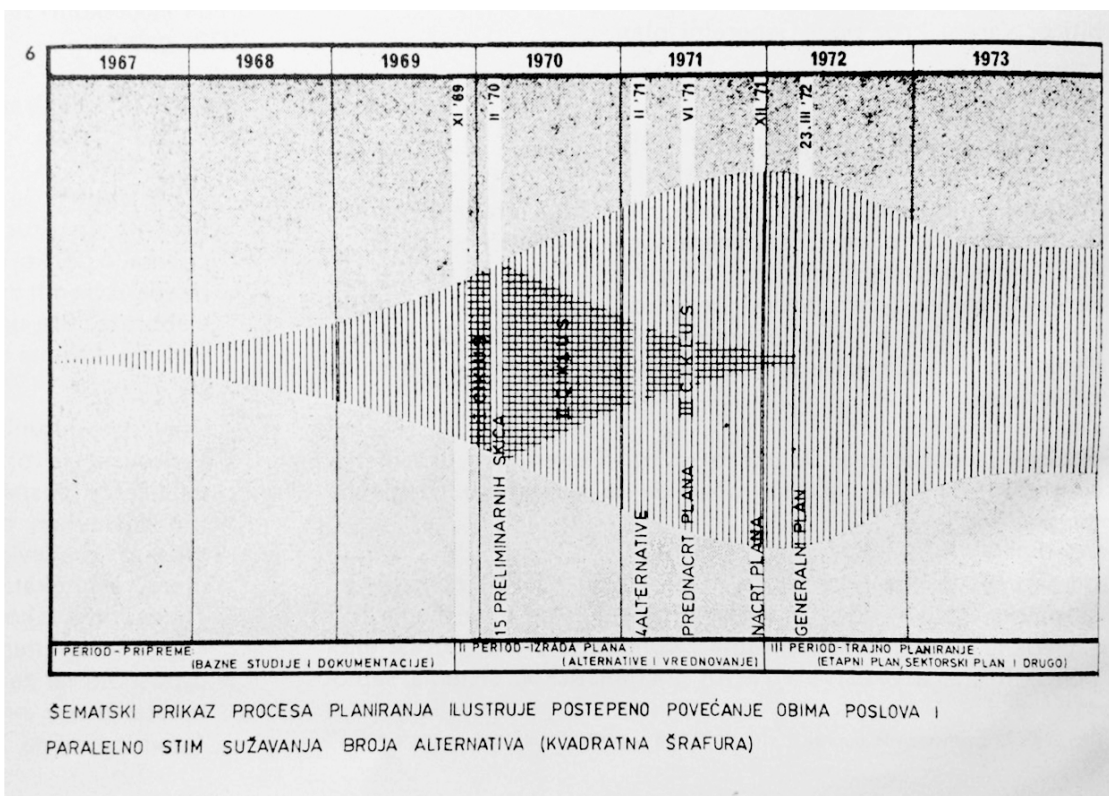
Слика 2.37 Пресек Синтурбанистичког зигурата. Репродуковано из: Vjenceslav Richter, *Sinturbanizam* (Zagreb: Mladost, 1964), 88.

Слика 3.1 Модел развоја источно европског социјалистичког града. Преузето из: R.A. French and Ian F.E. Hamilton, *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy* (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 228.

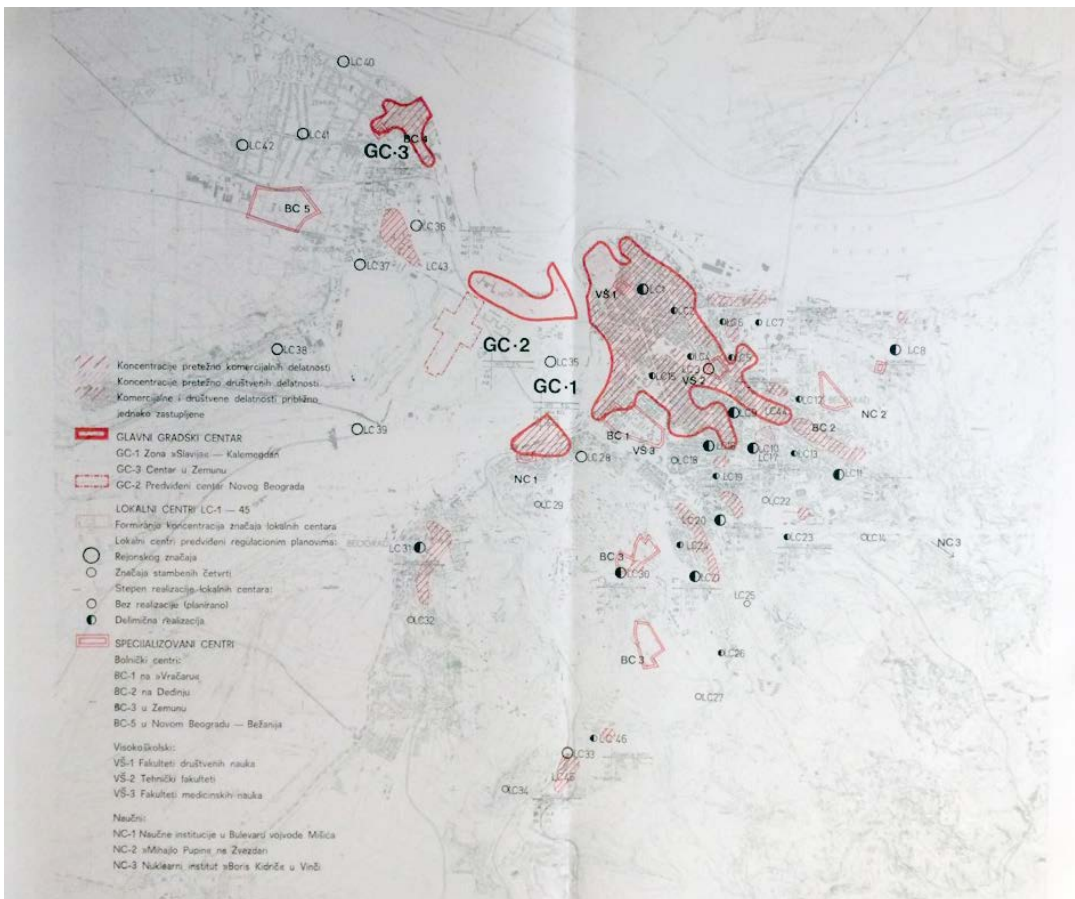
Слика 3.2 Гравитационе зоне Београда. Преузето из: *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1973), 51.

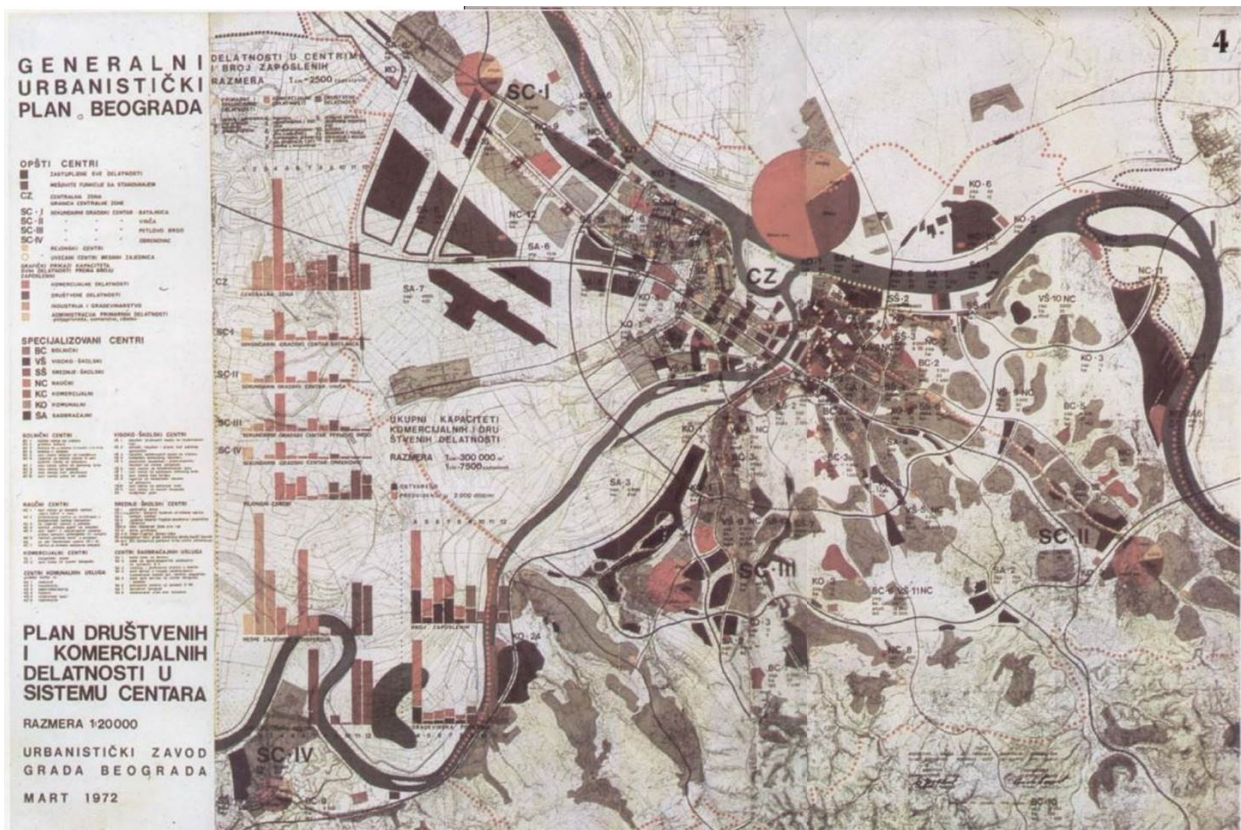
Слика 3.3 Схематски приказ процеса планирања у периоду од 1967. до 1973. године. *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1973), 10.

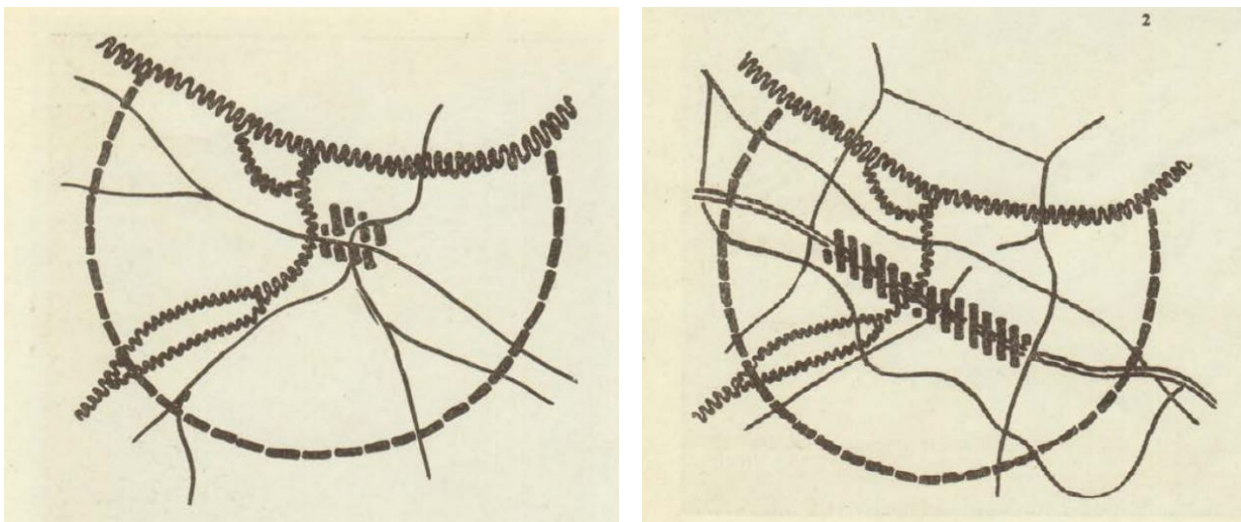
Слика 3.4 Преднацрт ГУП Београда. *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1973), 104е.

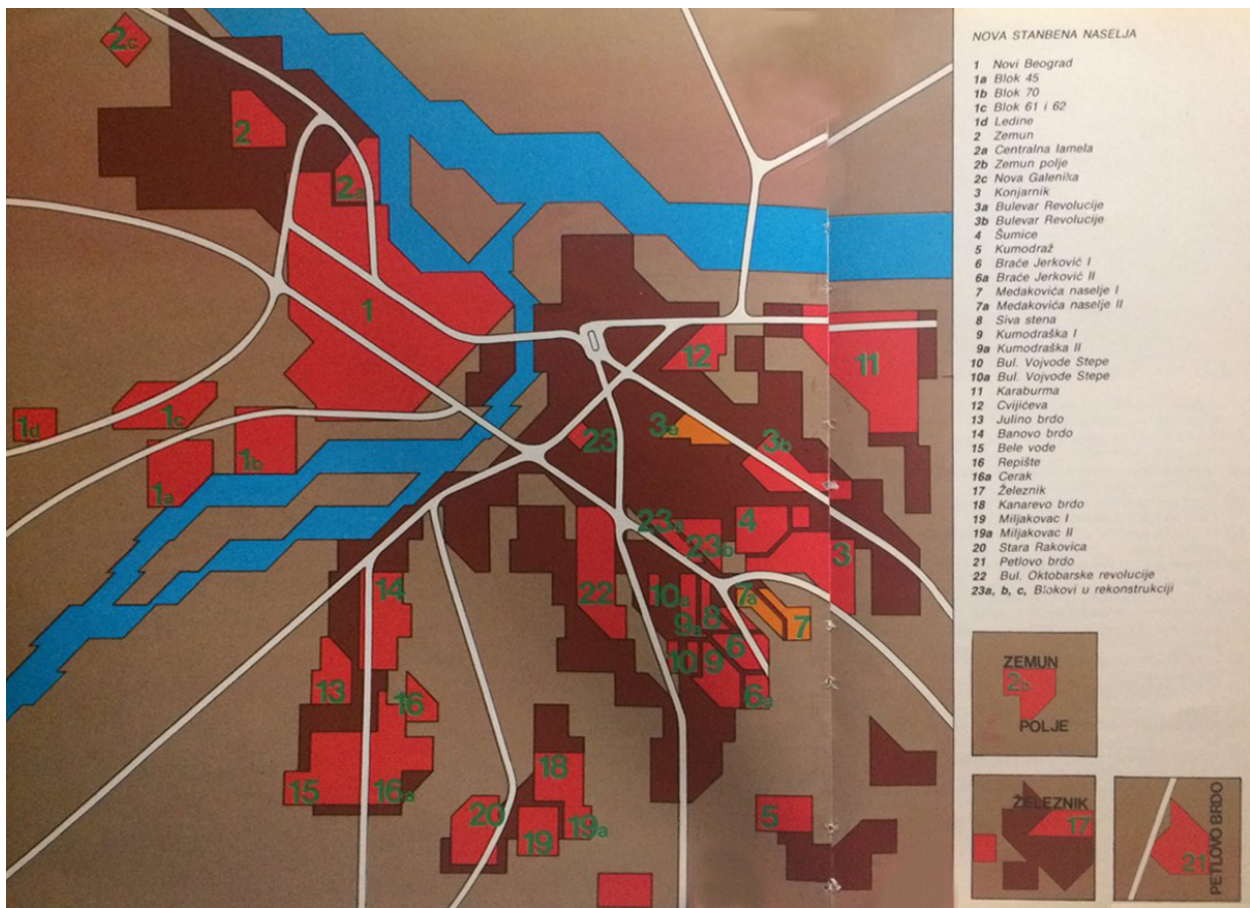
Слика 3.5 Мапа постојећих центара у Београду. *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1973), 68.

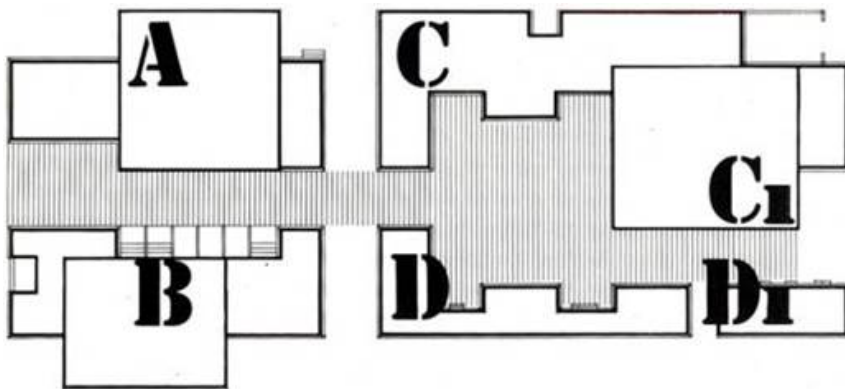
Слика 3.6 План друштвених и комерцијалних делатности у систему центара у Генералном урбанистичком плану Београда. *Arhitektura Urbanizam 70-72* (1973), непагинирано.

Слика 3.7 Схеме измене саобраћаја у Београду. Репродуковано из: Vladimir Bjelikov, "Nova dispozicija i koordinate gradskih centara", *Arhitektura urbanizam 39* (1966), 6.

Слика 3.8 Мапа изградње центра месних заједница. Репродуковано из: Nebojša Bogunović, ur., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 8-9.

Слика 3.9 Садржај објеката према типском пројекту. Репродуковано из: Nebojša Bogunović, ur., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 38.

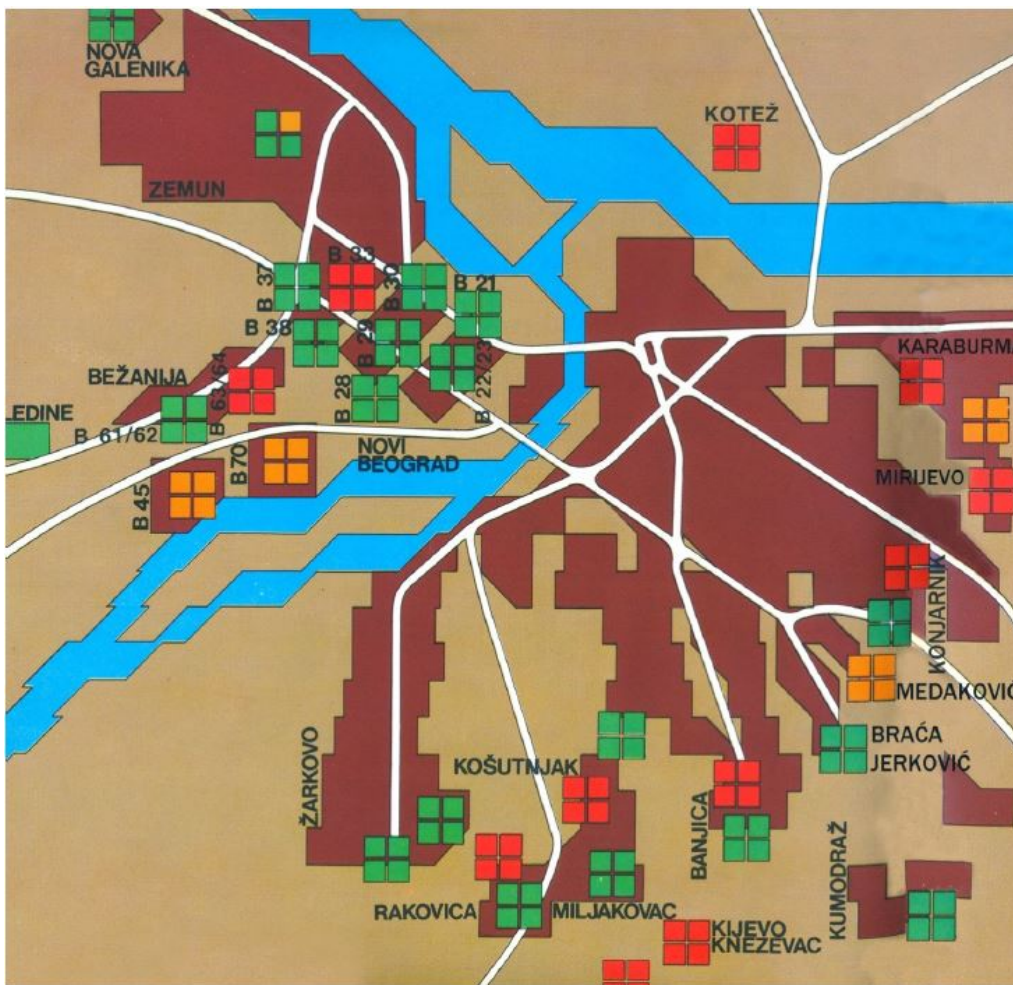
Слика 3.10 Центар месне заједнице "Сава". Репродуковано из: Nebojša Vogunović, ур., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 23.

Слика 3.11 Центар месне заједнице у блоку 70 на Новом Београду, изведен према типском пројекту. Репродуковано из: Nebojša Vogunović, ур., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 19.

Слика 3.12 Центар месне заједнице "Сава Ковачевић" у Земуну. Репродуковано из: Nebojša Vogunović, ур., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 12-13.

CMZ	OBJEKAT	m ²	IZVOĐAČ
POTPUNO ZAVRŠENI DO KRAJA 1976. GODINE			
BLOK 45 N. BEOGRAD	A	974	KOMGRAP BEOGRAD
	B	864	
	C	1981	
	D	597	
BLOK 70 N. BEOGRAD	A	1003	KOMGRAP BEOGRAD
	B	864	
	C	1091	
	D	597	
KARABURMA IX	A	803	DOM BEOGRAD
	B	1091	
	C	1461	
MEDAKOVIĆ NASELJE	A	1662	KOMGRAP BEOGRAD
	B		
	C		
	D		
DELUMIČNO ZAVRŠENI DO KRAJA 1976. GODINE			
ŽELEZNIK	A	1600	KOMGRAP BEOGRAD
	B		
SAVA KOVAČEVIĆ	A	1244	KOMGRAP BEOGRAD
	B		
ZEMUN POLJE	A	1703	7. IJL BEOGRAD
	B		
	C		
	D		

CMZ	OBJEKAT	m ²	IZVOĐAČ
U ODRADNJI			
BLOK 38 N. BEOGRAD	A	2140	HIDROGRADNJA ČAČAK
	B	556	
	C	1143	
	D	142	
BLOK 61-62 N. BEOGRAD	A	2201	
	B	630	
	C	1175	
	D	718	
NOVA GALENIKA	A	415	NETIMAR BEOGRAD
	B	558	
	C	705	
	D	795	
STARA RAKOVICA	A	556	DOM BEOGRAD
	B	1181	
	C	717	
	D	483	
KUMODRAŽ II	A	541	KOMGRAP BEOGRAD
	B	1002	
	C	631	
	D	1897	
BRAĆA JERKOVIĆ II	A	541	KOMGRAP BEOGRAD
	B	1347	
	C	708	
	D	167	
SPORTSKI CENTAR ŽARKOVO	A	97	BEOGRAD INŽENJERSKI
	B	1002	
	C	161	
	D	1486	
KOŠUJ	A	442	
	B	1852	
	C	2018	
	D	500	
BANJICA	A	1126	
	B	594	GRADITELJ BEOGRAD
	C	814	
	D	643	MILJAKOVAC

CMZ	OBJEKAT	m ²	IZVOĐAČ
U ODRADNJI			
PETLOVO BRDO	A	400	
	B	787	
	C	375	KARLARI
	D	980	
KONJARNIK II	A	980	KOMGRAP BEOGRAD
	B	550	
	C	1500	
	D	1270	
MILJAKOVAC III	A	980	
	B	550	KOMGRAP BEOGRAD
	C	1218	
	D	648	
BLOK 21-22 N. BEOGRAD	A	1753	NAPRED BEOGRAD
	B	543	
	C	1291	
	D	1960	
BLOK 23 N. BEOGRAD	A	500	RATKO MITROVIĆ BEOGRAD
	B	1145	
	C	801	
	D	910	
BLOK 28 N. BEOGRAD	A	696	PROGRES PIROT
	B	550	
	C	289	
	D	1327	
BLOK 29 N. BEOGRAD	A	466	
	B	991	
	C	2245	
	D	355	
BLOK 30 N. BEOGRAD	A	594	DOM BEOGRAD
	B	1250	
	C	889	
	D	556	KOMGRAP BEOGRAD
BLOK 37 N. BEOGRAD	A	1150	
	B	521	
	C		
	D		

„SKOJEVSKA“ RAKOVICA: BLOK 33 N. BEOGRAD; MIRIJEVO: „PERA VELIMIROVIĆ“ — KOŠUTNJAK, KUEVO-KNEŽEVAC I; KUEVO-KNEŽEVAC II; KARABURMA; KONJARNIK II; BLOK 63 I 64 N. BEOGRAD; BANJICA II KOTEŽ

A — poslovni prostor
 B — prostor za rad društveno-političkih organizacija
 C — samostalna i ugoditeljski objekat
 D — prostor za zanatske usluge i servise

Слика 3.13 Динамика изградње центара месних заједница у Београду. Репродуковано из: Nebojša Bogunović, ur., *Centri mesnih zajednica u Beogradu* (Beograd: Kulturni centar Beograda, 1977), 16-17.

БИОГРАФИЈА

Марија Мартиновић је рођена 1983. године у Београду. Након завршене Математичке гимназије у Београду, уписала је Архитектонски факултет Универзитета у Београду. Дипломирала је 2009. године са оценом 10 на дипломском раду, и са просечном оценом 8,89 у току студија. Стекла је титулу дипломирани инжењер архитектуре и мастер инжењер архитектуре. Докторске академске студије на Архитектонском факултету у Београду је уписала исте године, одредивши се за усмерење научног карактера, основна област истраживања Архитектура, ужа област истраживања Студије архитектуре. У оквиру докторских студија се најпре бавила проучавањем формалне и друштвене улоге архитектонских меморијалних споменика у Југославији, да би касније истраживање усмерила на тему архитектуре и урбанизма центара месних заједница у Београду. У јуну 2016. године, Наставно-научно веће Архитектонског факултета јој је одобрило изграду докторске дисертације под називом *Југословенско самоуправљање у архитектури центара месних заједница у Београду од 1950. до 1978. године*, под менторством др Александра Игњатовића, ванредног професора Архитектонског факултета Универзитета у Београду. Од октобра 2006. до јуна 2010. године учествовала је у настави на Архитектонском факултету. У периоду докторских студија је остварила учешће на бројним међународним научним скуповима и научним и стручним радионицама.

ИЗЈАВЕ

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Марија Мартиновић

Број индекса: 50/Д2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ЈУГОСЛОВЕНСКО САМОУПРАВЉАЊЕ У АРХИТЕКТУРИ ЦЕНТАРА МЕСНИХ
ЗАЈЕДНИЦА У БЕОГРАДУ ОД 1950. ДО 1978.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

Београду, 23.3.2020. године

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: Марија Мартиновић

Број индекса: 50/Д2009'

Студијски програм: Архитектура – студије архитектуре

Наслов рада: **Југословенско самоуправљање у архитектури центара месних
заједница у Београду од 1950. до 1978.**

Ментор: проф. др Александар Игњатовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 23.3.2020. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенско самоуправљање у архитектури центара месних заједница у Београду од 1950. до 1978.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 23.3.2020. године

